دهليءَ جو درشن

(سفرنامو)

الطاف شيخ

انٽرنيٽ ايڊيشن: عباس ڪوريجو ويب
وڌيڪ ڪتابن لاءِ ڏسندا رهو
www.abbaskorejo.com

انتساب

آسود رام اوڏ

دهليءَ ۾ رهندڙ سڪرنڊ جي هڪ غريب ۽ اڻ پڙهيل ڳوناٺي ۽ ان جهڙن ٻين انيڪ انسانن نالي جيڪي هٿين خالي وطن ڇڏي، ڏارئين ديس پهتا ۽ اتي به لڳاتار پورهئي، محنت، ايمانداريءَ ۽ ساديءَ سان وقت گذاري، هنن نه رڳو پاڻ کي زنده رکيو ۽ پنهنجي اولاد کي به پاليو پر کيس تعليم جهڙي زيور سان به آراسته ڪيو. اڄ انهن جا ٻار ملڪ جا وڏا ڊاڪٽر، انجنيئر، سائنسدان ۽ بزنسمين آهن. اڄ به محنت، ايمانداري ۽ نهٺائي هنن جي علامت آهي.

الطاف شيخ

فهرست

1. انڊيا وڃڻ جو پروگرام
2. انڊيا وڃڻ لاءِ بس جو ڀاڙو ۽ ڪرنسي
3. هندوستان ڏي روانگي
4. گهوٽ چڙهي گهر گهوڙي ايندو
5. ڪارول باغ جي هوٽل ۾
6. ملاڪا شروات جي ملڪ ۾
7. انڊيا ۾ مسلمان وڏيڪ سلامتي سان رهن ٿا
8. سرڪاري ٺيڪيدارن لاءِ سستا مزور
9. هردوار_ هندن جو حج
10. هردوار کان واپس نيو دهلي
11. دهليءَ ۾ سنڌي ڇوڪرين جو اسڪول
12. انڊيا ۾ رهندڙ اسان جا اوڏ
13. دهليءَ ۾ ماڻهو سڄي رات پيا گهمن
14. انڊيا جو Corrupt پيير
15. هڪر مسافر لاءِ ضروري ڳالهيون
16. دهليءَ جي عمارتن جو سير
17. منهنجي گروپ جا ماڻهو ۽ خريداري
18. دهليءَ جي گهٽين ۾
19. دهليءَ کان بڙودا
20. گجرات جي شهر بڙودا ۽ آسپاس ۾
21. دهلي جو قطب مينار
22. برلا مندر
23. دهليءَ جون حويليون
24. دهليءَ ۾ جهوني ۾ جهوني لائبريري
25. انڊيا ۾ سنڌي

26. ٻہ اکر دادا جشن لاءِ
27. انڊيا جي رستن تي هلندڙ ڪارون...
28. رهائشن جو مسئلو
29. ڇا دهلي ٺڳن کان مشهور آهي....
30. ڪيترا عرب انڊيا ۾ شاديءَ لاءِ اچن ٿا
31. جيڪي ڪجهہ ڳالهيون رهجي ويون
32. انڊيا جي ماڻهن لاءِ نوڪريون جام ڇو؟
33. بالي ووڊ جا ڪجهہ سنڌي
34. ڇا ڪائجي پيئجي ۽ بيمار ٿيڻ کان بچجي
35. ٻہ لفظ دهليءَ بابت...
36. انڊيا جي هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين...
37. Eat Here and Gat Gas
38. ڪامياب راستي
39. انڊيا بابت ڪتاب ۽ انڊيا جا رائيٽر...
40. انڊيا ۽ دهليءَ سان واسطو رکندڙ ڪجهہ اهم سن.

انڊيا وڃڻ جو پروگرام

اسان جي پاڙيسيري ملڪ انڊيا جو هي منهنجو سفر ٻهريون ٻہ چئي سگهجي ٿو تہ پيو ٻہ. ان ڪري جو هن کان اڳ ٻہ منهنجو انڊيا وڃڻ ٿي چڪو آهي جڏهن اسان مئٽرڪ ڪلاس ۾ هئاسين. تڏهن مون سفر ناما لکڻ شروع نہ ڪيا هئا. ۽ دهلي جو لال قلعو امرتسر جو گولڊن ٽيمپل يا آگري ۾ تاج محل ڪي چڱي طرح ڏسڻ بدران، اسين ڪلاس ميٽ هر هنڌ ڊوڙڻ ڊڪڻ ۽ ڪلفيون ۽ دهي ڀڙا کائڻ ۾ مشغول ٿي رهياسين. اهو سال 1960ع هو جڏهن اسين ڪئڊٽ ڪاليج پيٽارو جا سي (Sea) اسڪائوٽ پنهنجن ٻن پروفيسرن، ڪمانڊر اسرارالله ۽ فيروز خان سان گڏ چٽاگانگ ۾ اسڪائوٽ جهموري اٽينڊ ڪرڻ لاءِ نڪتا هئاسين. بس ذريعي پيٽارو کان ڪراچي پهتاسين. تڏهن نوري آباد وارو سپر هاءِ وي اجا نہ ٺهيو هو سو ٺٽي پاسي کان نيشنل هاءِ وي آياسين. ڪراچي مان ڪراچيءَ جا ٻہ ڪجهہ Sea_ Scouts شامل ٿيا ۽ ريل ذريعي لاهور پهتاسين جتان پوءِ بارڊر ٽپي امرتسر آياسين. امرتسر شايد ڏينهن ٻہ رهي پوءِ ريل ذريعي ڪلڪتي آياسين. رستي تي ٻن ٽن شهرن ۾ ترسياسين جن مان آگرو، لکنوءِ دهلي هن وقت ياد اٿم جو انهن شهرن جي تاريخي جاين اڳيان نڪتل منهنجا ۽ منهنجي ڳوٺائي نجم انصاريءَ جا فوٽو اجا تائين اٿم. لاڙڪاڻي جي مشهور وڪيل ۽ سفير عبدالفتاح ميمڻ جو پٽ مرحوم علي رضا ۽ ميرپور خاص جو خالد لطيف پڻ ان گروپ ۾ شامل هئا ۽ منهنجا ڪلاس ميٽ هئا.

ڪلڪتي ۾ ڏينهن ٻہ رهڻ بعد وري ريل ذريعي ڍاڪا آياسين جتان پوءِ نارائڻ گنج. نارائڻ گنج مان اسٽيمر ذريعي سڄي ڏينهن جي سفر بعد چٽاگانگ آياسين ۽ واپسيءَ تي انڊيا جي هڪ ٻن شهرن مان ٿيندا ڪراچي موٽياسين.

جهازي نوڪري ذريعي اسان جي ڪمپني جا جهاز بمبئي، مدراس، تراونڊرم ۽ ڪلڪتي جهڙا انڊيا جا وڏا بندرگاهہ توڙي رتناگيري، ڪروار ۽ گوا جهڙا ننڍا بندرگاهہ ڇهندا رهيا ۽ منهنجا ٻيا ڪلاس ميٽ ۽ دوست جهازي انڊيا جي مٿين بندرگاهن جا ڪيترائي چڪر هڻندا رهيا پر اتفاق اهڙو ٿيندو هو جو جنهن جهاز تي منهنجي بدلي ٿيندي هئي ان جو انڊيا وڃڻ جو پروگرام نہ نهندو هو. 1971ع واري جنگ کان ڪجهہ هفتا اڳ اسان جي جهاز جو پروگرام بمبئي ۽ مدراس ڏي ٿيو. پر اڃا اسين بنگلاديش (تن ڏينهن ۾ مشرقي پاڪستان) جي بندرگاهن چٽاگانگ ۽ چالنا وغيره ۾ هئاسين تہ لڙائي شروع ٿي وئي ۽ نہ فقط شروع ٿي وئي پر اها ڪٽي چئجي تہ اسلامي تاريخ جي بري طرح هارايل جنگ ثابت ٿي. پاڪستان ريڊيو ڪوڙ ستي پنهنجن کي ئي منجهائيندو رهيو. آخر ۾ اسان جا جيڪي انڊيا جي بندرگاهن ۾ جهاز هئا اهي تہ قاسي پيا پر چٽگانگ ۽ چالنا جهڙن پنهنجي ملڪ جي بندرگاهن ۾ ٻيچ ڊڪ ۽ وٽ پڪڙ ۾ ڪجهہ جهاز نڪري ويا. ڪجهہ تباهہ ٿي ويا ۽ ڪجهہ تي انڊيا قبضو ڪري ان تي سوار

جهاز هلائيندڙن ۽ مسافرن کي ٻن سالن لاءِ قيدي ڪري رکيو. منهنجا ڪيترائي ڪلاس ميٽ ڪئپٽن افتخار KPT وارو، ڪئپٽن عرفان دار (DGPS وارو)، ڪئپٽن رياض چوڌري سانگهڙ وارو انهن هزارين قيدين مان چند هئا جيڪي هندستان جي جيلن جي ٻه سال هوا کائيندا رهيا.

جنگ، جهيڙا، امن خوشيون زندگيءَ جو ڪاروبار هلندو رهي ٿو. هڪ ئي گهر ۾ رهندڙ ٻن ڀائرن جي وچ ۾ به ڪڏهن ڪڏهن ٽڪراءُ ٿيندو رهي ٿو. تڏهن ته ڀهاڪو ٿيو آهي ته جتي ٻه ٿانو هوندا اتي ضرور ٽڪراءُ ٿيندو. هيڏين جنگين لڙائين هوندي به هڪ ڳالهه مون نوٽ ڪئي ته ٻاهر جي دنيا ۾ ڦرين ٿا. ۽ هاڻي به هڪ عام انڊين ۽ هڪ عام پاڪستاني پوءِ چاهي اهي هندو هجن، مسلمان يا سک عيسائي پاڻ کي هڪ ٻئي جي ويجهو ۽ پنهنجو ٿا سمجهن. شايد ان ڪري جو اسان جو مذهب ڪٿي به هجي پر ڌرتي، ڪلچر، ثقافت، غميون خوشيون، کاڌا خوراڪون، پوشاڪ، ريتون رسمون، راڳ مرثيا ۽ ڀڄنون ساڳيون آهن. اسان ساڳي تاريخ جو حصو آهيون. تاج محل ۽ جامع مسجد ڪٿي انڊيا جي شهر آگري ۽ دهلي ۾ هجي پر اسان به ته ان کي پنهنجو سمجهون ٿا ۽ اسان هلي ملي اجمير حضرت معين الدين چشتي ۽ دهلي خواجه نظام الدين اولياءَ جي درگاهه تي وڃون ٿا. انڊيا جا سک حسن ابدال اچن ٿا، احمد آباد، بڙودا جا سنڌي پنهنجي پراڻي پومي سنڌ ۾ اچي آسيس محسوس ڪن ٿا.

بهرحال منهنجو هندستان جو ڦيرين ۽ مختصر سفر اڄ کان پنجيتاليهه سال اڳ جو هو ان بعد ڪجهه سالن بعد جڏهن مئرين انجنيئر جي حيثيت سان پاڻيءَ جي جهازن تي نوڪري شروع ڪيم ته جتي يورپ، آمريڪا ۽ بيبن ڏورانهن ڏيهن ڏي وڃڻ جو شوق ۽ Adventure جو مزو هو اتي پنهنجي پاڙي جي ملڪ هندستان جي بندرگاهن ۾ وڃڻ پنهنجو Charm هو. ڪٿي مهيني کن جي ساموندي لوڏن ۽ طوفانن، بعد لنڊن، ڪوپن هيگن، اسٽاڪهوم جهڙن مهانگن ملڪن ۾ ڀچي سرد هوائن ۽ سنڄڻ ۽ ڪٿي فقط ٻن ڏينهن جي سفر بعد بمبئي پهچڻ چئن ڏينهن ۾ ڪلڪتي پهچڻ جتي پنهنجي ملڪ جهڙي سستائي ۽ ڪچلر هو. جتي انهن ڏينهن جي دلپسند وندر انڊين فلمون هيون، تواريخي جايون هيون. تاريخ جهڙا ڪتاب جن کي اسڪول جي ڏينهن ۾ ڪڏهن به پڙهڻ ۾ مزو نه آيو سي ڏگهن ساموندي سفرن ۾ پڙهڻ بعد تاريخي جاين ۾ دلچسپي پيدا ٿي ۽ جن لاءِ هندستان کان وڌيڪ ڀيو ڪو ملڪ ناهي. ۽ پوءِ هندستان سان تعلقات سڌرڻ بدرا ويا خراب ٿيندا ۽ اسان اوڏا هوندي به ڏور ٿيندا وياسين. چاليهه سال کن ساموندي نوڪريءَ سان واسطو هوندي به انڊيا وڃڻ نه ٿيو ۽ هاڻ سٺ سالن جي عمر تي پهچي جهاز ۽ سفر ڇڏي اچي گهر پيڙو ٿيس ته پاڙي ۾ رهندڙ منهنجي پيتارو جي دوست نولراءِ اوڏ اچي ٻڌايو ته سندس پٽ مڪيش جيڪو انگلينڊ ۾ رهي ٿو اهو اتي جي هڪ ڇوڪريءَ سان شادي ڪري رهيو آهي. ”پر ان شاديءَ جي مڱڻيءَ جي رسم هتي ڪراچيءَ ۾ ٿيندي ۽ شادي هندستان جي گجرات صوبي جي شهر بڙودا ۾ هتان جڃ ۾ منهنجا مائٽ مٽ هلي رهيا آهن توهان به هلو.“

”نيڪي اور پوچهه پوچهه. ڀيو ڪو هلي يا نه آئون ضرور هلندس.“ مون ٻڌايو مانس.

نولراءِ اوڏ اجڪلهه ملتان ۾ انڪم ٽئڪس ڪمشنر آهي سو انڊيا جي ويزا لڳرائڻ لاءِ مون کي پاسپورٽ ملتان موڪلڻ لاءِ چيائين.

”مڙيئي مهينو ڏيڍ کن رهنداسين جو رامچند جي پٽ جي شادي به انڊيا جي شهر دهليءَ ۾ ٿي رهي آهي. اسان گهڻي ئي ڪوشش ڪئي آهي ته هفتي اندر ٻئي شاديون ٿي وڃن پر اسان جي پنڊت جيڪي شاديءَ جون تاريخون چونڊيون آهن انهن ۾ گهٽ ۾ گهٽ مهيني جي وٿي آهي.“ نولراءِ ٻڌايو.

”توهان جا نه فقط ڇوڪرا پر ڀائو به پلو ٿو لڳي جو هنن نه فقط هنن شادين جو پروگرام انڊيا ۾ رٿيو آهي پر گهمڻ لاءِ مهينو کن اسان کي ڏياريو آهي.“ مون وراڻيو مانس.

نولراءِ اوڏ ۽ رامچند اوڏ ٻئي ڀائر منهنجا 1959ع کان سڃاڻا آهن جڏهن هو ڪنڊيارو کان ڪئڊٽ ڪاليج پيتارو ۾ آيا هئا. بلڪ هنن کان به هڪ سال اڳ سندن هڪ ڀيو وڏو ڀاءُ ارجن داس اوڏ ڪئڊٽ ڪاليج ۾ اسان سان گڏ آيو هو. ارجن پيتارو مان نڪرڻ بعد MBA ڪئي ۽ مرحوم ننڍي هوندي ئي هڪ روڊ حادثي ۾ گذاري ويو. پيتارو ۾ هوندا هئاسين ته هر سال اونهاري جي موڪلن ۾ اسين ڪجهه دوست پيتارو کان ڦرين هالا اسان وٽ هڪ ڏينهن کن رهي پوءِ سڏو در ٻيلي احمد حسين مخدوم ۽ خادم حسين ميمڻ جي گهر ايندا هئاسين، ان بعد پر واري ڳوٺ مچر ۾ بشير وسطڙو وٽ ۽ پوءِ ارجن داس اوڏ جن وٽ ڪنڊياري ۾ رهي پوءِ خيرپور. باقي ٻن ساٿين: شوڪت جماڻي ۽ مرحوم نجم قاضيءَ جي گهر رهندا هئاسين ۽ آخر ۾ لاڙڪاڻي اختر عباسيءَ وٽ ڳوٺ وليد ۾ رهندا هئاسين. سندس ننڍو ڀاءُ صفدر جيڪو پيپلز پارٽي سان تعلق رکي ٿو ۽ سينٽر به آهي انهن ڏينهن ۾ ٻن ٽن سالن جو هو جو اسين هن کي ڪڇ تي کڻي هلندا هئاسين. ارجن داس اوڏ جي گهر صفدر وانگر هڪ ٻار نه پر ڪيترائي ٻار هئا، مون سمجهيو پاڙي جا آهن پر ارجن داس ٻڌيو ته اهي سڀ هن جا ڀائر ۽ ڀيڻرون آهن جو هن کي ٽي مائرون آهن. ارجن داس ۽ رامچند ٻي ماءُ سونهري جا پٽ آهن ۽ نولراءِ ٽي ماءُ نانڪي جو پٽ آهي. هنن جي والد صاحب نارائڻ داس اوڏ ٽي شاديون ڪيون ۽ ڪيس اوڻهينءَ کن پٽ ۽

ڏيئرون ٿيون. نارائڻ داس کي ننڍي هوندي کان پڙهڻ جو شوق هو پر ان سان گڏ انهن جي والد ڦنڊڻ مل کي بہ Credit ڏيڻ کان رهي نٿو سگهجي جو هن پنهنجي پٽ جي شوق کي پورو ڪرڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪري پڙهايو. تن ڏينهن ۾ مئٽرڪ امتحان ڏيڻ لاءِ بہ بمبئي وڃڻو پوندو هو. نارائڻ داس 1930ع ڌاري مئٽرڪ ڪئي ان بعد اتان Law ڪيائين ۽ پوءِ هائر جا امتحان ڏئي روينيو کاتي ۾ نوڪريءَ لا چونڊجي ويو ۽ آخر ۾ ڊپٽي ڪمشنر جي پوسٽ تي رٽائرڊ ٿيو.

ڪئڊٽ ڪاليج ڇڏڻ بعد بہ اسان جا هن اوڏ فئمليءَ سان ويجها تعلقات رهيا. شادين غمين ۾ هڪ ٻئي وٽ اچڻ وڃڻ. ارجن داس تہ گذاري ويو پر نولراءِ ۽ رامچند سان ۽ ڀين پائرن سان بہ دوستي وڌندي رهي. سندس والد نارائڻ داس اوڏ جون ڪجهہ ڳالهيون قابل داد ۽ سبق آموز آهن. ڪيترا ماڻهو وڏي رتبي يا عهدي تي پهچڻ بعد پنهنجي ذات بہ بدلائي ڇڏيندا آهن. ويندي پاڪستان کان جيڪي اڏو لڏي انڊيا ويا اهي هاڻ اوڏ سڏائڻ بدران راجپوت سڏرائين ٿا پر نارائڻ داس صاحب ننڍي هوندي کان ٻارن کي چوندو هو تہ پنهنجي اصل ذات اوڏ ئي لکندا ڪريو. سندس ٻي ڳالهہ ڊسيپلين جي آهي. هن ٻارن تي هميشہ ڪڙي نظر رکي. جيتوڻيڪ هو مشغول ماڻهو هوندو هو ڪيس وڏو عيال هو پر هر هڪ ٻار جي تعليم ۽ تربيت تي ذاتي ڌيان ڏيندو هو تہ هن جا ٻار سٺيون ڳالهيون سکن. سوير سمهن سوير اٿن. پڙهائيءَ ۾ گهٽي کان گهٽو ڌيان ڏين.

نول ۽ رامچند وارن نہ فقط مئٽرڪ ۽ انٽر ۾ مٿاهين پوزيشن کڻي پر ٻنهي ڄڻن NED مان BE جي ڊگري حاصل ڪرڻ ۾ پڻ. نولراءِ ان بعد Law ڪيو ۽ فرسٽ ڪلاس فرسٽ آيو ۽ ان سان گڏ سول سروس جو امتحان پاس ڪيو ۽ پنهنجي انجنيئرنگ جي نوڪري ڇڏي انڪم ٽئڪس ۾ آيو جتي اجا تائين نوڪري ڪري رهيو آهي ۽ اڄڪلهہ ڪمشنر آهي.

رامچند اوڏ کي BE ۾ سٺي پوزيشن کڻڻ ڪري ٿائيلنڊ جي يونيورسٽيءَ ۾ پڙهڻ جي اسڪالر ملي. ان بعد آمريڪا مان پي ايچ ڊي ڪرڻ بعد ڪيس يونائيٽڊ نئشن ۾ نوڪريءَ جي آڇ ٿي ۽ اجا تائين انهن سان واسطہ آهي. پاڻ UNO طرفان انڊونيشيا، انڊيا ۽ نيپال جهڙن ملڪن ۾ نوڪري ڪرڻ بعد ڪافي عرصي کان آمريڪا جي رياست ڪالروڊو ۾ رهي ٿو.

نولراءِ ۽ رامچند وارن جا ٻيا پائر بہ (۽ هاڻ تہ سندن ۽ سندن پيٽن جو اولاد بہ) محنت ڪري نہ فقط ڊاڪٽري ۽ انجنيئرنگ جون ڊگريون حاصل ڪيائون پر صحيح طرح تعليم بہ حاصل ڪيائون جو هو جنهن فيلڊ ۾ آهن ڪامياب آهن. ان جو مثال ان مان لڳائي سگهجي ٿو تہ رامچند جي هڪ ڀيڻ ميران جو هڪ پٽ پرديپ جڏهن ڪنهن پرائيويٽ فرم ۾ نوڪري حاصل ڪرڻ لاءِ انٽريو لاءِ ويو تہ هنن ڪيس اهو چئي انٽرويو وٺڻ کان انڪار ڪيو تہ هو مهراڻ انجنيئرنگ يونيورسٽيءَ جو گريجوئيٽ آهي جن کي ڪجهہ نٿو اچي ۽ اجايو انٽرويو وٺڻ ۾ بہ اسان جو ٽائيم خراب ٿو ٿئي.

”توهان پلي مون کي نوڪري نہ ڏيو پر آئون هيڏو ڪهي ڪنڊيارو کان ڪراچي پهتو آهيان منهنجو انٽريو تہ وٺو.“ پرديپ کين چيو ۽ هو ڪنهن طرح سان راضي ٿي ويا ۽ پوءِ جڏهن انٽرويو ورتائونس تہ اهڙو ڪو سوال نہ رهيو جنهن جو پرديپ جواب نہ ڏنو. انٽرويو وٺڻ وارو باس منهنجو سڃاڻو هو ۽ ان ئي مون کي اهو واقعو ٻڌايو. هن چيو تہ اميدوار جي ذهانت ۽ نالج ڏسي هو نوڪري ڏيڻ لاءِ مجبور ٿي ويو. هو سڀ ۾ ٽاپ جو نڪتو ۽ ڪم ۾ بہ ايڏو محنتي، خوش مزاج، چاڻو ۽ ايماندار جو سال کن بعد جڏهن پرديپ کي سرڪاري نوڪريءَ جي آڇ ٿي تہ پرائيويٽ ڪمپنيءَ وارا مون وٽ هلي آيا تہ آئون هن کي پرائيويٽ ڪمپنيءَ ۾ ئي رهڻ لاءِ راضي ڪريان جنهن لاءِ هو هن کي سندس مرضيءَ مطابق وڏو پگهار ۽ هر سهولت ڏيڻ لاءِ تيار آهن. Ironically هي اهوئي مهينو هو جنهن ۾ گذريل سال پرديپ ڪمپنيءَ وارن کي منٿون پئي ڪيون تہ نوڪري ڀلي نہ ڏيو پر انٽرويو وٺي منهنجو پاڙو تہ سڃايو ڪريو.

هيءَ تہ ٿي بلڪل ماضي قريب جي ڳالهہ پر آئون گذريل چاليهہ سالن کان پنهنجن مائٽن ۽ دوستن ۽ بعد ۾ انهن جي اولاد ۽ مختلف ملڪن ۾ پڙهائڻ دوران پنهنجن شاگردن کي نولراءِ ۽ رامچند جي محنت ۽ جدوجهد جا مثال ڏيندو آيو آهيان. ڪئڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ پڙهڻ دوران اسان راندين ۽ پي ٽي پريڊ کان پيا ڀڄندا هئاسين پر هي هميشہ ڀرپور حصو وٺندا هئا. ويندي باڪسنگ ۾ بہ. هنن جو والد صاحب نارائڻ داس اوڏ کين هميشہ اها نصيحت ڪندو هو تہ هڪ صحتمند مائينڊ لاءِ صحت مند جسم بہ ضروري آهي ۽ جسم کي صحيح رکڻ لاءِ رانديون رونديون ۽ جسماني چرپر بيحد ضروري آهي.

NED يا BE ڪرڻ دوران هي ٻئي پائر ميناره هاسٽل ۾ رهندا هئا جتي سال کن انهن ئي ڏينهن ۾ منهنجو بہ رهڻ ٿيو. پيٽارو جا ٻيا بہ دوست ۽ ڪلاس ميٽ BE ڪري رهيا هئا ۽ ان هاسٽل ۾ رهيا ٿي. پيٽارو جي سختيءَ مان نڪرڻ بعد شهر جي زندگيءَ ۾ هر ڪو ڇڙواڳ ٿي ويو هو. ويندي اهي ڇوڪرا پڻ جيڪي سنڌ جي ٻين ڪاليجن مان انٽر ڪري هتي پهتا هئا. پر مون ڏٺو تہ هي اوڏ پائر ئي سخت ڊسيپلين ۾ رهيا ٿي.

سندن پيءُ ڊپٽي ڪمشنر ھو جيڪا پوسٽ 65_1964ع وارن سالن ۾ وڏي ڳالھ سمجھي وئي ٿي. ھنن وٽ پئسو بہ جام ھو جو ڪين نہ فقط پيءُ وٽان پر سندن ٻن وڏن ڀائرن، گلاب راءِ ۽ حشمت راءِ طرفان بہ مليو ٿي جيڪي ان وقت اڳين ڊاڪٽر ۽ انجنيئر ٿي چڪا ھئا پر نولراءِ ۽ رامچند وارن نہ فضول خرچي ڪئي ٿي ۽ نہ اجايو گھمي ڦري وقت برباد ڪيو ٿي. ھنن ھر وقت کاڌي پيتي تي ڪنٽرول رکيو ۽ Over eating بدران ٿورو بک تي رھڻ کي ترجيح ڏني ٿي. "طوطو بہ تڏھن ٿو ياد ڪري جڏھن ھن کي بک تي رکيو وڃي ٿو ۽ فجر مھل ياد ڪرايو ٿو وڃيس." ھو پنھنجي والد يا وڏن ڀائرن طرفان ٻڌايل نصيحتون اسان کي بہ ٻڌائيندا ھئا. پڙھڻ وقت ھو کٽ يا ڪرسيءَ تي ويھي پڙھڻ بدران کٽ اُڀي ڪري پٽ تي ٽڏو وڇائي پڙھندا ھئا جيئن ننڊ يا ڳِڌاٽي نہ ٿئي. امتحانن ۾ سنا نمبر کڻڻ لاءِ سندن اھو اصول اڳتي لاءِ بہ رھيو. رامچند جڏھن ٿائلينڊ ۾ وڌيڪ تعليم حاصل ڪري رھيو ھو تہ انھن ڏينھن ۾ منھنجي نوڪري جنھن جھاز تي ھئي اھو جھاز جاپان ڏي ويندي يا واپسيءَ تي موٽڻ وقت ھفتو بہ بئنڪاڪ ۾ ضرور ترسندو ھو ۽ رامچند وٽ پھچڻ وقت ھو اتي بہ چڙھ ميناران ھاسٽل ۾ رھيو ٿي. عمارت ڪٽي اھڙي نہ ھئي پر ماحول ضرور ھو چوڌاري ٽڙيل پکڙيل ڪتاب ۽ انھن جي وچ ۾ ھر وقت موجود پاڻ. ٻاھر بئنڪاڪ جي دنيا ۾ ڪھڙيون رونقون لڳيون پيون آھن انھن سان ھن جو جڻ تہ ڪو واسطو ئي نہ ھو ننڍپڻ ۾ تعليم دوران سخت، زندگي گذارڻ بعد ھن کي جڏھن پنھنجي خاص سبجيڪٽ (شايد Soil Engineering) مطابق نيپال، انڊيا ۽ ڏور اوڀر جي ملڪن جي بيابانن، رڻ، پٽن ۽ جابلو علائقن ۾ پريڪٽيڪل ڪم ڪرڻ جي نوڪري ڪرڻي پيئي تہ بہ ھن خوش گذاريو ٿي ۽ بھترين Results مھيا ڪيون ٿي.

منھنجي شادي تي انڊيا ھلڻ جون خبرون ٻڌي رامچند کي بہ خوشي ٿي ۽ ساٿس گڏ سندس پٽ بہ email ذريعي منھنجي ھمٿ افزائي ڪئي تہ انڪل ضرور ھلجو. دراصل سندن اوڏو فئمليءَ جي چاليھارو کن ماڻھن کان علاوه ڪيترائي سندن دوست فئملين سان ھلڻ لاءِ تيار ٿيا پر آھستي آھستي ڪم ڪارين ڪري ھر ڪو پنھنجو پروگرام ڪينسل ڪندو ويو. ويندي منھنجي زال بہ ماءُ جي بيماريءَ ڪري آخري وقت تي ھلڻ جو ارادو لاھي ڇڏيو ۽ جڏھن نولراءِ اوڏ انڊيا جي ويزا لاءِ اسلام آباد پنھنجي ھڪ دوست کي پاسپورٽ موڪليا تہ اوڏن جي پاسپورٽن ۾ Outsider فقط آئون ھوس. ايتري قدر جو نول جي دوست منھنجو پاسپورٽ ڪيس ملتان واپس ڪيو تہ ھي شايد توھان ڪنھن ڏاريئين جو غلطيءَ ۾ موڪليو آھي.

"ڀائي اڳين تہ نہ ڪر، ان کي اسان جو ماڻٿ ئي سمجھ ۽ ڀرين ان تي ويزا لڳڻ ڪتي ٿي." نول ھن کي منھنجو پاسپورٽ اسلام آباد واپس موڪليندي لکيو.

"نول اھو تہ مسئلو ٿي پيو" مون کي جڏھن خبر پئي تہ مون نول کي ملتان فون ڪيو. "ٻين کي تہ گروپ جي صورت ۾ ملي وئي ھاڻ منھنجي اڪيلي جي حالت ۾ انڊيا جو سفارتخانو انڪار نہ ڪري."

"توھان فڪر ئي نہ ڪريو توھان جي پاسپورٽ تي پنجن سالن جي آمريڪا، ڪئناڊا ۽ جاپان جي Multiple ويزا ڏسي انڊيا جي ويزا جو يڪدم ٺپو ھڻي ڇڏيندا." نول دلداري ڏني جو آئون ھاڻ ذھني طرح انڊيا ھلڻ لاءِ بلڪل تيار ٿي ويو ھوس ۽ انڊيا گھمڻ ۽ سفر نامو لکڻ لاءِ ھي سنو موقعو ھو. انڊيا جھڙي ملڪ ۾ اڪيلو وڃڻ کان مون بہ ڪترايو ٿي ۽ ھينئر گروپ ۾ ھلڻ تي رھيو ھو جيڪو گروپ ھڪ ڏارين جو نہ پر پنھنجن جو ئي ھو. جنھن جو ھڪ ھڪ ڀاتي مون اڳيان ننڍو ٿي وڏو ٿيو ھو. انھن جون شاديون ٿيون ۽ انھن جا ٻار وڏا ٿيا، پڙھيا ۽ ھاڻ اھي بہ پيا شاديون ڪن. ۽ ٻي ڳالھ تہ ھنن جو ھندو مذھب سان واسطو ھجڻ ڪري مون کي ڪيترين ئي ھنڌن جي ريتن رسمن، عقيدن ۽ عبادت گاھن جي ويجھڙائيءَ کان خبر پئجي سگھندي ۽ لکڻ وقت ناانصافيءَ جي Chance گھٽ رھندي ۽ ھن عمر ۾ جڏھن ريل گاڏين، بسين وغيره ۾ سامان چاڙھڻ ۽ لاھڻ ۾ اھا ڦڙتي نہ رھي آھي اتي نول وارن جا ننڍا ڀائر ۽ انھن جو نوجوان اولاد منھنجي مدد ڪندو ۽ واقعي ھنن سيني منھنجو ھر وقت خيال ڪيو ٿي. سامان کڻائڻ ۾ تہ ڇا ھوٽلن ۾ رھائش دوران يا پڪنڪ ۽ شادين جي دعوتن ۾ مون کي اڪثر نٽيو پيو ھر ھڪ مون کان اچي پڇيو ٿي تہ ڪجھ کپي تہ ھو ڪٽي اچن. يا مون کي اڪيلو ڪمري ۾ وينل ڏسي اچيو ڪچھري ڪن ۽ پڇن تہ انڪل بور تہ نہ پيا ٿيو. ايتري قدر جو مون کي بہ ٽي دفعا نول کي دانھن ڏيڻي پئي تہ يار ھي تنھنجا ماڻٿ مون پاران اجايو ٿا پريشان ٿين. تون کين ٻڌاءِ تہ آئون گھر ۾ بہ ھڪ ھنڌ اڪيلو ويھو لکندو پڙھندو آھيان ۽ مون کي نہ کاڌي پيتي جو شوق آھي ۽ نہ ڪچھريءَ جو.

بھرحال اھي تہ ٿيون پوءِ جون ڳالھيون باقي ويزا دوران مون کي تہ اڳين ٿي لڳو تہ انڊيا جي سرزمين تي خبر ناھي پير رکڻ نصيب بہ ٿيندو يا نہ. ويزا لڳي آئي تہ خبر پئي تہ منھنجي ئي فارم تي سفر ڪرڻ جي طريقي جو ٺپو لڳڻ وسري ويو آھي تہ آيا ٻاءِ بس ويندس يا ٻاءِ ايئر. سو ھڪ دفعو وري منھنجو پاسپورٽ ۽ فارم نولراءِ کي انڊين سفارتخاني ۾ جمع ڪرائڻو پيو جيئن By Bus جو ٺپو ھڻي ڏين. مون بس ۾ گھٽ سان وڃڻ چاھيو

تي جيئن آئون ڪٽي ٻين سان ڪچهري نہ ڪريان پر ٻين جو ڳالهيون ۽ چرچا پوڳ ٻڌندو هلان ۽ ٻي ڳالهہ تہ لاهور کان امرتسر ۽ اڳتي دهليءَ تائين دنيا جي مشهور ۽ پراڻي روڊ Grand Trunk Road تان بس ۾ هلڻو هو. هن تاريخي روڊ بابت ڪجهہ سٽون اڳيان هلي ڪٿي لکان ٿو.

انڊيا جي ڌرتي تي پير رکڻ جي اميد وڌيڪ گهٽ ان وقت بہ ٿي وئي جڏهن پاڪستان جو بارڊر ٽپڻ کان اڳ اسان جو اميگريشن ۽ ڪسٽم وارن سان واسطو پيو. ايئرپورٽ تي تہ ڪلاڪ اندر بہ تي اڏامون اچيو وڃن ۽ هر اڏام مان بہ ٽي سؤ ماڻهو لهن ٿا. روزانو ايترن ماڻهن کي اتي بيٺل اميگريشن ۽ ڪسٽم وارا آرام سان منهن ڏيو وڃن ۽ هيڏانهن لاهور ڏي سڄي ڏينهن ۾ هڪ بس ٿي لنگهي جنهن ۾ وڌ ۾ وڌ پنجاهہ ماڻهو ڪي مس ٿا ٿين پر اسان کي چا تہ ڪسٽم ۽ اميگريشن وارن تنگ ڪيو. سڄو ڏينهن ۽ رات ٽرين ۾ سفر ڪري ڪراچيءَ کان لاهور رات جو هڪ بجي پهتا هئاسين ۽ پورن ٽن ڪلاڪن بعد (يعني صبح جو چئين بجي) پاڪستان ٽورزم ڊپارٽمينٽ جي آفيس ۾ بس لاءِ آيا هئاسين جتان پوري ڇهين بجي بس رواني ٿئي ٿي. پورا بہ ڪلاڪ اتي جو منجهيل عملو خبر ناهي پوليس کاتي طرفان هويا ٽوئرزم ڊپارٽمينٽ طرفان. ڪڏهن بئگون توريندا رهيا تہ ڪڏهن بئگون کولرائيندا رهيا.

”بئگن ۾ يا هٿن ۾ جيڪي ڪئميرائون اٿانوَ انهن مان بيٽري سيل ڪڍي جمع ڪرايو... سامان جي هر بيگ تي Tag لڳائي ائڊريس لکو... سامان هن ڪنڌ ۾ ڪري رکو هاڻ هن ڪنڌ ۾ رکو. سامان مان ڪوبہ ننگ هٿ ۾ نہ کڻو... ڪين ئي سمجهہ ۾ نہ پئي آيو تہ هو چا چاهين ٿا... بهرحال اهو تہ صاف ظاهر هو تہ هنن کي ڪجهہ خرچي ڪپي جيڪا اسان نٿي ڏيڻ چاهي. آخر اسان مان ڪن همراهن هنن کي چيو تہ ”هي سڀ ڇج جا ماڻهو آهن ۽ توهان جي پنجاب جي انڪم ٽئڪس ڪمشنر جا پائر پيٽوءِ انهن جا يار آهن.“ ان بعد خبر ناهي ان دڙڪي ڪري يا شايد ان ڪري بہ تہ ڇهہ ٿي ويا هئا ۽ بس کي هر صورت ۾ لاهور ڇڏڻو هو سو اسان جو سامان جلدي جلدي بس ۾ رکايو ويو. باقي هنن بہ ڪلاڪ اسان کي جيڪو اجايو ڊوڙايو ۽ اڳيان واگها بارڊر وٽ جيڪو اسان جو تيل ڪڍيو ان اسان کي پويان پير ڪرڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو.

واگها ڪسٽم وارن کي چيوسين تہ بيگن جي چيڪنگ تہ ويهہ منٽ ڪن اڳ لاهور ۾ ٿي وئي وري ڇوٿا کوليو؟

”اها سيڪورٽي خاطر پوليس ڪئي.“ هنن وراڻيو ”۽ هاڻ اسان ڪسٽم جي خيال کان چيڪ ڪنداسين.“

انهيءَ دوران هنن جو ننڍو عملو (سپاهي) اسان کي في پاسپورٽ هزار روپيہ سندن آفيسرن کي خرچي طور ڏيڻ جي ”سهڻي صلاح“ ڏيندو رهيو. جنهن تان هنن هڪ روپيو بہ لهڻ نٿي چاهيو.

”آخر چاجي لاءِ چاليهن ماڻهن جا چاليهہ هزار ڏيون.“ نولراءِ جي ناني شمن لال رڙيون ڪري چيو. نول ۽ ٻيا ڪجهہ ڪهوٽ سان ڳڏ ڪجهہ ڏينهن اڳ انڊيا باءِ ايئر هليا ويا هئا. شمن اسان جو ليڊر ٿي پئي هليو ۽ في الحال خرچ پکو هلائڻ لاءِ هن کي نولراءِ انچارج ڪيو هو شمن کين چيو تہ ”يلي بئگون کوليو اسان کي اعتراض ڪونهي.“ جيتوڻيڪ اسان نٿي چاهيو تہ اجايو بئگون کولين جو کولڻ بعد انهن کي بند ڪرڻ جي تڪليف ٿئي ٿي باقي ٻي ڪابہ اهڙي شيءِ ڪسٽم ڊيوٽي ڏيڻ جهڙي نہ هئي. اها ڳالهہ هنن بہ سمجهي ٿي ۽ اسان بہ. ۽ هي ڪسٽم جو عملو ايڏو سست هو جو ڪائنئ بہ اهو نٿي پڳو تہ ڪٽي بئگون کولين. بهرحال في الحال ان ڳالهہ کي پاسيرو رکي هاڻ اسان کان فارين ڪرنسي پسڻ جو پڇڻ لڳا.

”توهان کي معلوم هجڻ کپي تہ هڪ هزار روپين کان مٿي نٿا ڪٽي سگهو.“ ڪسٽم جي هينين عملي بئگن اڳيان بيٺل مردن، عورتن ۽ ڇوڪرين کي چيو. کين اهو معلوم ٿي چڪو هو تہ هي هندو ڌرم جا پاڪستاني (شايد دڪاندار) انڊيا پيا وڃن پر هنن کي اها خبر نہ هئي تہ هن ۾ پروفيسر بسنت جهڙا 19 هين گريڊ جا آفيسر، ادا گلاب راءِ جهڙا رٽائرڊ سرجن / ڊاڪٽر ۽ سندس پائيتو اريگيشن جو انجنيئر رانا اوڏ ۽ ٻيا ڪيترا مرد، عورتون ۽ ويندي ڇوڪريون ليڪچرر، ٽيچر، ڊاڪٽر ۽ سرڪاري آفيسر آهن. بهرحال ان پئسي جي ڳالهہ تي مردن کان وڌيڪ اڳيان بيٺل عورتن ڪسٽم جي سپاهين کي چيو تہ ”ڇو؟ پائيتي جي شاديءَ تي مهيني لاءِ پيا وڃون ۽ پاڻ سان فقط هزار روپيا ڪٽي هلون؟ ڪٿي آهي اهڙو سخت قانون. اسان کي ڏيکار؟“

اهو ٻڌي سپاهين ۽ سامهون ڪنڌ ۾ چيڙي ڪري ڪرسين تي ويٺل آفيسرن کي في الحال ماٺ لڳي وئي پر وري بہ رينگٽ جاري رکيائون. هو ڪو پکو پهہ ڪري آيا هوندا تہ ڪنهن طريقي سان ويندڙ مسافرن مان خرچ پاڻي ڪڍڻو آهي ۽ پڪ پنهنجين جوين سان بہ وعدو ڪري آيا هوندا تہ اڄ شاپنگ تي هلجو انڊيا ويندڙ مسافرن کي ڦري ايندا سين. پاسي کان بيٺل پيتارو جي پڙهيل دودي اوڏ مون کي چيو: پائيجان! موت تہ موتون ههڙي ڪا ٻي ذلالت.“ ۽ سچ تہ اهو هو تہ آئون بہ هاڻ پکو پهہ ڪري رهيو هوس جو سڄي عمر سفر ڪرڻ دوران اهڙي بيچزائي مون نہ ڏٺي. مڃان ٿو تہ اسان جي ملڪ جي پوليس ۽ ڪسٽم ٻين ملڪن جي پوليس ۽ ڪسٽم کان وڌيڪ ڪريل آهي پر ڪڏهن بہ ڪراچي ايئرپورٽ يا بندرگاهہ ۾ اهڙا آفيسر يا سپاهي نہ ڏٺم جهڙا هن بس جي مسافرن کي تنگ ڪرڻ وارا هتي لاهور ۽ واگها بارڊر تي ڏٺم. ۽ هاڻ ڦڏو تہ ڦڏو ئي سهي. دودي ۽ مون

تماشو ڏسندڙ ڪسٽم آفيسرن ڪي پنھنجو تعارف ڪرائي ٻڌايوسين تہ ھيءَ ھڪ ڄڄ آھي جنھن ۾ سڀ ھڪ فئمليءَ جا ماڻھو آھن ۽ قانوني طرح اجازت سان وڃون پيا، ھر ھڪ ماڻھو ھزار ھزار روپيا ڪھڙي قانون ھيٺ توھان ڪي ڏئي. اتي ھنن پنھنجو رويو ئي بدلائي ڇڏيو. "ڪمشنر صاحب جا پاءُ اسان جا پاءُ آھن ۽ ڪمشنر صاحب تہ ڇا اسان لاءِ توھان مان ھر ھڪ باعث عزت آھي ڪير ٿا پئسا گھرن؟ اھي وڏا ڪميڻا آھن سپاھي. متان ڏنا اٿانو..." ھو چوڻ لڳا.

واھ سائين واہ ۽ ھنن ڪسٽم جي سپاھين ھي جيڪو ڪلاڪ ڏيڍ سندن اکين اڳيان ۽ سندن آشيروادن سان اسان کي بيزار پئي ڪيو اھي جڻ سندن سپاھي نہ پر ڀي ڪا غيبات ھئي. بھرحال اسان جي جان ڇٽي سامان ٻئي پاسي انڊيا ڏي ٽپايو ويو ۽ ان سان گڏ اسان کي پڻ. پئسي ڏيڻ بنا جان ڇڏائڻ ۾ اسان خوشي محسوس ڪئي، پر فقط چند منٽ. خبر پئي تہ آخر ۾ اينڊڙ ھمراھن کان مڙيئي منٽ ميڙ ڪري سؤ روپيا في ماڻھو ورتائون جيڪي پوءِ اسان ٿوري ڪري پئسا ڏيندڙ کي ڏنا ۽ خوشي ٿي تہ پنھنجي ملڪ جي جرن مان جان ڇٽي ۽ ھاڻ انڊيا گھمڻ جو آسرو ٿيو.

انڊيا پاسي واري عمارت ۾ انڊيا حڪومت جي پوليس ۽ ڪسٽم جو عملو ھو. ڪيترا تہ ڏاڙھين مان لڳو پئي تہ سک ھئا. جيڪي مون وانگر ھن Route ذريعي انڊيا ويندا ھوندا اھي چڱي طرح محسوس ڪري سگھندا ھوندا تہ اسان جي ۽ انڊيا جي ڪن ادارن ۽ ماڻھن ۾ ڪيڏو وڏو فرق آھي. انڊيا پاسي واري عمارت ۾ باٿ روم بہ صاف سٿرا ھئا تہ پيئڻ لاءِ ڪولرن ۾ بہ ٿڌو پاڻي ھو. جنھن ھال ۾ اسان کي انتظار ڪرڻو پيو ان جي ايئرڪنڊيشنرن بہ ڪم ڪيو پئي. اميگريشن وارو آفيسر سيني کان پاسپورٽ وٺي ھڪ ھڪ تي ٺپا ھڻي ان ھمراھ کي سڏ ڪري واپس ڪري رھيو ھو ۽ پوءِ اھو مسافر ڪسٽم لاءِ پرواري ڪمري ۾ ويو ٿي، جتي بہ چٽا ڪسٽم آفيسر سامان چيڪ ڪري رھيا ھئا. انھن جا سپاھي اسان کي Harass ڪرڻ بدران پنھنجن آفيسرن سان گڏ بيٺا ھئا، سک ۽ پنجابي ھندو مزدورن اسان جي ٻڌائڻ تي اسان جون پيٽيون ڪسٽم وارن اڳيان رکيون ٿي ۽ ھنن چاڪ سان Okay ڪيو ٿي. ڪنھن ۾ شڪ ٿي ٿيو تہ اھو دور ڪرڻ لاءِ ھنن پيٽي کولڻ لاءِ چيو ٿي. مڃان ٿو تہ انڊيا جي پوليس ۽ ڪسٽم ڪي فرشتا نہ آھن ھو بہ ڪٿي ڪٿي چار پئسا رشوت ضرور وٺندا ھوندا پر ائين سڪڻ ۽ جڪڻ اسان جي ماڻھن وانگر نہ جن جي افعالن مان لڳو ٿي تہ جڻ اڄ آخري ڏينھن آھي سڀاڻا پيو ڏينھن ٿيڻو ئي نہ آھي. ائين ٿي لڳو جڻ ھنن کي اڄ ٿيلھي پئسن جي ڪٽي پنھنجي زال وٽ پھچڻو آھي، نہ تہ ٻي صورت ۾ ھوءَ پنھنجي يار سان ڀڄي ويندي. اسان جي پوليس ۽ ڪسٽمس جو ھڪ ٽڪل ۽ پريشان مسافر سان ڪيل خراب برتاءُ ھن جي ڪيڏي دل آزاري ڪري ٿو. اھي ئي ڳالھيون آھن جيڪي ڌارين ماڻھن کي اسان جي ملڪ ۾ گھمڻ لاءِ دل شڪتو ڪن ٿيون. اسان جي حڪومت ٽوئرزم جي ڪٽي ڪيتري بہ پرچار ڪري ٿي پر ڌاريان ايندي گھبرائين ٿا. اھي ڳالھيون سوچي دل چوندي آھي تہ انڊيا پاڪستان جا بارڊر کلن تہ سٺو ۽ اسان جا ماڻھو ڪجھہ پاڙي وارن ملڪن کان بہ سڪن نہ تہ جيئن انڊين چئنلن کان اڳ اسان جي ماڻھن اھوئي سمجھيو ٿي تہ دنيا ۾ سونھن ۽ سوبيا جي نشاني فقط اسان جون ڏڍين مينھن جھڙيون فلمي ادارڪارائون انجمن آرائون ۽ سنگيتائون آھن يا جيئن بين الاقوامي چئنلن تان ڪشتي جا پروگرام نہ اچڻ کان اڳ اسان جي ماڻھن کي اھوئي دماغ ۾ ھو تہ سڄي دنيا ۾ پھلوان ۽ طاقتور ٻڪرو گوشت جو ۽ ڇھہ گلاس لسيءَ جا پيئڻ وارا فقط پولوءَ اڪرم آھن.

انڊيا وڃڻ لاءِ بس جو پاڙو ۽ ڪرنسي

بس ذريعي انڊيا وڃڻ جي شوقينن لاءِ ضروري آھي تہ ھو انڊيا جي ويزا ملڻ سان يڪدم لاھور کان دھلي وڃڻ واري بس ۾ سفر ڪرڻ جي سيٽ اڳواٽ Reserve ڪرائي ٽڪيٽ وٺي ۽ واپسيءَ جي ٽڪيٽ بہ ھتان نہ تہ دھلي پھچي يڪدم وٺي ڇڏين. ڇو جو لاھور کان دھلي ڪا ھر ڪلاڪ بعد بس نٿي رواني ٿي جو ھڪ مس ٿي وڃي ٿي تہ ٻيءَ ۾ وڃجي. ٿي سگھي ٿو اڳتي ھلي بسين جو تعداد وڌي پر في الحال اھي ھفتي ۾ فقط چار ڏينھن ھلن ٿيون ۽ لاھور توڙي دھلي صبح جو پوري ڇھين بجي ڇڏين ٿيون ۽ شام جو نائين بجي يعني 15 ڪلاڪن بعد منزل تي اچيو پڄائين جنھن ۾ بارڊر ٽپڻ مھل واگھا ۽ اٽاري تي بہ ٽي ڪلاڪ لڳيو وڃن ۽ رستي تي پڻ ٽن شھرن پيپلي، سرھند ۽ جلندر ضلعي جي شھر ڪرتارپور ۾ اڌ اڌ ڪلاڪ ڪن بس بيھي ٿي جتي ٻن ھنڌن تي چانھہ بسڪيٽ ۽ ھڪ ھنڌ تي مسافرن کي لنچ ڪرائي وڃي ٿي.

لاھور کان دھلي 800 ڪن ڪلوميٽر مفاصلو آھي پر گرانڊ ٽرنڪ روڊ جنھن تان بس ھلي ٿي تمام گھڻو بزي رھي ٿو ھونءَ تہ سفر ۾ اجا بہ گھڻو وقت لڳي وڃي پر ايندي ويندي بس جي اڳيان پويان پوليس موبائل گاڏي ھلي ٿي، پاڪستان جي ٽيھن ميلن ۾ پاڪستان جي پوليس ۽ انڊيا پاسي

انڊيا جي. جيڪا مسافرن کي تحفظ مھيا ڪرڻ لاءِ آھي ۽ سڄي وات سائرن وڄائيندي ماڻھن ۽ گاڏين کي رستي تان پاسو ڪرائيندي ھلي ٿي جيئن اسان جي بس بنا ڪٿي بيھڻ جي فل اسپيڊ ھلندي رھي. بس جيتوڻيڪ پوري ڇھين بجي ھلي پر مسافرن کي اتي ٻہ ڪلاڪ اڳ يعني صبح جو چئين بجي گھرايو ويو ھو ته جيئن پنھنجو سامان جمع ڪرائي رسيد وٺن ۽ ٽڪيٽ ڏيکاري بس ۾ ويھڻ لاءِ سيٽ نمبر ۽ بورڊنگ ڪارڊ وٺن جيئن ھوائي اڏي تي ٿئي ٿو. بسون ڪافي وڏيون ۽ آرامده آھن. ايئرڪنڊيشنڊ ھجڻ کان علاوه انھن ۾ ٽي وي جو بہ بندوبست آھي جيئن مسافر فلمون ڏسندا ھلن.

اسان ڪراچيءَ کان شاليمار ۾ صبح جو ساڍي ڇھين نڪتاسين جنھن رات جو ھڪ بجي ڏاري لاھور ڇڏيو رستي تان حيدرآباد، نوابشاھ ۽ روھڙيءَ مان نولراءِ اوڏ جا پائر پيٽون ۽ انھن جا ھار چڙھندا رھيا. لاھور ۾ ريلوي اسٽيشن پرسان نول ھڪ ھوٽل ۾ ڪمرا بڪ ڪري ڇڏيا ھئا. جتي رات جا ٽي چار ڪلاڪ آرام ڪري پوءِ چئين بجي دھلي ڏي روانو ٿيندڙ بس لاءِ پھتاسين. شاليمار گاڏي جي ڪراچيءَ کان لاھور لوور ACC جي ٽڪيٽ 1260 روپيا آھي ۽ لاھور کان دھلي تائين بس جي ٽڪيٽ 1500 روپيا آھي، جنھن ۾ واگھا بارڊر تي نيرن ۽ رستي تي ٻن ھنڌن تي چانھ ۽ ھڪ ھنڌ تي لنچ شامل آھي. يعني ڪراچيءَ کان دھليءَ تائين ۽ واپس ڪراچي پھچڻ جو ياڙو ساڍا پنج ھزار روپيا ٿو ٿئي ۽ ڪوڪروپار وارو رستو شروع ٿيو تہ حيدرآباد کان بمبئي يا حيدرآباد کان احمد آباد، بڙودا يا اجمير جا ياڙا اجا بہ گھٽ ٿيندا. انڊيا جي شھرن ۾ رھائش جو بہ ايڏو وڏو مسئلو ناھي. انڊيا جي ننڍي وڏي شھر ۾ ڪيترين ئي ھوٽلون آھن. ڇھ ست ھزار روپئي وارين فائيو اسٽار ھوٽلن کان وٺي گھٽين گھوٽين ۾ بنا ايئرڪنڊيشن جي بہ سؤ روپيين وارين پڻ آھن. ماني ٽڪيءَ جو بہ اھڙو مسئلو ناھي جھڙوڪ يورپ، آمريڪا يا وينڊي فار ايسٽ جي ملڪن ۾ ٿئي ٿو. انڊيا ۾ جتي ڪٿي بھترين رڌل چانور، اڦرانا، مانيون، دال ڀاڄي کان پڪڙون ٻجين تائين ملي ٿو. اجا بہ پاڪستان جي شھرن ۾ مانيءَ جي ايڏي ورائٽي يا سستائي نہ آھي جيتري ھتي انڊيا ۾ آھي. پندرھن ويھن روپيين ۾ ڀاڄي يا دال سان چانورن جي پليٽ مليو وڃي يا ڏھن روپيين ۾ ”آلو پراٺا“ دال ۽ چٽي سان گڏ. اھي سڀ اگھ گاڏي تي ماني رکي وڪڻڻ وارن جا آھن جن کان لنچ ٽائيم تي آفيسن ۾ ڪم ڪندڙ ڪلارڪ، آفيسر توڙي ڪاليجن ۾ پڙھندڙ ڇوڪريون ۽ ڏارين ملڪن جا ٽورسٽ وٺي کائين ٿا. ھونءَ بہ دال، چانور، پٽاٽا، ماني کائڻ ۾ ايترو Risk ناھي جيترو گوشت يا مڇي کائڻ ۾ آھي پوءِ چاھي اھي شيون ڪو فائيو اسٽار ھوٽل ۾ کائي جو گوشت ۽ مڇيءَ جھڙيون شيون پاروٿيون بہ ٿي سگھن ٿيون ۽ صحت خراب ڪري سگھن ٿيون. ھونءَ بہ ٽورسٽ جي حق ۾ اھو بھتر آھي تہ ڌارين ملڪن ۾ ڀاڄي ۽ دال جھڙيون شيون کائي گذارو ڪري. اھا ٻي ڳالھ آھي تہ جاپان ۽ يورپ جي ملڪن ۾، خاص ڪري سڪينڊينيويا ناروي پاسي دال ۽ ڀاڄي، خاص ڪري واڱڻ ۽ گوبي تہ گوشت کان بہ مھانگي آھي. پر انھن ملڪن جو پاڻي صحيح آھي باقي ھتي انڊيا جي ننڍي توڙي وڏي شھر ۾ پاڻي صاف ناھي. بلڪ آئون تہ اھو چوندس تہ پاڪستان کان بہ خراب آھي. پيئڻ لاءِ منرل واٽر وٺجي يا ڪنھن خالي بوتل ۾ ھوٽل مان صاف ۽ فلٽرڊ پاڻي ڪٺي پوءِ گھمڻ لاءِ نڪرجي. ھتي انڊيا ايندي يا ڪنھن بہ ڌارئين ملڪ ۾ ويندي وقت اھي دوائون پاڻ سان گھران کڻي نڪرجن جيڪي ضروري آھن جيئن تہ بلڊپريشر، ڊائبٽيز ۽ دل جي بيماري وغيره جون. ان آسري تي نہ رھجي تہ انڊيا مان بہ ملي وينديون. ان کان علاوه عام بيمارين جھڙوڪ بخار، متي جو سور، دستن وغيره جون گوريون بہ کڻجن. بھرحال انڊيا جھڙي ملڪ ۾ ٻين دوائن سان گڏ مڇرن کي ڀڄائڻ جي بندوبست لاءِ ميٽ يا Coil ضرور کڻجي جنھن جي گرم ٿيڻ يا ٻرڻ سان مڇر ڀڄيو وڃن ۽ Mospel جھڙي دوا پڻ کڻجي جيڪا جسم کي مکڻ سان مڇر پري ڀڄن ٿا. مڇر تہ اسان جي ملڪ ۾ بہ آھن تہ ملائيشيا، سنگاپور ۽ وينڊي جاپان ۾ بہ پر جيترا مڇر ھتي انڊيا ۾ نظر اچن ٿا اوترا شايد ئي ٻئي ھنڌ ھجن. مليريا ڪري انڊيا ۾ موت جو تعداد بہ تمام گھڻو آھي.

ھونءَ ملڪ اندر عام طرح بس ۾ چڙھڻ وارا پاڻ سان بہ ٻہ بيگون بہ کڻي سفر ڪن ٿا. اھو ان ڪري جو انھن بسين ۾ ڪيترا ھٿين خالي بہ ٿين ٿا پر ھتي ھن بس ۾ ھر ھڪ لاءِ پرديس ۾ رھڻ لاءِ روزمره جي استعمال جو سامان کڻڻ ضروري ٿئي ٿو ۽ بس جي پاسي ۾ ۽ ڇت تي سامان رکڻ جي جاءِ محدود آھي سو ھنن لاھور دھلي وارين بسين ۾ ھر مسافر کي فقط ويھ ڪلو سامان کڻڻ جي اجازت آھي جنھن ۾ ھٿ جو ٿيلھو بہ اچي وڃي ٿو. ھوائي جھاز جي سفر وانگر ناھي جو ھٿ جي سامان کي تور کان ٻاھر رکيو وڃي. ويھ ڪلو کان مٿي ھر ڪلو وزن لاءِ سٺ روپيا وڌيڪ ياڙو ڏيڻو پوي ٿو.

لاھور دھلي ھلندڙ بس جي اڳيان ۽ پويان پوليس جي موبائيل گاڏي ھلڻ کان علاوه ٽي يا چار ڪن پوليس وارا بہ بس ۾ ويھن ٿا. ڪنھن بہ مسافر کي پنھنجي مرضيءَ سان رستي تي لھي ھليو وڃڻو ناھي. پنھنجي منزل دھلي تائين پھچي پوءِ ھو آزاد آھي تہ جن شھر جي ويزا اٿس انھن ڏي ھليو وڃي. جيڪي جيڪي شھر گھمڻا آھن انھن ۾ وڃڻ جي ويزا پاڪستان مان ئي وٺي نڪرجي. ھونءَ تہ ھتي پھچڻ بعد بہ اجازت وٺي سگھجي ٿي. ان لاءِ پوليس اسٽيشن تي وڃي اطلاع ڪرڻو پوي ٿو ۽ پوءِ نئين شھر پھچي ان شھر جي پوليس اسٽيشن تي پنھنجي آمد جو اطلاع ڪجي ۽ اھو شھر

ڇڏڻ وقت وري پوليس اسٽيشن وارن کي پنهنجي موٽڻ کان آگاهه ڪجي. اها ڳالهه اسان لاءِ به بهتر آهي جيئن پرديس ۾ ڪجهه ٿي پوي، بيماري، حادثو وغيره ته پوليس کي ان ڳالهه جي آگاهي هجڻ بهتر آهي جيئن ان ماڻهوءَ جي ڳولا ٿي پوليس ٻڌائي سگهي ته آيا ان شهر ۾ موجود آهي يا روانو ٿي ويو.

ڪو مسافر جيڪڏهن هڪ ئي شهر ۾ آهي ته به هن کي هفتي ۾ هڪ دفعو يا ٻه دفعا پوليس اسٽيشن ۾ حاضر ٿي ٻڌائڻو پوي ٿو. ان پوليس رپورٽ کان فقط اهي آجا آهن جيڪي سٺ سالن کان وڏا آهن ۽ پوليس اسٽيشن تي هر رهر رپورٽ نه ڪرڻ جي اجازت پنهنجي ملڪ ۾ موجود انڊيا جي سفارتخاني مان اڳوات وٺي آيا آهن. اسان جي دوست نولراءِ آخري ڏينهن ۾ مون کان ۽ پنهنجي وڏي ڀاءُ ۽ ڀاڄائي کان پاسپورٽ وڌي اسان جي پوليس رپورٽنگ معاف هجڻ جو ٺپو پڻ هڻائي ڏنو جو اسين سٺ سالن کان وڏا ٿياسين.

انڊيا ۾ رهڻ دوران خرچ پکي لاءِ اتي جي ڪرسي انڊين روپيا استعمال ڪرڻو پوي ٿو. اڄڪلهه انڊين روپيو پاڪستاني روپئي کان گهڻي Value رکي ٿو ۽ پاڪستاني هڪ سؤ روپيا انڊيا جي سٽر روپين برابر آهن يا ائين چئجي ته انڊين هڪ سؤ روپيا پاڪستان جي 143 روپين برابر آهن يا ٿلهي ليکي توهان اهو چئي سگهو ٿا ته انڊيا جو هڪ روپيو اسان جي ڏيڍ روپئي برابر آهي.

انڊيا ۾ خرچ ڪرڻ لاءِ انڊين ڪرنسي (روپيه) توهان ڪراچي، حيدرآباد يا لاهور مان به وٺي سگهو ٿا ته پاڪستان ۽ انڊيا جي بارڊر وارن شهرن مان به جتي اميگريشن ۽ ڪسٽم چيڪ لاءِ ترسڻو پوي ٿو. انڊيا پهچي بئنڪن ۽ ڪرنسي مٽائڻ وارن دڪانن (Money Changers) کان به بدلائي سگهو ٿا. بهتر اهو آهي ته ڪجهه پئسا گهران ئي بدلائي نکرو يا پنهنجي ملڪ جي ڪنهن شهر مان ئي جيئن بارڊر وارن شهرن ۾ پئسا مٽي ڏيڻ وارو نه هجي ته توهان وٽ اڳوات ڪجهه ته پئسا هجن جيڪي رستي تي يا دهليءَ پهچڻ سان خرچ ڪري سگهو. ڪنهن به ملڪ جا پئسا خريد ڪرڻ وقت خبرداريءَ سا وٺڻ کپن يا ڪنهن اهڙي دوست يا مائٽ جي معرفت وٺجن جيڪو نوٽ پرکڻ جو ڄاڻو هجي. نوٽ خريد اهڙي دڪان تان ڪرڻ کپن جيڪو ناليرو هجي. بولٽن مارڪيٽ جهڙن هنڌن تي ڪيترائي هلندڙ چلندڙ مني چئنجر نظر اچن ٿا ۽ ٿي سگهي ٿو هو توهان کي متاستا جو اڳهه به سٺو ٻڌائين پر هڪ نوٽ به جعلي ڏيڻ سان اهو فائدو ته ويو ماڳهين توهان لاءِ پرديس ۾ مصيبت ٿي پوندي جو جعلي نوٽ هلائڻ وڏو ڏوهه آهي توڙي ڪٽي توهان اهو ڪم بي خياليءَ ۾ ڪريو ۽ معصوم هجو. خاص ڪري اسان جي ملڪ جي ماڻهن ان سلسلي ۾ ايڏا ڏوهه ڪيا آهن جو توهان ڪٽي اُٺ قسمن جا ڪٽو ته به توهان تي ڪو اعتبار نه ڪندو پوءِ چاهي ڪٽي اهو سعودي عرب يا ملائشيا جهڙو مسلمان ملڪ هجي.

انڊيا لاءِ پئسو مٽائڻ لاءِ ته وڌيڪ خبردار رهڻ کپي جو ٻنهي ملڪن ۾ ڪجهه اهڙا غلط عناصر آهن جي نٿا چاهين ته پاڪستان ۽ هندستان جي وچ ۾ دوستي رهي ۽ هڪ ٻئي جي ملڪ جي Economy خراب ڪرڻ لاءِ اهڙيون به انڊر گرائونڊ ڏوهارين جون Gangs آهن جيڪي نقلي نوٽ ڇپي هڪ ٻئي جي ملڪ ۾ هلائڻ چاهين ٿيون. ان ڪري پئسن جي متاستا ۾ خبردار رهڻ کپي. بهتر ته اهو ٿيندو ته ڪجهه پئسو پنهنجي ملڪ مان بدلائي باقي انڊيا مان ڪنهن بئنڪ يا اعتماد جوڳي دڪاندار (Money Changer) کان بدلائجي ۽ وڏن نوٽن بدران ننڍا وٺجن جو نقلي نوٽ گهڻو ڪري وڏي انگ (هڪ هزار يا پنج سؤ) وارن نوٽن مان ئي نڪرن ٿا.

هونءَ بهتر ته اهو آهي ته پنهنجي ملڪ مان ڪجهه انڊين روپيا باقي آمريڪي ڊالر مٽائي کڻجن جو آمريڪن ڊالر دنيا ۾ جتي ڪٿي سولائيءَ سان ۽ سٺي اگهه تي متجيون ملن ٿا. هونءَ به انڊيا جي قانون مطابق انڊيا جي سرزمين تي قدم رکڻ وقت توهان وٽ آمريڪي ڊالر پلي ڪٽي ڪيترا به هن پر انڊيا جا روپيا ٽن هزارن کان مٿي نه هجڻ کپن. هاڻ شايد چار هزار روپيا ڪن ڪيا اٿن ۽ توهان جيڪي پئسا (انڊين، آمريڪن يا پاڪستاني) انڊيا ڪٽي ويجو ٿا اهي انهن جي بارڊر واري شهر اٽاري (Atari) تي انهن جو ڪسٽم آفيسر توهان جي فارم تي نوٽ ٿو ڪري. مون کي به اها خبر نه هئي، ڪسٽم آفيسر جي پڇڻ تي جڏهن ٻڌايو مانس ته هن نهايت سٺي اخلاق سان چيو:

”سر ٽن هزار انڊين روپين کان مٿي کڻڻ جي اجازت ناهي سو فارم تي آئون ٽي هزار ئي لکان ٿو.“

”پر مهينو کن انڊيا ۾ رهڻ لاءِ ٽن هزار روپين مان ته پورت نه ٿي سگهندي؟“ مون پڇيو.

”توهان آمريڪين ڊالر يا پائونڊ، مارڪ وغيره ڪٽي وڃي سگهو ٿا.“ هن ٻڌايو.

لڳي ٿو ته نقلي نوٽن جي ايڏي پٽ آهي جو ٻنهي ملڪن جي بارڊر وارن شهرن ۾ مسافرن جي چتاءَ لاءِ پوسٽر لڳل آهن ته ڪوڙا (Fake) نوٽ هلائڻ سخت ڏوهه آهي ۽ اميگريشن ۽ ڪسٽم وارين عمارتن جي ٽئاليت ۾ پيٽيون رکيل آهن ته ”سزا کان بچڻ لاءِ بهتر آهي ته ڪوڙا نوٽ هن پيٽيءَ ۾ اڇلائي وڃو.“

هڪ ڏوهاريءَ کي تہ خبر آهي تہ هن وٽ نقلي نوٽ آهن پر هڪ غريب ۽ اڻ پڙهيل کي ڪهڙي خبر تہ هن وٽ جيڪي پئسا آهن انهن ۾ ڪو نقلي نوٽ بہ آهي. هو ڪيئن خبردار رهي؟ ان لاءِ اهوئي بهتر آهي جيڪو متي لکي چڪو آهيان تہ اهڙي ماڻهوءَ کان پئسا متائجن جيڪو اعتماد جوڳو هجي يا ڪنهن نوٽن جي چاٽوءَ ذريعي مترائجي.

هندستان ڏي روانگي

لاهور کان دهلي جيڪا بس هلي رهي هئي ان ۾ مون کي اتفاق سان نہ فقط اڳيان قطار ۾ سيٽ ملي پر دريءَ واري پاسي پڻ. مون بہ اهوئي چاهيو ٿي تہ اهڙي هنڌ جاءِ ملي جتان ٻاهر جو نظارو چٽيءَ طرح ٿي سگهي. مون ٻاهر جي ٻن پاسن ۾ فرق ٿي ڏسڻ چاهيو ڪي ملڪ اهڙا هوندا آهن جن جي ٻارڊر جي ٻنهي پاسي ميلن ۾ رڻ پٽ يا بيابان هوندو آهي يا ملائشيا ۽ ٿائليند جي وچ ۾ جنگل آهي. پاڪستان ۽ افغانستان جي وچ ۾ جبل ٿي جبل آهن ۽ پوءِ آهستي آهستي ٿي ماڻهن جي آدمشماري وڌي ٿي. ويندي ڪوڪرو پار ۽ مونا بائو پاسي بہ اڻين هوندو پر پنجاب جا ٻئي حصا سرسبز آهن ٻنهي طرف ٻارڊر جي ويجهو وڏا. ماڊرن ۽ تاريخي شهر لاهور ۽ امرتسر آهن. اهڙي صورت ۾ هڪ ملڪ جي سرزمين کان ٻئي ۾ گهڙڻ وقت تبديلي ڏسڻ وٽان ٿئي ٿي. زبان ڪٿي ساڳي آهي پر مذهب، ڪلچر، حڪومت ويندي ان ساڳي ڳالهائڻ واري زبان (پنجابي) جي لکڻي مختلف آهي. اسان وٽ پنجابي اردو ۾ لکي وڃي ٿي انڊيا واري پنجاب ۾ گرمکي ۾ لکي وڃي ٿي.... وغيره وغيره.

پاڻي واري جهاز ۾ بہ ان قسم جي تبديلي دلچسپ ٿئي ٿي. ڪٿي تہ جڪارتا کان پينانگ اچ تہ ساڳيا ماڻهو ساڳي ملنڊڙ جلنڊڙ زبان، ساڳيو ڪچلر، ساڳيا مذهب، ساڳي موسم، ساڳيا فصل ۽ پوکون، ساڳيا ويس وڳا ۽ ساڳيا گهرن جا نمونا ۽ ڪٿي وري سڏ پنڌ جي فاصلي تي بہ تمام گهڻو فرق. پورچوگال يا اسپين جي ڪنهن بندرگاهہ مان رڳو ٿورو هيٺ ڏکڻ ۾ ڪنهن آفريقا جي پورٽ ۾ گهڙ تہ زبان، مذهب، ڪلچر سان گڏ ماڻهن جو رنگ بہ ٻيو نظر اچي ٿو.

هونءَ تہ ننڍي ڪنڊ جي ماڻهن، شهرن ۽ ريتن رسمن ۽ افعالن ۾ ڪو خاص فرق تہ ناهي چاهي پاڪستان هجي يا هندستان ۽ بنگلاديش پر ساڳي وقت ننڍي ڪنڊ لاءِ اهو بہ چيو وڃي ٿو تہ هتي هر سؤ ميلن بعد زبان بدلجي ٿي. بهرحال ٿوري يا گهڻي تبديلي جيڪا ڪو يورپين يا آمريڪن تہ ڪٿي نہ محسوس ڪري سگهي پر اسان ڪري سگهون ٿا. هو هڪ سک ۽ مسلمان مولويءَ ۾ شايد فرق نہ ڪري سگهي پر اسان مڪاني ماڻهو سندن ڏاڙهين مڇين پٽڪي جي ٻڌڻ اسٽائيل مان سڃاڻي سگهون ٿا تہ مسلمان ڪير آهي تہ سک ڪير. اهڙي طرح جڳ جهوني روڊ تي جيڪو گرانڊ ٽرنڪ روڊ سڏجي ٿو ۽ جنهن تان صدين کان ماڻهو پيرين پنڌ ۽ گڏهن، گهوڙن ۽ هاٿين تي سفر ڪندا رهيا. ان بعد ڏيگي گاڏين، سائيڪلن ۽ هاڻ بسين، موٽرن تي سفر ڪندا رهن ٿا. ان تي مون سفر ڪرڻ چاهيو ٿي ۽ ان شوق ڪري مون پنهنجي دوست نولراءِ سان گڏ ٻاءِ ايئر دهلي وڃڻ بدران سندس ٻين مائٽن سان گڏ سفر ڪرڻ چاهيم. جيڪي ٻاءِ روڊ بس ذريعي دهلي وڃي رهيا هئا.

اميگريشن ۽ ڪسٽم جون Formalities پوريون ٿيڻ بعد اسان جي بس رواني ٿي. پاڪستان جي گيٽ مان ٻاهر نڪري اتي ئي ٺهيل هندستان جي دروازي ۾ داخل ٿياسين. ڪو خاص فرق نہ هو ڪا خاص تبديلي نہ. ڪڻڪ جو فصل جيڪو پاڪستان پاسي هوا ۾ لڏي رهيو هو اهوئي هندستان پاسي Continuity ۾ هو. ساڳي جهڙالي موسم ۽ ساڳي ٿڌي هير لڳي رهي هئي. بس ان هنڌ تي پنج منٽ کن ترسي جتي لوهي ميخدار تارن ذريعي ٻارڊر ٺهيل هو يعني انهن ڪنڊن وارين تارن جي هڪ پاسي جيڪي ڪڻڪ جا سنگ نظر اچي رهيا هئا اهي پاڪستان جي رهاڪن جا هئا ۽ ٻي طرف هندستان جي ماڻهن جا. ٻنهي پاسن جي يونيفارم ۾ ٻينل پوليس ۽ فوج چست چوبند ٿي نگهباني ڪري رهي هئي تہ هڪ پاسي جو ماڻهو ٻئي پاسي ٽپڻ جي تہ ٽٽو ڪري پر ٻنهي پاسي نظر ايندڙ پنجابي مسلمان ۽ سک هاري پنهنجين ڙالن، ٻارن ۽ وهٽن سان مطمئن نظر اچي رهيا هئا، شايد ان ڪري جو ٻنهي پاسن جي ماڻهن کي خبر آهي تہ ٻارڊر جي ٻئي پاسي ڪا سون جي ديگ لٽل ناهي. هندستان ۽ پاڪستان جو ڪامن ٻارڊر تمام ڊگهو آهي ۽ سڄي ٻارڊر تي روڪ ٿام لاءِ ڪي ڪوڪن واريون تارون نہ لڳل آهن جتي اهڙي آڏ ناهي اتي هڪ پاسي جا ماڻهو ٻئي پاسي ٽپي بہ ويندا هوندا. سون جو ٿالهہ ونڻ لاءِ نہ پر پنهنجا وهٽ ورائڻ جانورن کي ڪهڙي خبر تہ مولا جي ملڪ تي انسانن ويهي سرحدون ناهيون آهن. سو اهي چرندي چرندي ٻئي طرف وڃي سگهن ٿا جن کي مالڪ ورائڻ لاءِ قانون جي پڪڙي بہ ڪن ٿا. ٻنهي پاسي جي سپاهين سنترين کي بہ خبر آهي تہ هي ڪو پولينڊ ۽ جرمنيءَ جو ٻارڊر ڪونهي، الباينہ ۽ اٽليءَ جو ٻارڊر ناهي، ڪيوبا ۽ يونائيٽڊ اسٽيٽس آف آمريڪا جو ٻارڊر ناهي، جنهن جي هڪ پاسي غربت، بک ۽ بيروزگاري آهي تہ ٻئي پاسي مال ملڪيت ۽ مستقبل آهي ۽ پوءِ ڏکوئيل زندگيءَ مان

جان چڙهائڻ لاءِ غريبن ملڪن جا ماڻهو سر تان آهو ڪٽي پاڙي واري ملڪ ۾ گهڙڻ جو Risk ڪڻن ٿا. هتي ته ڪو اوڻهين ويهن جو فرق مس آهي. ٻنهي پاسي ساڳيو حال آهي... پري پري تائين نظر ڪيان ٿو ته ٻنهي پاسي پورهيت هاري ڪم ۾ رڌل آهن. ڪي ڪوڏرون هڻي رهيا آهن، ڪي وهٽن جي پٺي نپري رهيا آهن، ڪي پگهر اگهي رهيا آهن. ٻنهي طرف لسيءَ جا لوٽا ۽ ڍڪين ۾ مانيون نظر اچي رهيون آهن. پاڪستان واري پاسي، پٽ تي ويٺل ڪبرون ۽ جهرڪيون پڙڪو ڏيئي اڏامن ٿيون ۽ انڊيا طرف جي فصلن ڏي ٿورو وچي هوا ۾ ٻه گول ڦيرا ڪري جڏهن زمين تي اچي ويهن ٿيون ته هاڻ سڀ پاڪستان واري پاسي ويهڻ بدران ڪجهه بارڊر جي ٻئي پاسي وڃيو ويهن ويهن. هنن کي ڪهڙي خبر ته هو ڪهڙي شهر جون رهاڪو آهن. پاسپورٽ ته هنن وٽ آهي ئي ڪونه جو ان بابت ڏيان ڏرين. اسان وٽ به جيستائين پاسپورٽ ۽ شناختي ڪارڊ نه هئا ته اسان به انهن پکين وانگر آزاد هئاسين. ڪجهه ڪانگ وچ تي ويٺا هئا يعني بارڊر طور لڳل تارن تي ويٺا هئا ۽ هڪ ڪانگ کي پڪي رهيا هئا جيڪو خبر ناهي پاڪستان پاسي يا هندستان پاسي بيٺل هارين جي ٻارن مان ڪنهن هڪ ٻار کان ٻاجهر يا ڪٽڪ جي مانيءَ پور ڪسي ڪائڻ لاءِ اچي وينو هو. ٽيهارو کن ميل هن پاسي لاهور ڏي يا هن پاسي امرتسر ۾ پلي ته اميرن جا ٻار اتي جي KFC يا مئڪنڊولنڊ ۾ برگر سان گڏ ڪوڪ پي رهيا هجن پر اسان وٽ اهڙن امير ماڻهن جو ڪيترو سيڪڙو آهي؟ تقريباً نه برابر باقي غريب عوام ۽ ڳوٺن جي ماڻهن جي ته زندگي چاڪيءَ جي ڏڳي وانگر ان ڦنگي لسي ۽ جوئر يا ٻاجهر جي ڊوڊي جي چوڌاري ڦري ٿي. رستي جي ويجهو وارين ٻنين ۾ بيٺل ٻار ۽ مرد اسان جي هٿ لوڏڻ تي هٿ لوڏي جواب ڏين ٿا. هنن لاءِ ڇا مختلف ملڪ ڇا مذهب! ڇا پاڪ انڊيا دوستيءَ جا نعرا! هنن لاءِ فقط هڪ ڳالهه حقيقت آهي ته صبح جو سوير اٿي پورهيو ڪرڻو آهي جيئن هو ان لسي ۽ اٽيي ماني سان پيٽ پري سگهن.

اسان جي بس آهستي آهستي ٿي اڳيان هلندڙ پوليس جي موبائيل کي فالو ڪري ٿي. رستو ڪو خاص ويڪرو ناهي پر پوليس جي گاڏي سامهون ايندڙ ٽرئفڪ کي لڪڻ جي اشاري سان پاسي تي بلڪ ڪچي ڏي لهڻ جو اشارو ڪري ٿي جيئن اسان جي بس لاءِ رستو ڪليل ۽ ڪشادو هجي ۽ بريڪن جي استعمال بنا سٺي رفتار ۾ مفاصلو طئي ڪندي وڃي.

جيئن پاڪستان پاسي بارڊر وارو شهر بلڪ ڳوٺڙو واڳها آهي تيئن بارڊر جي ٻئي پاسي واڳها جي پر ۾ ئي پر انڊيا واري پاسي ڳوٺ جو نالو اٽاري آهي. واڳها ۽ اٽاري ائين آهن جيئن حيدرآباد جي سٽيزن سوسائٽي ۽ گلشن سجاد يا ڪٽي ائين چئجي ته ڪراچيءَ جي زينب مارڪيٽ ۽ صدر پوسٽ آفيس واري عمارت. ۽ پوءِ اٽاري ڳوٺ کان امرتسر پنجويهه ٽيهه ميل کن مس آهي ۽ اسان ويهن منٽن اندر امرتسر پهچي وياسين. يعني بارڊر تي اميگريشن ۽ ڪسٽم جي گهٽي گهوبي نه هجي ۽ ملائيشيا سنگاپور وانگر يا يورپ جي ملڪن وانگر بارڊر تي گاڏيءَ ۾ ويٺي ويٺي فقط پاسپورٽ ڏيکارڻو پوي ته ڪار ذريعي ماڻهو لاهورڪان امرتسر اڌ ڪلاڪ ۾پهچي سگهي جيئن هالا کان حيدرآباد. ايڏو ويجهو لاهور ۽ امرتسر هڪ ٻئي کي آهن! تڏهن ته اج کان ويهارو سال اڳ جڏهن اجا ڪيبل يا ڊش سسٽم شروع نه ٿيو هو ۽ اسان جي ٽي وي خاص ڪري لاهور ٽي وي اسٽيشن جا ڊراما "جهوڪ سيال" "وارث" "بڪرا قسطون پر" "آنگن ٽيڙها" تمام گهڻو پسند ڪيا ويا ٿي ته انڊيا جا شوقين اهي ڊراما ڏسڻ لاءِ امرتسر ايندا هئا ۽ انڊين فلمون ڏسڻ جا پاڪستاني شوقين لاهور ايندا هئا جو لاهور مان انڊيا جي ٽي وي ۽ امرتسر مان پي ٽي وي صاف نظر ايندي هئي. اجڪلهه ته انڊيا جا ڪيترائي ٽي وي چئنل ٿي پيا آهن جن مان به ڪيترن تي سجو ڏينهن فلمون پيون هلن پر تن ڏينهن ۾ انڊيا جو به اڪيلو چئنل هو جنهن تان هفتي ۾ ٻه دفعا انڊين فلم ڏيکاري ويندي هئي ساڳي وقت جڏهن به انڊيا ۽ پاڪستان جي جنگ لڳي آهي يا ٺلهي ڳالهه تي ٺئي ته سڀ کان اڳ ۽ سڀ کان گهڻو الرٽ لاهور ۽ امرتسر جا ماڻهو ٿا ٿين جو اهي شهر هڪ ٻئي جي ايترو ته ويجهو آهن جو ڪنهن هڪ ملڪ جي ٿوري به پيش قدمي ٻئي ملڪ جو هي شهر هڙپ ڪري سگهي ٿو.

اسان جي بس ان صديون پراڻي شاهراهه Grand Trunk روڊ تان اڳتي وڃي رهي هئي جيڪو صدين کان ڪلڪتي کان پشاور بلڪ ڪابل تائين بادشاهن ۽ فقيرن لاءِ، عوام ۽ فوجين لاءِ، ساڌو ۽ صوفين لاءِ هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ گهمڻ لاءِ" لڏپلاڻ لاءِ" حملي ڪرڻ لاءِ استعمال ٿيندو رهيو آهي.

لاهور چڙهڻ وقت صبح جو وقت هو بسون ۽ ڪارون مالڪ ۾ پنهنجي رستن تان هلي رهيون هيون. رستن جي ڪنارن تي ٺهيل فٽ پاٿن ۽ انهن جي پر ۾ ٺهيل ساوڪ ۽ گلڪارين سان پريل پٽين تي لاهوري واڪ ۽ جاگنگ ڪري رهيا هئا دڪانن اڳيان انگريزي ۽ اردو ۾ لڳل بورڊن جون بتيون ۽ Neon Signs اجا ٻري رهيون هيون. آئون ڏهاڪو سال اڳ لاهور آيو هوس، مون کي تڏهن به لاهور وٽيو هو ۽ هاڻ ته اجا به وڌيڪ خوبصورت ۽ صاف سٿرو ٿي پيو آهي. پنجابي ليڊرن ڇا ته پنهنجن شهرن کي ٺاهيو آهي، چڱو ٿا ڪن. اسان جي ليڊرن کي به ائين ڪرڻ کپي يا انهن کي ائين

ڪرڻ سان نانگ ٿو چڪ هڻي؟ ڪراچيءَ جي ناظم نعمت الله خان وانگر ٻين شهرن جا ناظم به پنهنجن شهرن جا گهٽ ۾ گهٽ روڊ رستا ۽ Sewarage system بهتر بنائي سگهن ٿا.

اٽاري کان پوءِ اسان جي بس انڊيا جي رستي تي هلي رهي هئي. سج ڪافي مٿي چڙهي آيو هو ماڻهو مزدور، دڪاندار سڀ پنهنجن پنهنجن ڪمن ۾ مشغول نظر اچي رهيا هئا. چوڌاري ساوڪ واري ڀهراڙي هئي جيئن اسان واري پاسي جي پنجاب جي جيڪا پنيان ڇڏي آيا هئاسين. امرتسر سڪن جو ڳڙهه هجڻ ڪري رڳو سڪ ئي سڪ نظر اچي رهيا هئا. رستي تي توڙي پاسي تي ۽ ٻنين ٻارن ۾ ٽريڪٽر، ٽرڪن، ويٽ ٿريشر ۽ بلڊوزرن جهڙوين وڏيون مشينون ڏسي لڳو ٿي ته ايگريڪلچر ۾ انڊيا جو پنجاب نه فقط اسان جي سنڌ صوبي کان پر اسان جي پنجاب کان به اڳتي آهي. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته پنجاب انڊيا جو سڀ کان سٺو صوبو آهي. انڊيا جي وڏي آدمشماري هوندي به انڊيا چانورن جو دنيا ۾ ٿائيلنڊ بعد ٻئي نمبر وڏو ايڪسپورٽر آهي ۽ ڪڻڪ پنهنجي ماڻهن جي کائڻ لاءِ ڪافي پيدا ڪري ٿو.

امرتسر اچڻ تي روڊ جي ٻنهي پاسي دڪانن جا بورڊ پڙهان ٿو جيڪي گهڻو ڪري گرمکيءَ ۾ لکيل آهن ۽ انهن مان ڪيترن تي انگريزيءَ ۾ به لکيل آهي، ڪنهن ايڪڙ ٻيڪڙ بورڊ تي اردو لکائي پڻ آهي. انڊيا جي پنجاب ۾ هندي ۽ گرمکي پڙهائي وڃي ٿي. گرمکي پڻ هندي ۽ بنگاليءَ وانگر لکي وڃي ٿي. انڊيا جون 18 خاص زبانون آهن. جهڙوڪ هندي آسامي (آسام صوبي جي) بنگالي، گجراتي، ڪاناڊا (انڊيا جي ڏاکڻي صوبي ڪارناما ٽاڪا ۾، ڳالهائي ويندڙ) ڪشميري، مليالم، مانيپوري، مرهٽي (ماراشٽر صوبي جي زبان جنهن ۾ بمبئي به اچي وڃي ٿو) اوريا (اوڙيسا صوبي جي زبان) پنجابي، تامل، تيلگو (ڏاکڻ صوبن، تامل ناڊو ۽ انڌراپرديش جون زبانون) اردو، سنڌي ۽ سنسڪرت وغيره. اردو ڄمون ڪشمير کان علاوه دهليءَ جي زبان آهي.

لاهور جا رستا هتي جي رستن کان ويڪرا ۽ سهڻا لڳن ٿا باقي لاهور کان ٽيپي انڊيا ۾ گهڻن سان رستن ۽ اوسي پاسي نهار ڪرڻ سان يڪدم محسوس ٿيو وڃي ته انڊيا ۾ ٽرئفڪ توڙي عوام تمام گهڻو آهي. رستن تي پرائيويٽ ڪارن کان وڌيڪ اسڪول بسون، ٽريڪٽر ۽ انهن جي پويان گاهه، ڳني يا سرن سان پريل ٽرالر، ڊگي گاڏيون، آٽو رڪشائون، موٽر رڪشائون ۽ سائڪلون نظر ٿي آيون. موٽر سائيڪل سوار سڪن جو منهن ڪپڙي سان ائين ڍڪيل هو جيئن عورتون حجاب ڪن ۽ فقط اکيون نظر اچن. سکن لاءِ هيٺن ڏنڙ سان پريل رستن تي موٽر سائيڪل هلائڻ وقت ڏاڙهيءَ کي ڪپڙي سان ڍڪڻ ضروري ٿيو پوي نه ته ڀهڙي مٽي، جارو ۽ دونهاٽيل ماحول ۾ ڪين ايئرڪنڊيشن جي فلٽر وانگر هر وقت ڏاڙهي ڏوڻي پوي. رڪي رڪي رستي جي ڪپر تي يا پري گهرن جي وچ ۾ سڪن جو گوردوارو (ٽڪاٽو) نظر آيو ٿي.

انڊيا ۾ اٽڪل به ڪروڙ سڪ رهن ٿا جن جو وڏو تعداد پنجاب ۾ آهي. اسان واري پنجاب ۾ به ڪافي رهيا ٿي جيڪي هندستان جي ورهاڱي بعد انڊيا واري پنجاب ۾ لڏي ويا. سندن پاڪ جايون ۽ پوجا مندر اڄ به پاڪستان واري پنجاب ۾ موجود آهن. جن جي زيارت لاءِ هو لاهور ۽ خاص ڪري حسن ابدال ايندا رهن ٿا. سڪ پنهنجي ڏاڙهي، پٽڪي ۽ ٻانهن ۾ پاتال ڪڙي (ڪنگڻ) ڪري پري کان سڃاتا وڃن ٿا. گروگوبند سنگهه پنهنجن چيلن لاءِ پنج شيون رکڻ ضروري ڪيون جيڪي پنج ڪاڪر (ڪاف) سڏجن ٿيون: ڪيش (جسم جو ڪوبه وار نه ڪٽڻ) هو ان ڪي بزرگيءَ ۽ درويشيائي جي نشاني سڏين ٿا. ڪنگهو (ڪاٺ يا عاج جي ڦڻي. صفائيءَ جي نشاني)، ڪڇو چست ۽ چوبند رهڻ جي نشاني، ڪڙو (اسٽيل جو ڪنگڻ) پڪي عزم جي نشاني ۽ ڪرپان (خنجر) ڪمزور جي بچاءَ لاءِ. مٿي جي ڍڳهن وارن کي بچائڻ لاءِ هنن کي پٽڪو پاڻو پوي ٿو. بلڪ سڪن جا هي پٽڪا اڳهين سيٽ ٿيل ۽ سبيل آهن. ور ڏيئي ٻڌڻ بدران ٽوپيءَ وانگر پاڻو پوي ٿو.

سڪن جو ڌرم گرونانڪ ايجاد ڪيو جيڪو سن 1464ع ۾ ڄائو جڏهن هندستان تي لوڌي گهراڻي جي حڪومت جي شروعات هئي (گرونانڪ سن 1545ع ۾ وفات ڪئي جڏهن شير شاهه سوري دهليءَ جي تخت تي ويٺل هو) يعني سڪ ڌرم همايون جي ڏينهن کان هندستان ۾ شروع ٿيوءِ پنج سؤ کن سال پراڻو چئبو.

سڪ ڌرم ۾ ڪي ڳالهيون اسلام جون آهن ته ڪي هندو ڌرم جون. سڪن ۾ هندن واري ذات نيات جو چڪر ناهي ۽ نه ئي هو هندن وانگر مورتيون پوڄين ٿا. سڪن جي عبادتگاهه گوردواري ۾ فقط هنن جو مذهبي ڪتاب ”گرنٿ صاحب“ دکيل ٿئي جنهن ۾ هنن جي ڏهن گروئن جون لکڻيون شامل آهن. سندن آخري گروءَ جي وفات سن 1708ع ۾ ٿي (مغل بادشاهه اورنگزيب جي وفات وارن ڏينهن ۾) سڪ هڪ خدا کي مڃين ۽ مري ويل جي لاش کي دفن ڪرڻ بدران ساڙين.

امر تسر، جنهن شهر ۾ هاڻ اسان جي بس پهتي هئي، سڪن جي سڀ کان وڏي گوردواري ”هري مندر“ کان مشهور آهي. جنهن مندر کي انگريزيءَ ۾ ”گولڊن ٽيمپل“ سڏين ٿا. مندر جي عمارت سازيءَ جو ڪم هندن جي مندرن ۽ مسلمانن جي مسجدن سان ملي ٿو. مندر جي چوڌاري پاڻيءَ جو وڏو

تالاب آهي ۽ هن تالاب تان هن شهر جو نالو امرتسر پيو آهي. هندستان ۾ توڙي ٻاهر جي ملڪن ۾ سکن جي دڪانن، آفيسن ۽ هوٽلن ۾ جنهن مندر جي تصوير نظر اچي ٿي اها هن مندر جي آهي. اسان جي بس ۾ ويٺلن مان ڪيترن چاهيو ٿي تہ جيڪر بس اڌ ڪلاڪ کن بيهي تہ مندر ڏسندو هلجي پر بس ۾ ويٺل پوليس اهوئي چيو تہ هو اسان کي فقط مقرر شهرن جي مقرر هوٽلن وٽ چانهہ پاڻي ۽ مانيءَ لاءِ ترسائيندا. "توهان کي دهليءَ تائين سلامتيءَ سان پهچائڻ اسان جي ذميواري آهي. دهلي پهچي پوءِ ڀلي توهان هيڏانهن پنجاب موٽي اچو يا بمبئي مدراس هليا وڃو." هنن اسان کي سمجهايو هنن جو مطلب هو تہ هن وقت اسان "انڊيا پاڪستان دوستي" جي بنياد تي هلندڙ سرڪاري بس ۾ وڃي رهيا آهيون ۽ خدانخواستہ ڪجهہ ٿي پيو تہ حڪومت جي بدنامي ٿيندي جو ٻنهي ملڪن جا ڪجهہ ماڻهو حڪومت جي هن دوستي وڌائڻ جي پاليسيءَ جي خلاف آهن.

بهرحال اسان مان ڪيترن ئي اهو پهہ ڪيو تہ جيئن ئي دهليءَ ۾ واندڪائي جا ڏينهن ملندا تہ آگري ۽ اجمير سان گڏ هن پاسي جا هي شهر امرتسر بہ ڏسڻ ايندا سين ۽ تاج محل جي اڳيان تصوير ڪيرائڻ سان گڏ هتي اچي امرتسر جي هن گولڊن مندر وٽ پڻ تصوير ڪيرائيندا سين. هي شهر امرتسر جنهن جي لفظي معنيٰ امرت جو حوض آهي سکن جو چوٿين گروءَ رام داس سن 1577ع ۾ ٻڌرايو. امرتسر نہ فقط پنجاب صوبي جي وڏن شهرن مان هڪ آهي پر سک ڌرم جو مرڪز پڻ آهي. هن شهر لاءِ زمين مغل شهنشاهہ اڪبر منظور ڪئي. 1761ع ۾ احمد شاهہ دُرانيءَ نہ فقط هن شهر جي ڦرلٽ ڪئي پر مندر پڻ تباهہ ڪري ڇڏيو جيڪو ٽن سالن بعد 1764ع ۾ وري ٺاهيو ويو. 1802ع ۾ رنجيت سنگهہ هن مندر جي ڇت ٽامي جي تهہ سان ٺهرائي ۽ ان جي ڳاڙهي رنگ ڪري گولڊن ٽيمپل سڏجڻ لڳو.

دهلي ڏي ويندي هن رستي جي ڪابي پاسي رام باغ نظر اچي ٿو ۽ ساڄي پاسي گول باغ. سئيڊن ۾ مون سان رهندڙ امرتسر جو سک ستنام (جنهن جو ذڪر ڪراچيءَ کان ڪوپن هيگن ۾ ڪيو اٿم) ٻڌائيندو هو تہ رام باغ جي پرسان "سنڌي ڪافي هائوس" نالي هڪ مشهور هوٽل آهي جيڪا تمام پراڻي آهي. بهرحال امرتسر ۾ سکن جو گولڊن ٽيمپل بعد اگر ڪا مشهور تاريخي شيءِ آهي تہ گوبند گره جو قلعو آهي جيڪو رنجيت سنگهہ 1805ع ۾ ٺهرايو (امرتسر شهر جون پيتيون بہ هن راجا ٺهرايون) ۽ ٻيو جاليانوالا باغ جيڪو گولڊن ٽيمپل جي بلڪل ويجهو آهي جتي انگريزن بہ هزار کن انڊين کي گوليءَ جو نشانو بڻايو. اهو هڪ اهڙو اهم واقعو هو جنهن ننڍي کنڊ جي ماڻهن جي دلين ۾ آزاديءَ لاءِ جدوجهد جو جذبو پيدا ڪيو. انگريزي فلم گانڌي Gandhi ۾ اهي سڀ نظارا Recreate ڪيا ويا آهن.

اسان جي بس هاڻ اڳتي جالنڌر ڏي وڌي رهي هئي. جنهن جي هڪ شهر ڪرتار پور ۾ اسان کي ترسي ٿوري فرحت وٺڻي هئي ۽ بس وارن طرفان هوٽل ۾ چانهہ ملڻي هئي. جالنڌر ضلعو بہ آهي تہ ان ضلعي جو وڏو شهر بہ. پاڪستان جو اڳوڻو حاڪم جنرل ضياءَ هن شهر کان لڏي پاڪستان آيو هو. مون هن جي بايوگرافي نہ پڙهي آهي پر بينظير صاحبہ هن جي رمارڪس جي ورنديءَ ۾ اڪثر اهو چوندي هئي تہ آئون ڄائي نپني سنڌ ۾ آهيان ۽ هتي ئي رهندس جالنڌر کان نہ آئي آهيان. بهرحال پنجاب جا لڌيانا ۽ امبالا جهڙا تاريخي شهر هن پراڻي رستي گرانڊ ٽرنڪ روڊ تي ئي اچن ٿا ۽ هي روڊ ايڏو پراڻو آهي جو هن جي ٻنهي پاسن کان ايڏي تہ وسندي ۽ ڳوٺ آهن جو خبر نٿي پوي تہ ٻهراڙي ڪڏهن شروع ٿيندي جيئن ٽريفڪ گهٽجي. ڪو فرلانگ کن مس بنا گهرن ۽ دڪانن جي آيو ٿي تہ وري گهرن، دڪانن، اوطاقن ۽ ڪارخانن جو سلسلو شروع ٿي ويو ٿي ۽ ساڄي ۽ ڪابي پاسي کان ڪچا پڪا رستا اچي هن روڊ سان مليا ٿي جن تان ڏڱي ۽ سان گاڏين کان وٺي ٽريڪٽر ۽ ٽرڪون پئي آيا ويا. ان کان علاوه آٽو رڪشائون، اسڪول بسون، موٽرسائيڪلن تي ڏاڙهي ڍڪيل سک ۽ ويسپا موٽر سائيڪلون هلائيندڙ سکڻيون ٽريفڪ ۾ وڌيڪ اضافو آڻي رهيون هيون. اسان جي اڳيان پوليس جي موبائيل گاڏي رستو صفا ڪرائڻ لاءِ نہ اچي ها تہ اسان جي بس بہ ٻين وانگر ڦاسندي ڦاسندي هلي ها.

هي اهو رستو آهي جيڪو انگريزن جي حڪومت کان اڳ تائين جرنيلي سڙڪ سڏبي هئي پر هاڻ گرانڊ ٽرنڪ روڊ يا ٿلهو "جي ٽي روڊ" سڏجي ٿو ۽ ڪلڪتي کان شروع ٿئي ٿو تہ دهلي ۽ پوءِ امرتسر وٽان ٿيندو واگها ۽ لاهور پهچي ٿو ۽ اڳتي ڪابل افغانستان وڃيو دنگ ڪري. پاڪستان ۾ اڄڪلهہ هن روڊ کي N_5 (پاڪستان نيشنل هاءِ وري نمبر 5) پڻ سڏين ٿا. ڪلڪتي کان ڪابل تائين هن 2600 ڪلوميٽري (1600 ميل) ڊگهي جي ٽي روڊ لاءِ هڪ صدي کن اڳ مشهور انگريزي ليکڪ رڊيارڊ ڪپلنگ چيو هو تہ:

Such a river of life nowhere else axists in the world. It is the beack bone of all Hind on which one can see all castes and kinds of men..... all the world going and coming.

رڊيارڊ ڪپلنگ جي مشهور ناول Kim جا ڪيترائي واقعا هن روڊ (Grand Trunk) تي دربيش اچن ٿا. ڪيترن تاريخدانن جو تہ اهو چوڻ آهي تہ هن روڊ جو وجود اڄ کان 3500 سال اڳ جو آهي جڏهن اتر کان آرين ننڍي کنڊ تي چڙهائي ڪئي. هن روڊ اتر کان انهن آرين کي مارچ ڪندي ڏٺو. ايراني ۽ يونانين جي فوجن کي انڊيا تي ڪامياب حملا ڪندي ڏٺو. هن رستي تان Scythians سفيد هن (Huns) سلجوق، تاتاري،

منگول، ساساني، ترڪ، مغل ۽ دراني آيا ۽ خيبر پاس لتاڙي ھن سنڌ ۾ ڍوڪي ويا. ھي اھوئي رستو آھي جنھن ذريعي تيمور، بابر، نادر شاھ ۽ احمد شاھ ابداليءَ جھڙا فاتح ۽ ڦورو نديءَ ڪنڌ ۾ آيا ۽ ڇمائي وينا يا ڦرون ڪري واپس ھليا ويا. دنيا ۾ ھن روڊ جي عجيب جاگرافيائي بيھڪ آھي ۽ ان بيھڪ ڪري ئي اتر کان حملا ڪندڙ ايندا رھيا ۽ تاريخ ۾ نوان باب ڳنڍيا رھيا. ڪنھن صحيح چيو آھي تہ:

Geography rather than history has fated the GT Road to play a role in every age.

ھن گرانڊ ٽرنڪ روڊ ذريعي نديءَ ڪنڌ ۾ نہ فقط حڪمران ۽ ڦورو آيا پر دنيا جا سياح، مسافر، عالم، ڏاھا، سوداگر، ثقافت (Culture) ۽ Ideas ھن نديءَ ڪنڌ ۾ پھتيون. سوين سالن تائين ھن روڊ تان انن جا قافلا گذريا. ھنن جھونن واپارين ۽ ھنرمندن ھن ڌرتيءَ تي عاليشان قسم جي سلڪ ۽ چينيءَ (Porcelain) جو بھترين سامان چين ۽ وچ مشرق کان آندو. گرانڊ ٽرنڪ روڊ پاڪستان واري پاسي بہ تاريخي جاين تان لنگھي ٿو خيبر پاس کان وٺي ڏنو وڃي تہ پشاور گنڌارا جي ڪنول ماٿري، اٽڪ جتي جو قلعو 1581ع ۾ مغل شھنشاھ اڪبر ٺھرايو حسن ابدال جتي نانڪانا صاحب جو سکن جو گوردوارو آھي، ٽئڪسلا (گنڌارا ۽ راجا امبي کان مشھور) پوٺوھار، روھتاس جو قلعو (جيڪو شيرشاھ سوريءَ ٺھرايو) گجرات (انگريزن جو جنگي ميدان) گجرانوالا (رنجيت سنگھ جي ڄم جي جاءِ) لاھور، شاليمار باغ، بادشاھي مسجد ۽ مشھور لاھوري قلعي جو شھر. جتي انگريزن جو دلپسند ۽ ايشيا جو پراڻو تعليمي ادارو پنجاب يونيورسٽي آھي، رڊيارڊ ڪپلنگ جي مشھور Kim,s Gun آھي ۽ انگريزن طرفان متاھين (Elite) ڪلاس جي ٻارن جو ايچيسين ڪاليج آھي ۽ واڳھا.

ھونءَ ڏٺو وڃي تہ جرنيلي سڙڪ يعني ھن گرانڊ ٽرنڪ روڊ کي ٺاھڻ ۾ شير شاھ سوريءَ جو وڏو ھٿ ھو. شيرشاھ سوري بہ ھڪ عجيب بادشاھ ٿي گذريو آھي. جنھن ھندستان تي فقط پنج سال بادشاھي ڪئي پر پاڻ ان زماني جي حاڪمن ۾ تمام سٺو ائڊمنسٽريٽر ھو. شيرشاھ سوري (سندس اصل نالو فريد ھو پر پاڻ کي "شينھن بادشاھ" (شيرشاھ) ٿي سڏرايائين) ھڪ ننڍڙي افغاني جاگيردار جو پٽ ھو جيڪو پنجاب ۾ 1472ع ۾ ڄائو. پنھنجي ماٽيلي ماءُ جي بدسلوڪيءَ ڪري ھن نندي ھوندي ئي گھر ڇڏي جانپور ۾ وڃي سخت پڙھائي ڪئي ۽ عربي ۽ فارسي ٻولين تي ھن جي سٺي ڪمانڊ ٿي وئي. انھن ڏينھن ۾ تہ اھو Trend ھو تہ فارسي گھوڙي چاڙھسي. فارسي جا ڄاڻوءَ کي سٺي نوڪري ملي وئي ٿي. ھن کي بہ ٽن ڏينھن جي مغل بادشاھ بابر وٽ نوڪري ملي وئي، بابر جي وفات بعد ھمايون تخت تي وينو. مغل بادشاھت ۾ ڪيترائي فوجي ۽ حڪومت مونجھارا ٿي پيا جن کي ھمايون منھن ڏئي نہ پئي سگھيو ۽ ھمايونءَ جي ڪمزورين مان فائدو وٺي شيرشاھ ھن جو تختو اونڌو ڪيو ۽ پاڻ بادشاھ ٿي وينو. شيرشاھ ملٽري ۽ سول ائڊمنسٽريشن ۾ وڏو قابل ماڻھو ھو. ھن پنھنجي مختصر حڪومت ۾ عوام جي ڀلي ۽ پنھنجي حڪومت مضبوط بنائڻ لاءِ ڪيترائي ڪم ۽ سڌارا بہ آندا ۽ ڪيترا تاريخدان ڪيس مڃين ٿا تہ:

He was in truth the greatest ruler that sat upon the throne of Delhi.

ھن ڍلون وغيرہ اوڳاڙڻ جو بنياد زمين جي ماپ تي قائم ڪيو عوام کي انصاف مھيا ڪيو. دھليءَ کان ڪابل تائين گرانڊ ٽرنڪ روڊ ٺھرايو. رستن تي وڻ پوکرائين، مسافرن جي آرام ۽ سھولت لاءِ گرانڊ ٽرنڪ روڊ تي سرائيون (مسافر خانا) ٺھرائين ۽ کوھ کوٽرائين، ڪوس مينار (ميلن جي سڃاڻپ لاءِ منارا) ٺھرايائين جيئن اڄڪلھ پٿر جا ننڍڙا Mile Stone تين ٿا، ٽپال ڪٽي ڊوڙندڙ گھوڙن لاءِ Horse_ changing posts ٺھرايائين جتي گھوڙا ساھ پٽي سگھن ۽ مسافرن لاءِ ٻيون بہ ڪيتيون بنيادي شيون مھيا ڪيائين.

شيرشاھ سوريءَ 1540ع ۾ ھمايون کي شڪست ڏئي دھليءَ جو تخت حاصلم ڪيو. پنجن سالن بعد 1545ع ۾ پاڻ گذاري ويو. گن پائوڊر جي ڌماڪي ۾ پاڻ مري ويو ڪيس بہ پٽ ھئا پر بيحد نڪما ۽ حڪومت ھلائي نہ سگھيا ۽ ھمايون وڃايل حڪومت کي ھڪ دفعو وري حاصل ڪري ويو. گرانڊ ٽرنڪ روڊ کي ٺاھڻ واري شيرشاھ جي "سوري گھراڻي" جي حڪومت جو خاتمو ٿي ويو...

آئون تاريخ جي ورقن ۾ گم ھوس تہ بس ھلائيندڙ سک ڊرائيور ٻڌايو تہ سامھون بياس نالي شھر اچڻ وارو آھي. مون امرتسر ۾ ھن ڊرائيور کي Request ڪيو ھو تہ ڪو اھڙو شھر، ندي، جبل وغيرہ گذري تہ مون کي ٻڌائجان. آئون تنھنجي بلڪل پنيان وينو آھيان.

"بياس ندي آھي يا شھر؟" مون پڪ ڪئي.

"ٻئي" ڊرائيور وراڻيو. "ڀھرين شھر ايندو پوءِ ندي بہ ٽپنداسين."

پنجاب جن پنج ندين تان ھن علائقي تي نالو پيو اھي آھن: جھلم، چناب، ستلج، راوي ۽ بياس. ھيءَ ندي بياس سڀ ۾ نندي آھي ۽ انڊيا جي اتراھين صوبي ھماچل پرديش مان ڪري پنجاب جي گرداسپور ضلعي ۾ اچي گووند وال کان ٿورو اڳيان ستلج ۾ وڃيو ملي ۽ پوءِ اھا ستلج ھندستان ۽ پاڪستان جي پنجاب صوبي جو بارڊر ڏيئي راجستان جي شروع ٿيڻ کان اڳ پاڪستان جي پنجاب اندر ھليو وڃي اڳتي وڃيو سنڌو

درياهه سان ملي. اسان جي بس بياس جو شهر ۽ ان بعد بياس درياهه ٽپي اڌ ڪلاڪ وڌيڪ اڳتي هلي ضلعي جلنڌر جي شهر ڪرتاپور ۾ مين روڊ تي ٺهيل هڪ وڏي هوٽل ”منگوليا ٽورسٽ ڪامپليڪس“ اڳيان اچي بيٺي. هتي اسان کي چانهه پاڻي پيئڻو هو ۽ ڪجهه ٽنگ به ڊگهي ڪرڻي هئي، بس ۾ ويٺي به اڍائي ڪلاڪ ٿي ويا هئا. سگريٽ پيئڻ وارن لهڻ سان پهرين سگريٽ دکايو باٿ روم جو به پوءِ پڇيائون. چانهه پيئڻ بعد ڪي بس ۾ اچي ويٺا ڪي بس جي ٻاهران بيهي رستي تان لنگهندڙ ٽرئفڪ کي ڏسڻ لڳا. هوٽل جي پير ۾ پان جون مانڊڻيون هيون جتي پان ته نه هئا پر سوپارين جون پڙيون، ٽڪيون، ٽافيون، چيغم وغيره هئا. ٻنهي مانڊيڻ تي پبلڪ فون هو جتان اسان جي ڪيترن ساٿين پاڪستان پنهنجن گهرن ۽ دوست ڏي فون ڪيو. بس جي ڊرائيور هاڻ هارن مٿان هارن وڄائڻ شروع ڪيو يعني ڏاڍي دير ٿي وئي آهي جلدي ورو ته بس اڳتي جي سفر تي هلي. بس ۾ سوار ۽ اڳيان موبائيل ۾ ويٺل سپاهين هش هش ڪري مسافرن کي هتان هتان ورائي بس پيڙو ڪيو. مسافرن جو تعداد ڳڻيو ويو. هڪ به اچا ڪٽل هئا به پوليس وارا بس مان لهي ڪين ڳولڻ لاءِ هوٽل ۾ ويا. هڪ باٿ روم ۾ هو ۽ ٻئي اچا هاڻ چانهه پيئڻ شروع ڪئي هئي. بهرحال ماڻهو پورا ٿيڻ تي بس جي ڊرائيور موبائيل ۾ ويٺل پوليس کي اشارو ڪيو يعني هاڻ اڳيان ٿيو ته پنيان اسان اچون.

”هاڻ ڪٿي ترسنداسين؟“ مون بس ڊرائيور کان پڇيو.

”هاڻ سائين پلي سمهي رهو. گهٽ ۾ گهٽ ٽن ڪلاڪن بعد سرهند شهر ۾ مانيءَ لاءِ ترسنداسين. آئون اڌ ڪلاڪ کن درئيءَ مان هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو رهيس جلنڌر Jalandhar جو شهر گذرڻ بعد سگهو ئي اک لڳي ويم. دريءَ جو پردو چڪي چڙهيو هوم ۽ وڌيڪ اوندهه ڪرڻ لاءِ منهن تي ننيڊڙو ٽوال وجهي چڙهيو هوم جلنڌر امرتسر کان پورن 80 ڪلوميٽرن جي فاصلي تي آهي يعني حيدرآباد کان نوابشاهه جيتري پنڌ تي. پنجاب جا مهاراجا رنجيت سنگهه هن شهر ۾ سن 1839ع ۾ گذاري ويو هو. جلنڌر لاءِ چون ٿا ته ڪنهن قديمي هندو سلطنت جي گاديءَ جو هنڌ پڻ هو. اسان جي سک بس ڊرائيور ٻڌايو ته هن شهر جلنڌر جي معنيٰ ”پاڻي اندر“ آهي يعني جل اندر. هن ٻڌايو ته هن شهر ۾ هڪ تمام پراڻي سراءِ (مسافر خانو) 1857ع جو ٺهيل آهي.

لاهور کان دهلي هلندڙ هيءَ بس تمام گهڻي آرام ده آهي. هر سيٽ جي وچ ۾ ٽنگون ڊگهيون ڪرڻ جي ڪافي جاءِ آهي. نئين ۽ وڏي بس آهي. ٻاهر ڏوڙ ۽ گرمي هجڻ جي باوجود اندر ايئرڪنڊيشنڊ هجڻ ڪري ٿڌڪار آهي. هر هڪ ڪالهه کان سفر ۾ هو ڪراچي، حيدرآباد، نوابشاهه ۽ روهڙيءَ کان چڙهيل اسان جا مسافر 18 ڪلاڪ کن ٽرين ۾ سفر ڪري رات جو ٻارهين هڪ بجي لاهور پهتا هئا. ان بعد باقي رات جو حصو به اوجاڳو ڪري صبح جو هن بس ۾ اچي سوار ٿيا هئاسين. تڪ ۽ اوجاڳي ڪري هاڻ هر هڪ ننڊون ڪري رهيو هو. آئون به دريءَ مان وڌيڪ ڏسي نه سگهيس جو رکي رکي جهوٽا پئي آيا ۽ نيٺ اک لڳي وئي. ڪلاڪ ڏيڍ بعد اک کلي ته بس لڌيانا جي شهر جي هدن ۾ گهڙي چڪي هئي. اهو سچي عيجب لڳو ته اسان هندستان جي رستن تي سفر ڪري رهيا هئاسين. چوويهه ڪلاڪ اڳ يعني هن وقت اسان جي ٽرين روهڙي کان ڏهرڪي پهچي رهي هئي ۽ ريل جي دريءَ مان اينگرو ياڻ جي ڪا فيڪٽري نظر اچي رهي هئي ۽ هاڻ دريءَ مان لڌيانا شهر جا دڪان، هوٽلون، گرمکي، هندي ۽ انگريزيءَ ۾ لکيل اشتهار، سکن جا ٽڪاڻا، مختلف يونيفارمن ۾ اسڪولن جا ٻار جن جي مٿي جي وارن جو جهڳٽو رومال ۾ ويڙهيل، ڏاڙهين ۽ پٽڪن سان سک مرد، پاجامن ۽ ڌوتين ۾ پنجابي هندو، دڪانن ۽ هوٽلن اڳيان چرندڙ سست ڍڳيون ۽ رول ڪتاب نظر اچي رهيا هئا.

لڌيانا، گرداسپور، امرتسر، هوشياپور، چنديگڙهه، فيروز پور، پٽيالا، روپ نگر وغيره هندستان جي پنجاب صوبي جا مشهور ۽ وڏا شهر آهن. لڌيانا جي نالي سان بي ڪا شيءِ ياد اچي يا نه پر مون جهڙي پرديس ۾ رهندڙ کي لڌيانا ۾ ٺهندڙ مشهور سائيڪلون ”هيرو“ ياد ٿيون اچن. جيئن ٽاٽا ڪمپنيءَ جون بسون ۽ ٽرڪون انڊيا ۽ دنيا جي ڪيترن ئي شهرن ۾ مشهور آهن تيئن هن شهر جون هيرو سائيڪلون آهن جيڪي ٽاٽا وانگر مون کي ملائيشيا، ٿائيلينڊ، سريلنڪا ۽ آفريقا جي ڪيترن ملڪن ۾ نظر آيون. لڌيانا لاءِ مشهور آهي ته اتان هر سال 35 لک سائيڪلون ٺهي وڪري لاءِ انڊيا ۽ ٻاهر وڃن ٿيون يعني روزانو 10 هزار سائيڪلون ٺهن ٿيون.

لڌيانا جا گريجوئيٽ ميڊيڪل ڊاڪٽر به جتي ڪٿي نظر اچن ٿا خاص ڪري ملائيشيا ۽ سنگاپور ۾. لڌيانا جو هي ڪرسچن ميڊيڪل ڪاليج ۽ اسپتال 1895ع ۾ ٺهيو ۽ چيو وڃي ٿو ته هي ميڊيسن جو اسڪول سڄي ايشيا کنڊ ۾ پراڻي ۾ پراڻو آهي. رستي تان لنگهڻ مهل ڪيترن ئي هنڌن تي هتي جي ڪنهن هوٽل ”ستي هارٽ“ جا سائن بورڊ نظر اچن ٿا جيڪا لڳي ٿو ته هتي جي ڪا وڏي هوٽل آهي.

هن شهر جو لڌيانا (لوڌيانا) نالو لوڌي گهراڻي جي حاڪمن تان پيو جن دهليءَ تي 1451ع کان 1526ع تائين (بابر جي فتحيابي تائين) حڪومت ڪئي. 1489ع تائين هن شهر جو نالو مير هوتا هو. هن شهر ۾ قاعدي Law & Order جي حالت صحيح رکڻ لاءِ دهليءَ طرفان سڪندر لوڌيءَ کي هتي مقرر ڪيو ويو هو جيڪو 1489ع کان 1517ع تائين هتي رهيو ۽ هن شهر مير هوتا جو نالو بدلائي لوڌيانا (Ludhiana) رکيو.

لڌيانا ڪافي وڏو شهر ٿي لڳو جو اسان جي بس کا دير شهر جي پيهہ پيهان مان وڏا وڏا هارن ڏيندي هلندي رهي. ان کان علاوه اسان جي اڳيان هلندڙ پوليس جي گاڏي رون رون (سائرن) ۽ هارن ڏيندي ٽريفڪ کي هٽائڻ جي ڪوشش ڪندي رهي. انهن زوردار هارنن تي بس ۾ سٽل سڀ همراهہ سجاڳ ٿي پيا هئا ۽ سڀ پڙدا ريڙهي ٻاهر جي دنيا جو ديدار ڪرڻ لڳا. هن شهر وٽ رستي جي ٻنهي پاسن کان ڪيترائي روڊ ڦٽا ٿي جن تان ٽريفڪ هن مين روڊ تي اچي وڏيڪ رستو جٽمر ڪري رهي هئي. ڊرائيور ٻڌايو تہ هي مختلف رستا هن صوبي جي ٻين ڪيترن شهرن: موگا، مختصر (Muktsar)، ڀاٽندا سانگرور، نوانشهر وغيره ڏي وڃن ٿا. اسان پانت پانت جا ماڻهو نموني نموني جي سوارين ۾ توڙي پيرين پنڌ ايندي ويندي ڏسندا هلياسين. رستي جي ڪپرن تي وڏا دڪان، ننڍا دڪان، ڪئبنون ۽ مانڊٽيون، انهن جي اڳيان پٽ تي ويٺل موچي، ديگڙن تي ڪلعي چاڙهڻ وارو، لوهہ کي گرم ڪري ڪهاڙيون، ڪرپيون ۽ ڏانتا ٺاهڻ وارو لوهار، ڪن مان مر ڪڍڻ وارو، جڙتون ٻوٽيون ۽ طاقت، شباب ۽ جوانيءَ جا نسخا وڪڻڻ وارو ۽ هر پٽ تي چن سان لکيل اشتهار، اسڪولن ۾ داخلائن جا، ٽيوشن سينٽرن جا، ڪمپيوٽر سکڻ جا ۽ وڃايل طاقت ۽ جوانيءَ کي ماڻڻ جي نسخن ۽ دوائن جا... سچ چيو آهي رڊيارڊ ڪپلنگ تہ هي گرانڊ ٽرنڪ روڊ River of life آهي. اها زندگيءَ جي ندي جيڪا گنگا، جمنا ۽ ويندي سنڌوءَ کان بہ ڊگهي آهي جيڪا ڪلڪتي کان شروع ٿئي ٿي تہ امرتسر وٽان ٽپندي پاڪستان هليو وڃي ۽ خيبر پاس ٽپيو ڪابل (افغانستان) ۾ وڃيو دنگ ڪري. هي اهو جهونو رستو ۽ تهذيب آهي جنهن تي دنيا چئن جهونن ۽ مشهور مذهبن، هندو ڌرم، ٻڌ ڌرم، جين ڌرم ۽ سک ڌرم جنم ورتو ۽ دنيا ۾ تيزيءَ سان وڌندڙ مذهب اسلام هن رستي ذريعي ننڍي کنڊ ۾ پکڙيو. هن رستي تي لاهور امرتسر، امبالا، ڪرڪ شاترا، پاڻيپٽ، دهلي، علي ڳڙهہ، مترا، آگرو، ڪانپور، الهہ آباد، بنارس جنهن کي هاڻ وارا انساني سڏين ٿا، ساسا رام، گيام (ٻڌگيا) درگاپور، ڏنباد، ٽيٽاگره ۽ ٻيا ڪيترائي تاريخي شهر آهن جيڪي هندن، سکن، مسلمانن، ٻڌن ۽ ٻين مذهبن، حڪومتن ۽ قومن جي ماڻهن جي عبادت گهرن، تاريخي جاين ۽ تعليمي ادارن ۽ مقبرن خانقاهن کان مشهور آهن. اڄ اسان هن روڊ تان بس ذريعي گذرون پيا اسان کان اڳ ڪئين صديون خبر ناهي ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو حاڪم، ساڌو سنت، ڦورو لٽيرا، عالم ڏاها، واپاري سوداگر هن رستي تان پيرين پنڌ يا اٺن، هاٿين، گهوڙن، گڏهن يا بيل گاڏين، سائيڪلن ۽ ٻين سوارين تي گذرندا رهيا. اسين برطانيہ جي فوجين کي 1880ع وارن سالن ۾ هن رستي تان مارچ ڪندو Imagine ڪري سگهون ٿا جن لاءِ ڪپلنگ اڄ کان سوا صدي اڳ Route_ Marchin جي عنوان سان نظم لکيو هو:

We`re marchin, of relief
Over India`s Sunny Plains
A little O` Christmas time
An` just be`ind the Rains,
Ho! get away` you bullock_ man.
Yon` ve` eard the bugle blowed,
There,s a regiment a_ comin
Down the Grand Trunk Road.

مون گهڻو جاڳڻ بدران ننڊ ڪرڻ ٿي چاهي جيئن شام جو يا رات جو هلي پهچي بہ ٿي ڪلاڪ هن سفر بابت لکي سگهان ۽ اهو تڏهن ٿي سگهندو جڏهن آئون تازگي محسوس ڪري رهيو هوندس. اڌ ڪلاڪ کن اڳ لڌيانا ۾ ڪاڌل ليڪسوٽنل جي گوري هاڻ پنهنجو اثر ڏيکاري رهي هئي ۽ آئون ننڊا ڪڙو محسوس ڪري رهيو هوس. مون ننڊ ڪرڻ ئي چاهي ٿي جو گذرين ٽيهارو کن ڪلاڪن ۾ ڪي ٿي چار ڪلاڪ مس ستو هوندس سو بہ قسطن ۾. ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ انڊيا جي هيءَ Made in Sweden جي Vlovo ڪمپنيءَ جي نہ فقط بس آرامداه هئي پر ان ۾ نهيل سيٽون پڻ جيڪي پنيان لاڙي ماڻهو اڌ گابرو سمهي سگهيو ٿي. چوڌاري نظر ڪيم، ڪيترائي مسافر ڪونگهرا هڻي رهيا هئا. ڪي ڊرائيور جي سيٽ مٿان لڳل ٽي وي تان فلم ڏسي رهيا هئا.

پنهنجي پاسي واري دريءَ تي پردو ڏئي يعني دنيا جي اهم، پراڻي، ڊگهي ۽ تاريخي روڊ تان هلندڙ جيئرن جاڳندڙن ڪردارن کي ڏسڻ بدران ٽي وي جي اسڪرين تي فلمي اداڪار ڏسڻ لڳس. ٽي سال کن اڳ انڊيا جي صوبي گجرات ۾ (جيڪو صوبو هوڻءَ تہ تمام پرامن ليکيو ويندو هو) هندو مسلمانن جا فساد ٿي پيا هئا. اهي فساد ٻڙودا (جتي اسان کي بہ هفتا کن دهليءَ ۾ رهي اسان جي دوست نولراءِ اوڏ جي پٽ مکيش جي شاديءَ تي وڃڻو هو) کان هڪ اسٽيشن اڳ گودرا کان شروع ٿي سڄي گجرات ۾ باهہ وانگر پکڙجي ويا هئا. ان ۾ ڪو شڪ ناهي انڊيا جي حڪومت انهن

فسادن تي يڪدم ڪنٽرول ڪري ورتو ۽ شرپسند ماڻهن جي سختيءَ سان وٺ پڪڙ ڪري انهن کي چڱي طرح سزا ڏني ۽ ٻين لاءِ سبق مهيا ڪيو. ان بعد وري سڄي گجرات ۾ ڪنهن اڳ اڳرائي نه ڪئي. گوڌرا ۾ درپيش آيل هندو مسلمانن فساد جي هن افسوسناڪ واقعي تي مبني فلم ديو (Dev) ٽي وي تان هلي رهي هئي جنهن ۾ پراڻا ايڪٽر اميتاڀ بچن ۽ امريش پوري به هئا. فلم جو هيرو ۽ هيروئن فيروز خان جو پٽ فردين خان ۽ رنڌير ڪپور جي ڌيءَ ڪرينا ڪپور آهن. فلم ڏسندي ڏسندي مون کي به اک لڳي وئي.

پنجاب ٻن فارسي لفظن پنج ۽ آب مان ٺهيل آهي. يعني پنج درياهه اسڪول جي ڏينهن ۾ پاڪستان جو نقشو ڪٽي پنهنجي (پاڪستان پاسي واري) پنجاب ۾ درياهه ڳوليندا هئاسين ته فقط چار درياهه نظر ايندا هئا. جهلم، چناب، ستلج ۽ راوي ۽ انهن جي ئي نالن تي اسان جي جهاز ان ڪمپنيءَ جا پاڻيءَ جا جهاز هلايا. تن ڏينهن ۾ انڊيا جو نقشو ڏسڻ بنا آئون اهوئي سوچيندو هوس ته پنجون درياهه ڪهڙو ٿيو جنهنجي ڪري نئين ڪنڊ جي هن صوبي جو نالو پنجاب ٿيو. ڪو چوندو هو ته پنجون درياهه سنڌو درياهه. مهراڻ آهي جنهن کي اسان جي ڪمپنيءَ جو جهاز اباسين Represent ٿو ڪري. پر پوءِ سگهوئي خبر پئجي وئي ته پنجون درياهه بياس آهي جيڪو سڄي پنجاب مان گذرڻ بدران فقط اتر واري ان حصي مان گذري ٿو جيڪو پنجاب جو حصو انڊيا حوالي آهي.

انڊيا جو پنجاب صوبو هن مان وهندڙ مٿين ندين ذريعي ٽن وڏن حصن ۾ ورهايل آهي. بياس نديءَ جي اتر وارو علائقو مجها (Majha) سڏجي ٿو. ستلج ۽ بياس ندين جي وچ وارو حصو دوآبا (Doaba) ۽ ستلج نديءَ جي ڏکڻ وارو باقي حصو مالو (Malwa) سڏجي ٿو. پنجاب جي پير ۾ هريانا صوبو آهي جيڪو پنجاب صوبي سان اوپر کان ڏکڻ تائين مليو پيو آهي. ٻنهي صوبن جي گاديءَ جو ساڳيو شهر چانڊي ڳڙهه آهي. چانڊي ڳڙهه انڊيا جو پهريون Planned ۾ ماڊرن شهر آهي جيئن اسان وٽ اسلام آباد آهي. هن شهر جو نقشو سن 1966ع ۾ فرانس جي مشهور آرڪيٽيڪٽ Le Corbusier ٺاهيو. هن شهر جي ڏکڻ ۾ فتح ڳڙهه صاحب ضلعي جو هڪ شهر سرهند (Sirhind) گراند ٽرنڪ روڊ جي بلڪل ڪپر تي آهي. شيرشاهه سوريءَ جي مرڻ بعد سندس وارثن سوري گهراڻي جو تخت ۽ گاديءَ جو هنڌ پنجاب صوبي جي هن شهر سرهند کي بنايو. منجهن ڪو حال نه هو. 1555ع ۾ همايو سوري گهراڻي جي حاڪم سڪندڙ شاهه سوريءَ کي هتي شڪست ڏني ۽ سال کن بعد همايون جي پٽ اڪبر سوري خاندان جي مڪمل تباهي پاڻيپٽ ۾ ڪئي. پاڻيپٽ جو شهر به هن گرانڊ ٽرنڪ روڊ تي آهي. جتي شام ڌاري پهچي ويندا سين. هي اهوئي پاڻيپٽ آهي جتي 1526ع ۾ همايون جي پيءُ بابر ابراهيم لوڌيءَ کي شڪست ڏئي دهليءَ جي تخت تاج وجو مالڪ ٿيو ۽ هن گهراڻي (مغل خاندان) کي به سؤ سالن کان مٿي هندستان تي حڪومت ڪرڻ جو موقعو مليو. همايون جي فتح (1555ع) کان وٺي 1709ع تائين هي شهر سرهند مغلن جو ٻلي ٻلي شهر هو پر پوءِ طاقتور سکن ۽ ڏينهون ڏينهن ڪمزور ٿيندڙ مغلن جي وچ ۾ هن شهر جي تباهي ٿيندي رهي ۽ 1763ع ۾ هي شهر مڪمل طور تباهه ٿي ويو.

سرهند جو شهر جتي هاڻ اسان جو وڏو اسٽاپ هو جتي انڊيا پاڪستان سرڪار طرفان هلندڙ هن بس وارن اسان جي ماني‌ءَ جو بندوبست ڪيو آهي، اڄ سرهند هڪ دفعو وري ماڊرن ۽ سهڻو شهر ٿي پيو آهي ۽ چون ٿا ته هتي مير ميران ۽ پير بندي نقش والا مقبرو ڏسڻ وٽان آهي جن ۾ بلو رنگ جي ٽائيلن تي خوبصورت چٽساليءَ جو ڪم ٿيل آهي. ان کان علاوه هن شهر ۾ ڪيترين ئي پراڻين مسجدون موجود آهن. سپ کان افسوس ناڪ ڳالهه اها آهي ته هن شهر ۾ فيروز تغلق جو اهو جهونو سرهند قلعو آهي جنهن جي پيتين ۾ گرو گوبند سنگهه جي ننڍن پٽن کي، مسلمان ٿيڻ کان انڪار ڪرڻ تي جيئرو دفن ڪيو ويو هو. هيءَ اها Turning point هئي جنهن کان پوءِ سکن جي امن پسند قوم ويڙهاڪ ٿي پئي ۽ هنن جا مسلمانن سان تعلقات خراب ٿي پيا. منهنجي خيال ۾ اهو اورنگزيب مغل شهنشاهه هو جنهن جي حڪم سان هي بدقسمت واقعو درپيش آيو. ان واقعي جي ياد ۾ ان هنڌ تي فتح ڳڙهه صاحب نالي گردوارو آهي. پر سان حضرت مجدد دين الطاف جو روضو مبارڪ آهي.

اسان جي دهلي ويندڙ بس هن شهر سرهند ۾ جنهن وقت هوٽل اڳيان اچي بيٺي ان وقت دهليءَ کان لاهور ايندڙ اسان جي پاڪستاني بس اتان رواني ٿي رهي هئي ۽ لاهور ويندڙ مسافر ان هوٽل مان ماني کائي نڪري رهيا هئا. انهن مان هڪ همراهه ٽيهارو کن ورهين جي ڄمار جو مون سان اچي مليو.

”سائين الطاف شيخ آهيو نه؟“ هن سنڌيءَ ۾ پڇيو.

”ها ادا، ۽ توهان؟“ مون پڇيو.

”آئون درشن آهيان“ هن ٻڌايو. ”آئون به اخبارن رسالن ۾ لکندو رهان ٿو پر ”وفا سنڌي“ جي نالي سان جيڪو منهنجو ادبي نالو آهي.“

هنن جي بس هارن مٿان هارن وڄائي ڪين بس ۾ ويهڻ لاءِ جلدي ڪري رهي هئي جو اڃا وڏو سفر طئي ڪرڻو هون. بهرحال جلدي جلدي ۾ درشن ٻڌايو تہ هو سکر پاسي ڪنهن ڳوٺ جو آهي ڪراچيءَ ۾ اسٽيٽ بئنڪ ۾ نوڪري ڪري ٿو ۽ ڪئش ڊپارٽمينٽ ۾ ATO آهي هو ڪراچيءَ ۾ گلشن اقبال ۾ نومان ٽيريس فيز 2 ۾ رهي ٿو. پاڻ ٽي مهينا ڪن انڊيا ۾ رهي هاڻ پاڪستان موٽي رهيو هو.

"آئون مهيني ڪن لاءِ هتي آيو هوس." هن ٻڌايو "پر پوءِ هتي رهندڙ هڪ مائٽ جي چنائي ۾ آپريشن ڪرائڻي هئي، سو اوڏانهن هليو ويس."

مدراس کي اڄڪلهہ پراڻي نالي چنائي سان سڏين ٿا جيئن بنارس کي واراناسي Varanasi ۽ بڙودا کي وادودارا (VADODARA)

"ڪيئن لڳو ڏکڻ هندستان؟ مون پڇيومانس.

"سائين ماٺ اٿانو پلي توهان سوچي نٿا سگهو تہ اتي زبان جو ڪيڏو مسئلو آهي، اردو تہ ڇا پر ڪو هندي بہ نٿو سمجهي." هن ٻڌايو.

"بلڪل صحيح ٿو چئين، مون کي ملائيشيا ۽ سنگاپور جو تجربو آهي جتي هندستان جي ڏاکڻ صوبن ڪرناٽڪا، ڪيرالا ۽ تامل ناڊوجا ماڻهو رهن ٿا، هو فقط تامل، تيلگو مليالم، ڪانڊا جهڙين زبانن کان واقف آهن." مون وراڻيومانس.

هندستان هڪ عجيب ملڪ آهي، هي اهو ملڪ آهي جنهن ملڪ منجهہ انيڪ ملڪ آهن. جنهن جا ڏاکڻا صوبا تہ مختلف نرالا آهن پر اوپر وارا صوبا بہ. انڊيا جي اوپر وارا صوبا مني پور، ميزورام، ناگالئنڊ، آسام ۽ آرونچل پرديش جيڪي بنگلاديش ۽ ڀوتان جي بہ ڀئي پاسي برما ۽ چين سان مليل آهن ۽ انهن جو ٿي حصو لڳن ٿا اتي جو ڪچلر، لباس، رسم ورواج ۽ زبان دهلي، لکنؤ يا امرتسر ۾ رهندڙن لاءِ بلڪل نرالو آهي. آگري، ديره دون، اجمير ۽ سرينگر جو رهاڪو ولايت ۾ پشاور، لاهور، حيدرآباد ۽ ڪوئيٽا جي رهاڪوءَ سان ڳالهہ تہ رهي سگهندو پر پنهنجي ملڪ جي ناگر ڪئال، ٽيروانن، ڪوتايم جهڙن ڏکڻ هندستان جي شهرين سان نٿو رهي سگهي. هو پراڻا پوري ڪائڻ وارا ۽ هي اڄڪلهہ ڊوسا کائڻ وارا، هو اردو پنجابي سمجهڻ وارا ۽ هي هندي بہ نہ سمجهن.

درشن (وفا سنڌي) کڏهو ڪو موڪلائي وڃي بس ۾ ويٺو هو هندستان جون يادون کڻي پنهنجي وطن وڃي رهو هو. پوليس موبائيل پويان هنن جي بس رواني ٿي. بس جي پويان ڪنهن هتي جي رهاڪوءَ مارڪر سان رومن انگريزيءَ ۾ لکي ڇڏيو هو:

Dil ka Darwaja khol ker Aana

Prr Wapas Ja kar Bhool na jana

(دل کا دروازہ کھول کر آنا_ پار واپس جاکر بھول نہ جانا)

پاڪستان موٽندڙ هي اسان جا پاڪستاني هڪ ڏينهن وري ضرور ايندا. انڊيا اهو ملڪ آهي جتي اسان جا پنهنجا ماڻهو آهن جن جا ڏک، درد، ريتون ۽ رسمون ۽ عقيدا ساڳيا آهن. انڊيا اهو ملڪ آهي جتي اسان جي تاريخ آهي اسان جو ڪچلر آهي جتي اسان جو مسجدون ۽ اسان جي بزرگن جا مقبرا آهن جتي اسان جي بادشاهن جون يادگار عمارتون آهن. هندستان ڪو اهڙو ملڪ ناهي جو هڪ مهيني يا ٽن مهينن ۾ ڏسي سگهجي. هن ملڪ کي ڏسڻ لاءِ، هن ملڪ کي پسڻ لاءِ، هن ملڪ کي سمجهڻ لاءِ مهينن جا مهينا کپن.

بس ۾ سفر ڪندڙ منهنجا ساٿي پليٽن ۾ پٽ، دال پاچيون رکي ٽيبل تي ڪائي رهيا هئا ۽ آئون اڃا هوٽل جي ٻاهر بيٺو هوس. لاهور ويندڙ بس کي خدا حافظ ڪرڻ پنيان، ادا گلاب راءِ جو پٽ وڃي پليٽ کڻي منهنجي اڳيان آيو.

"انڪل توهان هلي امان بابا واري ٽيبل تي ويهو تہ آئون توهان لاءِ ماني کڻي ٿو اچان."

"ڪهڙا ڪهڙا ڀوڄ آهن؟" مون وڃي ڪانئس پڇيو جيڪو پنهنجي لاءِ پنهنجي ماءُ پيءُ لاءِ ماني ڪڍي ٽيبل تي رکي آيو هو.

"انڪل اهو نہ پڇو Vegetranian هوٽل آهي. رڳو دال جا قسم ۽ پاچيون آهن." وڃي ڪلندي چيو ۽ آئون اچي ادا گلاب راءِ ۽ ادي راڻيءَ سان گڏ ويٺس. مون جڏهن پهريون دفعو ڪنڊياري ۾ 1959ع ۾ ادا گلاب راءِ کي ڏٺو هو تہ هن جي ويجهڙائيءَ ۾ شادي ٿي هئي. پاڻ ٻاويهہ ٽيويهہ سال جو ناهوڪو جوان هو. ان کان چار سالن کن اڳ 1955ع ۾ ٻهاولپور مان LSMF ڊاڪٽري جو امتحان ڏئي هاڻ لاڙڪاڻي (يا شايد نئي) ۾ نوڪري ڪري رهيو هو. هينئر ان پهرين ملاقات کي بہ اٽڪل 46 سال ٿي ويا. ادي راڻي سفر دوران ڪافي ڪڙي تڙي لڳي رهي هئي، ۽ هوءَ عمر ۾ ادا گلاب راءِ کان ڪافي ننڍي بہ آهي پر پاڻ ڪمزور لڳي رهيو هو. مون کان 10 سالن کن وڏو اٽڪل 70 سالن جو ٿيندو. کين ٽي ڌيئرون، ڪوشلا، پدما، ۽ رتنا آهن ۽ ڇهہ پٽ، چندر، رميش، راجڪمار، انوج، وجي (جيڪو ساڻن گڏ آيو هو) ۽ سڀ ۾ ننڍو اجيت آهي. جنهن گذريل سال BE انجنيئرنگ جي ڊگري حاصل ڪئي.

گلاب راءِ جي والد صاحب ڊپٽي ڪمشنر نارائڻ داس کي پنهنجي وڏي زال پيپيءَ مان فقط ٻه ٻار ٿيا. وڏو گلاب راءِ ۽ ننڍو حشمت راءِ. حشمت راءِ صاحب سنڌ جو مشهور انجنيئر ٿي گذريو آهي سندس ڪجهه سال اڳ وفات ٿي. حشمت راءِ کي ٻارهن ٻار آهن جن مان ٻه ٻار انجنيئر رانا ۽ ان جي زال آشا ۽ رانا جي پيڻ سروج جيڪا پيٽارو اسڪول ۾ ٽيچر آهي هن ڄچ سان گڏ دهلي ۾ ٻڙودا پنهنجي سؤٽن جي شادي اٽينڊ ڪرڻ لاءِ هلي رهيا آهن. ان کان علاوه انهن سان گڏ حشمت راءِ جي گهر واري (رانا ۽ سروج جي والده) مسز ماروي به آهي.

مانيءَ جو ڪم لاهي ويٺي پير چانهه پي اڳتي جي سفر لاءِ بس ڏي چرڻ لڳاسين. سچ پچ ته هاڻ سڀ هن ڏگهي سفر مان اهڙو ٿڪجي پيا هئاسين جو دل پئي چيو ته جيڪر هڪ ڏينهن ڪٽي هتي هن شهر سرهند ۾ ئي ترسائين ته ٿڪ پيچي پوءِ باقي سفر سيان کان ڪجي. پر اها ڳالهه ناممڪن هئي. اسان جي ڪري پوليس به سيڙئي پئي هئي ۽ بس کي هر حالت ۾ دهلي پهچڻو هو جيئن ٻئي ڏينهن صبح ساڻ لاهور جا مسافر دهليءَ کان ڪٽي نڪري ۽ اسان کي به هر صورت ۾ دهلي پهچڻو هو جو ڊاڪٽر رامچند جي پٽ راجيش جي اڄ رات ميندي هئي ۽ هو سڀ ڄڃ جو انتظار ڪري رهيا هوندا ته اجهو ٿا اچي ڳائين وڄائين ۽ ماني کائين. اسان جا ساٿي ۽ گهوٽن جا پيءُ ۽ نولراءِ اوڏ ۽ ڊاڪٽر رامچند اوڏ ۽ انهن جا ٻار ٻچا جيڪي هوائي جهاز ذريعي به ڏينهن اڳ دهلي پهچي چڪا آهن اهي پروگرام موجب اسان کي دهليءَ جي بس اسٽاپ تان وٺڻ لاءِ شام جو ئي پهچي ويا هوندا.

بهرحال اڳتي جي باقي بچيل سفر لاءِ وري اچي بس ۾ چڙهياسين. هڪ دفعو وري بس هلي، ڊرائيور کي ته شاباس هجي، صبح کان پئي هليو. ڪراچيءَ کان حيدرآباد يا هاڻ رستو نهڻ بعد موري خيرپور تائين ڊرائيو ڪرڻ سولو ڪم آهي پر دنيا جي هن جهوني آباد ۽ رنگارنگ گرانڊ ٽرنڪ روڊ تي گاڏي هلائڻ ڏکيو ڪم آهي. ڊبل هاءِ وي نهڻ کان اڳ هالا، سعيد آباد، سڪرنڊ، قاضي احمد جهڙن بس اسٽاپن وٽ جيڪا لارين موٽرن، ٽانگن، گڏهه گاڏين، سائيڪلن ۽ موٽر سائيڪلن جي رش هوندي هئي اهو حال هن سڄي گرانڊ ٽرنڪ روڊ جو آهي جتي انهن سيني سوارين کان وڏي خواري رول ۽ نڊڪيون ڊيگيون آهن جن کي رستي تان هٽائڻ لاءِ ڪو موچڙو به نٿو هٽيو سگهي. سرهند شهر کان نڪرڻ بعد پوءِ ڪلاڪ اندر اسان جي بس پنجاب جو صوبو لتاڙي پر واري صوبي هريانا جي پهرين شهر امبالا کان اچي نڪتي. هي صوبو هريانه به پنجاب وانگر سائو ۽ سرسبز نظر اچي رهيو آهي، بلڪ سندس نالو هريالي (ساوڪ وارو) تان پيو هجيس. هي صوبو ڪو جهونو ناهي، 1966ع ۾ ڪجهه حصو پنجاب جو ۽ ڪجهه اتر پرديش جو ڪڍي هي نئون صوبو هريانا ٺاهيو ويو. دهلي هن صوبي جي هيٺين چيڙي تي آهي. هريانا صوبي کي پر واري صوبي اتر پرديش کان يمنا ندي الڳ ڪري ٿي. يمنا ندي مٿان اتراهين صوبي هماچل پرديش کان اچي دهليءَ وٽان ٿيندي پوءِ هيٺ اتر پرديش جي شهرن متڙا ۽ آگرا مان ٿيندي الهه آباد ۾ گنگانديءَ سان وڃيو ملي.

امبالا ۽ بدايون شهرن جا نالا اسان ڪراچيءَ ۾ ٻڌا. برنس روڊ وٽ بدايوني نالي ڪير پڙن جو دڪان هوندو هو جيڪو هاڻ شايد ناهي ۽ امبالا نالي ڪياماڙيءَ تي منائي جو دڪان هوندو هو. جهاز تان ايندي ويندي يا ٻاهرن ملڪن ڏي Sail ڪرڻ وقت هن دڪان تان منائي گهرائيندا هئاسين. بعد ۾ خبر پئي ته بدايون ۽ امبالا انڊيا جي شهرن جا نالا آهن جتان جي لڏي آيل مهاجرن هتي پنهنجي اباڻي شهرن جي نالي تي دڪان کوليا هئا اڄ ان "امبالا شهر" جي وچ مان وهندڙ هن گرانڊ ٽرنڪ روڊ تان وڃي رهيا هئاسين. امبالا شهر 1965ع واري انڊو پاڪ واري جنگ ۾ پڻ زير موضوع رهيو جڏهن پاڪستان ايئرفورس جي هوائي جهاز جي امبالا تي ڪيل بمباريءَ ۾ هتي جو سنيٽ پال نالي عسائين جو پراڻو گرجا گهر تباهه ٿي ويو سينٽ پال چرچ هن علائقي جو جهونو ترين عبادت گهر آهي جيڪو انگريزن پنهنجي حڪومت جي دور ۾ 1857ع ۾ ٺهرايو هو. امبالا انگريزن جي ڏينهن کان وني سائنسي ۽ سرجيڪل اوزارن ٺاهڻ جي ڪارخانن کان مشهور آهي، ان ڪري 1857ع جي آزاديءَ جي تحريڪ توڙي انڊوپاڪ جنگ ۾ هي شهر حملن جو نشانو رهيو.

گهمڻ جي نوجوانن جي معلومات لاءِ هي اهو لکڻ ضروري ٿو سمجهان ته امبالا ۾ يوٿ هاسٽل به آهي جتي ڏارين شهرن توڙي ملڪن جا نوجوان معمولي مسواڙ تي رهي هوٽل جي ڳرن اگهن کان پاڻ بچائي سگهن ٿا. پر ان لاءِ ضروري آهي ته اڳواٽ پلان ڪري ڪمرا بڪ ڪرڻ کپن. ٻي ڳالهه ته هيءَ هاسٽل امبالا ضلعي جي پنج ڪولا Panchkula شهر ۾ آهي جيڪو امبالا ڪالڪا نيشنل هاءِ وي تي نئون اڏايل شهر آهي. هونءَ به انڊيا گهمڻ لاءِ ويندڙن کي معلوم هجڻ کپي ته انڊيا ۾ رهائش لاءِ ڪيترين ئي شيون آهن. وڏين ننڍين هوٽلن کان علاوه مسافر خانا، پيئنگ گيسٽ هائوس، يوٿ هاسٽلون، YMCA ۽ YWCA جون هاسٽلون، ڌرم شالائون، مندر وغيره جن ۾ هر مسافر پنهنجي سهوليت ۽ کيسي ۾ موجود پئسي مطابق رهي سگهي ٿو. اسان به ڪجهه ڏينهن دهلي ۽ ٻڙودا شهرن ۾ (جتي اسان جي دوستن نولراءِ اوڏ ۽ رامچند اوڏ جي پٽن جون شاديون ٿي رهيون آهن) ڪٽي فائيو اسٽار هوٽل ۾ رهنداسين جو شاديءَ جون ريتون رواج ۽ فنڪشن به اتي ٿي رهيا آهن. شاديءَ بعد اسان پنجاهه کن ماڻهن جي ڄڃ

دهليءَ جي هڪ ڌرم شالا ۾ رهنداسين جتي باٿ روم سان گڏيل ڪمرا، ڊائيننگ روم ۽ بورچي خانو ٻن هفتن لاءِ رزور ڪرايو اٿئون جتي پنهنجا بورچي رکي رڌ پچاءَ ڪرائينداسين. اهڙي ريت اها رهائش اسان کي هوٽل کان تمام سستي به پوندي ۽ سڀ ڪجهه ئي هنڌ تي گڏ هونداسين.

امرتسر جهڙن شهرن ۾ ته اڃا به گهٽا رهائش جا بندوبست آهن ۽ جيڪڏهن ڪو مندر طرفان ٺهيل Aceomodation ۾ رهڻ چاهي (۽ جيڪڏهن ڪو هندو يا سک ڌرم سان تعلق رکي ٿو ته هن کي ته اهڙي رهائش لاءِ ڪو به اعتراض نه هئڻ گهرجي) ته تقريبا مفت ۾ آهي. جيئن سري گرو رام داس نيواس ۽ سري گرو نانڪ نيواس گردوارن طرفان ٺهرايل رهائش گاهه جي ڪا مسواڙ ناهي جتي توهان ٽن ڏينهن تائين رهي سگهو ٿا. رهڻ لاءِ اچڻ وقت سيڪورٽي طور فقط پنجاهه روپيا Deposit رکڻو پوي ٿو جيڪو ڪمرو ڇڏڻ وقت واپس ملي ٿو. ان کان علاوه، امرتسر ۾ سري هوگوبند نيواس نالي، ويجهڙائيءَ ۾ هڪ نئون گيسٽ هائوس ٺهيو آهي جنهن ۾ ڏاريو ماڻهو ڪيترا به ڏينهن رهي سگهي ٿو پر ان جي پنجاه روپيا روز جي مسواڙ رکي وئي آهي.

مون دريءَ جي اندران هٿ لوڏي ٻاءِ ٻاءِ ڪيو پاسي واري سيٽ تي وينل سري چند (رامچند اوڌ جي نندي ڀاءُ) جي پٽ سنجي حيرت مان هٿ جي اشاري سان پڇيو ته ڪنهن کي خدا حافظ ڪري رهيا آهيو.

”هن شهر امبالا کي، امبالا به هليو هڪ هڪ شهر ڪري ڪٽاڪٽو ٿو پوي.“ مون شڪل ناهي زور سان ٻڌايو مانس. اوسي پاسي ۾ وينلن مان جن ٻڌو اهي کلڻ لڳا ته سفر جون وڏيون هامون ٻرڻ وارو مون جهڙو همراهه به هاڻ ٿڪجي پيو آهي ۽ جنهن جي چهري مان هاڻ بيزار صاف ظاهر آهي.

”ادا پوءِ سمنڊ تي هفتن جا هفتا ڪيئن ٿا جهاز هلايو؟“ سنجي سان گڏ وينل هن جي پڦي ۽ نولراءِ جن جي سڀ کان نندي ڀيڻ شيلا پڇيو.

”پاڻي اورو جهاز هفتن جا هفتا ڇا مهينن جا مهينا به لڳاتار هلائڻو پوي ٿو خاص ڪري اهي ٽئنڪر جهاز جيڪي ايران يا عراق مان تيل کڻي آفريقا جي ڪيپ آف گڊ هوپ کان ڦري ڏکڻ آمريڪا يا ڪئناڊا جي بندرگاهن ۾ وڃن ٿا. جن ۾ 25 ڏينهن سفر جا ٿيو وڃن ۽ پوءِ فقط هڪ ڏينهن ۾ جهاز کي تيل کان خالي ڪري وري واپسيءَ جو 25 ڏينهن سفر ڪرڻو پوي ٿو پر ڪنهن به پاڻي واري جهاز تي هيئنڻ ڪلفي جي سانچي ۾ بند نه ٿئو ٿيڻو پوي“ مون ڪيس فرق سمجهايو. ڇو جو انهن جهازن تي ته والي بال راند ڪيڏيون ٿا ته جهاز جي سئمنگ پول ۾ سئمنگ نه ڪريون ٿا. هڪ عمر کان پوءِ انسان ڪلاڪ کن ڇرپر بنا هڪ ئي پوزيشن ۾ ويهڻ سان ڇبو ٿيو پوي ۽ هاڻ آئون ان عمر جي پيٽي ۾ هوس. ٻه ٽي ڪلاڪ بس ۾ ويهڻ بعد جڏهن هوٽل ۾ چانهه پاڻي يا مانيءَ لاءِ لٿاسين ٿي ته ڪي قدم گڪو ٿي هلڻ بعد منهنجي ٻئڪ ٻون جون Vertabrates سنوت ۾ ٿي آيون. دل ئي دل ۾ پڪو پهه ڪندو رهيس ته آئنده نڪ کي ائين ابتو نه جهليندس. هي نڪ کي اڳيان جهلڻ بدران ڪنڌ جي چوڌاري هٿ ورائي ته جهلڻو ٿيو.

ڪراچيءَ کان نڪتا آهيون ته چرين وانگر پيا اتر ۾ وڃون ۽ پوءِ لاهور وٽان باردر ٽپي انڊيا ۾ اچڻ بعد هاڻ وري واپسيءَ واري طرف ڏکڻ ڏي پيا وڃون. اڃا ته دهلي به نه آئي آهي. اسان کي ته بڙودا وڃڻو آهي. مني ڊيپلو يا ڇاڇري کان جي سڌي بس سروس هجي ها ته احمد آباد بڙودا ٽن ڪلاڪن جو سفر مس آهي ۽ هاڻ اسان کي ان منزل تائين پهچڻ لاءِ ٽن ڏينهن ۽ ٽن راتين جو سفر ڪرڻو ٿو پوي جو دهليءَ کان پشچم ايڪسپريس جهڙي تيز رفتار به بڙودا (گجرات) تائين 16 ڪلاڪ ٿي وٺي! بهرحال ٻاءِ ٻاءِ انبالا جنهن جو نالو چون ٿا ته چوڏهين صدي جي امب راجپوت سردار جي نالي تان امبالا پيو. ڪن ماڻهن جو چوڻ آهي ته هن شهر جو نالو امبالا پون نالو امبا ديوتا تان پيو جنهن جي نالي جو مندر اڄ به هن شهر ۾ موجود آهي. هڪ ٻيو Belief اهو به آهي ته هي شهر اصل ۾ امب والا يا امب ڳوٺ جو حصو هو جنهن جي معنيٰ آهي انبن جو ڳوٺ Village of Mangoes.

امبالا شهر ڇڏڻ بعد مون کي يڪدم اک لڳي وئي. نه فقط اک لڳي وئي پر گهري ننڊ اچي وئي. گهٽ ۾ گهٽ ڪلاڪ ڏيڍ ستو هوندس. اک تڏهن کلي جڏهن بس اچي هڪ هوٽل اڳيان بيني ۽ اسان کي هيٺ لهي چانهه پيئڻ لاءِ چيو ويو. ننڊ به ڇا ته قدرت جو تحفو آهي. فقط ڪلاڪ ٻه اڳ جيڪو آئون ٿڪل ۽ پنهنجو پاڻ مان بيزاري محسوس ڪري رهيو هوس سوSOUND SLEEP بعد هاڻ تازگي ۽ نئين زندگي محسوس ڪري رهيو هوس. هڪ دفعو وري حيرت ۽ خوشي محسوس ڪري رهيو هوس ته جنهن ملڪ کي ڏسڻ لاءِ گذريل 35 سالن کان واجهائي رهيو هوس ان جي ڌرتيءَ تا اڄ منهنجا پير آهن ۽ جيڪي شهرن جا نالا تاريخ جي ڪتابن ۾ پڙهندو رهيس اهي جڻ ڪتابن جي ورقن مان ٻاهر نڪري آيا آهن. چڱو جو راجيش ۽ مڪيش جن پنهنجين شادين جو فنڪشن انڊيا جي شهر دهلي ۽ بڙودا ۾ ڪري رهيا آهن ۽ اسان کي انڊيا گهمڻ جو موقعو ملي ويو آهي نه ته وري ڪنڊياري هلڻو پوي ها يا وڌو چيهه ته رتوديرو گهوٽڪي يا ڏهرڪي پاسي. مڪيش جي پيءُ نولراءِ اوڌ جي شادي 1967ع ۾ ڪنڊياري تي هئي ۽ اسين سندس پيتارو ڪئڊٽ ڪاليج جا ساٿي ڪئپٽن بشير وسطڙو سکر جو عاشق شاهه، جهانگارا باجارا جو اقبال ترڪ ۽ ٻيا سندس شادي جو پت ڪاٽڻ لاءِ ڪنڊياري هليا هئاسين. اسين ان وقت سڀ ڇڙا هئاسين. نول نندي جمار ۾ ئي شادي ڪئي هئي. منهنجي خيال ۾

21 يا 22 سالن جو مس ٿيندو. سندن پاءُ ۽ اسان جي پيٽارو جي ٻئي ساٿي رامچند پنجن ڇهن سالن بعد 1973ع ڌاري شادي ڪئي. پر ان ٻه ڪنڊيارو مان ڪئي جيٽوٽيڪ هو تن ڏينهن ۾ آمريڪا مان پي ايچ ڊي ڪري اتي ئي ڪلوروڊو رياست ۾ نوڪري ڪري رهيو هو. انهن ڏينهن ۾ پيٽارو جا ڪجهه دوست ٽنڊو قيصر جو نور احمد نظاماڻي، ڪاهي روڊ حيدرآباد جو انور ميمڻ ۽ ٻيا ڪيترائي اتي USA ۾ هئا. منهنجو جهاز به اتي ئي نيويارڪ، هوسٽن، بالٽيمور، نيو اورلينس واري روٽ تي هلي رهيو هو. اسان رامچند کي چيو ته هي ٻيلا کهڙي مسخري آهي. "ڪنڊيارو" جو؟ هتي "ڪولوروڊ" ۾ نٿو شادي ڪري سگهين ڇا؟

"نه يار اسان ARRANGED مئريج ڪندا آهيون. بابا منهنجي شاديءَ جو بندوبت اتي ڳوٺ (ڪنڊيارو) ۾ ڪيو آهي." هن معصومت مان وراڻيو.

"ته پوءِ پڪ صحيح ڪم هوندو." اسان ڪلندي چيو هوس. "چوجو چاچي نارائڻ داس اوڏ جو هر ڪم صحيح ٿئي ٿو."

"مجو تا نه؟" رامچند مرڪندي چيو.

"مجون ٿا پر توهان اوڏن جي اها ڳالهه سمجهه ۾ نٿي اچي ته هڪ ته ڳوٺن مان شادي ڪرڻي آهي ۽ ٻيو ته هروڀرو ڪنهن اوڏياڻيءَ سان ئي شادي ڪرڻي آهي پوءِ پلي اها ڪٽي پڙهيل ڳڙهيل هجي يا نه، ڏنل وائنل هجي يا نه..."

جواب ڏيڻ بدران رامچند پنهنجي خاص انداز ۾ مرڪندو رهيو. رامچند ڪنڊياري مان شادي ڪري اچي آمريڪا ۾ رهيو ته اهي ڏينهن ۽ هي ڏينهن اچي ٿيا آهن. وچ وچ ۾ هو سروي جابس (JOBS) لاءِ يو اين او طرفان مختلف ملڪن ۾ ويندو رهيو آهي پر بار آمريڪا ۾ ئي رهيس ۽ پڙهي ڳڙهي وڏا ٿيا. ڪيس تي پٽ آهن: راجيش، رابي ۽ روي، وڏو پٽ 25_26 ڪن سالن جو ٿيندو ۽ هوڏانهن نولراءِ پاڪستان ۾ انڪم ٽئڪس جي ڪاتي ۾ ئي نوڪري ڪندو رهيو ۽ اڄڪلهه ملتان ۾ انڪم ٽئڪس ڪمشنر آهي. گذريل سان هنن ئي ڏينهن ۾ هو پنهنجي زال گيتا سان گڏ هولي يا شايد ڏياري جي مناءِ ڪٽي اسان جي گهر آيو ۽ ٻڌايائين ته سندس پٽ مڪيش جي شادي ٿو ڪريان پر شايد ڪراچيءَ ۾ نه ٿئي.

"يار اوڏن ۾ تون ئي هڪ آهين جيڪو پنهنجن ٻارن جي شادي ڪراچيءَ ۾ ڪندو رهين ٿو هاڻ مڪيش جي شاديءَ لاءِ ڪنڊيارو هلون ڇا؟" مون پڇيو.

نول جي ڇئن وڏن ٻارن جي شادي ٿي چڪي آهي جن مان وڏي جواهر جي گهوٽڪي پاسي تي باقي پشپا، پرڪاش ۽ ساوتريءَ جي ڪراچيءَ ۾ ئي ٿي ۽ هاڻ مڪيش جو وارو هو جنهن جي مون سمجهيو ڳوٺان يعني ڪنڊيارو مان شادي ڪرائي ٿو. مڪيش لنڊن مان وڪالت پڙهڻ بعد هاڻ ڪئناڊا ۾ نوڪري ڪري ٿو.

"مڪيش لنڊن ۾ پڙهائيءَ دوران پاڻ پنهنجي لاءِ ڪنوار ڳولي آهي، هوءَ هندو ڌرم جي ڇوڪري آهي ساڻس گڏ ئي GRADUATION ڪئي اٿس." نولراءِ پنهنجي پٽ مڪيش بابت ٻڌايو.

"ڏاڍو سنو پوءِ شادي ڪيئن ڪندائو؟" مون پڇيو:

"ان بابت ڇوڪريءَ جي پيءُ اهو طئي ڪيو آهي ته مڱڻو پلي ڪراچيءَ ۾ ڪريو پر شادي هنن جي اباڻي ڳوٺ بڙودا ۾ ٿيڻ کپي جو ڇوڪريءَ جو ڏاڏ اجا اتي ئي رهي ٿو."

"واهه سائين واهه، ٻيو ڪو هلي يا نه آئون ضرور هلندس." مون چيو.

"في الحال آئون ڇوڪري ڏسڻ ۽ هن جي پيءُ سان پروگرام طئي ڪرڻ لاءِ لنڊن ٿو وڃان ان بعد رامچند وٽ USA وڃڻو اٿم جو هن جي پٽ راجيش جي شادي به انڊيا ۾ ٿي رهي آهي. سو پروگرام ڪجهه اهڙو ٺاهجي جو ٻنهي جي شادي هڪ ئي وقت ٿي وڃي." نولراءِ ٻڌايو.

ڏينهن گذرندي دير نٿي لڳي. اڄ ان ڪي پورو سال به ٿي ويو. نول لنڊن ۽ آمريڪا مان چڪر ڏئي پنهنجي پٽ مڪيش جي شاديءَ جو پروگرام سندس ڪلاس ميٽ گجراتي ڇوڪري شرمي ۽ هن جي پيءُ سان طئي ڪري آيو ۽ رامچند جي پٽ راجيش جو ٻڌائين ته ان جي شادي ايڪتا سان دهليءَ ۾ ٿيندي. ايڪتا به هندو ڌرم جي ڇوڪري آهي جيڪا پاڻ ۽ سندس والدين ڊينمارڪ جا شهري آهن. ايڪتا آمريڪا ۾ تعليم حاصل ڪئي جتي هن جي راجيش سان ڏيٽ ويٽ ٿي.

ٻن ٽن مهينن بعد شرمي جا ماءُ پيءُ ۽ ٻيا مائٽ لنڊن کان ڪراچيءَ آيا ۽ وڏي ڌوم ڌام سان مڪيش ۽ شرمي جي مڱڻي جي رسم ٿي. نولراءِ جي اوڏ برادري کان علاوه ڪئپٽن بشير وسطڙو نولراءِ جو پاڙيسري ۽ ائگريڪلچر ڊپارٽمينٽ جو سيڪريٽري ممتاز شيخ، MCB جو مئنجير دين محمد سنڌ سيڪريٽريٽ جو شريف بلوچ ۽ ٻيا به ڪيترائي آيا هئا. مڱڻي بعد شاديءَ جا ڏينهن ٻڌڻ جو پروگرام هيلوءِ مهينو به ان تي پئي بحث

مباحثا هليا تہ ٻئي شاديون هڪ ئي هفتي تي وجن تہ سنو پر ان ڳالھ تہ نہ دهليءَ جو پنڊت راضي نہ ٻڙودا جو... ۽ اسان چاهيون تہ شروع کان اهو چاهيو پئي تہ اسان کي انڊيا ۾ رهڻ لاءِ گهڻا ڏينهن ملي وڃن. آخرڪا تاريخون طئي ٿيون تہ پهرين رامچند جي پٽ جي دهليءَ ۾ شادي ٿيندي ان بعد مهينو کن رکي نولراءِ جي پٽ مڪيش جي شادي ٻڙودا ۾ ٿيندي. ان فيصلي بعد ويزا ۽ ٽڪيٽون وٺڻ لاءِ فارم ڀريندا ۽ پاسپورٽ جمع ڪرائيندا رهياسين. اهو سلسلو ٻہ مهينو ٻہ هلندو رهيو ۽ اڄ اسان بارڊر تي ويزا لڳل پاسپورٽ ڏيکاري بس ۾ سفر ڪرڻ جي ٽڪيٽ ڏئي دهليءَ ڏي روانا ٿي رهيا آهيون ۽ هاڻ هڪ هوٽل ۾ چانھ پيئڻ لاءِ بس ترسي آهي.

مون هوٽل ۾ گهڙڻ کان اڳ چوڌاري نظر ڦيرائي. انڊيا جي وڏن شهرن جي مقابلي ۾ هي هڪ ڳوٺڙو هو. رستو سو ٽريفڪ سان ڪنن تائين ڀريل هو پر عمارتن ۽ عوام جي خيال کان ماٺ منوڙي وارو ماحول هو.

”ڪهڙو شهر آهي؟“ مون موبائيل مان لهندڙ پوليس وارن کان پڇيو.

”هريانا صوبي جو ننڍڙو شهر پيپلي (Pipli) آهي. ”هڪ پوليس واري ٻڌايو.“

”چو پلا ڪو اوسي پاسي ۾ وڏو شهر ناهي ڇا؟ ۾“ مون پڇيو.

”بلڪل آهي ڏهہ ٻارهن ڪلوميٽر اڳيان ڪوروڪ شيترا نالي وڏو شهر آهي.“ پوليس واري ٻڌايو.

”پوءِ هي توهان جو نياڳو ڊرائيور ڪنهن وڏي شهر ۾ بيهارڻ بدران هر دفعي ڪنڊياري ۽ رتي دير جهڙي ڳوٺ ۾ اچيو بيهاري.“ مون شڪايت ڪندي پڇيو.

”سرا! سيڪورٽي جو مسئلو آهي. وڏن شهر ۾ رش هجڻ ڪري اسان لاءِ ڌيان ڏرڻ مشڪل ٿي پوندو ۽ هي جايون ڊرائيور پنهنجي مرضيءَ سان Select نہ ڪيون آهن پر حڪومت طرفان اڳهين مقرر ٿيل آهن. توهان جي هتي پهچڻ کان اڌ ڪلاڪ اڳ هوٽل وارن ۽ مڪاني پوليس کي وائرليس ذريعي اطلاع ڪري هوٽل خالي ڪرائي وڃي ٿي ۽ چوڌاري ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي توهان جي ويجهو هلڻ نٿا ڏيون.“

ٺهيو! چئبو تہ اها ڳالھ آهي جو امرتسر، امبالا، چانديگڙھ ۽ لڌيانا جهڙن شهرن ۾ چانھ يا ماني ڪارائڻ بدران هر دفعي ميانداد چنجٽي، ڳوراهو گپچاٽي ۽ ڳالهيجا جهڙن ڳوٺن جي بس اسٽاپن تي وٺيو اچن. بهرحال دهلي پهچي مٿين پن ٽن وڏن شهرن جو چڪر تہ ضرور هڻبو خاص ڪري ڪروڪ شيترا جهڙي آڳاٽي ۽ تاريخي شهر جو. هن شهر جي تهذيب بابل (Babylon) ۽ Assyria کان بہ جهوني چئي وڃي ٿي. مٿيان شهر تہ تباھ ٿي ويا پر هي شهر تاريخي ڏارا ۾ جيئرو جاڳندو اچي. هڪ هنڌ پڙهيو هوم تہ ڪروڪ شيترا اهو ڌرتيءَ جو ٽڪرو آهي جتي ساڌو سنتن ويد پڙهيا، جتي ڪورون ۽ پانڊون جي خونريز ويڙھ هلي ۽ جتي هندو ڌرم مطابق لارڊ ڪرشنا گيتا جو پيغام ارجن کي پهچايو. هي اهو زمين جو حصو آهي جتي هندن پنهنجا تاج Surrender ڪيا، مسلمانن پنهنجا وجايا ۽ مرهٽن ۽ سکن جون حڪومتون ۽ دٻدٻا چيتيون چيتيون ٿي ويون.

هندو مت مطابق، جيئن روايت آهي تہ ڪرو بادشاھ سوني رٿ (Chariot) ۾ هن شهر ڪروڪ شيترا تي لٿو ۽ جادوءَ جي زور تي سندس رٿ هَر جي صورت اختيار ڪئي جنهن ۾ لارڊ شيوا جو ڏڳوءَ ۽ لارڊ ياما جو سان ٻڌي بادشاھ سلامت هن ڌرتيءَ کي کيڙيو هو. لارڊ وشنو ان ٻنيءَ تي لٿو ۽ ڪرو بادشاھ کي چيو تہ هن کيڙيل ڌرتيءَ ۾ انسانيت جي نيڪيءَ جو ٻج ڇٽ. ڪروءَ لارڊ وشنو جي چڪري سان پنهنجي ساڄي ٻانهن جا هڪ هزار ڳيا ڪري ان ڌرتيءَ ۾ پوکيا. وشنوءَ ڪروءَ تي ٻہ ٻيال ڪري ويو. هڪ تہ هيءَ ڌرتي سندس نالي سڏي ويندي ۽ ٻيو تہ جيڪو بہ هتي مرندو اهو سڌو سرڳ ۾ ويندو. ان جو ڪو پڇاڻو نہ ٿيندو.

اسان پيپلي ۾ چانھ پي هاڻ ڪروڪ شيترا جي وچ مان لنگهي رهيا هئاسين. هڪ موٽر سائيڪل سوار اسان جي اڳيان هلندڙ پوليس موبائيل جو اشارو نہ سمجهي بيهڻ بدران ماڳهين اسان جي تيز رفتار بس ۾ لڳي پاڻ بہ مئو تي ۽ اسان جو بہ وڏو حادثو ٿي ڪيائي. بس هن کي بچائڻ جي چڪر ۾ ذري گهٽ فٽ پاٿ تي چڙهي وئي. موبائيل ۾ پنيان ٻيٺل پوليس واري ڪاوڙ مان هن غريب موٽر سائيڪل واري کي ڏنبو وهائي ڪڍيو ماڳهين هوءِ اسين سڀ ڏو سرڳ ۾ ٿي وياسين!

”هيءَ مهاڀارت جي ڌرتي آهي، هن شهر ڪروڪ شيترا ۾ اٽڪل ارڙهن ڪروڙ سولجرن ڪروڪ شيترا جي لڙائيءَ ۾ حصو ورتو. هتي جون سڀ ٻنيون ٻارا رت سان ڳاڙها ٿي ويا هئا....“ منهنجي اڳيان ويٺل ڊرائيور مون کي ٻڌائيندو هليو. رکي رکي هن آرسيءَ مان مون ڏي ڏنو ٿي تہ آئون ٻڌان پيو يا نہ. ”ٻڌو پيا نہ....؟“

”ها ٻڌان پيو. ارڙهن ڪروڙ ماڻهو ڪجهه گهٽا نه آهن هن شهر جي سوڙهين گهٽين ۾ ته قاسي پيدا هوندا؟“ مون شڪ جو اظهار ڪيو پر هن وٽ ريڊي ميڊ جواب هو ۽ يڪدم ٻڌائين:

”اهو نه سمجهو ته انهن ڏينهن ۾ ڪروڪ شيترا اڄ جيڏو نڍو هو ان وقت جو ڪروڪ شترا جهونن پوتر ندين ساوتري ۽ دريشا دوتي جي وچ واري سڄي ميدان تي پکڙيل هو. ويندي پاڻيپت شهر تائين هليو ويو ٿي.“

چن ٿا ته ڪروڪ شيترا ماڻهو جي ڪيترائي پراڻا نالا رهي چڪا آهن جيئن ته ڌرمڪ شيترا ۽ ان کان اڳ برهما ديوي وغيره.... آئون رستي تان لنگهندڙ انڊيا جون نهيل ڪارون، مورتي، لانسر، هونڊائي، انڊيڪا ۽ ٽاٽا جون بسون، ٽرڪون ۽ مزدا جهڙيون سامان ڪٽي لنگهندڙ ٽيمپو ڏسندو رهيس.

ڊرائيور ٻڌايو ته هن شهر ۾ هندستان جا ۽ ٻين ملڪن جا هندو زيارت لاءِ اچن ٿا ۽ پوءِ وري پاڻ ئي چيائين پوڄا پاٺ کان وڌيڪ موج مزو ڪرڻ اچن ٿا.

”ويدن ۾ آهي ته سفر ٽن قسمن جو ٿئي ٿو.... تيرٿ (پوتر جاين جو درشن) سير (گهمڻ ڦرڻ) ..... ۽ ٽيون عيش (موج مزو)..... ڪل يگ آهي نه؟ ڪير به تيرٿ لاءِ نٿو اچي. هر ڪو عيش جو سوچي گهران ٿو نڪري.“

ڪروڪ شيترا بعد هن گرانڊ ٽرنڪ روڊ تي ڪرنال Karnal نالي وڏي شهر مان اسان جي بس جو لنگهه ٿيو. ڪرنال شهر جو نالو ارجنا جي مخالف ”ڪرنا“ تان پيو آهي. رستي تي لڳل مختلف هوٽلن، گاڏين ۽ ڪمپنين جي اشتهاري بورڊن سان گڏ هڪ بورڊ تي وڏن اکرن ۾ پڙهان ٿو: The National Dairy Research Inst. هن شهر لاءِ“ اسان جي بس ۾ وينل پوليس وارن مان هڪ ٻڌايو ته هتي ويجيٽيبل آئل، عطر ۽ شراب ٺاهڻ جا ڪارخانا آهن. هن شهر تي انگريزن 1805ع ۾ قبضو ڪيو هو.

بس ۾ سامهون رکيل ٽي وي تي هلندڙ خوبصورت گانن واري فلم منهنجو ڌيان ڇڪايو ۽ آئون هيڏانهن هوڏانهن دريءَ مان ليئا پائڻ بدران فلم ڏسڻ لڳس. انڊيا ۾ Copy Rights جي سختي هجڻ ڪري ڪنهن به فلم جي سي ڊي Pirated نٿي ملي. هر CD اوريجنل هجڻ ڪري هن بس ۾ به شروع کان جيڪي فلمون هلائي رهيا هئا. بيحد صاف ۽ چٽيون هيون ۽ هيءَ فلم وير زارا Veer Zara)) به انهن مان هئي جيڪا پيلي شهر ڇڏڻ کان پوءِ هلڻ شروع ٿي هئي ۽ هاڻ اچي ختم ٿيڻ تي پهتي هئي.

فلم جي مالڪ ۽ ڊائريڪٽر يش چوپڙا هن فلم تي چون ٿا ته وڏو خرچ ڪيو آهي. (22 ڪروڙ روپيه ڪن) ضرور ڪيو هوندائين. فلم جي ڪهاڻي سندس پٽ آدتيا چوپڙا لکي آهي جنهن جي مرڪزي آئيڊيا اهائي آهي ته Love and not Politics جيئن فلمن ۾ ڪورٽن، اسپتالن، جهازن ۽ جنگين جي ڪهاڻين ۾ ڪيترين ئي خيالي ڳالهين رکيون وينديون آهن جيڪي ڇڪون ان پروفيشن سان واسطو رکندڙ وڌيڪ محسوس ڪري سگهن ٿا تيئن هيءَ ڪهاڻي به ڪيترين حقيقتن جي ابتڙ ڪمزورين سان پريل آهي.... پاڪستاني هيروئين وڏي آرام سان دشمن پاڙيسيري ملڪ جا بارڊر ٽپندي وتي ۽ اسان آهيون جو پيار خوار ٿيون. اسان جي پاسپورٽ تي انڊيا جي ويزا کان علاوه آمريڪا، ڪئناڊا ۽ جاپان جي پنج پنج سالن جي Multiple ويزا لڳي پئي آهي ته به رڙيون ڪرائي ڪرائي پنهنجي ئي بارڊر تي هڪ هزار روپين مان گهٽائي گهٽائي نيٺ هڪ سؤ روپيا به رشوت وٺي پوءِ بارڊر ڪراس ڪرڻ ڏنو اٿن. اڄ جا ليڊر مشرف پرويز ۽ من موهن سنگهه ڀاڪر پائي دوستي پيا Revive ڪن تڏهن به انڊيا جا سپاهي اسان کي فوٽو ڪيڏڻ کان جهلين ٿا. ڪنهن وڏي شهر ۾ چانهه پيئڻ نٿا ڏين ۽ وتن عوام کان اسان مهمان مسافرن کي پري لڪائيندا ۽ هيڏانهن هن فلم ۾ هيءَ ڇوري وتي اوپري فوجي آفيسر سان سندس ڳوٺ جون Conducted tours ملهائيندي ۽ اسان جا ملڪ پاڪستان ۽ انڊيا ڪٽي ڪيئن به آهن پر انگريزن جي ڪجهه نه ڪجهه ڇڏيل Judiciary، وڪالت ۽ انصاف آهي ۽ هتي ان انڊين هيرو کي ائين ئي Raw جو ايجنٽ چئي ڪيس آرام سان جيل ۾ وڌو وڃي ٿو جيڪو عام ماڻهو نه پر انڊين ايئرفورس جو هڪ آفيسر آهي. 22 سال گذري ويا انڊيا جي حڪومت ۽ ان جي ڪنهن سفير ۽ قونصلر احتجاج يا پڇا به نه ڪئي. مسلمان ڇوڪري (هيروئين) جي ڏاڍي سک آهي، پاڻ مسلمان مڱيندي سان شادي نٿي ڪرڻ چاهي، هوءَ هندو ڇوڪر (هيرو) سان پيار ٿي ڪري. اسان جي فلمن ۾ عجيب ڳالهيون ٿين ٿيون..... بهرحال يش چوپڙا هن فلم ذريعي اهو پيغام ڏيڻ جي ضرور ڪوشش ڪئي آهي ته انڊيا ۽ پاڪستان جا ماڻهو هڪ ئي ڌرتيءَ جاوا آهن ٻنهي ملڪن جا ماڻهو ساڳيا آهن. سندن ڪلچر ساڳيو آهي سندن تاريخ ساڳي آهي. فلم جي Theme امن، اميد ۽ پيار آهي. انگلينڊ ۾ رهندڙ هڪ پاڪستانيءَ هن فلم بابت چيو هو:

Look at the message, not just the dialogues. We are in the 21st sentury and need to come together.

يش چوپڙا جي پهرين فلم ”اتفاق“ مون 1973ع ۾ ڪينيا جي بندرگاهه ممباسا ۾ ڏٺي هئي جيڪا سسپينس فلم هئي ۽ بنا گانن جي. يش چوپرا جي هن کان اڳ جي فلمن, وقت, آدمي اور انسان, دهول کان پهول وغيره جا فقط گانا ٻڌا هئم. يش چوپڙا 1932ع ۾ لاهور ۾ ڄائو هو ۽ شري ولايتي راج چوپڙا جي اٺن ٻارن ۾ سڀ کان ننڍو هو. يش چوپڙا جالنڌر مان گريجوئيشن ڪئي, سندس فلمي دنيا سان واسطو رکندڙ ڀاءُ بي, آر چوپڙا چاهيو ٿي ته يش انجنيئر ٿئي پر هو به فلمي دنيا ۾ اچي ويو ۽ گذريل اڌ صديءَ کان ڪامياب ڊاريڪٽر آهي.

ڪبهي ڪبهي, ديوار ۽ ترشول جهڙين ڪامياب فلمن جي ڊائريڪٽر يش چوپڙا جي هيءَ نئين فلم وير زارا ستن سالن جي وٿي بعد آئي آهي. هن کان اڳ 1997ع ۾ سندس فلم ”دل تو پاگل هي“ آئي هئي ۽ ان کان اڳ 1993ع ۾ ”دل والي دلهنيا لي جائينگي“ نه فقط پسند ڪيون ويون پر انهن جا گانا اڄ به ملائيشيا, سنگاپور, انڊونيشيا ۽ ٿائليڊ جهڙن ملڪن ۾ انهن هوٽلن ۽ ڊپارٽمينٽل اسٽورن ۾ وڄندي ٻڌڻ ۾ اچن ٿا جتي جا ماڻهو هندي يا اردو کان غير واقف آهن.

يش چوپڙا جي هيءَ فلم وير زارا هڪ عام ڪهاڻين وانگر لو اسٽوري آهي جنهن جو چوپڙا ان قسم جو نالو رکي هن ڪهاڻيءَ کي ليلا مجنون, هير رانجها, سهڻي ميهار يا سسئي پنهون جي لافاني عشق جو اثر ڏيڻ چاهيو آهي. فلم هيرو وير (سچو نالو وير پرتاب سنگهه) شاهه رخ خان آهي جيڪو انڊين آهي ۽ انڊين ايئرفورس ۾ اسڪاڊرن ليڊر آهي. هن جي اوچتي ملاقات زارا سان ٿي ٿئي جنهن جو سچو نالو زارا حيات خان آهي ۽ فلم ۾ اها پريتي زنتا ٿي آهي جنهن کي وير حادثي مان بچائي ٿو. زارا پاڪستان جي مسلمان ڏيکاري وئي آهي. زارا جي ڏاڏي جيڪا سک آهي اها پاڪستان ۾ مري ٿي وڃي. هن جي ڪيل وصيت پوري ڪرڻ لاءِ زارا هن جي استي (خاڪ) سندس وڏن جي ڳوٺ انڊيا کڻي وڃي ٿي. جتي هن جو حادثو ٿئي ٿو ۽ وير سندس زندگي بچائي ٿو ان بعد وير هن کي سچو ڏينهن پنهنجي گهر ۾ مائٽن سان ملائي. فلم ۾ اميتاڀ ۽ هماماليني وير جا ماءٽ ٿيا آهن.وير زارا سان موڪلائڻ وقت ريلوي اسٽيشن تي اچي ٿو جتي سندس ملاقات زارا جي مڱيندي رزاق سان ٿي ٿئي, جنهن جو پارٽ منوج باجپائي ادا ڪيو آهي. زارا جي مڱيندي کي ڏسي وير کي ڪا خوشي نٿي ٿئي بهرحال هو زارا جي يادين ۽ ٿوڙهي (پايل) سان ئي دل وندرائي ٿو جيڪو حادثي دوران پل وٽ ڪري پيو هو.

لاهور ۾ سڀ صحيح پيو وڃي. زارا جي رزاق سان شاديءَ تي سڀ خوش آهن سواءِ زارا جي جنهن جو پيار وير آهي. هوءَ وير کي يڪدم لاهور ۾ ٿي گهرائي, هو لاهور پهچي ٿو ۽ سيني اڳيان زارا سان مسجد وٽ ملي ٿو ۽ پوءِ زارا جي ڏکويل ماءُ جا روايتي ڊائلاگ.... هوءَ وير کي ٿي چوي:

”ميري بيٽي اب ميري نهين رهي, وه تمهاري هو چڪي هي, ميري بيٽي مجهي لوٽادو....“

هاڻ چا ٿيڻ کپي. وير زارا کي سمجهاڻيون ڏئي سگهي ٿو ۽ پنهنجو پيار اندر ۾ دٻائي انڊيا روانو ٿئي ٿو. ٺيڪ ان وقت لاهور پوليس فلم جي ولين رزاق سان ملي وير کي جهلي ڪوڙي ڪيس ۾ هن کي جيل موڪلي ٿي. وير کان ڪاغذن تي صحيح ڪرائي وڃي ٿي ته هو Raw (انڊيا جي جاسوسي فوج) جو مشهور ايجنٽ راجيش رانوڙ آهي.

22 سال وير کي جيل ۾ گذريو وڃن. هو هاڻ 46_47 ورهين جو آهي, پاڪستان جي هڪ وڪيل ساميا صديقي (راني مکرجي) وير سان پاڪستان جي جيل ۾ ملي ٿي... هوءَ هنن کي ۽ هنن جي پيار کي بچائڻ لاءِ انڊيا وير جي ماءٽن سان به ملڻ وڃي ٿي پر ان عرصي دوران وير جا ماءٽ مري چڪا آهن.... وغيره وغيره. بهرحال يش چوپڙا جي پٽ سنا ڊائلاگ لکيا آهن..... گانا به ماڻهن کي پسند آيا هوندا.

يهان بهي وهي شام هي وهي سويرا

ايسا هي ديس هي ميرا, جيسا ديس هي تيرا.

هيءَ فلم مهينو به مس ٿيو آهي ته رليز ٿي آهي, يش هن فلم تي خرچ به وڏو ڪيو آهي, اخباري نمائندن ۽ اخبار جي مالڪن کي به خوب کارايو ۽ پيارو هوندائين جيڪي پڪ ههڙي فلم لاءِ اهي جملا استعمال ڪري رهيا هوندا جيڪي هر فلم لاءِ ننڍي هوندي کان ٻڌي ٻڌي رٽجي ويا آهن:

This is not an ordinary story... It is a love Legend. This is a saga of love, separation, courage and sacrifice. A love that is divine, a love that is whole hearted, a love that is completely consuming, a love that grows with separation, deepens with sacrifice.

فلم ختم ٿي ٿئي, سک ڊرائيور جو اسسٽنٽ وي سي آر مان ڪيسٽ ڪڍي پاسي کان لڳل ريڪ ۾ رکي ٿو. سچ لهي چڪو آهي ۽ چوڏاري چانيل اونداهه ۾ سامهون جون روشنيون وڏي لڳڻ ٿيون, رستي جي ڪپرن تي ڪجهه هوٽلن جا وڏا بورڊ نظر اچن ٿا هوٽل اسڪاءِ لارڪ, هوٽل مهاراجا, هوٽل بلوسامالخا, هوٽل....

ڊرائيور انائونس ڪري ٿو ته ”پاڻيپت“ اچي ويو ڪنهن به پنهنجي زره درست نه ڪئي. ڪنهن به پنهنجي مياڻ مان ترار نه ڪڍي. هن بس مفاسرن ۾ ڪوبه ابراهيم لوڌي جي لشڪر جو سپاهي نه هو. هن بس ۾ ڪو ظهيرالدين بابر جو ماڻهو موجود نه هو جيڪي اڄ کان پورا 480 سال اڳ هي رستا وٺي هن شهر پاڻيپت ۾ اچي دوبدو ٿيا هئا ۽ فيصلي واري ويڙهه ٿي جنهن ۾ هندستان جو حاڪم ابراهيم لوڌي قتل ٿي ويو. دهلي سلطانن جو خاتمو ٿيو ۽ مغل گهراڻي جو راڄ شروع ٿيو جنهن جو پهريون بادشاهه بابر تخت تي وينو.

هي عجيب شهر پاڻيپت آهي جنهن کان سنڌ هن جو هر ٻار واقف هوندو ۽ هن ان جو نالو انڊو پاڪ جي تاريخي ۾ ضرور پڙهيو هوندو. 1526ع ۾ لوڌي ۽ بابر جي ويڙهاند بعد 1556ع ۾ هڪ دفعو وري هت جنگ لڳي. هاڻي بابر جو پوٽو اڪبر هو ۽ پوءِ وري ٻن صدين بعد هن شهر ۾ سن 1761ع ۾ افغانن جي مرهٽن سان ويڙهه ٿي.

اسان جي بس پاڻيپت شهر جي وچ مان گذرندي رهي. ٽريفڪ جي پيهه پيهان ۾ ڪڏهن آهستي ٿي هلي ته ڪڏهن تکي. هاڻ هتان دهلي فقط 90 ڪلوميٽر پري آهي يعني ڪراچي ساڄي پاسي واري دريءَمان ڏسي ڪاٻي پاسي ڏسان ٿو. هتي ڪٿي اوس پاس ۾ ابراهيم لوڌيءَ جو مقبرو آهي. ابراهيم لوڌي وٽ وڏو لشڪر هو. هاٿين گهوڙن تي سوار وڏو سپاهه. سڀ اچي هتي گڏ ٿيا هئا. بابر ڏورانهين ڏيهه کان آيو هو هن سان گڏ هڪ تمام ننڍڙو ٽولو ماڻهن جو هو. هو به ٿي دفعا اڳهين ناڪامياب ٿي چڪو هو پر هن دفعي هو شايد اهڙو Organised ٿي آيو هو ۽ سندس ماڻهن جو حوصلو ايڏو بلند هو جو هو ابراهيم لوڌيءَ جي لشڪر آڏو وڏا پهلوان ٿي بيٺا.

هن شهر پاڻيپت ۾ اردو جي مشهور شاعر الطاف حسين حاليءَ جو پڻ مقبرو آهي. حڪيم مقرر خان ۽ بوعلي شاهه قلندر (علاؤ دين خلجي جي پٽ) جا مقبرا پڻ هن شهر پاڻيپت ۾ آهن.

پاڻيپت شهر کان اسان جي منزل دهليءَ تائين نوي ڪن جي فاصلي تي ننڍا ننڍا شهر ۽ ڳوٺ ته ڪيترائي اچن ٿا پر وڏو شهر اڌ پنڌ تي سوني پت آهي جيڪو ضلعو پڻ آهي. هونءَ ته هي رستو گرانڊ روڊ ڪابل (افغانستان) کان ڪلڪتي تائين ايڏو جهونو آهي جو جتي به ڪٿي بيهه ته ڪو گهر، ڳوٺ وسندي آهي ٿي آهي ۽ ڏينهن رات مختلف قسمن جا ماڻهو پيرين اگهاڙن ساڌوئن ۽ ٻيل گاڏين ۾ غريب هارين ۽ پورهيتن کان وٺي وڏين ۽ اوچين ڪارن ۽ بسين ۾ سوار مسافر پيا هلن. هن روڊ جي جهوني هجڻ کان علاوه سندس آباد ۽ سدا بهار هجڻ جو اهو به سبب آهي جو جتي ڪٿي ڪانه ڪا ندي ۽ ستلج بعد يمنا (جمنا) ۽ دهليءَ کان پوءِ گنگا هن رستي جي ويجهڙائيءَ ۾ وهي ٿي. دنيا جا جهونا رستا يا اهي رستا جن ويجهو ڪو درياهه وهي ٿو اهي خوشحال ۽ بارونق رهن ٿا. بدقسمتيءَ سان اسان جي سنڌ مان وهندڙ ڊگهو ۽ جهونو وهندڙ رستو. ڪراچيءَ کان جيڪب آباد وايا حيدرآباد. مورو خيرپور يا وايا ڄامشورو سيوهڻ ۽ دادو ائين ٿي نه سگهيو آهي جيتوڻيڪ هن روڊن جي بلڪل ويجهو انسانن ۽ جانورن جي اڄ متائيندڙ ۽ تهذيبن ڪي جنم ڏيندڙ انهن ڪي وڌائيندڙ ويجهائيندڙ سنڌو درياهه بلڪل گڏوگڏ وهي ٿو. ان جو سبب افسوس جو امن امان جي اٿهوند آهي ۽ نه فقط هي رستو پر پاسي اوسي ۾ جڻ ته سڄ پئي واڪا ڪري. رستي جا ڪنارا آباد ٿيڻ بدران وڃن ويران ٿيندا. اڄ اسان جي ڪچي ۾ چورن ۽ ڌاڙيلن جو راڄ آهي.

سوني پٽ دهليءَ جي ويجهو هئڻ ڪري ائين خوشحال ۽ تجارتي شهر آهي جيئن سکر ڪري خيرپور. روهڙي ۽ شڪارپور يا شڪارپور ڪري سکر خيرپور وغيره چئي سگهو ٿا جو ماضيءَ ۾ ان پاسي جي سيني شهرن ۾ شڪارپور بلي بلي شهر هو... وڻج واپار ۾ به ته تعليم ۽ خوشحاليءَ م به. ڊرائيور جو اتي بس بيهارڻ جو ڪو ارادو نه هو نه اسان هاڻ ڪٿي بيهڻ چاهيو ٿي بس هاڻ رڳو دهلي جلدي پهچي ۽ وقت اندر رامچند اوڌ جي پٽ راجيش جي ميئنديءَ جي فنڪشن ۾ پهچي وڃجي.

اسان پنهنجو ٽڙيل پکڙيل سامان هٿيڪو ڪيو ٽوال، ڪتاب، ڪاپي، پاڻي جي بوتل، ڪئميرا وغيره ٿيلهي اندر ڪئي. بوٽ جا پادر هيڏانهن هوڏانهن هليا ويا هئا سي چڪي پيرن جي ويجهو ڪيم ۽ بس وارن طرفان مليل اخبار واپس ڪرڻ کان اڳ هاڻ پڙهڻ چاهيم. سوني پٽ شهر گذري چڪو هو ۽ هاڻ جاڻ ته دهلي آئي پر روزي جي آخري وقت وانگر هڪ هڪ منٽ انگهي پيو هو ۽ هاڻي جيترو وينو سوچيو اوترو لمحا ڊگها ٿيندا ويندا. اخبار پڙهڻ ۾ وقت تڪڙو گذري ويندو. آئون اڳهين سيٽ جي پٺ ۾ ڦاٿل انديا جي ڊان ۽ جنگ وانگر مشهور انگريزي اخبار ”هندستان ٽائيمس“ چڪي ڪيان ٿو. سياست ۽ سائنس جي خبرن سان گڏ هڪ خبر اسان جي ملڪ جي فلمي اداڪاره جو منهنجو ڌيان ڇڪائي ٿي. خبر جو عنوان آهي:

Meera, the Ieading lady of Nazar says fatwa won`t stop me from movies.

ميرا لاهور جي مشهور فلم ايڪٽريس آهي. هوءَ اڄڪلهه بالي ووڊ جي ڊائريڪٽر مهيش ڀٽ جي فلم ”نظر“ ۾ ڪم ڪري رهي آهي. جنهن جي هڪ سين ۾ هوءَ فلم جي هيرو اشمت پٽيل سان چوما چٽ ٿي ڪري فلم اڃا مڪمل نه ٿي آهي پر ڪنهن ريت ان فلم جون اهي Kissing واريون Scene پاڪستان ۾ پهچي ويون آهن جنهن تان ماڻهن ڪي سخت اعتراض آهي. ماڻهن جي گوڙ گمسان ڪرڻ تي پاڪستان جي حڪومت

پاڪستاني فلم اداڪارائن کي انڊيا جي فلمن ۾ ڪم ڪرڻ تي Ban وجهي رهي آهي پاڪستان ولارت انفارميشن چيو آهي ته ”Mera's aitinos are against Islmaic ethies and Moral Values“ اسلام آباد طرفان بيان جاري ڪيو ويو آهي ته پاڪستاني ادارڪار جيڪي ولايت ۾ وڃن ٿا اهي پنهنجي ملڪ جا سفير آهن ڪين Vatgavity پکيڙڻ جي اجازت نه ڏني آهي.

انڊيا ۾ فلم نظر جي سيٽ تي ڪم ڪندڙ ميرا کي پاڪستان مان ماڻهن Threat موڪليا آهن ته ”پاڪستان اچ ته توکي ڏسي رهنداسين بي غيرت عورت توکي هڪ هندو کي چميون ڏيندي شرم اچڻ کپي“ (يعني جي فلمي هيرو مسلمان آهي ته مڙئي خير آهي.)

ميرا ڪا پهرين فلم ايڪٽريس ناهي جيڪا انڊيا جي فلمن ۾ ڪري رهي آهي. هن کان اڳ به ٻيون ڪنديون رهيون آهن. جن مان سلميٰ آغا ۽ زيبا بختيار به ڪجهه انڊين فلمن ۾ ڪم ڪيو آهي ۽ ڪافي ناز نخرا ڪيا اٿن پر هي ٻئي انگلينڊ جو پاسپورٽ رکندڙ آهن. ان حساب سان ميرا پهرين عورت آهي جيڪا پاڪستاني آهي. ۽ پهرين آهي جنهن Kissing جا سين وڏي جوش خروش سان ڪيا آهن. هن هندستان ٽائيمس ۾ سندس وڏو شاهي انٽرويو ڇپيو آهي. جنهن جا ڪجهه ٽڪرا هن ريت آهن.

سوال: اجا تنهنجي فلم رليز ئي نه ٿي آهي ته تنهنجو نالو ماڻهن جي وات تي آهي؟

ميران: ڪجهه پاڪستان فلمي اداڪارائون ۽ ٿي سگهي ٿو هڪ به انڊين اداڪارائون پڻ، مون تي سڙن ٿيون ان ڪري منهنجي خلاف پروپئگنڊا ڪري رهيون آهن. جيئن آئون ذهني طرح پريشان رهان پر آئون ڪنهن کان ڊڄڻ واري نه آهيان. آئون ٻن ملڪن جي وچ ۾ دوستي جا تعلقات وڌائي رهي آهيان. هڪ آرٽسٽ لاءِ باڊونڊريون ڪا به اهميت نٿيون رکن. آئون هر ملڪ ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهيان ويندي آمريڪا هجي يا چين ڪٿي يا انڊيا.

سوال: پاڪستان جي ماڻهن کي ڪهڙي ڳالهه جو اعتراض آهي؟

ميران: هنن اجا سڄي فلم ئي نه ڏٺي آهي ته منهنجي خلاف فتوائون پيا ڏين. فلم جو هڪ تمام خوبصورت گانو آهي ”دل مين رهو“ جيڪو مون تي ۽ آشمت پٽيل (هيرو) تي فلمايل آهي. اهو تمام رومانٽڪ ۽ گرم (Hot) گانو آهي. اسان هڪ ٻئي کي ڀاڪر ۾ جڪڙي ڇڏيون ٿا ۽ پوءِ چميون ڏيون ٿا. پر اهو تمام Tastefully ڪيو ويو آهي جيئن انگريزي فلمن ۾ هوندو آهي. اهو ائين ناهي جيئن ماليڪا شيراوت Murder فلم ۾ ڪيو آهي. بهرحال فلمن ۾ هر ڪو Kissing ڪندو رهي ٿو مون جي چمي ڏياري ته ڇا ٿي پيو؟ منهنجو جسم منهنجو آهي، مون کي جيڪي وڻندو اهو ڪندس، مون کي ڪنهن جي به پرواهه ناهي.

سوال: پوءِ آخر ان بابت ڇا ڪندين؟

ميران: في الحال تي اجا پاڪستان وڃڻ نٿي چاهيان. پوءِ جي ويس ته پنهنجي صدر مشرف صاحب سان ڳالهه ڪندس ته آخر مون ڪهڙو غلط ڪم ڪيو آهي. آئون هڪ پروفيشنل آهيان ۽ هتي انڊيا ۾ روزگار ڪمائي رهي آهيان.

سوال: پاڪستان ۽ انڊيا جي فلم انڊسٽريءَ ۾ ڪو فرق؟

جواب: هتي (انڊيا) جي فلم انڊسٽريءَ ۾ جان آهي، رونق آهي. اسان وٽ Narrow mentality آهي پر هتي جي فلمي انڊسٽري دلير آهي.

سوال: انڊين فلمي دنيا (بالي ووڊ) جا تنهنجا دلپسند اداڪار ڪير آهن؟

ميران: مون کي شاهه رخ سان محبت آهي. آئون هن سان ۽ هرتڪ روشن سان فلمن ۾ ڪم ڪرڻ چاهيان ٿي. هيئنر سونامي طوفان جي سلسلي ۾ شو ٿيو هوان ۾ هن مون کي ڀاڪر پاتو هو ۽ مون هن کي چمي ڏني هئي. اها مون لاءِ هڪ خوشيءَ جي گهڙي هئي.....

سائين منهنجا دهلي اچي ويو هاڻ ڇا ٿيندو؟ به سيٽون پويان ڪا ٻي پاسي وينل مهرچند اوڏ عجيب اداس شڪل ناهيندي چيو.

”ڇا مطلب؟“ مون تعجب مان پڇيو.

”منهنجو مطلب آهي نول وارا وٺڻ به ايندا يا نه؟“

”ضرور ايندا، هو به ڏينهن اڳ دهلي ان ڪري پهتا آهن. ٿي سگهي ٿو رامچند به اچي. ٻئي گهوٽن جا پيئر آهن جن جي شاديءَ جي سڏ تي پاڻ آيا آهيون.“

مهرچند رتي ديري جو واپاري آهي ۽ نولراءِ اوڏ جي وڏي پيڊ پٽلي جو مڙس آهي. جيئن ته اوڏن ۾ بدي جي شادي جو رواج عام آهي سو نولراءِ جي زال گيتا وري مهرچند جي ڀيڻ آهي. مهرچند سان گڏ سندس والده (نول جي سس) ۽ ڏيءَ مانيڪا به اسان سان گڏ هن بس ۾ سفر ڪري رهيون آهن. هو روهڙيءَ کان ريل ۾ چڙهيا هئا. مهرچند کي اهو اچاتو خوف هو ته نول وارن کي خبر نه آهي ته اها چاڻ آهي يا نه ته اسان کي هيءَ بس ڪٿي

لاهيندي جيڪا مقرر وقت کان ٻه ڪلاڪ ڪن دير سان دهلي پهتي آهي. پر مون کي پڪ هئي ته هو ڪمانڊر اسرارالله ۽ انگريز پرنسپال ڪرنل ڪومبس جو پڪو شاگرد آهي جيڪي هر ڳالهه ۾ Perfection کي اهميت ڏيندا هئا ۽ اسان کي به اهو سبق پڙهائيندا رهيا. انڊيا لاءِ نڪرڻ کان اڳ نولراءِ جا هر هڪ ڇاڇيءَ وٽ سرڪيولرا ايندا رهيا. هي ماڻهو ٻاءِ روڊ هلندا هي ٻاءِ ايئر. ٻاءِ روڊ وارن جي شاليمار ريل گاڏي ڪراچي کان هن وقت نڪرندي ۽ ڪراچيءَ مان هي ماڻهو حيدرآباد مان هي، نوابشاهه مان هي.... وغيره وغيره چڙهندا جن جا سيٽ نمبر هي آهن. لاهور ۾ فلاڻو همراهه اسان کي Receive ڪري فلاڻي هوٽل ۾ وٺي هلندو جتي فلاڻي ڪمري ۾ هي رهندا فلاڻي ۾ هي... نولراءِ جي هڪ هڪ شيءِ ايڏو Detailed جو فون تي نيٽ چيو هئومانس ته ماڻهو آهين يا ڪرنل ڪومبس.

۽ هاڻ اسان دهلي پهچي رهيا هئاسين. بلڪ دهلي ته اڌ ڪلاڪ کن اڳ پهچي ويا هئاسين هاڻ دهلي ٽوئرزم جي آفيس کي ويجهو پهچڻ وارا هئاسين جتي بس کي لاهڻو هو ۽ گيٽ اندر گهڙڻ مهل گيٽ ٻاهران اسان جو پيٽارو جو دوست نولراءِ بيٺو هو.

”ابا مهر چند مبارڪون هجني، نول بيٺو آهي؟“ مون مهرچند کي چيو.

”واقعي؟ مون ته نه ڏٺو.“ مهرچند جي چهري تي اهائي اداسي هئي.

”يار مهرچند! ڪجهه ته خيال ڪر. ههڙي ويڪري ماڻهوءَ کي ڪو نابين ئي نه ڏسي سگهندو.“

بس بيٺي ته اسان جو سامان دهليءَ جي ٽوئرزم ڊپارٽمينٽ آفيس جي هيلپرن لاهي هيٺ رکيو ۽ هر هڪ کي ڪٽڻ لاءِ چيو ويو جيڪو اسين ترالين ۾ ڪٽي گيٽ جي ٻاهران آياسين. نولراءِ ۽ رامچند ۽ انهن جا پٽ اسان کي وٺڻ لاءِ بس جو به بندوبست ڪري آيا هئا جنهن اچي هوٽل ”سنگهه ڪانٽيننٽل“ ۾ لاٿو. ريسپشن تي وينل عورت لسٽ مطابق ڪنهن کي سنگل، ڪنهن کي ڊبل ڪمرن جون چابيون ڏيندي وئي. هوٽل جا بيرا هر هڪ جو سامان سندن ڪمرن ۾ پهچائيندا ويا. نول جي هدايت موجب هر هڪ اڌ ڪلاڪ اندر وهنجي سهنجي تيار ٿي هيٺ پهتو. بس اسان کي سڌو ڪنوار جي گهر وٺي آئي جيڪو پڻ ان ساڳي علائقي ڪارول باغ ۾ هو جتي هيءَ ڪانٽيننٽل هوٽل هئي. ڪنوار جي گهر مينديءَ ۽ مانيءَ جو بندوبست هو. ڪنوار جي گهر گهڙڻ سان عورتن خوشيءَ جا گيچ ڳائڻ شروع ڪيا.

مينديءَ لاهه هٿن کي

مينديءَ لاهه پيرن کي

منهنجا ڪڇهريءَ جا مور راجيش

مينديءَ لاهه هٿن کي.....

”امان ڪجهه ته سر ڪٽايو گهوٽ جون پينرون....“ گهوٽ جي ڪنهن پڦيءَ رڙ ڪئي.

”راجيش کي پيٽون ڪٿي آهن.“ ڪنهن جواب ڏنو.

”پيٽون نه ته سوٽون ته آهن، پٽ سروج، ڪرڻ، مانيڪا، گدان، هيڏانهن ويجهو اچي ڳايو.“

هار ڇاڇو هار گلن جو

سيني جو سينگار آ

ادا سيني جو سينگار آ

ادا راجيش هار ته منهنجي هٿ ۾

پائر مان پايان تنهنجي ڳچيءَ ۾.

۽ پوءِ رسمون هلڻيون جن جي وچ وچ ۾ ڪنواريتن طرفان راڳ ۽ ڊانس جا پروگرام هلندا رهيا جيڪي ڪنوار جي ساهيڙين Areange ڪيا هئا. گڏوگڏ ماني به هلندي رهي، چوڏاي انڊين فلمن ۾ ڏٺل شاهي شاديءَ جو ماحول هو چوڏاري ٺهڪ هئا، چوڏاري خوشيون هيون جڻ ته چار ڪلاڪ اڳ جيڪو بس ۾ ٿڪ محسوس ڪري رهيا هئاسين يا ڪالهه کان سفر ۾ خوار ٿي رهيا هئاسين اهو هڪ خواب هو يا ان ۾ موجود اسان نه پر ٻيا ڪردار هئا...

گهوٽ چڙهي گهر گهوڙي ايندو

ڏهليءَ ۾ پهچڻ سان هوٽل مان تيار ٿي ڪنوار جي گهر ميندي لاءِ پهتاسين. ڪنواريتا ۽ اسان گهوٽيتن جي اچڻ جي انتظار ۾ هئا. هڪ طرف مانيءَ جو بندوبست هو ته ٻي طرف ڳائڻ وڄائڻ. پاڪستان کان آيل اوڏن ۾ ڏاريو آئون هوس (اها ٻي ڳالهه آهي ته هر هڪ ياتيءَ منهنجو پنهنجن کان به وڌيڪ خيال ٿي رکيو) ۽ هوڏانهن آمريڪا ۽ ڪئناڊا کان آيل اوڏن ۾ گهوٽ راجيش جا چار پنج آمريڪن دوست هئا. اسان سيني لاءِ هي نوان ساٽ سوڻ ۽ ريتون رسمون هيون جيڪي هندستان جي اتراهين صوبن سان واسطو رکن ٿيون. ملائيشيا ۾ اٺ سال رهڻ دوران اتي ڪيترين هندو ڌرم سان واسطو رکندڙ شاديون اٽينڊ ڪرڻ جو موقعو مليو پر اهي سڀ تامل ۽ مليالم ڳالهائڻ وارن سائوٿ انڊين جو هيون. انهن ۾ ۽ اتر هندستان جي زبان توڙي ريتن رسمن ۾ ڪيڏو نه فرق آهي. بهرحال ڳائڻ وڄائڻ توري ويس وڳن ۾ اسان جا سنڌ کان توڙي USA کان گهوٽيتا اوڏ ڪنهن به صورت ۾ هتي جي ڏهليءَ وارن کان گهٽ نه هئا. بالي ووڊ جون فلمون ڪٽي انڊيا ۾ نهن ٿيون پر انهن جا وڊيو ڪيسٽ توڙي سيڊيون نه اسان جي ملڪ جي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ وڪامن ٿيون ۽ ڏسڻ وارا نه اسين آهيون توڙي ڪٽي ناهڻ وارا اهي انڊين هجن. ان ڪري اسان جي پارٽي جي ميمبرن (گهوٽيتن)ڪنواريتن کي هر راڳ جو جواب سندن ئي فلمي گانن ۾ اهڙو ٿي ڏنو جو ڪنواريتا چپ ٿي ٿي ويا. بهرحال هن ڪل خوشي ۽ ٽهڪن جي ماحول ۾ هر هڪ Enjoy ڪري رهيو هو. رات جا ٻه اچي ٿيا هئا پر لڳو ٿي ته محفل اختتام تي اجا نه پهچندي. آمريڪا کان آيل گورا پهرين ته واٽڙن وانگر هتي جي ماڻهن خاص ڪري عورتن جا ويس وڳا ۽ ريتون رسمون ڏسندا رهيا آخر اوٻاسيون ڏيڻ لڳا ۽ جڏهن ڏنائون ته اجا موٽڻ جو نالو ڪو نه پيو وٺي ته منهنجو اچي پاسو ڏنائون ته منهنجو اجا ترسڻ جو ارادو آهي يا هلڻ جو.

”آئون سوير سمهڻ وارو ۽ سوير اٿڻ وارو آهيان.“ مون چيو مان.

”دئٽ ازنائيس. اسان کي هوٽل تائين وٺي هل.“ هنن چيو.

”هلو ته هلون. هي ساڳيون ريتون رسمون بلڪ ان کان به گهڻيون سڀاڻي پنهنجي هوٽل ۾ گهوٽيتا ڪندا. وڌيڪ فوٽو اتي ڪيڏنداسين.“ مون چيومان ۽ گهوٽ جي پيءُ ۽ پنهنجي پراڻي پيتارو جي دوست ڊاڪٽر رامچند اوڏ کي چيم ته گاڏيءَ جو بندوبست ڪري ڏي ته اسان هلون.

رامچند ڪنهن ڪنواريتي کي چيو جنهن پنهنجي وئگز گاڏيءَ ۾ اسان کي اچي هوٽل تي ڪڍيو.

صبح جو نيرن تي آئون اڪيلو هوس. ڪجهه دير لاءِ ٻين جو انتظار ڪري هوٽل وارن کان پڇيم ته هي پاڪستان ۽ آمريڪا کان شادي تي آيل مهمانن جو ڇا پروگرام آهي.

”انهن يارهين بجي تائين ناشتي لاءِ چيو آهي جو هو رات پنجين بجي موٽيا آهن. اڄ 12 بجي هوٽل جي مين هال ۾ گهوٽيتن جي مينديءَ جو فنڪشن آهي. هوٽل جي ريسپشن تي وٺيل ڪلاڪ ٻڌايو. مون ٽائيم ڏنو اجا نو ٿيا هئا، فنڪشن شروع ٿيڻ ۾ اجا ٽي ڪلاڪ هئا. آئون نيرن ڪري چڪو هوس سو ٻاهر جو واءُ سواءُ لهڻ لاءِ نڪري پيس. هوٽل جو ڪارڊ پنهنجي کيسي ۾ وڌم جيئن ڪڏانهن پري کان وڃي نڪران ته رڪشا يا ٽيڪسي واري کي هن ڪارڊ ذريعي هن هوٽل جي ائڊريس ٻڌائي سگهان. وري به هوٽل جي گيٽ تي بيٺل سنتريءَ کان هن علائقي جو نالو پڇي ڪاپيءَ تي نوٽ ڪيم.

”ڏهليءَ جو هي علائقو ڪارول باغ سڏجي ٿو ۽ هي خاص تڪرو چينا مارڪيٽ آهي.“ هن ٻڌايو ۽ سامهون روڊ جي چيڙي وٽ ٽهيل رائونڊ اباٿوٽ لاءِ ٻڌايو ته اهو مشهور ”چينامارڪيٽ گول چڪر“ آهي جنهن جي چوڌاري ڪيترائي دڪان آهن. هن ڳالهه ٻڌائي بس ڪئي ته هڪ نوجوان فقرياڻيءَ هٿ اڳيان وڌائي خيرات گهري. هوءَ منهنجو رستو روڪي بيهي رهي. کيسي ۾ هٿ وجهي ڏنم به ڪن سڪا هئا. خبر ناهي هتي جا يا پاڪستان جا پر مون پنهنجي راهه ڪولڻ لاءِ جلدي جلدي هن جي هٿ تي رکيا. منهنجي اڳيان رڪاوٽ هٽي وئي پر اتي به ٻيون ڇوڪريون اچي ويون ۽ منهنجي پريشانيءَ جو اندازو لڳائي گيٽ تي بيٺل ڏنڊي سميت اڳيان آيو ۽ ڇوڪرين کي دڙڪو ڏيندي چيو:

”جاتي هو يا جمنا جي ڪا پرساد دون؟“

ٻئي ڇوڪريون ڀڄي ويون. پهرين مون کي سمجهه ۾ نه آيو ته اهو هن ڇا چيو ۽ خيرات (پرساد) جنهن جي هن ڳالهه پئي ڪئي اهو وٺڻ کان هنن ڇو ڪيٻايو. پر پوءِ سنتري کي هنن ڏي گهوريندي ۽ پنهنجي ڪاپي هٿ تي ڏنڊي جا آهستي آهستي ڏڪ هڻندو ڏسي سمجهي ويس ته هتي ”جمنا جي ڪا پرساد“ معنيٰ ڏنڊا کائڻ آهي. جيئن پاڻ وٽ ڏنڊي کي ”مولا بخش“ سڏين ۽ خاص ڪري اسڪولن ۾ ڏنگن ٻارن جو علاج مولا بخش ئي ڪري سگهي ٿو. مون اڳتي وڌي چوراهي (چينا مارڪيٽ گول چڪر) تائين گهٽيءَ جو جائزو ورتو. ڪراچيءَ جي پاڪستان چوڪ يا حيدرآباد جي صدر علائقي جي گهٽين جهڙي گهٽي ڇئي سگهجي ٿي پر فقط ان گهٽي ۽ پاسي کان اچي ملندڙ هڪ ٻي گهٽيءَ ۾ نه نه ته به گهٽ ۾ گهٽ ڏهاڪو کن ننڍيون وڏيون هوٽلون ٿينديون، ڪرائون هوٽل، هيريٽيج هوٽل، سن ڪورٽ، Aamn palace، ڪارتيل پئلس، Tribhaven palace،

western, Queen، هل پئلسن آئوري پئلس ۽ ٻيون هوٽلون، ڪيترائي فارينر خاص ڪري يورپ پاسي جا گهٽيءَ ۾ ڦري رهيا هئا يعني اهي فقط هڪ گهٽيءَ ۾ سو ٻه صبح پهر ته معنيٰ سڄي دهليءَ ۾ ۽ انڊيا جي ٻين شهرن ۾ ته خبر ناهي ڪيترا فارينر ٽوئرسٽ هوندا ۽ ان ڳالهه کان ڪنهن کي به انڪار ناهي ته اڄ جي دور ۾ ٽوئرزم وڏي انڊسٽري آهي جنهن مان ڪمائي ۽ ڪمائي آهي. تڏهن ته هتي جي گهٽي گهٽي ۾ هوٽلون آهن ۽ ٻيون نهن پيون ۽ هر هوٽل سال جو وڏو حصو فل رهي ٿي. هن وقت به پاڪستان کان اسان سان گڏ آيل ڪجهه ڄاڄي اسان واري هوٽل ۾ جاءِ نه ملڻ ڪري پرواريءَ گهٽيءَ جي ٻي هوٽل ۾ ترسايا ويا آهن.

چوراهي تائين واڪ ڪرڻ دوران هڪ ٻن هوٽلن ۾ گهڙي در وٽ رسيپشن تان هوٽلن جي مسواڙ پڇيم. ڪنهن جي هزا ڪنهن جي سوا هزار ۽ هڪ ٻن جي پنج سؤ روپيا هئا ۽ هوٽلن جي معيار جي حساب سان اها گهٽي نه هئي، ان ڪان وڌيڪ گهٽي وڌيڪ اسان وٽ آهي. دراصل انڊيا جون اهي ڳالهيون آهن جنهنڪري ٽوئرسٽ اچن ٿا. اسان وٽ امن امان جي ليول صحيح ناهي ۽ هوٽل وارا توڙي دڪاندار ڪنهن فارينر کي ڏسي هن مان پئسا ٺڳائڻ جي ڪندا. ۽ سرڪاري عملدار دڪان ۽ هوٽل وارن کي ڦرڻ جي ڪندا. هتي انڊيا ۾ لڳي ٿو سرڪار هوٽل وارن کي تنگ ڪرڻ بدران مدد ڪري ٿي تڏهن ته هر ڪو پنهنجو گهر ڍاهي اتي هوٽل پيو نهرائي.

مون کي هن وقت به ڪم ڪرڻا هئا، هڪ پاڪستان پهچ جو ٽيليفون ڪرڻو هو ۽ ٻيو انٽرنيٽ تي پنهنجي ٽپال وغيره ڏسڻي هئي. ڪراچي ڇڏي اڄ ٽيون ڏينهن هو جو ڪمپيوٽر نه کوليو هو ۽ هاڻ هوٽل کان ٻاهر ڪنهن Cybre Café جي ڳولا ۾ نڪتو هوس. مون کي ٻنهي ڪمن لاءِ ڪا دقت نه ٿي جو هوٽل کان وٺي چوراهي تائين به يا ٽي اهڙا دڪان مليا جتي ڪلاڪ جا ڏهه روپيا ڏيئي ڪمپيوٽر استعمال ڪري سگهيس ٿي ۽ ٽيليفون لاءِ پي سي او ته جتي ڪٿي نظر اچي رهيو هو. چوراهي وٽان فون ڪري واپس هوٽل ڏي آيس ۽ هوٽل سان بلڪل لڳولڳ هڪ Cyber Café ۾ اچي ڪمپيوٽر تي ويٺس. هڪ گورکو ڇوڪرو ۽ ٽي ڪن عورتون مختلف ڪمپيوٽرن تي ويٺا هئا. گورکو ڇوڪرو ۽ هڪ ڇوڪري شام جي ڪاليجن جا شاگرد هئا ۽ هينئر صبح جو ڪمپيوٽر سکڻ لاءِ هتي آيا هئا ۽ باقي به عورتون House wives ٿي لڳيون جن کان بعد ۾ پڇڻ تي هنن ٻڌايو ته هنن جي مڙسن کي آمريڪا ۾ نوڪري ملي آهي ۽ هاڻ ڪجهه مهينن بعد هو هنن وٽ وڃي رهيون آهن. هتان ڪمپيوٽر جا ڪجهه پروگرام سکي پيون وڃن خاص ڪري Adobe فوٽ شاپ جيئن اتي ڪنهن آفيس ۾ ياد دڪان تي ڪو جاب حاصل ڪري سگهن ۽ سندن مڙسن جي ڪمائي ۾ واڌارو ٿي سگهي. ڪين ڪمپيوٽر سيکارڻ واري ڇوڪري عمر ۾ هلڪي ڦلڪي جسم مان ڪنهن ڪاليج جي شاگردياڻي ٿي لڳي پر ڪمپيوٽر ۾ چا ته سندس معلومات هئي. تنهي چئني ڄڻن دربيش آيل مسئلن جو حل پئي پچيس ۽ هوءَ سيني کي اهڙو جلدي جلدي سمجهائي رهي هئي جو لڳو پئي ته واقعي ايڪسپرٽ آهي. اسان وٽ به پاڪستان جي وڏن توڙي ننڍن شهرن ۾ سائبر ڪيفي جهڙا دڪان آهن پر توهان انهن ۾ اندر وڃي ڏسو ته نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ڪو پروگرام يا ڪمپيوٽر ٽيڪنالاجي جو علم سکڻ بدران (جنهن ۾ محنت ٿي گهرجي) رڳو خط لکڻ، چيٽ ڪرڻ ۽ واهيات قسم جون سائيٽون کولي ذهني عياشيءَ ۾ مبتلا نظر ايندا. هتي هڪ ٻي ڳالهه نوٽ ڪيم ته انٽرنيٽ سروس تمام Fast آهي ۽ ڪلاڪ جي مسواڙ ڏهه روپين ۾ ايترو ڪم ٿيو وڃي جو اسان وٽ چئن ڪلاڪن ۾ به نه ٿئي، رڳو پٽڻ کي ڪلڪ ڪر ته گهربل Site يا Mail کليو وڃي.

جيئن ئي به ڪلاڪ پورا ٿيا ته ٻن ڪلاڪن جي في ويهه روپيا انچارج ڇوڪريءَ کي ڏيئي آئون ٻاهر نڪتس. ادا گلاب راءِ اوڏ جو پٽ وڃي ڪمار ۽ سريچند اوڏ جو پٽ سنجي هوٽل جي در وٽ بيٺا هئا.

”ڪريو خبر اچي ويا ماڻهو؟“ مون پڇيو مان.

”ها انڪل! تقريبا اچي ويا آهن توهان نيرن ڪئي؟“

”ڪڏهوڪو.“ مون وراڻيو مان، ”هلو ته هلو.“

سنجي مون سان گڏ هلڻ لڳو ۽ وڃي پنهنجي ماءُ پيءُ کي ڪمري مان سڏڻ لاءِ لفٽ ڏي روانو ٿيو.

”تون مون سان گڏ هججانءِ جيئن فوٽو ڪڍڻ ۾ منهنجي مدد ڪري سگهين.“

مون سنجي کي چيو سنجي تازو NED يونيورسٽيءَ مان BE ڪئي آهي ۽ سندس پيءُ سريچند اوڏ ڊاڪٽر رامچند اوڏ جو سڳو ڀاءُ آهي يعني سوناري سندن ماءُ آهي. چاچي نارائڻ داس اوڏ کي پنهنجي ٻي زال سوناريءَ مان چار پٽ ٿيا. سڀ ۾ وڏو ارجن داس اوڏ ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ اسان سان گڏ هو جتان انٽر ڪرڻ بعد هن مرچنٽ نيوي Join ڪرڻ چاهي ٿي پر سندس والد کيس ڪراچي يونيورسٽيءَ مان MBA ڪرڻ لاءِ

چيو جيتوڻيڪ پوءِ ڏهاڪو کن سالن بعد شري نارائڻ داس جي ٽي ۽ ننڍي زال نانڪي جي پنجين نمبر پٽ امرچند انتر ڪئي ته هن کي چاچي نارائڻ داس مئرين اڪيڊمي موڪليو اڄ هو هڪ ڪامياب ڪئپٽن آهي ۽ ايران جا جهاز يورپ جي مختلف بندرگاهن ۾ هلائي ٿو.

ارجن داس کان پوءِ سال کن رکي سندس ٻيو نمبر ڀاءُ رامچند ۽ ٽي ماءُ نانڪي جو ٻيو نمبر پٽ نولراءِ ڪيڊٽ ڪاليج آيا هئا ۽ هينئر اسان انهن ٻنهي جي پٽن جي شادي اٽينڊ ڪرڻ لاءِ انڊيا آيا آهيون. ڊاڪٽر رامچند کان پوءِ ٽيون ڀاءُ سريچند آهي جيڪو سنجي جو پيءُ ٿئي ۽ ان بعد چوٿون ڀاءُ . يعني ڊاڪٽر لڇمڻ اوڏ (سنجي جو ننڍو چاچو) آهي. سنجي جي پيءُ سري چند ۽ لڇمڻ ٻنهي جي شادي دودي جي ٻن ڀيڻن جهمي (شبانا) ۽ ريکا سي ٿي ۽ ان جي بدلي ۾ سنجي جي پڦين شانتا ۽ ڪملا جي شادي سندس مامن دوددي ۽ مور سان ٿي. ان ريت ڏٺو وڃي ته سنجي يا ٻين ٻارن جا هر هڪ سان هڪ بدران ٻه ٻه رشتا ٿيا. سنجي جي ريکا ماسي به ٿي جو اها سندس ماءُ شبانا جي ڀيڻ ٿي. ۽ ساڳي وقت اها چاچي به ٿي جو ريکا سندس چاچي لڇمڻ جي زال به ٿي. اهڙي طرح سندس دودو مامو به ٿيو ته پڦڙ به. هتي آيل شري نارائڻ داس جي ڏهٽاڻ پوٽان ڪڏهن ڪنهن کي ماسي پيا سڏين ته ڪڏهن چاچي. بعد ۾ آئون به سمجهي ويس ته ڪير ڪنهن کي ڪهڙي رشتي سان سڏي ٿو پر شروع جي ڏينهن ۾ آئون سمجهي نه سگهيس سو پهرين ڏينهن ئي چيو مان ته جنهن جي ڳالهه ڪريو ان جو مهرباني ڪري نالو وٺي ڳالهه ڪريو ۽ آئون به نالو وٺي چوندس جو توهان جي ننڍي ٿهي ته مون کان ننڍي آهي ٿي آهي پر توهان جا پيءُ ماءُ به سڀ مون کان ننڍا آهن سوا ادا گلاب راءِ جي جنهن کي سن 1959ع کان جڏهن سندن گهر پهريون دفعو اچي رهيو هوس، "ادا" چوندا اچون.

سنجي اسان سان اڪيلو آيو آهي، سندس ماءُ پيءُ ۽ ياٽر ڀيڻون (مينا، نينا، ۽ رشي) جيڪي آمريڪا ۾ رهن ٿا موڪل نه ملڻ ڪري اچي نه سگهيا. ان ڪري سنجي پنهنجي مامي دودي سان گڏ هليو ٿي يا مون سان.

ميندي واري هال ۾ گهڙياسين ته وچ ۾ غاليچو وڇائي ڇوڪريون لونگ ڦوٽا ڳائي رهيون هيون. يعني،

لونگ ڦوٽا ٿالهيءَ ۾

آئون ڪٽيو پئي اچان،

راجيش منهنجي اڳ ۾

آئون نچندي اچان.

اسان مردن لاءِ پٺين جي ڇوڏاري ڪرسيون رکيون ويون هيون. مختلف ساٽ سوڻ ڪرڻ لاءِ گهوٽ جون پڦيون ميندي، لوٺو وٽڙو اڪڙي مهري جهڙيون شيون ڪٽي آيون هيون. هي گهٽو ڪري اهي ئي ريتون رسمون ۽ ساٽ سوڻ هئا جيڪي اسان مسلمانن ۾ به ڀڪي، ونواهه نڪيتي جي ڪاڄن تي ٿين ٿا جن جو مذهب سان ايترو تعلق ناهي جيترو هتي جي پراڻي هندو ڪلچر سان آهي ۽ هي ساٽ سوڻ جيئن پهرين ٻڌائي آيو آهيان ته هندستان جي مٿين اڌ، پاڪستان ۽ ڪشمير طرف هڪ جهڙا آهن هيٺ ڏکڻ ۾ توڙي انڊونيشيا جي ٻيٽ بالي تي جتي جو سرڪاري مذهب هندو ڌرم آهي يا ملائيشيا ۽ سنگاپور ۾ جتي جي رهاڪو انڊين ۾ 80 کن سيڪڙو ڏکڻ هندستانين جو آهي اتي جي هندن جا بلڪل مختلف رسمون رواج آهن. ٿائي پوسام ۽ ڪاواڊي جهڙا ڏينهن ۽ رسمون به ڏکڻ هندستان جي تامل، ڪيرالا ۽ ڪرناٽڪا وارن جي خاص سڃاڻپ آهن.

ڳائڻ وارين هڪ راڳ ختم ٿي ڪيو ته ٻيو شروع ٿي ڪيو.

تون هلين ٿو ٻانهن لوڏي لوڏي

ماڻهو ڏسن ٿا توڏي توڏي

هلندڙن کي نه ٻيهار منهنجا جاني

رک پلنگ تي پير منهنجا جاني

بهرحال هوٽل جي هال ۾ ڪو پلنگ ته نه هو پر ٿي گلم غاليچا ۽ چادرون وڇائي ويٺا هئاسين جتي جاني يعني گهوٽ راجيش کي ميندي ۽ رسمن لاءِ ويهاريو ويو هو ۽ جتي هن کي نوان ڪپڙا به پارايا ويا. آمريڪا کان آيل راجيش ۽ سندس پيءُ رامچند جا آمريڪن مهمان عورتون ۽ مرد جتي حيرت مان هي ساٽ سوڻ ڏسي رهيا هئا اتي گهٽ پريشان راجيش به نه هو جيڪو جيڪا پهرين هندو ڌرم جي شادي ڏسي رهيو هو اها اتفاق سان سندس ئي هئي. ڪيس هر شيءِ سمجهائڻي ٿي پئي ته هاڻ هيئن ڪر هاڻ هونءَ ڪر. مزي جي ڳالهه اها ته اوڏ ڪٽي هند سنڌ ۾ رهن پر پاڻ ۾ اوڏڪي ڳالهائين. ڪيترن کي سنڌي ڪٽي نه ايندي، اردو يا هندي نه ايندي پر اوڏڪي ضرور ايندي. پر رامچندهڪ واحد ماڻهو آهي جنهن جي ٽنهي ٻارن کي اوڏڪي نپ نٽي اچي. رامچند شاديءَ بعد يڪو آمريڪا ۾ رهيو ۽ گهمي گهوٽي ته چا سڄي رياست ۾ ساٽن ڪو سنڌي يا اوڏڪي

ڳالهائڻ وارو نه هو جنهن کان بار ڪٽي پڙهن. پاڻ سال جا پارهن مهينا دنيا جي ٽوئر تي يا ڪنهن ڏورانهين ڏيهه ريسرچ ورڪ پنيان. نتيجي ۾ ٻارن کي فلپينو آيائن سان رهڻو پيو تي يا هاسٽل ۾ جتي هنن کي ڏينهن رات انگريزي پڙهڻي ۽ ڳالهائڻي پئي ٿي. سو هاڻ راجيش کي رسمن لاءِ پڦيون ۽ چاچيون سنڌي يا اوڏڪي ۾ سمجهائين ته ڪيس ڳالهه سمجهه ۾ نه اچي. گهوٽ صاحب به پريشان ته مائٽ به. سندس وڏي پڦي، مهرچند جي ڏال پتلي جيڪا پڻ پنهنجن هنن پائيتن سان پهريون دفعو هتي انڊيا ۾ ملي رهي هئي سا ڪافي دير گهوٽ سان مٿو کپائي ڪنڌ ۾ وجي ويٺي. "امان ڏاڍي ڳالهه ٿي هاڻ هن عمر ۾ اسان کي انگريزي سکڻي پوندي" هوءَ چئي رهي هئي، پر منهنجي خيال ۾ هن کي يا سندس ڪنهن پيڻ کي ان قسم جو فکر نه ڪرڻ کپي جو شري نارائڻ داس جي هر هڪ پٽ ته پنهنجن ٻارن کي اعليٰ انگريزي تعليم ڏني پر ڌيئرن به پنهنجن ٻارن کي ڊاڪٽري ۽ انجنيئري سان گڏ سٺي انگريزي سيکاري. مانيڪا، برکا، ارم، ڪرن، سروج جهڙيون ڇوڪريون جيڪي ڪانوينٽ اسڪولن مان ڪٽي نه پڙهيون پر عام اسڪولن مان پڙهي به پنهنجي انگريزي سڌاري ويون ۽ پنهنجن انهن ڪزنن سان جيڪي انگلينڊ، ڪئناڊا ۽ USA کان هتي اچي نڪتا هئا انهن سان بلڪل روان انگريزي ڳالهائي رهيون هيون. سنڌي يا اردو هندي اچڻ پنهنجي جاءِ تي پر اها زميني حقيقت آهي ته اڄ به جتي ڪٿي، ويندي اسان جي پنهنجي ملڪ ۾ ڪامياب اهو وجي ٿو جيڪو سٺي انگريزي جاڻي ۽ ڳالهائي سگهي ٿو.

رامچند جي ننهي پٽن سان منهنجو به رات ئي ڳالهائڻ ٿيو جيتوڻيڪ هيستائين Email ذريعي فقط وڏي پٽ راجيش (گهوٽ) سان واسطو ضرور هو. مون سنڌي ۾ ٻئي نمبر پٽ سان ڳالهايو ته هو "هاءِ" ڪري Typical آمريڪن لهجي ۾ ڳالهائڻ لڳو: "اڙي رامچندا! هي ڇا؟ پلا اوڏڪي اچين ٿي يا اها به نه؟" مون پر ۾ ٻيٺل رامچند کان پڇيو.

"بس يار هاڻ هڪ هنڌ منهنجي پوسٽنگ ٿي آهي سو سيکاري ونندوسان. في الحال رڳو "گٽ مٽ" تا ڇاڻن. هن گٽ مٽ تي زور ڏيندي چيو ۽ مون کان ٿهڪ نڪري ويو.

اڄ کان 45 سال کن اڳ جڏهن اسين ڪئڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ هئاسين ته ڪراچي ۽ لاهور جي ڪانوينٽ اسڪولن کان آيل اسان جا ڪلاس ميٽ اسان تي خوب حاوي هئا. اسين هالا، ڪنڊيارو، جهانگارا باجارا، دربيلي، شاهه پنجو سلطان جهڙن ڳوٺن کان سنڌي ميڊيم اسڪولن جا ٻار هر وقت جهڙا هيسيل. انگريزي نه اچڻ ڪري نه ميس ۾ پنهنجي ٽيچرن سان ڳالهائي سگهن نه ڪلاس روم ۾. ۽ پوءِ جڏهن منٿلي ٽيسٽ ٿيندا هئا ته خبر پوندي هئي مٿين ڳوٺن جا اقبال ترڪ، غلام محمد سومرو، نولراءِ ۽ رامچند جهڙا پهريون نمبر ڪٽي ويا جو اهي ڳالهائڻ ۾ ڪٽي ڪمزور هئا پر انگريزي گرامر، مضمون نويسي، مئٿس وغيره ۾ ته هوشيار هئا. هڪ دفعي رامچند نائين ڪلاس جي منٿلي ٽيسٽ ۾ پهريون نمبر آيو ته مون چيومانس "يار ڪمال ڪري وڌو اٿئي."

"ٻيو نه ته وري" هن مون کي پاسي تي چڪي راز واري انداز ۾ چيو هو "هنن کي اچي ڇا ٿو رڳو اها گٽ مٽ ڳالهائڻ ٿي اچين." ۽ پوءِ رامچند غلط سلط انگريزيءَ ڊائلاگ انگريزن جي Aceent ۾ ڳالهائڻ جو نقل ڪري ڏاڍو ڪلايو ۽ اڄ سندس ٻارن کي بلڪل ائين آمريڪن اسٽائيل ۾ ڳالهائيندو ٻڌي رامچند جي اها ائڪٽنگ ياد اچي وئي.

ميندي‌ءَ دوران گهوٽياڻيون جيڪي راڳ ڳائي رهيون هيون، هتي اسان جي هوٽل ۾ ٽوڙي رات ڪنوار جي گهر: "مور ٿو ٽلي" کان وٺي "اڪيون لاڏل جون ٻرن مشعالا" .... يا "سڌ ڏئي ٻڪيءَ جو راڄ گهرايان...." سپ سنڌيءَ ۾ هئا. هڪ هڪ کان پڇندو هوس ته ڪو راڳ يا سهرو اوڏڪي زبان ۾ نه آهي ته سيني اهوئي ٻڌايو ته هو پنهنجين شادين مرادين تي اهي سنڌي ئي راڳ ڳائين. مون گهٽو ئي پروفيسر بنسٽ ۽ مهرچند اوڏ جهڙن کان پڇيو جيڪي ٻهراڙين ۾ به رهيا آهن، ته ڪو اهڙو راڳ، ڳانو يا ڪو شعر ئي ٻڌائين ته نوٽ ڪري ونان پر في الحال اجا حاصل نه ڪري سگهيو آهيان.

ميندي‌ءَ جو ڪم لاهي هر ڪو پنهنجي ڪمري وجي آرامي ٿيو. شام جو دهليءَ جي الفا پارڪ ۾ شاديءَ جو بندوبست هو جيڪا جاءِ هن هوٽل کان اڌ ڪلوميٽر کن جي پنڌ تي آهي اتي سرگس جي روپ ۾ گهوٽ کي وٺي پهچڻو هو. شام جو اک ڪلي ته بئنڊ جو آواز ڪن تي پيو. ننڍا هئاسين ته ڳوٺ ۾ ڪنهن جي شادي ٿيندي هئي گهوٽ کي گهوڙي تي ويهاري مڱڻهارن جي توتارين شرنائين تي سرگس (شهر جي گشت) تي نڪرندي هئي. ڪڏهن ڪنهن جي شاديءَ تي حيدرآباد کان بئنڊ ايندي هئي. ڏهه ٻارهن ڄڻا هڪ ئي يونيفارم پائي مختلف ميوزيڪل Instrument وڄائيندا هئا. ڇا ته Stereo نموني جا آواز نڪرندا هئا. آهستي آهستي اهي سپ ڳالهيون ماضيءَ جون شيون ٿي ويون پر اڄ هتي دهليءَ ۾ اهي بئنڊ باجا ٻڌي ڏاڍو مزو اچي ويو. هونءَ منهنجو شاديءَ جي دعوت لاءِ ٿورو دير سان نڪرڻ جو ارادو هو پر هاڻ بئنڊ جو آواز ٻڌي يڪدم تيار ٿي سپ کان اڳ اچي رسيپشن تي نڪتس. خبر پئي ته آمريڪا کان آيل گورا مهمان مون کا به اڳ پهچي ويا آهن ۽ ٻاهر بئنڊ جا فوٽو پيا

ڪيون. آئون بہ هوٽل کان ٻاهر اچي ويهي رهيس. سڄي بئنڊ ۾ ويهارو کن ميوزيشن هئا ۽ سازن جي آواز سان ڪنن جا پڙدا ٿي ڦاٽا پر ڏاڍو مزو اچي رهيو هو. بئنڊ جي ڳالهہ ٿي پنهنجي آهي تڏهن تہ گورا بہ اتي بيٺا هئا تہ بيٺا ئي رهيا.

پيا آيا پيار آيا دهج دهج کر ميرا يار آيا

آنکهون مين سرور هي باتون مين غرور هي

ڇهلڪي ڇهلڪي

بئنڊ وارن هڪڙو گانو پورو ڪري ٻيو ٿي شروع ڪيو.

تمهين ديکها تو يہ جانا صنم

پيار هوتا هي ديوانہ صنم

اب يهان سي کهان جائين هم

تيري باهون مين مرجائين هم

هنن ڪڏهن نئون گانو ٿي ڳايو تہ ڪڏهن ڏور ماضيءَ جو.

تنکا تنکا ذرا ذرا

هي روشني سي جيسي بهرا _ هر دل مين ارمان هوتي تو هين

بس کوئي سمجهي ذرا

سڀ خوشين, ميلاپ پيار محبت جا گانا هئا. هڪ جهاز تي هڪ اهڙو خلاصي آيو جنهن لاءِ مون سان ڪم ڪندڙ ريفريجريشن انجنيئر محمود ٻڌايو تہ سائين هي بئنڊ ماسٽر هوندو هو.

”پوءِ اهڙو سنو ڪم ڇڏيائين ڇو؟“ مون پڇيو مانس.

”هڪ دفعي گهوٽيتن ڏاڍي مار ڏنس.“ هن ٻڌايو.

”ڇو؟“

”شاديءَ جي موقعي تي سندس بئنڊ وارن وٺي گانو ڳايو:

”دو گز کفن کا ٽکرا تيرا لباس هوگا.“

جهاز تي جڏهن ڏکيون Calculations بيزار ڪنديون هيون, جهاز جون مشينيون ساٿ ڇڏي ڏينديون هيون, طوفان ۽ سامونڊي ويرون جهاز سان ويڙهاند ڪنديون هيون ۽ اسان التيون ڪري بيحال ٿي ويندا هئاسين تہ مٿيون فرج انجنيئر محمود مسخرو ڏاڍي معصوميت سان چوندو هو تہ جهاز هلائڻ کان تہ بهتر هو تہ ڪنهن بئنڊ ۾ ٿالهيون وڄائڻ جو ڪم ڪجي ها. ڪيڏو آسان ۽ دلچسپ آهي. نہ ذهني پريشاني ۽ فزيڪل فٽيگ. ۽ پوءِ ٿالهيون وڄائڻ جي ائڪٽنگ ڪندو هو تہ في الحال جهاز ۽ موسم جا پريشر ۽ ٽينشن وساري کلي ڏيندا هئاسين ۽ هاڻ هن بئنڊ ۾ بہ اهڙا ٿالهين وڄائڻ وارا بہ نظر اچي رهيا هئا جيڪي پنهنجي پر ۾ سمجهن پيا تہ وڏو ڪو ڪارنامو سرانجام پيا ڏيون. سندن هٿن جا ائڪشن ۽ اکين جون ادائون ڏسڻ وٽان هيون. هڙين بئنڊن ۾ ميوزڪ جي مزي سان گڏ هر هڪ ساز وڄائڻ واري جا ائڪشن ڏسڻ وٽان ٿين ٿا.

گهوٽ لاءِ ٻن اڇن گهوڙن جي خوبصورت بگي آندي وئي هئي جنهن ۾ گهوٽ جو ماءُ پيءُ ۽ وڏو ڇاچو وينا. سڄي ڄڃ هوٽل کان ٻاهر آئي ۽ سرگس جي روپ ۾ شادي هال ڏي وڌڻ لڳي. هر ڏهہ پندرهن وڪن بعد دارون (Fire Works) ٻاريو ٿي ويو. جنهن جنهن رستي تان لنگهياسين ٿي اتي جي گهرن ۽ هوٽلن جا ماڻهو بالڪونين ۽ درين مان گهوٽ جو سرگس, بئنڊ ۽ Fire Works ڏسڻ لاءِ نڪتا ٿي. ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ اها شادي هڪ Royal قسم جي لڳي رهي هئي, پاڙي اوڙي جا ماڻهو بہ فخر محسوس ڪري رهيا هوندا تہ هڪ ڇوڪرو جنهن جي آمريڪن Citizenship آهي ۽ هڪ ڇوڪري جنهن ڪي ڊينمارڪ جو پاسپورٽ آهي انهن هتي اچي دهليءَ ۾ شادي رچائي آهي.

هن دعوت ۾ دهلي شهر جا ڪيترائي مختلف قسم جا ماڻهو آيل هئا. بزنس مين, بيورو ڪريٽس, ميڊيا سان تعلق رکندڙ وغيره جن مان ڪجهہ سان ماني دوران ملندو رهيس. دهليءَ ۾ رهندڙ اوڏن مان بہ ڪيتريون ئي فئمليون آيون هيون جن مان ڪيترين عورتن ڪي سنڌي پرت جون پوتيون پهريل ڏسي پري کان سڃاڻپ پئي ٿي. مانيءَ بعد ڳائڻ ۽ ريتون رسمون ۽ ڦيرا ٿيندا رهيا جيڪي اڪثر انڊين فلمن ۾ ڏسڻ ۾ ايندا آهن. جتيون لڪائڻ جي رسم ۾ غلطيءَ ۾ گهوٽ جي پيءُ ۽ چاچن جون جتيون لڪائڻ بدران آمريڪا کان آيل مهمانن جون ڪجي وبون پوءِ تہ گورن جي حالت

ڏسڻ وٽان هئي جيسين هنن کي سمجهه ۾ ڳالهه اچي تہ اها هتي جي رسم آهي ان جي End Result اهائي آهي تہ توهان کي جتيون واپس ملي وينديون پر في الحال هنن سمجهيو تہ شايد هنن کي آمريڪا جي ڪولروڊو رياست تائين پيرين پنڌ موٽڻو پوندو.

ڪارول باغ جي هوٽل ۾

دهلي پهچڻ سان پهرين اسين نيو دهليءَ جي علائقي ڪارول باغ جي هوٽل سنگهه ڪانٽيننٽل ۾ رهياسين جو شادي هال بہ اتي ويجهو هو جتي آمريڪا کان اسان جي ڪاليجي دوست رامچند جي پٽ راجيش جي شادي ٿي رهي هئي. شاديءَ بعد سنڌ کان آيل اسين چاليهہ کن ڄڻا جن ۾ سواءِ منهنجي ٻيا سڀ نولراءِ اوڏ جا پائر پيٽون ۽ انهن جو اولاد هئا نيو دهليءَ جي هڪ ٻئي علائقي ” ڪالڪا جي“ ۾ اچي رهياسين ”ڪالڪاجي“ جو علائقو ڪالڪا ديوي ۽ ڪنول (Lotus) جي مندرن کان مشهور آهي. دراصل جتي اسان جي هاڻ رهائش آهي جتان هي لکي رهيو آهيان هڪ ڌرم شالا آهي جيڪا اگروال ڌرم شالا سڏجي ٿي. هتي نول جي هڪ دوست اوڏ رهائش جو بندوبست ڪيو آهي جيڪو 30 سالن کان انڊيا ۾ رهي ٿو. ڌرم شالا ۾ ڪيترائي هوٽل جيان Attach Bath سان ڪمرا آهن ۽ وڏو بورچي خانو پڻ آهي. اڄ صبح جو سوير اٿي واڪ ڪري گيٽ وٽ پهتس تہ دودو بہ ڪو واڪ ڪري آيو هو. اسان ٻئي اتي ٻيهي چانهہ واري کان چانهہ وٺي پيئڻ لڳاسين.

پيٽارو جي تعليم يافتہ دودي اوڏ تعليم حاصل ڪرڻ جي Struggle بابت ٻڌايو تہ هن جو والد چٽون مل امير گهر تہ ٺهيو پر مڊل ڪلاس جو امير بہ نہ هو. ”سچ تہ اهو هو تہ هو اسان جي اباڻي اوڏڪي ڌنڌي سان وابستہ هو. بابا ويچار ڪيو تہ ڇو نہ منهنجا ٻار بہ تعليم حاصل ڪن. ان جي لاءِ Motivation جو مثال نولراءِ جو پيءُ نارائڻ داس صاحب هو. جڏهن هو اوڏ ٿي پڙهي سگهي ٿو تہ ڇو نہ منهنجا ٻار بہ! ۽ تعليم حاصل ڪرڻ سان ماڻهوءَ جو مان مرتبو ئي بدلجيو وڃي.“

دودي وڌيڪ ٻڌايو تہ پوءِ ان سوچ کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ منهنجي پيءُ کي ڪجهہ ڪرڻو ئي پيو. ”اهم ڳالهہ پئسو هو. هن ڏهاڙي جيڪو محنت مزوري مان ڪمايو ٿي ان مان تہ اسان جي ڳوٺ جي اسڪول جي جهڙي تهڙي في ۽ ڪتاب بہ مشڪل سان ٿيا ٿي. وڌيڪ سٺي پڙهائيءَ لاءِ تہ ڪوبہ پئسو نہ ڏيندو. بابا مون کي ڪئڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ پڙهائڻ چاهيو ٿي. جتان نارائڻ داس صاحب جا پٽ ارجن داس، نولراءِ، رامچند وغيره توهان سان گڏ پڙهي نڪتا هئا. هن امان کان سڀ ڳهہ ڳنا ورتا ۽ ٻيو ڪجهہ سامان جيڪو گهر ۾ هو ۽ وڪامي سگهيو ٿي اهو وڪڻي وٺي ٺيڪيداري شروع ڪئي. پوءِ ان ۾ قدرت فائدو وجهي ڏنو جيتوڻيڪ هڪ بہ اهڙو جهٽڪو بہ آيو جنهن ۾ اسان زيرو جي ويجهو وڃي پهتاسين پر هو هر صورت ۾ منهنجي پڙهائي جو بندوبست ڪندو رهيو توڙي سڄي گهر کي ويلا ڪاٽڻا پيا ٿي.“

”مون کي تعليم ڏيارڻ ۾ هڪ ٻيو بہ اهم پهلو هو. اسان اوڏن جون شاديون اوڏن ۾ ئي ٿين ٿيون ۽ اهي بہ پنهنجن ۾ نہ پر ڏارين ۾. ان ڪري ڇوڪرين جي رشتي لاءِ ڪافي پرابلم رهي ٿو تہ سنا ۽ پڙهيل ڇوڪرا ڪٿان آڻجن. جيئن اڄ منهنجي ڌيءَ ڪرن پڙهي ڊاڪٽر تہ ٿي وئي آهي پر ظاهر آهي هڪ Suitable ۽ Compatable رشتو ڪيئن ۽ ڪٿي ڳولجي جو اسان اوڏن ۾ ايترا تعليم يافتہ ۽ نوڪرين وارا نہ آهن.“

”پروفيسر بسنت يا ادا گلاب راءِ ۽ حشمت راءِ جا جو پٽ آهن.“ مون چيو.

”نہ اهي منهنجي ٻارن جا سؤٽ ماسات يا پڦات ماروت ئي تہ ٿيا. پروفيسر بسنت جي زال ميران ۽ منهنجي زال شانتا پيٽون ٿيون. حشمت ۽ گلاب راءِ وارا ان جا پائر ٿيا ۽ سري چند ۽ لڇمڻ جون زالون. جهمي ۽ ريکا منهنجون پيٽو ٿيون ۽ اسان پنهنجن ۾ شادي نہ ڪندا آهيون. سو اهو ساڳيو مسئلو اسان جي سهري نارائڻ داس کي درپيش هو. هن پنهنجون ڏيئرون اوڏن کي ئي ڏيڻ چاهيون ٿي پر سندس گهر کان سواءِ اوڏن ۾ ڪو بہ پڙهيل نہ هو. اسين ننڍا هئاسين تہ هو هڪ ڏينهن منهنجي پيءُ وٽ آيو. انهن ڏينهن ۾ نارائڻ داس ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ هو ۽ اسان جو پيءُ چٽون مل هڪ عام اوڏ مزور. هن بابا کي چيو تہ تنهنجا ٻار مون کي فضيلت وارا لڳن ٿا. آئون تنهنجن ٻن پٽن دودي ۽ مور کي پنهنجون ڏيئرون ڏيڻ چاهيان ٿو ۽ پنهنجن ٻن پٽن لاءِ تنهنجيون ڏيئرون وٺڻ بہ چاهيان ٿو.

ان ڳالهہ کان پوءِ تہ منهنجي پيءُ کي ويتر هورا ڪورا ٿي پيئي تہ ٻارن کي ضرور پڙهائڻ کپي.

”توهان پيٽارو ڪڏهن آيا ئو؟“ مون دودي کان پڇيو.

”منهنجو ڪٽ نمبر 7035 هو يعني مون ڪيڊٽ ڪاليج 1970ع ۾ Join ڪيو ۽ 1975ع ۾ نڪتس. اڄڪلهہ جو چيف منسٽر ڊاڪٽر ارباب رحيم اسان جو ڪلاس ميٽ هو سندس ڪٽ نمبر 7199 هو.“

”پيٽارو ڪان پوءِ ڇا پڙهايئو؟“ مون دودي اوڏ ڪان پڇيو.

”پائيجان پيٽارو ڪان پوءِ مون کي ميڊيڪل ڪاليج ۾ داخلا ملي وئي پر منهنجي پيءُ وٽ ايڏو پئسو نہ هو جو مون کي بہ پڙهائي ۽ منهنجي ڀائرن کي بہ جيڪي پڻ هاڻ اسڪولن جي پڙهائي ختم ڪري ڪاليج ليول تائين پهچي چڪا هئا ۽ اسڪولن جون فيون ۽ ڪتابن وغيره تي گهڻو خرچ ٿي آيو. نتيجي ۾ مون ميڊيڪل تان هٿ کڻي ڳوٺ ۾ رهي آرٽس ۾ گريجوئيشن ڪئي. ان بعد نوڪريءَ لاءِ ڏاڍو واجهايم پر نہ ملي. جتي وڃان اتان جواب ملي. هڪ ڏينهن تہ بيزار ٿي تن ڏينهن جي ملڪ جي حاڪم ۽ والي وارث ضياءالحق کي بہ خط لکيم تہ ”آخر اسان اقليت وارا وڃون سو وڃون ڪيڏانهن.“ ۽ نہ فقط خط لکيو پر جنرل ضياء کي پوسٽ بہ ڪري ڇڏيم. اهو خط هن تائين نہ فقط پهچي ويو پر هن پڙهي مون کي جواب بہ لکيو جنهن جي ڪاپي مون وٽ اڄ بہ موجود آهي. هن مون کي پوليس جي IG سان ملڻ لاءِ چيو. ڪجهہ ڏينهن سوچڻ بعد هن سان ملڻ ويس جنهن انٽريو ورتو ۽ آئون موٽي ڳوٺ اچي پنجهنجي پيءُ سان نيڪيداري جي ڪمن ۾ ٻانهن ٻيلي ٿيس. پوءِ ڪجهہ مهين بعد مون کي پوليس ۾ ASI جي پوسٽ جي نوڪري جو خط مليو پر ان کان اڳ آئون ڳوٺ جي بئنڪ ۾ ڪلارڪ ٿي چڪو هوس ۽ مون پوليس ۾ وڃڻ بدران ان پهرين مليل نوڪريءَ سان ئي نڀائڻ بهتر سمجهيو پوءِ پائيجان وڏيڪ پڙهندو رهيس تہ وقت سان گڏ پروموشن بہ ملنديون رهيون تان جو وڃي مئنيجر ٿيس.“

”بيحد خوشيءَ جي ڳالهہ چئبي.“ مون دودي کي داد ڏيندي چيو. ”ها پر مون لاءِ صحيح خوشي تڏهن ٿيندي جڏهن منهنجو اولاد مون کان وڌيڪ تعليم حاصل ڪندو. آئون تہ ڊاڪٽر ٿي نہ سگهيس پر منهنجا ٻار تہ گهٽ ۾ گهٽ MBBS ڪن. مون پنهنجو وقت ۽ پئسو ٻارن جي تعليم ۾ استعمال ڪيو اڄ منهنجي وڏي ڌيءَ ڪرن MBBS ڊگري حاصل ڪرڻ سان گڏ سٺي ڊاڪٽر پڻ آهي. هوءَ ڪراچيءَ جي ضياءالدين اسپتال ۾ جاب ٿي ڪري. ٻي ڌيءَ پونم سول انجنيئر آهي ۽ باقي ٽن ٻارن, سريندر, سنتوش ۽ ونود پڻ BE ڪئي آهي ۽ انجنيئر آهن.

ايتري ۾ هتي جي هڪ آٽو رڪشا اچي لنگهي جنهن جو دودو انتظار ڪري رهيو هو جو هن کي پنهنجي پيٽوئي ڊاڪٽر لڇمڻ جي آڏرياءَ لاءِ ايئرپورٽ وڃڻو. ڊاڪٽر لڇمڻ اوڏ ڪئناڊا جو شهري آهي. هو ڪئناڊا کان سڌو دهلي اچڻ بدران ڪراچي ۾ مائٽن سان ملندو هاڻ دهلي اچي رهيو هو. آٽو رڪشا هندستان جي عام توڙي خاص ماڻهن جي دلپسند سواري آهي جيڪا اسان جي رڪشا کان ڪجهہ وڏي آهي ۽ منجهس چار سنها ماڻهو آرام سان وهيو وڃن. آٽو رڪشا واري ٻڌايو تہ اڄ آٽو رڪشا وارن جي اسٽرائيڪ آهي, ان ڪري ڪا بہ نظر نہ پئي اچي, آئون بہ واپس گهر پيو وڃان.

آٽو رڪشائن جي اسٽرائيڪ جو ٻڌي افسوس ٿيو جو مون بہ اڄ تاج محل ڏسڻ لاءِ آگري وڃڻ جو پروگرام ڪينسل ڪري هتي دهليءَ ۾ ئي قطب مينار ۽ انديا گيٽ ڏسڻ جو سوچيو هو. دودي کي چيم تہ يار ڏاڍي ٿي. نياڳي مڳٺهار کي گهور مهل تورو لڳي... سو هتي انديا ۾ هونءَ تہ هڙتالون عام نہ آهن پر هنن بہ اڄ آهي ڪئي, هاڻ ٽيڪسي جو ڀاڙو پرٽو پئجي ويو يا ٻي بس آهي جنهن ۾ زالون ۽ ڇوڪريون بہ پيون سفر ڪن اسان تہ وري بہ مرد آهيون.

ملاڪا شروات جي ملڪ ۾

دهلي ۾ بيمار, ڏبرن, ننر, سست ۽ ڪجهہ خوفناڪ شڪلين جي ڪتن جي هر گهٽيءَ ۾ لوڌ نظر اچي ٿي جيڪي جتي ڪٿي هنگندا وتن. پڇ اوور فلو ٽيندڙ گٽرن مان ٻوڙي لوڏيندا وتن يا ٻجڙي شڪل ناهي لنگهندڙن جي موڊ آف ڪندا رهن ٿا. آئون چوندو هوس تہ مسلمان ملڪن ۾ اسان جو ئي ملڪ آهي جتي جي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ چڙواڳ ۽ نڌڪا ڪتا ماڻهن کي ڏاڙيندا ۽ پاسي کان لنگهندڙن جا ڪپڙا پليت ڪندا وتن پر هاڻ سال پوبان سال گذرڻ تي اسان وٽ ڪتن جو تعداد گهٽايو پيو وڃي. ڪراچيءَ جي ڊفينس سوسائٽي جهڙن علائقن ۾ تہ ميلن تائين هڪ بہ رول ڪتو نظر نہ ايندو پر هاڻ ڳوٺن جا ماڻهو بہ اهڙن توتي, بيمار ۽ پاڳل رول ڪتن کي اسان جو دوست نہ پر دشمن سمجهن ٿا. پر هتي انديا ۾ جنهن گهٽيءَ مان لنگهہ تہ همراهہ وينا آهن. خاص ڪري مندرن وٽ جتي ايندر ماڻهو رحم کائي هنن ڪتن کي کاڌو مهيا ڪن ٿا, ۽ ايتري ئي انگ ۾ رول ۽ نڌڪيون (پوڙهيون ۽ بيمار ڍڳيون) پڻ آهن. جن جي جوانيءَ ۾ تہ مالڪن کين ماتا ماتا ڪري کير ڏڌو پيتو وکيو ۽ پئسو ڪمايو ۽ هاڻ جڏهن هو ان تي ڇتي آهن تہ کين Disown ڪري ڪڍي ڇڏيو آهي تہ هي پوڙهيون ۽ بکايل ڍڳيون گند ڪچري ۾ منهنجو وجهي پيون گذر سفر ڪن. ان کان علاوه هي پوڙهيون, ڏبريون, توتي ڍڳيون ٽرئفڪ لاءِ بہ عذاب آهن جو ڪڏهن ڪڏهن هڪ ئي وقت وچ رستي تي ايتريون تہ ڍڳيون ٻيهر

رهن جو ٽريفڪ جڏهن ٿيو وڃي ۽ هاڻ هنن ڳئون ماتائين کي ڏنڊو هڻي به ڪير هڪلي؟ ڪيترين ته اهڙين پوڙهين ڍڳين مان (جيڪي نه ڏهڻ جون نه کهڻ جون) جان ڇڏائڻ لاءِ بارڊر جي هن پار. يعني اسان جي ملڪ ڏي تڙايون وڃن ٿيون. جيڪي اسان جا ڪاسائي گابي جي گوشت ۾ سنڌ جي مارڪيٽن ۾ کپائيندا رهن ٿا ۽ انهن. سڪل ۽ پوڙهين ڍڳين جي گوشت نه سولائيءَ سان ديگڙي ۾ ڳري ٿو ۽ نه پيٽ ۾ هضم ٿئي ٿو. بهرحال انڊيا جي رستن تي لاوارث هنن ڳئون ماتائن جو تعداد گهٽ ڪرڻ ۾ مدد ٿيندي رهي ٿي.

مٿين ٻن ڳالهين کان علاوه دهليءَ جي رستن تي جتي ڪٿي متندڙ ماڻهن جو وڏو تعداد نظر اچي ٿو. اسان جي ايشيا ملڪن ۾ ڪٿي آهي Toiletes جو بندوبست ۽ انڊيا جهڙو ملڪ جنهن جي آدمشاري هيڏي ڳتيل آهي. پنهنجا مثانا خالي ڪرڻ لاءِ عوام ڪيڏانهن وڃي. پوءِ جتي ڪٿي آڏ اڳيان بيٺا متن. ڪن ڪن سوڙهن رستن تي پيشاب جي ايڏي بدبوءِ آهي جو هڪ نئين ماڻهوءَ کي منجهايو رکي جيسين وڃي نڪ جون ناسون هن اوپري ماحول سان سمجهوتو ڪن. سو اهي مٿيون ٽي Points مڙيئي اچ جي ماڊرن امير ٿيندڙ ۽ شلپا شيٽي، شسميتاسين، ايشوري راءِ، امرتا ارورا، پريانڪا چوپڙا..... جهڙين حسين فلمي هيروئنن جي ملڪ انڊيا جي حساب ۾ Negative تاثر ڏين ٿيون نه ته هونءَ انڊيا ڪيترين ڳالهين ۾ اسان جهڙن ملڪن کان مٿي ٿيندو وڃي. خاص ڪري Lsw & Order ۾، سستائيءَ ۽ تعليم ۽ ٽيڪنالاجي ۾، مهذب پٽي ۾ ۽ ڪيترين ڳالهوين اسان کي انڊيا کان سکڻ به کپن جيئن پهرين اسان اهوئي سمجهندا هئاسين ته سونهن جي نشاني ۽ ماڊل فقط اسان جي فلمي انڊسٽري جون بهار، نغمہ، انجمن، ماهہ پارا.... جهڙيون صحمتند ۽ جاهل عورتون آهن پر هاڻ انڊين چينل کلڻ بعد ماڻهن کي سونهن جي جاڻ پئي آهي ته بپاشا باسو، ڪرينا ڪپور، اميشا پاٽيل، مليڪا شراوت، نيها دوپيا، لارا دتا، جهڙيون فلمي هيروئنون وڌيڪ سهڻيون آهن. جن جي پيٽ ۾ کاڌو گهٽ ۽ دماغ ۾ تعليم زياده آهي.

اهڙي طرح انڊيا جا بارڊر کلڻ تي جڏهن اسان جي ماڻهن جو هن پاسي اچڻ وڃڻ عام ٿيندو ته پوءِ کين احساس ٿيندو ته قاعدي قانون توڙي امن امان، واپار وڙي تعليم، ميڊيڪل، انفارميشن ٽيڪنالاجي ۾ انڊيا اسان کان گهڻو اڳتي نڪتل آهي جنهن کان اسان کي ڪجهه پرائڻ کپي. پوءِ ئي ڌاريان ماڻهو خرچ ڪري اسان جو موهن جو دڙو ڏسڻ ايندا، ڪوٽ ڏيجي ۽ ٺٽو ڏسڻ ايندا ۽ دنيا جي سڀ کان اعليٰ انڊسٽري، ٽوئرزم مان اسين لاڀ حاصل ڪري سگهنداسين.

انڊيا ۾ مسلمان وڌيڪ سلامتي سان رهن ٿا

دهليءَ ۾ مسلمان ڪافي رهن ٿا پر هو مختلف علائقن ۾ pockets ۾ رهن ٿا. يعني هنن جون ننڍيون ڪالونيون آهن جي جي وچ ۾ ڪا مسجد پڻ نظر اچي ٿي. هونءَ گهٽائي (ميجارٽي) غير مسلم خاص ڪري هندن جي نظر اچي ٿي جيڪي هونءَ به اڄ جي انڊيا ۾ اڪثريت ۾ آهن بزنس توڙي نوڪري ۾ هندو نالا نمايان نظر اچن ٿا. مسلمانن جا نالا ننڍين ننڍين ۽ پرائيويٽ نوڪرين ۾ نظر اچن ٿا، هنن جو بزنس به ننڍي پيماني تي آهي، فٽ پاٿن تي نڪر جون ڪونڊيون يا جانمازون وڪڻندي يا ٽوپين ۽ ڏاڙهين مان لڳندو ته هي مسلمان آهن. جمع جي ڏينهن قطب مينار وٽ مسجد حاجي علي خان نالي مسجد ۾ جمعي نماز تي ڪافي مسلمانن سان ملاقات ٿي. اهڙي طرح دهلي گولف ڪلب جي ويجهو عبدالله شاهه پوري شاهه جي مزار تي جيڪا بدر پور روڊ تي آهي ۽ قطب مينار کان آل انڊيا ميڊيا ميڊيڪل انسٽيٽيوٽ ويندي رستي تي هڪ مسجد ۽ مدرسي ۾ پڻ مسلمانن سان عليڪ سليڪ ٿي. هن جو سچو نالو ”الجامعہ سليمانيہ مدرسہ زينت القرآن رحمتيہ مسجد رياض الجنت سعديہ“ آهي جيڪو اردو ۾ لکيل آهي.

ڪالڪا جي مندر واري علائقي ۾ جتي آئون رهان ٿو اتي ماءُ آنند مائي مارگ (روڊ) تي گووندا پوري واري علائقي ۾ جامع مسجد آهي جنهن مان لائوڊ اسپيڪر تي آيل بانگ پهرين ڏينهن ئي بڌم ۽ پوءِ شام جو سانجهي نماز تي ويس. هيءَ هڪ تمام وڏي مسجد ۽ مدرسو آهي جنهن ۾ پاسي واري ڪالوني ۾ رهندڙ مسلمان ۽ ٻيا آس پاس جا نماز پڙهڻ لاءِ اچن ٿا ۽ هتي ننڍا ٻار قرآن جو ناظره ۽ حفظ پڻ ڪن ٿا. مسجد جي معلم استاد محمد روحيل جيڪو ٻارن کي قرآن پڙهائي ٿو تنهن ٻڌايو ته هيءَ مسجد ٽيهارو ڪن سال پراڻي آهي ۽ هتي هن شهر دهليءَ جا توڙي اوس پاس جي رياستن جا به ٻار اچن ٿا. خاص ڪري بهار صوبي جا.

”چو يلا؟ اتي بهار ۾ ڪنهن مسجد مدرسي ۾ قرآن پڙهائڻ جو بندوبست نه آهي ڇا؟“ مون پڇيو.

”آهي پر اتي غربت وڌيڪ آهي هتي سندن رهائش ۽ کاڌي پيتي جو بندوبست سولائيءَ سان ٿيو وڃي.“

مسجد جو مٿين ماڙ جي اڏاوت جو ڪم ڪافي عرصي کان هلي رهيو آهي ۽ هاڻ مڪمل ٿيڻ جي ويجهو نظر اچي ٿو.

”هن مسجد جي Maintnance ۽ مدرسي جي ٻارن جو خرچ پکو ڪير ڏئي؟“

مون مولوي محمد روحيل کان پڇيو.

”اسان هر جمعي نماز تي نمازين کا مسجد لاءِ الڳ ۽ مدرسي لاءِ الڳ چندو جمع ڪندا آهيون. ڪڏهن ڪڏهن ٻاهرن ملڪن. خاص ڪري عرب ملڪن کان آيل ٽوئرسٽ به مدد ڪن ٿا.“

مسجد سان لڳولڳ گهٽو پري پري تائين ڪچا پڪا, سادا ۽ ڪجهه بهتر گهر ۽ فليٽ هئا. مولوي صاحب ٻڌايو ته هيءَ سڄي مسلمانن جي ڪالون آهي.

اسان ته جيئن ئي هوش سنڀاليو ته انڊيا جي ورهاڱي ۾ ٿيندڙ خونريزين جون ڳالهيون ٻڌيونسين جن ۾ اهوئي هاءِ لائيٽ ڪيو ويو ته هندن مسلمانن سان ڇا ڇا نه ظلم ڪيا. اسان جا مسلمان جان ۽ مال جون قربانيون ڏئي نئين ملڪ پاڪستان ۾ آيا جيڪو اسلام جي نالي تي ٺهيو جتي مسلمان سڪون سان رهي مسجدن ۾ نمازون پڙهي سگهن ٿا. هندستان ۾ ته هڪ مسلمان کي آزاديءَ سان پنهنجي مذهب جي پريڪٽس ڪرڻ ۾ به دقت هئي. اڄ به اخبارن ريڊين ۽ ٽي وي چئنلن ذريعي يعني اسان جي پياري پاڪستان جي ميڊيا ذريعي (خاص ڪري جنهن تي سرڪار سڳوريءَ جو هٿ آهي) اهوئي ٻڌندا رهون ٿا ته هندو وڏي ظالم قوم آهي ۽ ڪشمير ۽ هندستان ۾ رهندڙ مسلمانن سان ڇا ڇا نه ظلم ڪندا رهن ٿا وغيره وغيره.

ظاهر آهي صبح شام ان قسم جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ وارو ته اهوئي سمجهندو ته اسان مسلمانن لاءِ خاص ڪري پاڪستانين لاءِ انڊيا جا هندو ڪات ڪهاڙا ڪڍيو ويٺا آهن ۽ اتي رهندڙ اسان جا مسلمان ڀائر ته وڏي ظلم ۾ آهن. هنن پاڪستان ۾ نه اچي ۽ انڊيا ۾ رهي هڪ عظيم غلطي ڪئي. سو ظاهر آهي ان قسم جي معلومات منهنجي ذهن ۾ به جيڪو نقشو ٺاهيو هو ان موجب مون هتي دهلي ۾ رهندڙ هن مولوي صاحب کان پڇيو ته هندن جي چوڌاري رهندي توهان کي ڊپ نٿو لڳي. اڪثر هندن جا توهان مسلمانن خلاف هنگاما ته ضرور ٿيندا هوندا؟

مولوي صاحب ڪا گهڙي مون کي ائين حيرت مان ڏٺو جيئن آني مان تازي نڪرندڙ ڪڪڙ جو ٻچو يا واڳونءَ جي ٻچي کي ڏسبو آهي ۽ پوءِ جواب بدران ويتر سوال ڪيائين:

”چو ڀلا؟ ڊپ چو لڳندو؟ هتي ته اڄ ڏينهن تائين ڪو اسان مسلمانن خلاف هنگامو نه ڏٺوسين. هندو توڙي اسين پنهنجا خوشيءَ جا ڏينهن ۽ تهوار سڪون سان گذاريو ٿا ۽ سڪون سان رهون ٿا. هينئر به عيدون ٿيون ۽ هاڻ عاشورو ٿيندي هفتو به ٿيو آهي. اسين سڀ هن ملڪ جا شهري آهيون ڪنهن کي به هتي جو قانون اجازت نٿو ڏئي ته ٻئي جي جان يا مال کي نقصان پهچايو.“

آئون چپ ٿي ويس منهنجي ذهن ۾ اڳهين کان هڪ سوالن جي جيڪا لسٽ هئي سا هن پهرين جواب بعد Negate ۽ Null ٿي وئي پر تنهن هوندي به چئي ويٺس:

”توهان جي دل انڊيا ڇڏي پاڪستان اچڻ تي نٿي چوي جيڪو اسلام جي نالي تي ٺهيو آهي.“

مولوي صاحب هڪ دفعو وري مون کي گهورڻ لڳو ۽ هو پڪ آني مان واڳونءَ جو تازو نڪتل ٻچو نه ته شتر مرغ جي تازي ڦتل ٻچي کي ڏسڻ واري تعجب جي ليول تي مون کي تعجب مان نهارڻ لڳو ۽ پوءِ وري سواليه جواب ڪيو:

”هتي جو وهندڙ مسلمان چو پاڪستان اچڻ چاهيندو؟ سڪون لاءِ! حيرت آهي توهان ڪهڙي سڪون جي ڳالهه پيا ڪيو. توهان پاڪستاني هندن عيسائين کي ته پيا اغوا ڪريو ۽ اسلام جي نالي تي ڦاهين تي چاڙهيو پر پنهنجا مسلمان ڀاڻ ۾ به نٿا ٺهو. شيعا سني ته هڪ ٻئي کي مارين پر سني به ڏهه فرقا ٺاهيو هڪ ٻئي کي پيا ڪهن. ٻاهر ته ٺهيو پر مسجدن ۾به نمازي پنهنجو پاڻ کي سلامت نٿا سمجهن. مرد ته ٺهيو پر زالون ۽ ٻار پيرون ڏينهن ڏورن وانگر اغوا ٿين ۽ پنگ تي وڪامن.“

آئون چپ ٿي ويس پر ٽپندڙ ٻاهه تي چنيو هڻڻ لاءِ هڪ سوال مون وٽ ضرور هو جيڪو روزگار جو هو. انڊيا ۾ مسلمانن بک پيا مرن. هندن جي حڪومت هنن کي نوڪريون نٿي ڏئي. پاڪستان خوشحال ملڪ آهي. اڄ به هندستان جا مسلمان نوڪرين ۽ پئسو ڪمائڻ لاءِ پاڪستان لڪيو لڪيو پيا اچن... پنهنجي ملڪ جي اخبارن ۽ ماڻهن کان ٻڌل ڳالهين جو اظهار مون مولوي صاحب سان ڪيو جنهن کي هن رد ڪندي چيو:

”نه اها ڳالهه ناهي. ڏسو نه نوڪريون ملڻ ۽ نه ملڻ جو مدار تعليم ۽ تجربي يا هنر جي ڄاڻ سان آهي. اسان مسلمان هوندءَ به ماضيءَ جي خوبصورت ڪارنامن ۾ مدهوش رهون ٿا. محنت ۽ پورهيو اسان کي گهٽ ٿو پڄي. پوءِ ظاهر آهي نوڪريون به ان حساب سان ملنديون. پر ان هوندي

بہ اسان کي هتي ڪا نہ ڪا نوڪري يا ڪرت ملي وڃي جو انڊيا جي ايڪانامي تيز رفتا سان متاهين ٿي رهي آهي. ولايتن ۾ رهندڙ انڊين توڙي غير ملڪي هتي پئسو لڳائي رهيا آهن. توهان کي تعجب لڳندو تہ ويندي توهان جي ملڪ جا ڪيترائي بوري، ميمڻ، اسماعيلي ۽ هندو گجراتي ۽ پنجابي هتي انڊيا ۾ Invest ڪري رهيا آهن جو هتي قانون ۽ قاعدي جي سختي آهي، سيفٽي ۽ سيڪورٽي آهي. ان کان علاوه اسان جي ملڪ انڊيا کي دنيا ۾ پاڪستان کان وڌيڪ عزت سان ڏٺو وڃي ٿو. هڪ پاڪستاني جي حيثيت سان سنگاپور ملائيشيا توڙي يورپ آمريڪا ۾ گهمڻ لاءِ وڃڻ بہ آسان ناهي. پر هڪ انڊين پاسپورٽ رکندڙ کي دنيا جي هر ملڪ ۾ نوڪري ملي وڃي، چاهي هو هندو هجي يا مسلمان. دنيا کي خبر آهي تہ انڊيا ۾ تعليم جو معيار بلند آهي. انڊيا جو رهاڪو هنگامو نٿو ڪري، انڊيا جو ماڻهو دل وجان سان نوڪري ڪري ٿو. اهوئي سبب آهي جو توهان جي ملڪ جا بزنس مين جن جون فيڪٽريون توڙي جهاز ولايت ۾ آهن پنهنجن پاڪستانين کي رکڻ بدران انڊيا جي ماڻهن کي رکن ٿا. اڄڪلهہ جي دور ۾ انڊيا جو پاسپورٽ هجڻ هڪ سگهاري ڳالهہ آهي ۽ پاڪستان جي پاسپورٽ هجڻ بدنامي ۽خواريءَ جي علامت ٿي پيو آهي. سو انڊيا جو هڪ مسلمان ڪيئن پنهنجو وطن ۽ پاسپورٽ ڇڏي پاڪستان ايندو. هتي جي امن جو توهان ان مان اندازو لڳائي سگهو ٿا تہ هن مسجد کي چار گيٽ آهن. جڏهن کان هي ٺهي آهي اڄ ڏينهن تائين ان جو هڪ در بہ بند نہ ڪيو ويو آهي. ڏينهن رات کلي پئي آهي جيتوڻيڪ چوڌاري هندن جون آباديون آهن.

هڪ دفعو ان ساڳي مسجد ۾ سومهڻي نماز تي محمد عارف نالي هڪ نمازيءَ سان ملاقات ٿي. مون ڪانئس پئسا مٽائڻ جي جاءِ پڇي جتان آئون سٺي سگهہ تي ڊالر مٽائي سگهان.

”بهتر آهي ان لاءِ پراڻي دهلي هليا وڃو. جامع مسجد جي گيٽ نمبر ون وٽ ماڻيا محل آهي اتي ڪيترائي ”مني چينجر“ ملندا جيڪي سٺي اگهہ تي پئسا مٽي ڏين ٿا.“

عارف ٻڌايو تہ هو ڪمپيوٽر ٽيڪنالاجي ۽ انٽرنيٽ جو گريجوئيٽ ۽ ڄاڻو آهي. ڪجهہ وقت هڪ فرم ۾ ڪم ڪرڻ بعد هاڻ هن Peach Techniologies Pvt LTd نالي پنهنجي ڪمپني کولي آهي جيڪا نيو دهلي جي لڪشمي نگر جي جواهر پارڪ ۾ آهي.

نماز بعد عارف مون کان پڇيو تہ جي هلڻ چاهيان تہ هو مون کي جامع مسجد ڏي وٺي هلي جو هو هن وقت پراڻي دهلي وڃي رهيو آهي.

”هن وقت؟“ مون تعجب مان پڇيو ”هن وقت تہ رات جا نو ٿي رهيا آهن.“

”تہ گهمڻ ڦرڻ جو مزو ئي تہ رات جو آهي، هتي جا ڪيترائي وڏا ۽ اهم ماڻهو تہ رات جو ٻارهين کان پوءِ نڪرن ٿا.“

دل ۾ سوچيو تہ هي چوي تہ سچ ٿو اسان وٽ بہ ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ ڪنهن زماني ۾ رات جو ٻي ٻجي تائين هوٽلون دڪان کليا پيا هوندا هئا ۽ اسان رات جو دير دير تائين پيا گهمندا هئاسين نہ هو ڊپ ڊاءُ نہ چوري چڪاري. هاڻ اسان وٽ اهي سڪون وارا ڏينهن موهن جي دڙي وانگر فقط ماضيءَ جون ڳالهيون ۽ سدا بهار يادون بڻجي ويون آهن. هتي انڊيا ۾ ان سڪون ۽ امن امان ڪري فارينر بہ ايندا رهن ٿا ۽ رات جو دير تائين ڇوڪريون اسڪرٽن ۽ ولوله انگيز ٽائيٽ جينز ۾ پيون هلن پر مجال آهي جو ڪو انهن جو نالو وٺي. رستن تي ڪو پوليس وارو يا فوجي نظر نٿو اچي، تہ بہ ماڻهو ڊپ ۾ آهن ۽ قانون جو احترام ڪن ٿا ڇو جو هنن کي خبر آهي تہ ڏوهہ ڪرڻ بعد هنن کي ڇوٽڪارو ملڻ آسان ناهي چاهي ڪٿي هو فلم ائڪٽر سلمان خان هجي يا سنجي دت يا ڪو ٻائو ٻانيڻ.

هڪ ڏينهن مون سان گڏ دهلي جي خان بازار جو سير ڪندي گهوٽڪي جي مهرچند هتي جي امن امان جي متاهين ليول جو ڏيان ان مان ڇڪايو تہ سون جي دڪانن ٻاهران بيٺل هنن جا سيڪورٽي گارڊ بہ فقط يونيفارم ۾ آهن بنا ڪنهن پستول، بندوق يا ٻئي هٿيار جي. بلڪل هٿين خالي ۽ اڄ اسان کي هتي پندرهون ڏينهن ٿي ويو آهي دهلي جيڪا ڪراچيءَ کان ٻيڻي آهي، جي ڪنهن بازار مارڪيٽ دڪان ۾ ڦر جو واقعو نہ پڙهيو اٿئون جيڪا ڳالهہ اسان جي ملڪ ۾ عام آهي. دڪاندار ۽ عوام ڏينهن ڏٺي جو بہ سلامت نہ آهي. منهنجو ڪو مطلب اهو نہ آهي تہ انڊيا جا شهر دهلي، ڪلڪتو يا بمبئي، لکنؤ ڪي سعودي عرب جو مڪو مدينو آهن. هتي بہ چوريون چڪاريون، ڌاڙا ۽ اغوا جا ڪيس ٿيندا رهن ٿا، پر انهن جو تعداد ڏينهون ڏينهن گهٽبو رهي ٿو ۽ مجرم کي ڏوهہ ڪرڻ بعد Tough Time ڏسڻو پوي ٿو. هتي جي ڌاڙيل يا Kidnapper وٽ ڪا پوليس يا ٽر جو وڏيرو شاباس ڏيڻ ۽ چوري جي مال جو حصو وٺڻ لاءِ نٿو پهچي.

سرڪاري ٺيڪدارن لاءِ سستا مزور

دهلي ۾ جتي هاڻ اسان جو نام نڪاٽو آهي ان علائقي جو نالو ڪالڪاجي آهي جيڪو ڪالڪا ديويءَ جي مندر ڪان مشهور آهي. سپ ڪان ويجهي مارڪيٽ فرلانگ ڏيڍ ڪن پري ”بالا اسٽيٽ“ مارڪيٽ سڏجي ٿي. جتي جي پي سي او (پرائيوٽ ڪال آفيس) تان پاڪستان يا ٻين ملڪن ڏي فون ڪرڻ ويندو آهيان يا ٻي ڪا هلڪي ڦلڪي شيءِ وٺڻ لاءِ هن مارڪيٽ جا دڪان صحيح آهن. ڪنڊ تي هڪ پارڪ وٽ ڪٻاڙيءَ جو دڪان پڻ آهي جنهن ڪان پراڻيون اخبارون، انڊيا ٽڊي، فيمين ۽ ٻيا رسالا اٺين روپئي ڪلو جي حساب سان وٺي فرصت ۾ پاڻ ـ پڙهان ٿو ته ٻين تي بہ ”اڇا ٻاجهہ“ ڪريان ٿو. هي لفظ ”اڇا ٻاجهہ“ گهوٽڪي جي اوڏ مهرچند ڪان ٻڌو اٿم معنيٰ ٽڪي پئسي جي مهرباني ڪرڻ. مارڪيٽ جي ڪنڊ تي هتي بہ هڪ ڌوٻي ۽ سندس زال فٽ پاٿ تي ٽيبل رکي اڱارن واري استري سان ڪپڙا استري ڪندا رهن ٿا. دهليءَ جي علائقي ڪارول باغ ۾، جتي جي هڪ هوٽل ۾ ٻهريان ٽي چار ڏينهن رهياسين اتي پڻ پير واري گهٽيءَ ۾ فٽ پاٿ تي هڪ همراهہ صبح پهر استري ڪندو رهيو ٿي. لڳي ٿو دهليءَ ۾ هي ڪم عام آهي جيڪا اسان جهڙن ٽوئرسٽن ۽ مڪاني ماڻهن لاءِ وڏي سک جي ڳالهہ آهي جو پاڻ سان استري ڪٽڻ ڪان بچيو وڃون ۽ مڪاني ماڻهن لاءِ پڻ جن جي لائيٽ جي بچت ٿيو وڃي جو گهر ۾ استري ڪرڻ سان محنت هڪ طرف ۽ اليڪٽرڪ جو بل ٻي طرف ٿئي ٿو ان ڪان هي بهتر طريقو آهي جو ٿورن پئسن ۾ سٺي استري ٿيو وڃي. جو وڏي ۽ ڳري ٽانڊن واري استري استعمال ڪن ٿا جيڪا ڪاٽن جي ڪردري پتلون جا بہ گهنج لاهيو ڇڏي. ساڳي وقت استري ڪرڻ وارن پورهيتن ڪي نہ دڪان جي مسواڙ ڏيڻي ٿي پوي نہ دڪان ۾ هلندڙ پکي ۽ لائيٽ جو بل. گهٽيءَ ۾ صبح پهر ٿڌي هير پئي لڳي ۽ هي ڏهين ٻجي تائين ڍير ڪپڙن جا استري ڪري هڪ مستري ۽ مزور ڪان وڌيڪ ڪمايو وٺن جنهن جي هتي انڊيا ۾ ڏهاڙي سؤ ڪان سٺ روپين تائين آهي. بس رڳو هڪ سادن سودن تختن جو ٽيبل ۽ هڪ عدد استري هٿ ڪن. ڌوئڻ لاءِ ڪپڙا بہ آئون ڪين ڏيندو آهيان ۽ پنج روپين ۾ وڳو ڌوئي ۽ استري ڪري ڏيئي ڏينهن ڏين. اسان وٽ پنج روپين ۾ استري بہ نٿا ڪن. يعني ڪراچي جهڙي شهر ۾. ٿي سگهي ٿو ڳوٺن ۾ گهٽ اگهہ وٺندا هجن. پر اسان هتي ڀيٽ بہ نئين دهليءَ شهر جي ٻيا ڪريون جيڪو اسلام آباد وانگر نہ فقط گاديءَ جو هنڌ آهي پر ڪراچيءَ وانگر ڪمرشل شهر پڻ آهي.

بالاجي نالي هڪ ننڍڙي مارڪيٽ ڪان علاوه اڌ ڪلوميٽر ڪن اڳتي رائونڊ اباٺوٽ وٽ گوبند پوري نالي هڪ وڏي بازار آهي جنهن ۾ ڪيترائي مناڻي، سيڏي ۽ جنرل اسٽورن ڪان علاوه اليڪٽرانڪ، واچن، عينڪن، بوٽن جا دڪان آهنءَ سواءِ ڪنهن ايڪڙ ٻيڪڙ جي باقي عام ڪاڌي پيتي جون شيون توڙي واچون، بوٽ هر شيءِ پاڪستان جي مقابلي ۾ مهانگيون آهن ويندي چانهہ جي پتي، کير، نمڪو واري مڱن جي دال وغيره جيڪي شيون وٺي چڪو آهيان. هوائي چمپل Sale ۾ بہ 60 روپين ۾ مليو جيڪي اسان جا 85 ڪن روپيہ ٿيا جو اڄڪلهہ پاڪستاني هڪ سؤ روپيہ انڊيا جي ستر روپين برابر آهن. اسان وٽ اهو چمپل وڌ ۾ وڌ 55 روپيہ آهي ۽ ڪراچي جي آچر بازارن ۾ يورپ ۽ جاپان پاسي جا چمپل ۽ بوٽ هتي جي چمپلن ۽ بوٽن ڪان سستا ٿا ملن جيڪي بنا ڪنهن شڪ جي سهڻا ۽ مضبوط آهن ۽ دوائن جو اگهہ تہ هيڪاندو گهٽو آهي. اسان جي دوائن ڪان ڏهہ ويهہ روپيہ مٿي نہ پر ٻيڻ ٽيڻ اگهہ آهي. اها ڳالهہ مون کي نہ فقط سمجهہ ۾ نہ آئي پر حيرت پڻ ٿي، هونءَ تہ انڊيا ۾ اسان جي ملڪ وانگر دوائون سستيون هجڻ کپن پر ٿي سگهي ٿو هتي جون دوائون ولايت ۾ ٺهندڙ دوائن وانگر اعليٰ معيار جون هجن. جيئن ولايت ۾ ٺهندڙ لڪس صابڻ يا ڪوڪا ڪولا جهڙيون شيون اسان جي ملڪ جي انهن برانڊ شين ڪان سٺيون آهن. ولايت ۾ ڪڏهن بہ ڪوڪا ڪولا جي بوتلن مان مکيون نہ نڪتيون پر ڪراچيءَ جي سائيٽ علائقي ۾ اهڙن مشروبات جي فيڪٽرين ۾ جتي ماريپور، مچر ڪالوني، لياري ۽ چاڪيواڙي جي مجبور غريب ماڻهن کي گهٽ پگهار تي ڪم ڪرايو وڃي ٿو اتي اهڙائي ڪارناما ٿي سگهن ٿا. جتي جي Unhygenic حالتن ۾ گندي پاڻيءَ ۾ پراڻين بوتلن کي ڌوئڻ سان اهي ويتر هاڃيڪار ثابت ٿين ٿيون. تڏهن تہ هڪڙي گائيڊ بڪ ۾ لکيل هو تہ پاڪستان ۾ پاڻي ايترو تہ گندو آهي جو ڪڏهن بہ پيئڻ نہ کپي. ننڍ مان اٿڻ مهل گرڙي ڪرڻ پوي تہ اها بہ نل جي پاڻيءَ مان ڪرڻ بدران بيئر يا وسڪيءَ سان ڪري ڇڏجي.

بهرحال پاڪستان ۾ دوائن جو سستو هجڻ جو راز اهو هجي جو ان ۾ اهي ضروري ۽ طاقت وارا جزا جيڪي مريضن جي بيماري دور ڪرڻ جي قوت رکن ٿا گهٽ استعمال ڪري اگهہ گهٽ ڪيو ويو هجي ۽ اهي سستيون ضرور ملن ٿيون پر مريض کي شفا ڏيڻ ۾ ڪارآمد نٿيون ثابت ٿين ۽ هتي انڊيا ميڊيڪل سائنس ۾ ۽ قانون قاعدي ۾ يورپ وانگر مٿيرو هجڻ ڪري دوائن جي ٺهڻ تي ڪڙي نظر رکي ٿو جيئن صحيح معيار جون ٺهن ۽ صحيح معيار جون تيار ڪرڻ ۾ ظاهر آهي خرچ گهڻو اچي ٿو.

دهليءَ ۾ پنهنجي رهائش ڪان پير واري مارڪيٽ، بالاجي مارڪيٽ ويندي رستي تي UDGAM نالي ننڍن ٻارن جو اسڪول هڪ طرف اچي ٿو تہ چوڪرن ۽ چوڪرين جو مڊل اسڪول ٻئي طرف اچي ٿو جنهن جي ڀتين تي AIDS بيماري جي روڪٿام جا چتاءُ لکيل آهن:

Give Awareness not Aids.

اسڪولن کان اڳ روڊ جي هڪ پاسي وارو فٽ پاٿ ننڍين ننڍين جهوپڙين سان ڀريل آهي جنهن ۾ دهلي ڊيولپمينٽ اٿارٽي طرفان ٺهندڙ رستن ۽ عمارتن تي ڪم ڪندڙ مزور رهن ٿا. شام جي وقت اهي مزور عورتون رستي جي ڪناري تي اٿو ڀيون ڳوهينديون آهن يا هر هڪ جهوپڙيءَ ۾ رهندڙ ڏهڻ ٻارن کي هنگائينديون متائينديون پيون آهن يا پاڻ به اڌ اگهاڙيون ٿيو پاٽيءَ سان ڀريل اڌ ڍبي مان وهنجندي نظر اينديون آهن. سندن هٿ ۾ صابڻ بدران ٺڪر يا پٿر پور هوندو آهي جنهن سان پنهنجي جسم تي لڳل گرد، سيمنٽ يا ڊامر پيون ڪرڙي لاهينديون آهن. سندن مرد پتي راند وينا ڪندا آهن يا قميص جي آڳر مان هٿ وجهي ڪڇون پيا ڪنهندا آهن. سڀ هيسيل ۽ ڏبرا نظر ايندا آهن ۽ ڏسڻ سان محسوس ٿيندو آهي ته هو عجيب غربت جي زندگي گذارين ٿا ۽ هو هھڙي گرمي يا مينهوڳيءَ ۾ مڇرن ۾ تي فوٽ ڪن متاهين ڪکن، پنن، پلاسٽڪ ۽ گتي مان ٺهيل جهوپڙيءَ ۾ ڪيئن رهن ٿا جتي چوڌاري گندگي ۽ بدبوءِ آهي. هي سڀ جوان آهن، ظاهر آهي ٺيڪيدار ڳولي ڳولي جوان پورهيت رکي ٿو جيئن مقرر ڏهاڙيءَ مان کان گهڻو Output وٺي سگهجي.

هڪ ڏينهن اتان لنگهندي هڪ جهوپڙي وٽ ويهي رهيس. زال اٽو ڳوهي مٽيءَ جي چلهه تي اٽيي ماني پچائي رهي هئي، مڙس قاتل پجامي ۽ گنجيءَ ۾ مانيءَ جو انتظار ڪري رهيو هو.

”توهان ڪٿي ٿا ڪم ڪريو.؟“ مون ڪائنڻ پڇيو.

”هتي رستن تي يا سرڪاري عمارتن تي، جتي ٺيڪيدار لڳائي.“

”ڪهڙو ڪم ڪريو؟.“

آئون مستري آهيان ۽ منهنجي زال مزور آهي.“

”ڪٿي جا آهيو؟.“

”اسين جهانسي جا آهيون. هتي رهندڙن مان ڪيا به ڪجهه اسان وانگر جهانسي جا آهن ته ڪي ٻين شهر جا.“

”هتي رهندي ڪيترو وقت ٿي ويو اٿو؟“

”ٻن سالن کان مٿي ٿي ويو آهي.“

”پگهار ڪيترو ملِيُوَ؟“

”آئون مستري آهيان ان ڪري ڏهاڙي سؤ روپيا اٿم ۽ منهنجي زال جا سٺ روپيه آهن.“ مرد ٻڌايو.

”تنهنجي معنيٰ مهيني ۾ ٽي هزار روپيا توکي ٿا ملن ۽ 1800 سڀ روپيا تنهنجي زال کي.“ مون چيو.

”نه ڪٿي ٿا ايترا ملن، مهيني ۾ چار پنج آچر اچيو وڃن، به چار ڏينهن بيمار ٿيو پئو....“ زال ٻڌايو.

”دهلي جهڙي مهانگي شهر ۾ اهو ته تمام گهٽ آهي.“ مون چيو.

”بس تڏهن ته پورت نٿي ٿئي، روزانو اها رکي ۽ اٽيي ماني ٿا کائون. ٺيڪيدار فقط اٽو وٺي ڏيندو آهي جنهن جا پئسا پهرين تاريخ پگهار مان ڪٽي ٿو. اسان وٽ ته ڀاڄي وٺڻ لاءِ به پئسو نه آهي. ڪجهه ڀاڄي وٺي ڏي ته مانيءَ سان ڪائون.“

”سڀاڻي آئون پنهنجي گهران توهان لاءِ ڪٽي ايندس.“

”سڀاڻي اسان هتي نه هونداسين. ڪم تي ويندا سين.“

”شام جو ته ايندؤ نه؟“

”ها شام جو هونداسين.“

”آئون به شام جو ئي اچي سگهندس، پلا پگهار جا باقي بچيل پئسن جو ڇا وٺو؟“

”اهي ائين ڇٽ ٿيو وڃن.“ زال چيو

”ماءُ پيءُ کي موڪليو؟“ مون پڇيو.

”نه ماءُ پيءُ جيئرا نه آهن، هو چار پنج سال اڳ گجرات ۾ آيل زلزلي ۾ مري ويا.“ مرد ٻڌايو.

”پوءِ باقي پئسا ڪڏانهن ڪريو؟“

”هي دارون پيئڻ ۾ ڇٽ ڪري ٿو.“ زال مڙس ڏي اشارو ڪري چيو.

”پيو پلا ڇا ڪريون، غريب ماڻهو آهيون ننڍي هوندي کان نشي جي عادت آهي. ان نشي خاطر ئي ته پورهيو ٿا ڪريون.“

”پلا هن جهوپڙيءَ ۾ گرمي يا مڇر تنگ نٿا ڪن؟“

”سڄو ڏينهن پورهيو ڪرڻ ۽ بوتل چڙهائڻ کان پوءِ هوش ڪٿي ٿو رهي.“ مرد ٻڌايو.

هڪ ٻي جهوپڙيءَ ۾ رهندڙ مرد سان خبرچار دوران جيڪو نشي ۾ ٽن ٽي لڳو جڏهن پڇيم ته توهان پاڻ کان وڌيڪ ڏالن کان سخت پورهيو ڇوٽا وٺو ته هن Frankl ٻڌايو ته هنن کان پورهيو نه ڪرايون ته ڪين ننڊ ڪيئن اينديي. اسان ته دارون پي سمهيو رهون. هي Scx لاءِ ٻين وٽ پڄي وڃن. ٽڪل هجڻ جي صورت ۾ هو اسان کان اڳ سمهيو رهن.

هڪ ٻئي کان پڇيم ته توهان ٻارن کي ڇو نٿا پڙهايو؟

”اسان کي ڪمائي ۽ پورهئي ۾ هنن جي مدد جي ضرورت آهي. پڙهائي ماڻهوءَ کي ناڪاره ڪريو ڇڏي. هونءَ به اسان ۾ تعليم ناهي.“

”توهان ڪير آهيو؟“ مون پڇيو.

”اسان چوڙا آهيون.“ هن ٻڌايو ۽ منهنجي پڇڻ تي مون کي سمجهائڻ لڳو ته انڊيا جي ذات پات جي چڪر ۾ هنن جو هيناهون درجو آهي جن جو ڪم مزوري ۽ مٿاهين درجي جي ماڻهن جي خدمت ڪرڻ آهي.

اها عجيب ڳالهه آهي ته انڊيا جهڙي جمهوري، طاقتور ملڪ، تعليم ۽ ٽيڪنالاجي ۾ يورپ جي ملڪن سان مقابلو ڪرڻ واري ديس ۾ اندروني طرح ذات پات جو ايڏو چڪر اڃا تائين جاري آهي جتي ڪجهه انسان جانور کان به بدتر زندگي گذارين ٿا جتي Sex ٻارن جي لوڌ پيدا ڪرڻ خاطر آهي جيئن اهي وڏا ٿي سرڪاري ٺيڪيدار لاءِ Cheap work force ثابت ٿين.

هردوار_ هندن جو حج

ٻين ڏاين تي هلڻ سان گڏ سيني جو ارادو هردوار هلڻ جو به هو ۽ هاڻ اسان جي دوست نولراءِ اوڏ جنهن جي پٽ مڪيش جي شاديءَ لاءِ هو پنهنجن پائرن پيٽرن ۽ انهن جي اولاد کي هتي انڊيا وٺي آيو هو تنهن بس جو بندوبست ڪيو جيئن ان ۾ هتان گڏ روانا ٿيون ۽ گڏ موٽون. نول بورچيءَ کي صبح جو ڇئين بجي اٽي نيرن تيار ڪرڻ لاءِ چيو جيئن اسان صبح ساڻ نيرن ڪري بس ۾ چڙهي ڇهين بجي ڌاري هتان دهليءَ مان نڪري پئون.

”جنهن کي وٽي اهو نيرن ڪائي هلي ۽ جيڪو پوءِ کائڻ چاهي ان کي بورچي پيڪ ڪري ڏيندو.“ نول رات جو سمهڻ کان اڳ پنهنجي آرگنائيز ۽ ڊسپلينڊ طبيعت مطابق اسان کي هر هر انسٽرڪشن ڏيندو رهيو. ”مهرباني ڪري وقت اندر تيار ٿي وڃجو جيئن وقت تي نڪرون ۽ سج لٿي کان اڳ دهليءَ واپس اچي وڃون جو سج لٿي کان پوءِ دهلي ميونسپل وارا ڊرائيور کان پنج هزار ڏنڊ وٺندا جيڪي ظاهر آهي هو مون کان وٺندو ۽ ٻارهن هزار مقرر ڀاڙو ته هونءَ ئي ڏيڻو آهي.“

نول بورچيءَ کي رات جي ماني پڻ سوير تيار ڪرڻ لاءِ چيو جيئن پنجين بجي ڌاري موٽون ته ماني تيار هجي. ”ادا رستي تي ماني کائڻ بدران هتي موٽي اچي کائينداسين اجايو هوٽل جو خرچ ڇو ڪريان.“ هن مون کي ٻڌايو جيڪا هن جي ڳالهه صحيح هئي جوهتي وٺي اچڻ، رهائش ۽ کاڌي پيتي جا نه فقط خرچ پر انهن جا بندوبست پڻ هو ڪري رهيو آهي. ظاهر آهي جج ۾ جيڪي پنجاهه کن ماڻهو شامل آهيون انهن ۾ سواءِ ادا گلاب راءِ ڊاڪٽر جي جيڪو سندس وڏو ڀاءُ آهي باقي ٻيا جيڪي آهن سڀ ننڍا ڀائر، انهن جون ذالون، ننڍيون ڀيڻون ۽ انهن جا مڙس (يعني ڀيڻويا) ۽ انهن جو اولاد آهن جيڪي ڪراچي، حيدرآباد، ڪنڊياري، گهوٽڪي، لنڊن، آمريڪا جي مختلف شهرن ۽ ٽورنٽو (ڪئناڊا) کان هتي انڊيا ۾ پنهنجن وڏن ڀائرن ڊاڪٽر رامچند اوڏ ۽ نولراءِ اوڏ جي پٽن جي شاديءَ تي اچي گڏ ٿيا آهن. منجهن فقط آئون هڪ ڌاريو آهيان. پر اسان جي دوستي اڄ جي نه پر اڌ صدي کان اڳ جي آهي جڏهن 1959ع ۾ هي به ڀائر ۽ هڪ ٻيو وڏو ڀاءُ ارجن داس اوڏ مون سان گڏ ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ پڙهندا هئا. پيٽارو مان پڙهڻ بعد نول ۽ رامچند NED مان B.E ڪئي (جنهن ۾ هنن پهرين ۽ ٻي پوزيشن حاصل ڪئي). ان تعليم دوران مينارام هاسٽل ۾ آئون ساڻن گڏ رهندو هوس. ان بعد نولراءِ سول سروس جو امتحان پاس ڪري انڪم ٽيڪس کاتي ۾ آيو ۽ رامچند ۽ سندس هڪ ٻئي ڪلاس ميٽ جهانگار باجارا جي اقبال ترڪ) کي ٿائيلينڊ جي هڪ يونيورسٽيءَ ۾ ماسٽرس ڪرڻ جي اسڪالر ملي ته هن سان ٿائيلينڊ ۾ به ملاقات ٿيندي رهي ٿي جو انهن ڏينهن ۾ جيڪو پاڻيءَ جو جهاز مون هلايو ٿي ان جي روٽ ڪولمبو بئنڪاڪ، پينانگ، هانگ ڪانگ ۽ جاپان جا بندرگاهه هئا. نول سان وري ڪراچي موٽڻ تي هر دفعي ملاقات ٿي، جو اسان ٻنهي جٽن ڪراچيءَ جي هڪ سستي علائقي ڊفينس سوسائٽيءَ جي فيس فرو ۾ پلاٽ وٺي گهر ٺهرايو هو. (هيءَ 1972ع ڌاري جي ڳالهه آهي جڏهن اهو علائقو سواءِ هڪ ٻن گهرن جي جهنگ هو. هر سال مليرندي ۾ اٿل اچڻ ڪري سال جي ٽي مهينا کن گهٽين ۾ پاڻي بيٺو هوندو هو. هن علائقي ۾ رهڻ لاءِ ڪو تيار نه هو پر ڪراچيءَ جو اهوئي علائقو هو جتي اسان کي ڏهه هزار

روبين ۾ پلاٽ ملي سگھيو ٿي ۽ بندرگاھ ۾ صدر جو علائقو بہ ويجھو پيو ٿي). نول جي پيئيتو ڀاءُ ۽ رامچند جو سڳو ڀاءُ ارجن داس ستر جي شروع وارن سالن ۾ ھڪ روڊ حادثي ۾ اسان کان جدا ٿي ويو. پاڻ ڪراچي يونيورسٽيءَ مان MBA ڪيائين. بلڪ ھو ان پھرين بئچ مان ھو جڏھن 1966ع يا 1967ع ۾ ڪراچي يونيورسٽي ايم بي اي جا ڪورس روع ڪيا ھئا. سندس اتي ھڪ ڪلاس ميٽ اسان جي ڳوٺ ھالا جو منور علي ارباب بہ ھو جيڪو پوءِ UBL بئنڪ جو صدر بہ ٿيو. ارجن داس اوڏ جي پيٽارو مان نڪرڻ بعد يڪدم شادي ٿي ھئي ۽ وفات وقت کيس چار ٻار ھئا بہ پٽ، رانا ھريش ۽ گنيش ۽ بہ ڌيئرون مايا ديوي (گوري) ۽ روبي اوشا ديو. سندس ٻارن ٻہ ۾ NED مان ڊاڪٽري ۽ انجنيئري ڪئي ۽ مختلف ھنڌن تي نوڪري ڪن ٿا ۽ ھنن جون مختلف ھنڌن تان شاديون ٿيون ۽ اڄ انھن جو اولاد بہ شاديءَ لائق ٿي ويو آھي ۽ ڪئناڊا، USA ۾ انگلينڊ ۾ رھي ٿو.

صبح جو ڇھين بجي بس کي دھلي ڇڏڻو ھو سو آئون پنجن تي الارم ڪلاڪ ناھي ستس تہ تيار ٿيڻ ۽ نماز پڙھڻ لاءِ ڪلاڪ ڪافي آھي. گھڙيال گھنٽي وڄائي ان کان اڳ ڊاڪٽر گلاب راءِ جي پٽ وڃي دورازا ڪڙڪائي سيني کي اٿاريو تہ پنج ٿي ويا آھن. سخت بارش وسي رھي ھئي. لائيٽ بہ خبر ناھي ڪڏھن کان ھلي وئي ھئي. ڪنوڻ جي ھڪ چمڪاٽ ۾ وقت ڏٺم تہ اڃا چار ٿيا آھن. سمجھي ويس تہ..... وڃي کان وقت ڏسڻ ۾ ڀل ٿي وئي آھي بھرحال اوندھ ۾ بہ اٿي تيار ٿجي. ڪنھن بہ طرح دير نہ ٿيڻ ڪپي جو متان نول کي دھلي ميونسپل وارن کي پنج ھزار روپيا دير سان موٽڻ جو ڏنڊ ڀري ڏيڻو پوي. ٻاھر نڪتس تہ سري چند جو انجنيئر پٽ سنجي ورانڊي ۾ ٿھلي رھيو ھو. سري چند ان ساڳي ماءُ "سوناري" مان آھي جنھن مان ارجن داس ۽ رامچند آھن. ياد رھي تہ ارجن جو پيءُ ڊپٽي ڪمشنر نارائڻ داس جون ٿي زالون ھيون. نولراءِ جيڪو اسان جي پاڙي ۾ رھي ٿو ۽ اڄڪلھ ملتان ۾ انڪم ٽيڪس ڪمشنر آھي سپ ۾ ننڍي ماءُ نانڪي جو پٽ آھي.

"انڪل ڏاڍو مينھن وسي رھيو آھي. بس ھلندي يا پروگرام ڪئنسل ۽ وڃي ننڊ ڪريون؟" سنجي پڇيو.

"ڇو ڀلا؟" مون واڻڙو ٿي پڇيومانس.

"انڪل ڏسو ڪونہ ٿا تہ دھليءَ جي بسين ۽ رستن جو حال ڇا آھي." ھن حقيقت ڏي ڌيان ڇڪايو ۽ آئون سوچڻ لڳس تہ ڳالھ تہ صحيح ٿو ڪري. ٽوڙي ڪٽي اسان فارين (ڌارئين) ملڪ ۾ آھيون پر ھن ملڪ جا حال بہ تہ اسان جي ملڪ جھڙا آھن. آئون چوندو ھوس تہ ڪراچيءَ جي رستن ۽ ٽريفڪ جو خانو خراب ٿيل آھي ھر وقت ڪوتائي پيئي ھلي پر ھاڻ دھلي شھر جي بيڪار. پڳل ۽ ڇپي ڇپي تي ڪوٽائي ٿيل رستا، اٿلنڊڙ (Over flow) ٿيندڙ گٽر. واپارين جي پيڊين ۽ ريڙھن (گاڏن) جي انڪروچ مينٽ ڪري سوڙھا ٿيل فٽ پاٿ ۽ ڪتن جي ٽورن ۽ ماڻھن جي مٽڻ جي ڏپن سان واسيل گھٽيون ڏسي پنھنجي ملڪ جي ڪراچيءَ سان پيار ٿيڻ لڳو آھي. جتي ھر ھنڌ ائين تہ زپ ڪولي ماڻھو ڪونہ پيا مٽن ۽ نہ ايترا رول ڪتا پيا ھنگن. چيٽن ۾ ٿڦيل. ڪل گھنجيل ۽ بيمار پوڙھين ڍڳين جي دھليءَ ۾ جتي ڪٿي رستا روڪ الڳ آھي. بھرحال اسان پنھنجي طرفان ھردوار شھر ڏي ھلڻ لاءِ تيار ٿيڻ لڳاسين.

بورچي پنجين بجي کان نيرن ڪرڻ لاءِ ڦاٿندو رھيو. ڪن ڪئي ڪن فقط چانھ پيتي پر نولراءِ سيني ماڻھن لاءِ نيرن پيڪ بہ ڪرائي جيئن رستي ۾ بک لڳي تہ کائي سگھجي ۽ ھوٽل ۾ کائڻ جو اجايو خرچ نہ ٿئي پر اسان نہ فقط ھلڻ ۾ دير ڪري ڇڏي پر اتان موٽڻ ۾ بہ دير ڪئي ۽ واپسيءَ تي مانيءَ لاءِ پڻ سيني رڙيون ڪيون ۽ نول کي ھوٽل ۾ ماني کارائڻ جو خرچ ھڪ طرف پرٽو پيو تہ بورچي طرفان تيار ٿيل ماني نہ کائڻ ڪري اھا الڳ ضايع ٿي وئي ۽ دھليءَ ۾ سج لٿي کان پوءِ بس جي موٽڻ ڪري نولراءِ کي بس جو ڀاڙو ٻارھن بدران سترھن ھزار روپيہ ڏيڻو پيو. ھتي رستا ڪٽي خراب آھن. عوام ڪٽي گھٽو آھي پر ملڪ جو قاعدو قانون سخت آھي. نہ فقط سخت آھي پر ان جي پوئواري ھر ڪوشش سان ڪئي وڃي ٿي. رستي تي پوليس ڪٽي ايڪڙ ٻيڪڙ نظر ٿي اچي پر ضرورت جي حالت ۾ ايمرجنسي نمبر ڊائل ڪرڻ بعد ھتي جي پوليس جو رڪارڊ آھي تہ پنجن منٽن ۾ پھچيو وڃي چاھي ڏينھن ھجي يا رات. ان ڪري ڏوھاري بہ دل شڪستا رھن ٿا. ملڪ ۾ امن امان آھي جيتوڻيڪ ھيڏي وڏي آدمشماري ۽ پکيڙ وارو ملڪ آھي (سرينگر کان ڪيرالا صوبي جي شھر ٿيرووانان_ ٿپورام_ ھي ھڪ ئي نالو Thriuvananthapuram آھي. تائين جو مفاصلو 3671 ڪلوميٽر ۽ اروناچل جي شھر Tiruchchirappalli تائين 4069 ڪلوميٽر مفاصلو آھي) پر سڄي رات توھان پيا گھمو مجال آھي ڪو توھان جو نالو وٺي. ٺورو بہ ڪو مسئلو ٿئي تہ توھان پوليس کان مدد وٺي سگھو ٿا ۽ جي توھان ٻئي ملڪ کان آيا آھيو تہ پوءِ ھو اڃا بہ توھان تي مھربان ٿيندي نظر ايندي جو ھتي جي پوليس. سرڪار. دڪاندار ۽ عوام سمجھي ٿي تہ ٽوئرزم سڀ کان وڏي انڊسٽري آھي. گھمڻ لاءِ ايندڙ ڌارين مان نہ فقط ھتي جي ملڪ جي ايڪانامي بھتر ٿئي ٿي پر انھن سان سٺي نموني سان پيش اچڻ سان ھو انڊيا جي پنھنجن ملڪن ۾ تعريف بہ ڪن ٿا. منھنجي خيال ۾ اھوئي سبب آھي جو انڊيا ۾ ھر سال ٽوئرسٽن جو تعداد وڌندو ئي رھي ٿو. انڊيا جي شھرن ۾ ھر ملڪ جا ماڻھو نظر اچن ٿا. ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون اڪيلا يا ٽولن ۾ رات جو دير تائين مختلف ڪلب، سئنيما ھالن ۽ شاپنگ سينٽرن جي اڳيان نظر اچن ٿا. انڊيا

جي ننڍن شهرن ۾ بہ ننڍيون وڏيون هوٽلون آهن ۽ وڏن شهرن ۾ تہ گهڻيون گهڻيءَ ۾ آهن. تنهن مان ئي اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ هتي ملڪي توڙي غير ملڪي ٽوئرسٽ ايندا رهن ٿا ۽ جتي بين الاقوامي معيار جون پنج هزار روپيہ هڪ ڏينهن جي مسواڙ واريون فائيو اسٽار هوٽلون آهن اتي بہ سؤ روپيا ڪمري واريونساديون هوٽلون بہ آهن. جتي ٻن روپين جي "مچر مار ويڙهي" ساڙي سکون جي ننڊ ڪري سگهجي ٿي. سڀ کان وڏو سکون امن امان جي ڪري آهي تڏهن تہ هن ملڪ ۾ (جيڪو ٻاهرين Look ۾ اسان ئي جهڙو لڳي ٿو) ويندي جاپاني همراهہ گهمندا ڦرندا رهن ٿا. جاپانين جو ائين آزاد گهمڻ هن ملڪ (انڊيا) لاءِ Law & Order برقرار رکڻ جو سرٽيفڪيٽ آهي جو جاپاني ان ملڪ ۾ توهان کي ائين پسار ڪندي هرگز نظر نہ ايندا جنهن ۾ امن امان جو درجو مٿانهون نہ هجي. ڪالهہ دهليءَ جي هڪ اهڙي رستي تان گذر ٿيو جتي ايراني سفارتخانو آهي. آٽو رڪشا ۾ رستي لنگهندي نالو پڙهي لهي پيس. گيٽ وٽ رڳو تڪلف خاطر يونيفارم ۾ سپاهي بيٺو هو.

"اندر وڃي سگهان ٿو؟" مون ڪائنس پڇيو.

"پلي وچ" هن ڪنهن بہ جهل پل جو اظهار نہ ڪيو.

اندران وڃي ڪائڻ ڪجهہ ايران جا بروشر (ڪتابچا) وٺي آيس. هڪ اسان جو ملڪ آهي جنهن ۾ هاڻ (گهٽ اڳ نہ هوندو هو) هڪ سفارتخاني ۾ پهچڻ تہ وڏي پلصراط پار ڪرڻ آهي پر ڪراچيءَ ۾ ڪنهن ملڪ جي قونصل خاني ۾ پهچڻ بہ محال ٿو لڳي. ٻن ٽن دعوتن ۾ ايران جو قونصلر جنرل مليو ۽ منهنجو ايران گهمڻ جي شوق جو ٻڌي هن مون کي پنهنجي آفيس ۾ چانهہ لاءِ بہ گهرايو ۽ چيو تہ پاسپورٽ کڻي اچ تہ ان ئي ڏينهن ويزا لڳرائي ڏين. مون بہ ڏينهن قونصليٽ جا چڪر هنيا پر اندر وڃڻ ۾ ڪامياب نہ ٿيس. فون تي هن سان Contact ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم. آپريٽر يا جيڪو قونصلر سان فون ملائڻ جو انچارج هو اهو جيتوڻيڪ سنڌي هو ۽ مون کي ليکڪ جي حيثيت سان سڃاڻائين ٿي پر اهڙا ڏنپ ڏنائين جو مون پچر ئي ڇڏي ڏني. هينئر صاحب ڪونهي. هاڻ صاحب آيو آهي پر ڪهڙو ڪم آهي.... وغيره وغيره. هن کي منهنجي ڪم ڪان وڌيڪ فڪر پنهنجي پٽ جي نوڪريءَ جو ٿي لڳو. هن مون کي ولايت ۾ رهندڙ سمجهي الائي ڇا پئي Expect ڪيو ۽ مون نيٺ پچر ئي ڇڏي ڏني. اسان جي ڳوٺ جي يعوقب پاتوليءَ (جيڪو اڪثر ايران ويندو رهي ٿو) چيو "سائين جڏهن وڃڻ جو ارادو ٿئي تہ هفتو کن اڳ ۾ ٻڌائجو فلاڻو منهنجو سڃاڻو آهي. توهان کي گهر ويٺي ايران جي ويزا وٺرائي ڏيندو."

بهرحال اهي ڳالهيون آهن جيڪي اسان جي ملڪ ۽ انڊيا کي ڏسڻ سان فرق صاف ظاهر ٿئي ٿو اسان وٽ دنيا جو هيڏو وڏو عجوبو موهن جو دڙو آهي پر ڌارين جي رهائش لاءِ ڪا هوٽل ناهي. سرڪار طرفان نهيل واحد هوٽل ۾ ملڪي ماڻهوءَ کي ئي رهندي خوف ٿو طاري ٿئي.

بهرحال پاڻ هردوار شهر جي سفر تي اچون جيڪو دهليءَ کان ايترو پري آهي جيترو ڪراچيءَ کان ڪٽي سمجهو تہ نوابشاهہ آهي. اسان منجهند کان اڳ اتي پهچي ڪلاڪ بہ ترسي يڪدم موٽڻ تي چاهيو پر بس ۾ چڙهندي چڙهندي ساڍا ڇهہ ٿي ويا ۽ ايتري ۾ خبر پئي تہ نول جو هڪ پاءُ ڊاڪٽر لڇمڻ جيڪو ڪئناڊا کان ڪراچي آيو هو ۽ هن کي اسلام آباد مان انڊيا جي ويزا ملڻ ۾ دقت ٿي رهي هئي سو دهليءَ جي ايئرپورٽ تي پهچي ويو آهي ۽ هو پنهنجي زال ريڪا ۽ ڌيءَ نوريءَ سان گڏ اسان جي بس ۾ هردوار هلڻ ٿو چاهي ۽ هو هن وقت ايئرپورٽ کان نڪري چڪو آهي. اسان بس ۾ ويهي هنن جو انتظار ڪرڻ سان گڏ رکي رکي وسندڙ مينهن ۾ راتوڪي وسيل مينهن ڪري ٿيل گپ ۾ پاڻيءَ سان پريل کڏن کي ڏسندا رهياسين. آخر ستين بجي ڌاري ڊاڪٽر لڇمڻ جي ٽيڪسي ڇهچي وئي. هڪ دفعو وري ڪيڪار شروع ٿي وئي. نول رڙيون ڪندو رهيو تہ سيٽن تي ويهي رهو تہ بس هلي پر ڊاڪٽر لڇمڻ بہ سالن کان پوءِ ڪئناڊا کان آيو هو پنهنجن هيترن سارن پائرن پينرن کي هڪ هنڌ ڏسي خوشيءَ وچان ڪپڙن ۾ نہ پئي ماپيو. ساڳي وقت سندس زال ريڪا جو پاءُ پاءُ دودو هتي موجود هو جيڪو نول جو پيٽڻو بہ ٿئي. مرد هٿ ڏئي يا پاڪر پائي مليا عورتون جهڪي مليون ۽ لڇمڻ سندن مٿي تي هٿ رکي آسيس ڏني. هر ڪو اڌوڪي زبان ۾ ڪائنس سندس حال ۽ خبر پڇندو رهيو.

"خوش چوا..... ڪا حال هتي؟"

"ڪڏهن آلي چوا ڪئناڊا مئون؟" وغيره وغيره آئون هاڻ سولو ٿي وينس ۽ دريءَ سان سڄو پردو ريڙهي پنيان ڪيم جيئن اڳيان جو نظارو چٽي طرح ڏسندو هلان. هردوار پهچڻ لاءِ اسان جي بس کي ڪيترائي ڳوٺ، شهر، صوبا ۽ ٻهراڙيون لتاڙڻيون هيون ۽ هو ڇا چوندا آهن تہ ملڪ جي آسودي هجڻ جي خبر ٻهراڙيءَ مان پوي ٿي. ڊرائيور بس جي انجڻ اسٽارٽ ڪري اڳيان وڌيو. ان ئي وقت ڪنهن جي موبائيل جي گهنٽي وڳي ۽ بس کي ورڪڻ لاءِ چيو ويو. ڇا ٿيو؟ ڇا ٿيو؟ سڀ پڇڻ لڳا، دير پئي ٿئي هلو چو نٿا؟.... چي پروفيسر بسنت رهجي ويو آهي پنجن منٽن ۾ پهچڻ وارو آهي.

”ادا هاڻ هلو. پنجن منٽن ۾ ڪڏهن به نه پهچي.“ نول هلڻ جي ڪئي پر سندس وڏي پٽ جواهر لعل جنهن فون اٽيند ڪيو هو تنهن ٻڌايو ته هتي سامهون ڪالڪا مندر وٽ پهچي چڪو آهي ۽ هن اتان ئي فون ڪيو آهي.

”چڱو پنجن منٽن لاءِ بس بيهاريون ٿا اندر نه پهتو ته هليا هلنداسين.“

نول راءِ پڪي فيصلي جو اعلان ڪيو.

بهرحال پنج منٽ يعني ايشيائي اڻ ترقي يافته ملڪن ۾ معنيٰ گهٽ ۾ گهٽ ڪلاڪ ٿيو. پروفيسر بسنت اوڏ جي ٽيڪسي ڏهن منٽن ۾ پهچي وئي ۽ هو پاڻ, سندس زال ميران ۽ سندن ننڍي ڌيءَ لاجونتي بيگ سميت جلدي جلدي بس ۾ چڙهيا. نه فقط بسنت کي سيٽ هو پر سندس زال ۽ ڌيءَ به لوئيءَ ۾ ڍڪيل هئي. بسنت منهنجي پرواري سيٽ تي اچي ويٺو ته مون يڪدم چيومانس ته ابا توهان سان خير ته آهي. هن اونهاري جي موسم ۾ جڏهن اسان پڪا هلايو ويٺا آهيون توهان گرم ڪپڙن ۾؟

”دراصل اسان سرينگر (هندستان جي قبضي هيٺ آيل جمون ۽ ڪشمير واري رياست) هليا ويا هئاسين. هتان گهٽ ۾ گهٽ ست اٺ سؤ ڪلوميٽر پري آهي اتي پهچي ڏهه ڪلوميٽر جبل جي رستي کان مٿي هڪ ديويءَ جي مندر ۾ پوجا ڪرڻ ويا هئاسين. آئون ته پنڌ ڪري نه سگهيس ۽ پاڙو ڏيئي خچر تي چڙهي ويس باقي منهنجي زال ۽ ڌيءَ اوٺ موٽ پنڌ ڪيو.“ ڪنڊياري ڪاليج ۾ فزڪس پڙهائيندڙ ۽ نول جي پيٽوئي پروفيسر بسنت ٻڌايو.

”شاباس هجئي يڪ ساهيءَ ايڏو سفر ڪرڻ جي ۽ هينئر هتي دهليءَ ۾ پهچڻ سان وري هن سفر تي پيو هلين. پلا ڪئين لڳو ڪشمير؟“ مون پڇيومانس.

”ڏاڍو سهڻو آهي واقعي! ڏاڍي پوليس ملي. اسان به ڏڪندا رهياسين. زيارت جو ڪم لاهي يڪدم پويان پير ڪياسين.“

”ڇو ڀلا؟“ مون تعجب ۾ پڇيو.

”ان ڪري جو پاڻ کي. جمون ڪشمير جي ڪٿي آهي ويزا؟ هر وقت اهو پئي ڊپ لڳو ته ڪو پڇي نه وٺي ته ڪير آهيو ان ڪري آئون سٿڻ قميص پائڻ وارو به اتي پينٽ پائي ويس ته ڪو Identify نه ڪري سگهي ته آئون غير انڊين آهيان.“

بسنت ٻڌايو.

هتي پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ اهو به لکندو هلان ته انڊيا ۾ مردن جي ڊريس قميص پينٽ آهي. انڊيا اچڻ کان اڳ ڪيترا شايد اهو سوچيندا هجن ته هتي هندو مذهب هجڻ ڪري هر مرد ڌوتيءَ ۾ هجي يا شلوار قميص جو اڄڪلهه انڊين فلمن جا هيرو به شلوار قميص پائين ٿا, پر ائين نه آهي. انڊيا ۾ عام پبلڪ جي ڊريس پينٽ آهي. چوڌاري نظر ڪبي ته سڀ پتلونن ۾ نظر ايندا. آفيس وارا, دڪاندار, مزور..... ورلي ڪو سياستدان يا مندر سان واسطو رکندڙ ڌرمي ماڻهو ڌوتيءَ ۾ نظر ايندو ۽ سندس نرڙ تي ڳاڙهي يا هئڊي رنگ جو تلڪ به هوندو. ڪن ڪن هنڌن تان گذرندي, خاص ڪري مسلمانن ڪالونين مان. توهان کي شلوار قميص يا ڪڙتي پاجامي ۾ ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ نظر ايندو نه ته ويندي جامعيه ملي يونيورسٽي ۾ ۽ درگاهه حضرت نظام الدين اولياء جي آسپاس رهندڙ ۽ دڪاندار به گهٽي پاڳي پتلونن ۾ ئي نظر ايندا. بلڪ شلوار قميص ۾ ملبوس ڪجهه ماڻهن کان جڏهن مون پڇيو ته دهليءَ جا آهيو ته جواب ۾ هنن ڪراچي, لاهور, يا افغانستان جو ٻڌايو. عورتون البته مختلف ڊريسن ۾ آهن. خاص ڪري پجامي, گهٽ ورن واري هلڪي شلوار ۾, پتلون, اسڪرٽن ۾ ۽ ڪجهه ساڙهين ۾ پڻ. ساڙهين ۾ گهٽي پاڳي عورتون فقط تڏهن ٿيون نظر اچن جڏهن ڪا شادي جهڙي Ceremonial Function آهي. جيئن جپاني عورتن جي ڊريس اسان چئون ٿا ته ڪمونو آهي پر جپان جي شهرن ۾ توهان کي جپاني عورت ورلي ڪا ڪمونو ۾ نظر ايندي نه ته مغربي ڊريس اسڪرٽن ۽ پتلونن ۾ ڏسڻ ۾ اينديون.

سو انڊيا ۾ توهان جي نمايان ٺيڙ نٿا چاهيو ۽ ٺيڙ به نه کپي ته هتي جي عوام جي ڊريس قميص پتلون ۾ گهمڻ نڪرو نه ته شلوار قميص ۾ هر ڪو سمجهي ويندو ته توهان مڪاني نه پر ڌاريا آهيو ۽ پوءِ ٽيڪسيءَ وارا توڙي دڪاندار توهان کي هر شيءِ جو اگهه به ان حساب سان ٻڌائيندا.

تاج محل ڏسڻ لاءِ اڄڪلهه ٽڪيٽ وٺڻي پوي ٿي. ”گهٽي جي آهي ڪٿان ونجي؟“ اسان آگري پهچي هتي جي ماڻهن کان پڇيو ۽ جن ڊرين ڏي هتي جا ماڻهو پئي ويا اسان به تولن ۾ اتي جي قطارن ۾ وڃي بيهاسين. ويهه روپيا في ماڻهو پئي ورتائون. اسان جي تولي وارن ان تي به گوڙ پئي ڪيو ته هڪ ته هيڏو پاڙو پري دهليءَ کان آگري آيا آهيون ۽ هاڻ تاج محل ڏسڻ لاءِ اچا به ويهه روپيا ڏيون يعني اسان جا پاڪستاني ٽيهه روپيا ڪن ٿيا. هاڻ اندر گهڙياسين ته خبر پئي ته اسان جو هڪ ٽولو جنهن ۾ ڊاڪٽر لڇمڻ ۽ ان جي فيملي هئي, دودو هو ۽ رامچند جي ننڍي ڀاءُ سريچند جو پٽ سنجي هو اهي نظر ئي نه اچن. ڪنهن چيو ته تاج محل جي ”ٽڪيٽ گهر“ وارن هنن کي اتان ٽڪيٽ وٺڻ نه ڏني ۽ تاج محل ڏسڻ کان منع

ڪئي. اسان جو مزو ئي خراب ٿي پيو تہ آخر هنن ڪي چو نہ اچڻ ڏنائون جيتوڻيڪ هتي تہ دنيا جي پانت پانت جي ملڪن ۾ قومن جا ماڻهو. عورتون توڙي مرد پيا هلن. ٿوري دير تاج محل جي سونهن ڏسڻ بعد پنيان ڏسون تہ هاڻ اسان جا بچيل ساٿي پيا اچن.

"پائي خير تہ آهي چا ٿي ويو؟ توهان کي چو نٿي اچڻ ڏنائون؟" اسان سيني هڪ ئي وقت ڪائڻ سوال ڪيا.

"دراصل تاج محل ڏسڻ جي ٽڪيٽ ساڍا ست سؤ روپيا آهي." هنن ٻڌايو.

"پوءِ اسان کان ۾ ٻين کان تہ ويھہ ويھہ روپيا ورتائون." اسان کين پنھنجيون ويھين ويھين روپين واريون ٽڪيٽون ڏيکاريندي چيو.

"ها. پوليس ٻڌايو تہ ويھہ روپيا آهي پر مڪاني ماڻھن لاءِ يعني انڊين لاءِ باقي سيني فارينرس لاءِ ساڍا ست سؤ روپيا آهن. توهان کي ان ڪري نہ جھلياڻون جو هنن سمجھيو تہ توهان انڊين آهيو." سنجي ٻڌايو.

"پر توهان بہ تہ ساڳيا لڳو پيا ۽ ٻين انڊين جي وچ ۾ بيٺا هئائو؟" اسان چيو.

"هنن اسان کي ڊريس مان سڃاتو سنجي جي شلوار قميص مان هو سمجھي ويا تہ هي پاڪستاني آهن." ڊاڪٽر لڇمڻ ڪلندي ٻڌايو "سنجي جي سٿڻ قميص پائڻ ڪري اسان جي ٽولي جي هر هڪ ماڻھوءَ ساڍا ست سؤ روپيا ڏنا. سواءِ دودي جي."

"اهو وري ڪيئن."

"بس دودي ڦڏي باز جي تہ خبر اٿانو. هن ٽڪيٽ وارن کي اسان لاءِ ڪنفرم ڪندي چيو تہ صحيح ٿا چئو هي پاڪستان جا آهن مون وٽ دهلي گهمڻ آيا آهن."

"توهان جي ڪا شناخت؟" هنن دودي کان پڇيو تہ دودي رعب مان چين تہ شناخت وري چاجي آئون دهليءَ جي ڪالڪا جي واري علائقي ۾ رهان ٿو. جي اعتبار نہ اچنو تہ هلو پوليس وٽ. ان تي هو ٿڌا ٿي ويا دودو ساڍا ست سؤ روپيا بچائي ويو.

سنجي کي پنھنجي منهن هڪ دفعو وري صبح واري نصيحت ڪيم تہ ڊارئي ملڪ ۾ ڪڏهن بہ سٿڻ قميص نہ پائجي. اها پنھنجي ڊريس لاءِ سڪ ڳوٺ ئي ڇڏي هلجي. ڪيپٽن بشير وسطڙو تہ چوندو آهي تہ سعودي عرب ۾ بہ انگريزن واري پتلون پائي هلجي توڙي ڪٽي سفر جو مقصد حج ڪرڻ هجي چو جو پتلون ۾ نهرايل ايڪسترا کيسن ۾ هڪ تہ پاسپورٽ، پئسا ۽ ٽڪيٽون سلامت ۽ سوگھيون رسن ٿيون ۽ بيو عربن تي بہ رعب پوي ٿو. سٿڻ قميص وارو هر وقت عربن جي دڙڪي ۾ رهي ٿو. پتلون واري کي هو ايراني، ترڪ يا برٽش سٽيزن انڊين سمجھي ان کي ڇڙپ ڏيندي بہ ڪترائين ٿا.

اسان جي پنجاهہ کن ماڻھن سان ٽمبيل بس جيڪا دهليءَ مان ساڍي ستين نڪتي هئي سا فريدآباد ۽ غازي آباد کان ٿيندي هاڻ ڏهين بجي ڌاري اتر پرديش جي شھر ميروٽ پھتي. اتي رستي تي ٺهيل هوٽلن مان هڪ وٽ بس بيھاري سڀ چانهہ پاڻيءَ لاءِ لٿاسين. اتر پرديش هندستان جو هڪ اهم صوبو آهي جنهن جي آدمشماري سڀ کان گھٽي آهي، اتر ۾ نيپال سان ٿو ملي ۽ منجھس علي ڳڙهہ لکنؤ الہ آباد جهڙا اهم تواريخي ۽ مشھور شھر آهن. هوٽل ۾ چانهہ پيئڻ جو ڪم لاهڻ بعد هيڏانهن هوڏانهن ٽهلڻ لڳس. هوٽل جي آڳنڌ وٽ تي چار ڪاٺ جون پيڍيون هيون جن مان هڪ تي تہ اهي ئي شيون هيون جيڪي اسان وٽ مشھور آهن يعني بيڙي ماچيس، تماڪ، گهٽڪا، مٽي ۾ پيٽ جي سور جون گوريون، سوپاريون ۽ ٽڪيون چاڪليٽ. هڪ پيڍيءَ تي همراهہ پراڻا رسالا ۽ ڪتاب وڪٽي رهيو هو جن جي Scanning ڪري بہ ٿي اهڙا ڪتاب ڳولي ڪڍيم جيڪي انڊين ليکڪن جا انگريزيءَ ۾ هئا يا انگريزن جا هندستان راڄ جي بئڪ گرائونڊ ۾ هسٽري جا ناول هئا. مون سمجھيو بيوقوف نظر ايندڙ ڳوٺاڻو مالڪ اهي ڪتاب مون کي ڦلن مٽ ۾ ڏيندو پر دڪاندار بہ انهن جو Worth چاڻو ٿي ۽ جيڪا وڏي قيمت Quote سڪيائين ان تان روپيو بہ هيٺ نہ لٿو. مون بہ ور ور ڏيئي وري ٿي اچي انهن ڪتابن ۾ هٿ وڌو ۽ سوچيو تہ من ڪجھہ گھٽ ڪري پر هو پنھنجي ضد تان هيٺ نہ لٿو ۽ مون آخرڪار انهن ڪتابن وٺڻ جو ارادو لاهي ڇڏيو. هڪ پيڍيءَ تي مختلف پاڄين ۽ ميون جا آچار وڪامي رهيا هئا. اسان مان هڪ ٻن همراهن انهن مان هڪ بہ برني ورتي ۽ پوءِ اچي بس ۾ ويناسين. هردوار جتي اسان کي وڃڻو هو اتي پهچڻ ۾ اسان کي اڃا اڌ کان وڌيڪ فاصلو طئي ڪرڻو هو. رستو ڀڳل ۽ خراب هو. بس بہ پراڻي ۽ اپري ملي هئيسين ۽ مٿان اهڙو ئي اپرو ۽ مرزيل ڊرائيور هو. آخر هڪ ٻن ٻين منزلن تي بيهندا پنھنجي منزل هردوار پهتاسين جتي ماڻھن جو عجيب ميلو متل هو. گنگا ندي زور سان وهي رهي هئي اسان جي بس پل ٽپي ٻئي پاسي وئي ۽ اڌ ڪلاڪ کن اسان کي پارڪنگ ڳولڻ ۾ لڳي ويو پر پرائيويٽ ڪارين، ٽيڪسين، پبلڪ بسين ۽ ٽوئرسٽ لارين سان هر ميدان هر ڪنڊ ڀري پئي هئي. آخر بس واري کي چيوسين تہ اسان کي اتي نديءَ وٽ لاهي تون ڪٿي پري وڃي بس کي پارڪ ڪر. اسان کي گهٽ ۾ گهٽ بہ ڪلاڪ کن لڳندا ان بعد اسان لاءِ بس هتي ڪاهي اچجانءِ يا اسان توکي اچي ڳوليندا سين.

ھي شھر ھردوار اھو ھنڌ آھي جتان ڪان گنگا ندي Plain (ميدانن) ۾ داخل ٿئي ٿي. ننڍي ھوندي جاگرافيءَ ۾ پڙھيو ھو تہ جبلن تي جميل برف گرميءَ جا ڏينھن شروع ٿيڻ تي وتڙي پاڻي تي جبلن تان ھيٺ لھي ٿي يا برف جي اڏ گابري صورت ۾ جبلن تان برفاني درياھہ ھيٺ لھن ٿا. جن کي گليشير سڏجي ٿو جبلن تان لھڻ وقت ان پاڻي يا اڏ گابري وھندڙ برف ۾ پريشر ٿئي ٿو جو اھا مٿان کان ھيٺ لھي ٿي پوءِ ميدان اچن ٿا. ميدانن مان لنگھندي نديءَ جي رفتار گھٽجڻ لڳي ٿي ۽ ھو پاڻ سان گڏ مٽي ۽ Slit روڙيندي ھلي ٿي جيڪا فصل لاءِ ڪارائتي ھوندي آھي ۽ پوءِ نديءَ جو آخري پاڳو ڊيلٽا سڏجي ٿو جنھن ۾ ندي ٽڪنڊي جي صورت ۾ ننڍيون ننڍيون شاخون ٺاھي سمنڊ ۾ داخل ٿئي ٿي.

سو ھي شھر ھردوار جتان گنگا ندي وھي ٿي نديءَ جو اھو ھنڌ آھي جتان اھا سڌو ميدانن جو سفر شروع ڪري ٿي. دراصل ھن شھر (ھردوار) ۾ گنگا جي ڪناري تي بھي جتان ندي اچي پئي اوڏانھن ڏسبو تہ جبلن جون قطارون نظر ايندڀون جتان ھيءَ ندي وھندي ھاڻ ھيٺ پھتي آھي. سندس رفتار ۽ وھڪ تکي ۽ گجگوڙ واري آھي جو ميدانن جو سفر اجا ھاڻ تي شروع ڪري ۽ ان ڪري منجھس اجا مٽي ۽ رڙ بہ شامل نہ ٿيو آھي. پاڻي گھٽو ۽ تکي رفتار ۾ آھي ان ڪري اھو پاڻي صاف ۽ شفاف آھي جيڪو پوءِ ميلن جي سفر ۾ مٽي، دز ۽ ڪارخانن مان نڪرندڙ گندگيءَ مان ملي خراب ٿئي ٿو. ھن ھنڌ تي ھندو وھنجڻ اچن ٿا. ھنن جو عقيدو آھي تہ گنگا نديءَ جي ھن ھنڌ تي وھنجڻ سان گناھہ ڌوپيو وڃن ۽ جيڪو ماڻھو ھن ھنڌ تي گنگا ۾ ست ٽٻيون ھڻندو اھو ضرور سرڳ ۾ ويندو. ھندن جي چوڻ مطابق ھن ھنڌ تي رام وھنجي گنگا نديءَ کي پوتر ڪيو ھو. ھتان کان ست اٺ ميل اڳتي ھڪ ٻي جاءِ لڇمڻ گوڏا مشھور آھي ۽ چار پنج ميل وڌيڪ ھلڻ تي گنگوتري آھي.

اسان بس چڙھي گنگانديءَ جو ڪنارو ڏيندا ان ھنڌ ڏي وڌڻ لڳاسين جتي لاءِ چيو وڃي ٿو تہ اتي رام شنان ڪيو ھو. چوڌاري سوين ماڻھو (يورپي ۽ آمريڪن گورن سميت) اسان سان گڏ ھلي رھيا ھئا ۽ اوترائي اتان وھنجي موٽي رھيا ھئا. رستي تي پرساد وڪڻڻ وارا فٽ پاٿ تي ويٺا ھئا. جن گل، ميون ناريلن کان علاوه پلاسٽڪ جون خالي بوتلوون، برنيون ۽ گھگيون تي وڪيون. اسان جي ٽولي مان بہ ڪيترين اھي تبرڪ طور واپسيءَ تي گنگا جو پاڻي کڻي ھلڻ لاءِ ورتيون. پري کان گھٽ ۾ گھٽ سؤ کن ٽن جو تامي ۽ پتل جو سؤ فوٽ کن ڊگھو Statue ھو. نديءَ جي ساڄي ڪناري پاسي جبل جي اتاھين چوٽي تي ھڪ قديمي مندر نظر اچي ٿو جنھن لاءِ اتي موجود ساڌن ٻڌايو تہ اھو منشا ديويءَ جو مندر آھي. تاور تي پھچڻ لاءِ ڪيبل ڪارون ھلن ٿيون.

اسان پنڌ ھلندا ھلندا اچي ان ھنڌ تي پھتاسين جتي سوين مرد عورتون ڪڇن ۾ يا پھريل ڪپڙن ۾ ان ھنڌ تي نديءَ ۾ گھڙي شنان ڪري رھيا ھئا يا ڪناري تي لڳل زنجيرن کي جھلي ھيٺ پاڻيءَ ۾ ٽٻيون ھڻي رھيا ھئا. اسان بر لا تاور وٽ اچي گڏ ٿياسين ۽ جن جن کي گناھہ بخشائڻا ھئا سي نديءَ ۾ لھي پيا ۽ انھن سوين ماڻھن سان گڏ وڃي مليا جيڪي پھرين نديءَ ۾ موجود ھئا. سامھون دڪانن جي وچ ۾ ڪيترين ھوٽلن ۽ ريسٽورنٽ جا بورڊ نظر اچي رھيا ھئا. ھوٽل تيرٿ، الڪا ھوٽل، ھوٽل گنگا ڌام، ھوٽل گنگا درشن، ھوٽل گيان، چوٽي والا ريسٽورنٽ، شرما لاج، ھوٽل راج، ھوٽل آرتي درشن..... وغيره وغيره. رکي رکي گھوريئڙا مختلف رنگن ۽ سائيزن جون مالھائون ۽ سندور وڪڻي رھيا ھئا. ڪي چندي جون چوپڙيون ھٿ ۾ ڪڻي ڪنھن مندر يا ڪنھن خيراتي ڪم لاءِ چندو وٺي رھيا ھئا جيڪو عمل سندن Request واري نموني ۾ نہ پر بيحد Aggressive طريقي جو ھو. ڪي عورتون پئسا وٺي ميندي لڳائي رھيون ھيون. ڪيترائي فوٽا گرافر ڪئميرائون ڳچيءَ ۾ لڙڪائي Instant فوٽو ڪڍي رھيا ھئا. منھنجي ڪئميرا جي بيٽري ختم ٿيڻ ڪري ھڪ فوٽو گرافر منھنجي مٽي لڳي ويو يا شايد آئون ھن جي مٽي لڳي ويس. ھن ڏھہ فوٽو ڪڍائڻ تي گھٽ پئسا ٿي ورتا. چار پنج فوٽو تہ درياھہ اڳيان يا شو جي مورتيءَ اڳيان ڪڍرائي ورتم باقي بچيل فوٽو ھڪ سک فئمليءَ سان، ھڪ يا ٻن ساڌو ۽ فقيرن سان گڏ بيھي پورا ڪيم. فوٽو گرافر پئسا اڳ ۾ ئي وٺي ويو تہ اجھو ٿو صاف ڪري ڏيان. رسيد جي ڳالھہ ڪيائين پر ڏنائين ڪونہ. سيني چيو تہ اڳوات پئسا نہ ڏينس ھا..... رسيد تہ وٺينس ھا.... اڌ ڪلاڪ ۾ فوٽو صاف ڪري ھتي کڻي اچڻ ناممڪن آھي..... وغيره وغيره. ھر ڪو پنھنجي پنھنجي راءِ ۽ نصيحت ڏيڻ لڳو. جڏھن پورو ڪلاڪ ٿي ويو پر فوٽو گرافر نہ موٽيو تہ من کي بہ پڪ ٿي وئي تہ اھي پئسا بہ ويا تہ فوٽون بہ ويا ۽ ھاڻ بس موٽڻ ۾ بہ ڪو اڌ ڪلاڪ کن وڃي بچيو ھو. وھنجڻ وارن پاڻ کي اگھي ڪپڙا پائڻ شروع ڪيا ۽ ھاڻ بس ڏي ٿي وڌياسين تہ اسان وارو فوٽو گرافر فوٽو کڻي اچي نڪتو پورو ڏيڍ ڪلاڪ بعد موٽيو ھو.

”ايڏي دير؟“ مون شڪايت واري لھجي ۾ ھن کي چيو.

”جناب اڌ ڪلاڪ کن تہ لڳندو جنھن لاءِ مون توھان کي پھرين ئي چيو ھو.

دل ۾ چيم تہ فوٽا ملي ويا ھاڻ ڪھڙو ويھي بحث ڪيانس جنھن جو ”سھي جون ٽنگون ٽي“ وارو ضد تہ ھو وعدي مطابق اڌ ڪلاڪ اندر پھچي ويو آھي.

هردوار کان واپس نيو دهلي

اسان جي بس هندن جو پلارو شهر هردوار ڇڏيو تہ بس اندر وينل دهليءَ جي رهاڪو اڌو عورتن نول جي پٽ مڪيش جي شاديءَ جا ڳيچ ڳائڻ شروع ڪيا ۽ جن سان گڏ پيتارو ڪيبڊٽ ڪاليج جي دودو ۽ ڪنڊياري جي پروفيسر بسنت جي زالن شانتا ديوي ۽ ميران ۽ انهن جي ٻين پيٽن ۽ ٻارن ڊاڪٽر ڪرن، ڊاڪٽر ارم وغيره ڪين سر ڪٽايو.

مڪيش جي منهن تي ڪارو ڪارو تر آهي

مور جو نہ ملهہ آهي گلاب جو گل آهي

چوڏهينءَ جو چنڊ آهي

*

الا، چوڏهينءَ جو چنڊ آهي

پري کان مڪيش پنهنجي ماڙي ڏيکار

ڳاڙهي ماڙهي چمڪي واري ڏاڍي مزيدار

مڪيش پنهنجي ماڙي ڏيکار....

ڪا دير ڳائڻ هلندو رهيو. ڪراچي ڇڏڻ مهل منهنجي پيٽ نسيم جيڪا وسطڙن ۾ پرٽيل آهي ۽ سندن ڳوٺ مڇر هنن اوڏن جي ڳوٺ ڪنڊياررو جي ويجهو آهي تنهن مون تي تعجب ڪائيندي ۽ ايندڙ ڏينهن جي حال تي همدردي ڪندي چيو هو تہ وسطڙن وانگر اوڏ بہ ڪچهري ۽ ڳائڻ جا شوقين آهن. سڄي سڄي رات ڳائيندي گذاريو ڇڏين. تون جلدي سمهڻ وارو ۽ خاموشي پسند ڪرڻ وارو هيترا هفتا هنن سان ڪيئن گذاري سگهندين. پر سچ تہ گذريل سڄي رات دهلي، هريانا، اتر انچل ۽ اتر پرديش ۾ وسيل طوفاني بارش جي ڪري هن ٽڪار ۽ جهڙالي ڏيهہ ۾، سنڌ کان ڏور هي سنڌي راڳ دلي کي ڏاڍو پلا لڳي رهيا هئا. چوڌاري ڇهڇ سائي ڪٽڪ ۽ رستي جي ڪنارن تي بي انتها پوڪيل ڀنگ جا فصل سائي رنگ جي وال ٽ وال ڪارپيٽ جو ڏيک ڏيئي رهيا هئا جنهن جي ڏگهي بج (Fur) هوا ۾ جهومي رهي هئي. هريانا ۽ اتر پرديش جهڙن ڏوڙاتيل صوبن ۾ مينهن ڪري اڄ ڏوڙ ۽ دز بدران اسڪينڊينوين ملڪن وانگر Atmosphere صاف ۽ شفاف لڳي رهيو هو جڻ ايئر ڪنڊيشنر مان هوا فلٽر ۽ ٿڌي ٿي اچي رهي هجي. فضا ۾ عجيب سڳنڌ سرهاڻ هئي جڻ ڪنهن اعليٰ قسم جي خوشبوءِ چوڌاري اسپري ڪري ڇڏي هجي ۽ ان پر سحر ماحول کي رکي رکي ڇيٽن، سوئرن ۽ مختلف فئڪٽرين مان ٿيندڙ Chemicals جي ڌپ قتل عام ٿي ڪيو.

هڪ هنڌ لکي آيو آهيان تہ انڊيا جي شهرن جي سونهن جي اها نيگٽيو پوائنٽ آهي تہ هر گهٽي ۽ روڊ تي مٽ جي ڌپ آهي. ٻخا اوڏڙي ٻاهر نڪرندڙ انڊيا جي آدمشماري لاءِ دهليءَ جهڙا راڄڌانيءَ ۾ بہ Toilets جي بندوبست نہ آهي. هونءَ هتي جا ماڻهو هندو توڙي مسلمان ۽ سک عيسائي ادب آداب قائم رکڻ جا وڏا شوقين آهن پر مٽ لڳڻ تي جتي ڪٿي پتلين جي زپ کي هيٺ ڪريو ويهيو رهن. بس مان لنگهبو تہ رستي تي ويٺل پهنجا مٿانا خالي ڪندڙن جي اوگهڙ پئي نظر ايندي پر تر جيترو بہ نہ هنن کي ۽ نہ ڏسندڙن کي ان ڳالهہ جو احساس ٿئي ٿو تہ رستي تان لنگهندڙن ۾ جيترا مرد آهن اوترين عوتون بہ آهن جيڪي پڻ هي لقاءُ ڏسي رهيون آهن. پر لڳي ٿو تہ هن ماحول ۾ جنم وٺندڙ ننڍي هوندي کان هن نظاري ۽ ڌپ جا عادي ٿي چڪا آهن جيئن اسان وٽ رستن تي پيشاب بعد اڳٺ کي وات ۾ جهلي هٿ سٿڻ اندر داخل ڪري وٽ سارڻ جو اجر ڪتيندڙ فقط ڌارين (يورپين وغيره) لاءِ تعجب جو سبب بڻجي ٿو ان سان گڏ عرب ملڪن ملائيشيا، انڊونيشيا جهڙن ملڪن جي مسمانن لاءِ پڻ تہ اسان جي ملڪ جا ماڻهو هي ڪهڙي ثواب خير جي ڪم ۾ رڌل آهن جن کي رستي تان لنگهندڙ عورتن جو بہ خيال ناهي. بهرحال دهلي جهڙي وڏي شهر جي گهٽين ۽ رستن جو ڪوڪنڊ پاسو اهڙو نظر نہ ايندو جيڪو يورڪ ائسڊ سان ڇٽڪاريل نہ هجي.

انڊيا ۾ مينهن جام پون ٿا پر ذڪڻ ۾. مهاراشٽرا ۽ انڌرا پرديش ۾ ۽ ان کان هيٺين صوبن ڪرناٽاڪا، ڪيرالا ۽ تامل ناڊو ۾. باقي مٿي وچ وارن صوبن ۾ اسان وارو حال آهي ۽ ڪراچي جي شهر وانگر دهلي جي هر گهٽي ۽ رستي تي ٿيندڙ ڪوتائي سڄي شهر کي ڏوڙاتي ڇڏيو آهي بلڪ ان کان بهتر ڪراچيءَ جي فضا ۽ رستا آهن. لاهور جا تہ تمام تمام سنا آهن.

هتي جي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ جتي Industrial Revolution آيو آهي ۽ ڳوٺ ڳوٺ ۾ جتي فيڪٽريون ۽ ڪارخانن ڪري عوام لاءِ روزگار جا ذريعا ۽ خوشحالي پيدا ٿي آهي اتي انهن ڪارخانن مان نڪرندڙ ڪيميڪلن ۽ زهريات بيماريون به پکيڙيون آهن.

اسان جي سنڌ ۽ پنجاب جي ڳوٺن ۾ به ڇيڻا ٿڦڻ هڪ عام ڳالهه هوندي هئي جيڪي سڪائڻ لاءِ ڀتين تي هنيا ويندا هئا. ننڍي هوندي هڪ چرچو (يا ٿي سگهي ٿو ته سچ به هجي) ٻڌو هوسين ته هڪ انگريز سنڌ جو هڪ ڳوٺ گهمڻ بعد پنهنجي حيرت جو اظهار ڪندي پنهنجي معلومات جي ڪوٽ پوري ڪرڻ لاءِ هڪ ڳوناٽي کان پڇيو: ”مهرباني ڪري اهو ته ٻڌاءِ ته توهان پنهنجين مينهن کي ڪيئن ٿا ترين ڪيو جو هو پٽ تي ڇيڻا لاهڻ بدران ڀتين تي ٿيون لاهين.“ بهرحال دنيا جي ملڪن ۾ ڇيڻا هڪ عام ۽ سستو Fuel آهي. منجهس Per Kilogramme ايترين Calories (گرمائش يا رڌ پچاءُ جي طاقت) نه آهن جيترين گاسليٽ يا ڪاٺين ۽ اڱارن ۾. پر جتي ملائيشيا وانگر ڪاٺ جام نه هجي يا جتي ننڍي ڪنڊ وانگر آدمشماري ۽ غربت گهٽي هجي اتي چانهه کان ٻوڙ ماني پچائڻ لاءِ ڇيڻا هڪ سستو آسانيءَ سان ملندڙ ۽ Environment friendly ٻارڻ آهي. يورپ ۽ ايشيا جي ڪيترن ملڪن ۾ ڇيڻ کي Direct ٻارڻ بدران وڏن پيپن (Cylinders) ۾ وجهي منجهانئس گيس پيدا ڪئي وڃي ٿي جيڪا Ethylene يا Propane ٽائيپ صاف گيس ٿئي (جنهن کي اسان وٽ عام زبان ۾ گوبر گيس سڏين ٿا) ۽ هيءَ ٻارڻ ۾ ڇيڻي وانگر گهٽو دونهون نٿي ڪري پر ڪي ڳوناٽا دونهين خاطر ئي ڇيڻا ٻارين ٿا جيئن مڇر ماڻهن ۽ وهٽن کي نه پٽين جن جو آزار هتي هندستان ۾ به ڏاڍو آهي. بلڪ اسان کان به وڌيڪ. جو هتي دهلي، آگري، هردوار توڙي امرتسر، سهارنپور ۽ بنارس ۾ اسان جي شهرن کان وڌيڪ گندگي آهي ۽ وڌيڪ مليريا آهي. فقط انڊين فلمن جي حد تائين انڊيا جا شهر ۽ ڳوٺ بهشت برين نظر اچن ٿا جن ۾ پريتي زنٽا، راني مکربي، پريانڪا چوپڙا، سري ديوي ۽ مڌوءَ جهڙيون پريون نچندي ٽپندي ۽ رومانس ڪندي نظر اچن ٿيون باقي حقيقت ان فلمي خيال کان مختلف آهي جنهن ۾ اس ۽ ڌوڙ ۾ ڪوجهيون ٿيل ۽ ڌوڙاٽيل، پگهر ۽ ڇيڻن جي ڌپ واريون ئي عام رستن تي نظر اچن ٿيون جيڪي وٽ کان وڌيڪ آفيسن ۽ اوور ٽائيم يا ٻنين ۾ پورهيو ڪرڻ ۽ اڻ پوري خوراڪ ۽ آرام ڪري نٻل ۽ نستيون لڳن ٿيون. اها بي ڳالهه آهي ته هڪ ڪمزور ۽ ڪاري سنهي عورت هڪ ٿلهي ۽ بي ڊولي صحتمند کان وڌيڪ سمارٽ لڳي ٿي ۽ پري جي ۽ پهرين Look ۾ اسان جي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ هلندڙ عورتن کان هتي جون وڌيڪ Appealing لڳن ٿيون. خاص ڪري شهرن جون جيڪي نه فقط ڊگريون هولڊر آهن پر علم به اٿن ۽ نه فقط انگريزي ڳالهائڻ ۾ پر ”چا ڳالهائڻ ڪپي“ ۾ به هوشيار آهن.

بهرحال پاڪستان جي رهاڪن کي الله جو شڪر ڪرڻ کپي جو ٻين نعمتن سان گڏ اسان وٽ گيس به آهي جيڪا سالن کان نه فقط بلوچستان جي شهر سئيءَ مان نڪري رهي آهي پر سنڌ ۽ پنجاب جي ڪن ڳوٺن مان پڻ ڳولي وئي آهي ۽ جيستائين زمين هيٺ گڏ ٿيل ان گيس جو ذخيرو هلندو رهندو تيستائين اسان جي ملڪ جا ماڻهو ڇيڻن ٿڦڻ ۽ ڇوڏا ڪرڻ کان بچيا رهندا. وڻ ڪپي ڪاٺيون ۽ ڇوڏا ڪرڻ به آسان ڪم آهي پر اڄ جي هيڏي آدمشماري لاءِ ڪٿي آهن ايڏا وڻ جن جي پيننگ ڪئي وڃي. اڄ اسان جي ملڪ جي شهرن توڙي ڳوٺن ۾ اسان جي رڌڻن ۽ ڪارخانن ۾ ٻارڻ جي گيس نلڪن ذريعي اڻين تي اچي جيئن پاٽي. ۽ ان گيس کان ته جاپان جهڙا ملڪ به محروم آهن. گذريل سال جاپان ۾ هجڻ دوران ڊبل روٽي جي ڳري قيمت ڪي نظر ۾ رکي اسان ٽوڪيو مان اٿو گهرايو ۽ چلهه تي ماني پچائي ڊبل روٽيءَ جو خرچ ٿي بچايو جيڪا ڪٿي به ڏيڍ سؤ ين (اسين روپين) کان گهٽ ناهي. ۽ تنهن ۾ به فقط ڇهه سلائيس ٿين. خبر پئي ته ماني پچائڻ تي جيتري گيس ٿي استعمال ٿئي اها ڊبل روٽيءَ جي قيمت کان مهانگي آهي.

جاپان ۽ انڊيا ملڪ (۽ ٻيا ڪيترائي) تيل ۽ پيٽرول وانگر گيس به ٻاهرن ملڪن مان گهرائين ٿا ۽ پوءِ سلينڊر ڀري گهرن لاءِ وڪڻن. اسان وٽ به ڪن ڪن هنڌن تي خاص ڪري پڪنڪ وغيره تي رڌ پچاءَ لاءِ سلينڊر استعمال ٿين ٿا پر اسان جي پنهنجي ملڪ مان نڪرندڙ گيس هجڻ ڪري انهن سليينڊرن جي قيمت ايڏي ڳري ناهي جيتري جاپان ۾ آهي. يا هتي انڊيا ۾ آهي. ان ڪري ته انڊيا ڪوشش ۾ لڳو پيو آهي ته ڌارين ملڪن کان پاڻيءَ جي جهازن (LG ۽ VLCC جهازن) ذريعي گيس گهرائڻ بدران پائيپن ذريعي ايران مان گهرائي وڃي ته من ڪجهه سستي پوي. جنهن جي پاڪستان پهرين اجازت نٿي ڏني پر هاڻ پنهنجي ملڪ مان گيس جا پائيپ لنگهڻ جي اجازت ڏني آهي. بهرحال هنن ملڪن ۾ اسان وانگر رڌ پچاءُ سستو نه آهي ۽ اسان وٽ هيڏي سستي گيس هوندي به اسان جو عوام ان کي مهانگو ٿو سمجهي ته هتي (انڊيا) جي هينين طبقي لاءِ جيڪو اسان جي ماڻهن کان به غريب آهي ۽ گهٽ ”ڏهاڙي“ ٿو حاصل ڪري، اهو ٻارڻ لاءِ ڪيڏي سوچ ويچار ڪندو هوندو. اهوئي سبب آهي جو انڊيا جي هر هڪ ڳوٺ ۾ ڇيڻا استعمال ڪرڻ عام آهي. بس يا ٽرين ۾ لنگهبو ته هر ڳوٺ جي پر واري ڀرڀرازيءَ ۾ ڇيڻن سڪڻ جا انبار نظر ايندا.

ڪيترن هنڌن تي مينهن پاڻيءَ جي بچاءَ ڪارڻ ان کي کوهہ وانگر گول شڪل ۾ اسٽور ڪري ٻاهران ڇيڻن سان ليپ ڏنو وڃي ٿو. پوءِ ضرورت مطابق، خاص ڪري سياري ۾ ان گڏ ٿيل اسٽور مان ٿورا ٿورا ڪري ڪڍيا وڃن ٿا.

اسان ڇاڇين جي بس هردوار کان ستر اسي ڪلوميٽر کن هلي روڪي نالي هڪ شهر وٽ پهتي. روڊ جي ٻنهي پاسي پارٽ آئل ۽ انڊيا آئل نالي پيٽرول پمپ ۽ انهن جي پر ۾ وڏيون هوٽلون هيون. ڪنڊياري جي دودي ۽ گهوٽڪي جي مهرچند جو اهو ارادو هو تہ مٽن يا ڇڪن ڪاڏي وڃي جو هفتي کان رڳو ڀاڄيون ۽ دال ڪائي رهيا هئاسين. گذريل هفتي کان دهليءَ ۾ رهائش اگروال ڌرمشالا ۾ هئي جتي جيتوڻيڪ گهوٽ جي پيءُ اسان جي دوست نولراءِ اوڏ اسان جي ڪاڏي لاءِ دهليءَ جا ٻہ ٽي سنا مسلمان بورچي هٿ ڪري رکيا هئا پر ڌرمشالا وارن سختيءَ سان منع ڪيو تہ انتظاميہ جي پاليسي مطابق هتي ڪوبہ پکي يا جانور تہ ڇا پر بيضو بہ نٿو ٽري سگهجي. سو هاڻ روڙڪي شهر جي بس اسٽاپ تي ٻنهي پاسي وڏيون هوٽلون ڏسي پڪ ٿي تہ مٽن يا ڇڪن جو ٻوڙ ملي ويندو پر مهرچند وارن کي اهو ٻڌي افسوس ٿيو تہ سڀ هوٽلون Vegeteranian ڪاڌي جون هيون جتي قطار ۾ رکيل ديڳڙن ۾ فقط مختلف قسمن جون ڀاڄيون ۽ داليون رڌل هيون. پيتارو جي پڙهيل ۽ هاڻي ڪنڊيارو جي بينڪ جي مئنيجر دودو اوڏ کي چيم تہ توهان ڇڱا گوشت جا شوقين آهيو. آئون مسلمان ٿي ايڏو ڪون ٿو چوان جيترو توها.

”ڀائيجان! روز زور داليون ڪائي ڪائي بيزا ٿي پيا آهيون. سچ تہ اسان کي توهان جو بہ خيال ٿئي ٿو تہ اسان پاڻ تہ ٺهيو پر توهان کي بہ رڳو ڀاڄيون ۽ داليون پيا کارايون.“

”منهنجي خيال ۾ توهان منهنجو فڪر نہ ڪريو. آئون جهازن ۽ جاپان ۽ سيٽبن جهڙن ملڪن ۾ رهيو آهيان جتي ڀاڄين ۽ دالين جي قيمت گوشت ۽ مڇيءَ کان وڌيڪ اهي. اهو هڪ اسان وٽ Complex آهي نہ تہ حقيقت اها آهي تہ تازين ڀاڄين ۽ دالين ۾ Vitamins ۽ Proteins گهڻيون آهن. خاص ڪري ان گوشت کان جيڪو پوڙهي ۽ بيمار جانور جو آهي يا جيڪو گهڻي وقت کان فروزن آهي.“

۽ پوءِ مهرچند ٺهڪ ڏيئي چيو: ”توهان مڙيئي پنهنجي دوست ۽ اسان جي سالي صاحب نولراءِ جو خرچ بچائيدائو.“

منهنجي پر ۾ ويٺل ڪنڊياري جي ڪاليج جي پروفيسر بسنت مون کي آهستي چيو: ”هي سڌرندا ئي ڪونہ. سفر ۾ اسان کي تہ جيڪي ملي ٿو کايو وڃو. گهرواري سک جي اميد رکڻ اجائي آهي.“

دودو مهرچند ۽ پروفيسر بسنت اسان واري پيتاري جي دوست نولراءِ اوڏ جا پيٽويا ٿين.

مهرچند جنهن جو گهوٽڪي ۾ بزنس آهي نولراءِ جي سڳي ۽ سڀ ۾ وڏي ڀيڻ پتليءَ جو مڙس آهي ۽ پروفيسر بسنت ۽ دودو جيڪي ٻئي ڪنڊيارو رهن ٿا اهي نول جي ٻي ماءُ سوناري جي ڌيئن ميران ۽ شانتا جا مڙس آهن جيڪي ارجن داس ۽ رامچند جون سڳيون ڀيڻيون ٿين. دودي جي وڏي ڀاءُ مور جي زال ڪانتا پڻ نارائڻ داس اوڏ جي ٻي زال سوناريءَ جي ڌيءَ آهي.

ٻين هندن ۾ بدي جي شادي جو رواج آهي يا نہ پر اوڏن ۾ آهي. جيئن نول جي ڀيڻ مهرچند جي زال آهي تہ مهرچند جي ڀيڻ گيتا نول جي زال آهي. مهرچند کي پنج ڌيئرون ۽ چار پٽ آهي. پاڻ پنهنجي نندي ڌيءَ مونيڪا ۽ زال پتليءَ سان هتي آيو آهي. مونيڪا MBA ڪئي آهي ۽ ڪراچي جي ڪنهن پرائيويٽ فرم ۾ مارڪيٽنگ آفيسر آهي. اهڙي طرح هن جا ٻيا وڏا ٻاردرشن، چندرا، انيلا ۽ رجنا پڻ مختلف سبجيڪٽن ۾ گريجوئيٽ بعد پرائيويٽ ڪمپنين ۾ نوڪري ڪن ٿا.

هندستان جي نئين ٺاهيل صوبي اترانچل جي شهر روڙڪي جي بس اسٽاپ تي مکسڊ ڀاڄي ۽ پنير دال سان ماني کائي ڇانهہ اچي بس ۾ ويٺي سين. رات جا نو ٿي چڪا هئا. بس اسٽاپ جي ٽڪري کي ڇڏي باقي پري پري تائين اونداهہ هئي. رڪي رڪي اينڊڙ ويندڙ ٽرڪ يا ڪمند سان ڀريل ٽرالر جي اچڻ وڃڻ جي روشني ٿئي ٿي يا رڪي رڪي آسمان تي ڪنوڻ جو چمڪاٽ ٿيڻ سان گڏ گوڙ جو ڌڌڪو ٿيو ٿي. آسمان اڃا ڪڪرن سان ڇانيل هو ۽ رڪي رڪي بارش جو وسڪارو بہ ٿيو ٿي. اهوئي سبب آهي جو اڄ جي هن سفر ۾ گرمي ۽ ڌوڙ تنگ نہ ڪيو باقي رستن جو هتي بہ اسان وانگر اهڙوئي ڪارو منهن ٿيو پيو آهي. هيٺ مٿي ويل، ٻڳل ۽ گپ سان ڀريل رستن تان ڊرائيور کي گاڏي هلائڻ ۾ ڪافي دقت درپيش آئي ٿي. اسان وارن همراهن ويندي انهن جي زالن ڊرائيور کي رڪي رڪي چڙٻون ۽ دڙڪا ڏنا ٿي تہ ”ڀائي ذرا تيز چلائو.“ يا پنهنجو پاڻ ۾ ٿي چيائو تہ ”ڊرائيور کي گاڏي هلائڻ نٿي اچي.“ وغيره پر نياڻو ڊرائيور ڇا ڪري رستو سوڙهو ۽ بيڪار قسم جون جنهن تان فقط هڪ ڪار اچي ۽ هڪ ڪار وڃي سگهي. ڪمند يا گاهہ سان ڀريل ٽرالر ٿي آيو تہ يا ان کي يا اسان جي بس کي روڊ تان اڌ کن هيٺ لهڻو ٿي پيو. رڪي رڪي بس آهستي هلندڙ ڍڳي گاڏين جي پويان پويان هلي ٿي. ڊرائيور هارن گهڻا ۽ زوردار ڏيئي گاڏو ڇڪيندڙ ڍڳي يا سانَ ۽ ان جي هڪلڻ واري کي ڍيڄاريو ٿي پر جيسين هن کي بہ ڪو سنوت وارو ڪچو رستو ملي جنهن تي لهي اسان کي وڌڻ جي جاءِ ڏئي يا جيسين سامهون کان اينڊڙ ٽريفڪ گهٽجي جيئن سانَ گاڏيءَ

ڪي بس اوور ٽيڪ ڪري اڳيان وڌي وڃي. يا ڪڏهن ڪڏهن وري اسان جي پنيان ايندڙ تيز رفتار گاڏين زور سان هارن تي ڏنا ته هيٺ ڪچي تي لهي کين رستو ڏيون. پر اسان جي ڊرائيور کي به ايترو عقل هو ته پنجاهه ڇٽن سان. پريل بس کي گپ هاڻي ڪچي ۾ لاهڻ سان ڪٿي هڪڙو پاسو هيٺ دٻجي نه وڃي ۽ پوءِ هيڏي ساري بس کي اونڌهه ۾ ڪير ڌڪا ڏئي ڏٻڻ مان ڪڍي سگهندو.

بهرحال اها اسان سيني لاءِ رعجب جي ڳالهه هئي ته هيڙا اهم رستا جيڪي هريدوار (Haridwar) جهڙي اهم شهر ڏي وڃن ٿا جي چڙ ته هندن جو حج ٿو ٿئي ۽ اهوئي رستو جيو اڳتي هندستان جي هڪ ٻئي اهم شهر ديرادون (Dehradun) ڏي ٿو وڃي اهڙو آهي جهڙو اڄ کان پنجويهه سال اڳ ڪنڊڪوٽ جو رستو جڏهن قمر شهباز اتي ماستري ڪندو هو.

”پائو نول هي ڪهڙي مرزيل ڊرائيور جي بس Hire ڪئي اٿئي؟“ مهرچند نول کي چيو.

”توهان کي ڳالهه سمجهه ۾ نه ايندي. هي ڊرائيور صحيح آهي.“ نول وراڻيو ”هتي ڊرائيور وڏي سوچ ويچار کان پوءِ ڪرڻو پوي ٿو جو گهڻي ڀاڱي ڊرائيورن کي شراب پيئڻ جي پٽ آهي. سگريٽ ڇڪڻ ٻي ڳالهه آهي، شراب جي نشي ۾ گاڏي هلائڻ خطرناڪ آهي. اسان وٽ ان ڪري پاڪستان مرسنا ڊرائيور آهن جو نشو نٿا ڪن. وڌ ۾ وڌ ڊگهي سفر وارا ٽرڪ ڊرائيور رستي جي هڪ اڌ هوٽل تي سوتو هڻن ٿا پر هتي جو پورهيت ان ڪري بدبخت آهي جو جيڪي ڪجهه هو ڪمائي ٿو ان مان پنهنجو ۽ ٻارن جو پيٽ پرڻ بدران پهرين ٺرو پئي ٿو. خبر اٿئي آئون جنهن وقت به بس ڪريان ٿو ته ان جي ڊرائيور جي پر ۾ ٻيهي منهن سونگهڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو ته ڪٿي شراب جي ڍپ ته نه اچي رهي آهيس، شراب پيئڻ وارو ڊرائيور توهان ڏي منهن ڪري ڳالهائڻ کان پيو ڪيٻائيندو.“

ڊرائيور انجڻ اسٽارٽ ڪري هڪ به هارن ڏنا هوٽل ۾ باقي چاچي هڪ هڪ ٿي بس ڏي وڌڻ لڳا. نول اعلان ڪيو ته هاڻ بس کي هلڻ ڏجي، ذري ذري چانهه پيئڻ لاءِ بس اسٽاپن تي لهڻ ۾ وقت ٿو ضايع ٿئي. ”هاڻ گهٽ ۾ گهٽ اترانچل صوبو لتاڙي اتر پرديش جي شهر کتائلي ۾ هلي چانهه پيئنداسين جتي ايندي وقت پڪوڙا ۽ سنبوسا کائون. ان بعد دهلي پهچڻ کان اڳ هڪ ٻئي شهر ميروٽ (Mreerut) اتر پرديش جو هي شهر ميروٽ جتي ايندي وقت به ترسيا هئاسين، دهليءَ کي ايترو ويجهو آهي جيترو حيدرآباد کي سڪرنڊ. واٽ تي سعيد آباد وٽ سمجهو ته غازي آباد جو تواريخي شهر آهي جتي دهليءَ کان بسون، ٽيڪسيون ۽ آٽو رڪشائون ايندڙيون رهن ٿيون. ميروٽ جي ساڄي پاسي هڪ ٻئي پرسان قطار ۾ پر ٻين رستن تي، امروها ۽ مراد آباد شهر آهن جيئن ٽنڊو ڄام، ٽنڊو محمد خان ۽ ڪوٽڙي. دراصل هندستان جي هن صوبي اتر پرديش ۾ ڪيترائي تواريخي شهر آهن جيڪي مسلمانن توڙي هندن لاءِ اهميت رکن ٿا ۽ سندن ذڪر نندي هوندي تاريخ ۾ يا هندستان کان لڏي آيل مهاجرن کان ٻڌو ويو آهي. ڪجهه شهر جن ڏي هتان دهليءَ کان بسون ائين ويندڙيون رهن ٿيون جيئن حيدرآباد کان هالا، ميرپورخاص، سيوهڻ، ٺٽو وغيره هن ريت آهن: لکنؤ ڪانپور، جهانسي، گورکپور، بدايون، بلند شهر، بريلي، الهه آباد، علي ڳڙهه ۽ آگرو وغيره. انهن مان ڪجهه شهرن ۾ وڃي چڪا آهيون يا ٻئي صوبي ۾ وڃڻ وقت انهن شهرن ۾ ترسيا آهيون جيئن هينئر دهليءَ کان هردوار ويندي ايندي به صوبا لتاڙيا پيا.

چاچي سڀ بس ۾ ويٺا ته بس چرڻ لڳي. نولراءِ جي وڏي ڀاءُ حشمت راءِ جي پٽ انجنيئر راڻي رڙ ڪري ڊرائيور کي ڪو سٺو ڪيسٽ هلائڻ لاءِ چيو. بلڪل اڳيان ٻي قطارن ۾ آئون وينل هوس. ڀائي ذرا. ”رقص کي ڪيفيت“ وارا گانا هلائجان.“ مون لقمو ڏنو مانس. ڇو جو ويندي وقت به هن جيڪي گانن جا ڪيسٽ پئي هلايا سي ”روح جي وندر“ يا ”تازگي بخشڻ“ بدران متي جو سور گهٽو هئا.

ڊرائيور ڪيسٽن جي ٿڦيءَ مان متيون ڪيسٽ ڪڍي ٽيپ رڪارڊ ۾ وڌو.

آجا پيا تو هي پيار دون، بينان تم پہ وار دون

”واهه واهه! زبردست“ گاني جا ٻول شروع ٿيڻ سان ئي مون داد ڏنو.

پائيجان خير؟

منهنجي پويان وينل دودي منهنجي ”واهه واهه“ واري ادا تي کلندي چيو.

”بابا هي اسان جي جوانيءَ جي ڏينهن جو گانو آهي جڏهن اسان ڪيڊٽ ڪاليج ڇڏي مئرين انجنيئرنگ لاءِ چٽگانگ (هاڻ بنگلاديش) ۾ داخلا ورتي هئيسين.“

”واقعي؟“ مهرچند تعجب ڪائيندي پڇيو.

”لتا جا هيڙا سريلا گانا ان وقت جون اسان جون دلپسند هيروئنون وحيده رحمان ۽ ٻيون اهي ڪوٽڙي ۽ حيدرآباد کان انڊيا ويل سنڌي فلمي هيروئنون ساڌنا ۽ ڪمود ڇڳاڻي جهڙيون فلمن ۾ ڳائينديون هيون.“

جهاز تي Sail ڪرڻ وقت بہ منهنجي دلپسند هئي يا نہ پر منهنجي بنگالي ڪلاس ميٽ جي وحيده رحمان فيوريٽ فلم ائڪٽريس ضرور هئي جو ان جو فوٽو فريم ڪرائي هن پنهنجي ٽيبل تي رکيو هو. ۽ جهاز جو اسٽيورڊ روزانو صبح جو ڪئبن ٺاهڻ وقت ٻين شين سان گڏ ان جي بہ Dusting ڪندو هو. پر پوءِ جيئن ئي ڪجهہ بندرگاهن بعد جهاز بنگال جي بندرگاهہ چٽگانگ ۾ آيو ۽ فخروءَ جي ٽيبل تي فلم ائڪٽريس جو فوٽو سندس اوچتو آيل پيءُ ڏٺي، فخروءَ کي دپ پئجي ته ان کي ان ئي وقت جهاز جي Port_ hole (دريءَ) مان هيٺ خليج بنگال ۾ ٽڙو ڪيو ويو. يعني وحيده رحمان جي تصوير کي.

”ان وقت توهان جو دلپسند هيرو ڪير هو؟“ دودي پڇيو.

”توهان کي تعجب لڳندو تہ اسان جو فيوريٽ هيرو شمي ڪپور هو. تن ڏينهن ۾ اميتاڀ وغير جهڙا اجا ميدان ۾ نہ لٿا هئا. راجڪپور وڏا خرچ ڪري پنهنجن پٽن کي متاثو ڪرڻ لاءِ ”ايوننگ ان پئرس“ جهڙيون فلمون نہ فقط ٺهرايون هيون پر دنيا جي مختلف ملڪن ۾ Distribution ڪئي هئي ۽ اسان اهي فلمون بيروت، ممباسا ۽ ڪولمبو جهڙن بندرگاهن ۾ ڏٺيون. پوءِ سگهوئي سن 1970ع ڌاري سنگاپور ۽ دبئي ۾ راجيش کنا ۽ اميتاڀ جون فلمون ڏسي دپي مهانڊي شمي ڪپور کي وساري نون جي تعريف ڪڻ لڳاسين. 1970ع تائين تہ ٽي وري يا ڪيسٽ رڪارڊ بہ اهڙو عام نہ ٿيو هو. وديو ۽ ڪمپيوٽر جو تہ ڪنهن سوچيو بہ ڪونہ هو. هر بندرگاهہ ۾ وڏي وندر انڊين فلمون ڏسڻ هو. سئنيما هال بندرگاهہ کان ڪيترو بہ پري هجي، بس نہ ويندي هئي تہ ٽيڪسيءَ ۾ اتي پهچي ويندا هئاسين. اڄ ٿو سوچيان تہ اهي فلمون Video تي اڄ هر ڪو گهر ۾ بہ ڏسي سگهي ٿو. اسان بيروت، ڪولمبو سنگاپور، پينانگ ۽ بئنڪاڪ جهڙن ڪئين بندرگاهن جون تواريخي ۽ ثقافتي جايون گهمڻ ۽ ڏسڻ بدران فلمن پنيان پئسي ۽ وقت جو زيان ڪندا رهياسين. ڇا ڪجي انهن ڏينهن ۾ پنهنجي وطن وربو هو تہ هر ڪو دوست يار پڇندو بہ انهن فلمن بابت هو. تن ڏينهن ۾ انڊين فلمون ڏسڻ وڏو Stauts Symbol هو.

دهليءَ ۾ سنڌي ڇوڪرين جو اسڪول

منهنجي انڊيا اچڻ کان بہ هفتا کن اڳ منهنجو پيارو جو ڪلاس ميٽ ۽ دوست نور احمد نظاماڻي پاڪستان حڪومت طرفان انڊيا ۾ ڏيڍ هفتي کن جو سيمينار اٽينڊ ڪري آيو هو. منهنجي انڊيا اچڻ جو ٻڌي هن مون کي دهليءَ ۾ هڪ سنڌي ڇوڪرين جو اسڪول ڏسڻ لاءِ تاڪيد ڪئي. هو ان اسڪول ۽ ان جي انتظاميہ مان بيحد متاثر ٿي لڳو.

”دهلي وڃين تہ اهو اسڪول ضرور ڏسجانءِ“ هن مون کي پنهنجي ڳوٺ ٽنڊو قيصر مان فون تي ٻڌايو.“ تون ليکڪ ماڻهو آهين اهو ڏسي ان تي ڪجهہ ضرور لکجانءِ. منجهس 1200 کان مٿي سنڌي ڇوڪريون پڙهن ٿيون. اهو اسڪول اتي جي هڪ ڊائريڪٽر جنرل پروفيسر ڊاڪٽر چندر ڏاسواڻيءَ اسان کي گهمايو هو. هو ان اسڪول جو Adviser پڻ آهي. سندس موبائين فون نمبر 9810532923 آهي ۽ اي ميل ائڊريس Daswani@vsnl.com آهي.

پروفيسر ڏاسواڻي پاڻ بہ هڪ دفعو ضياءالحق جي ڏينهن ۾ ۽ ٻيو دفعو هاڻ ويجهڙائيءَ ۾ انڊيا جي حڪومت طرفان اسلام آباد ۾ سرڪاري ڪانفرنس اٽينڊ ڪري ويو آهي. هن ڀيري تہ هو پنهنجو اصلوڪو گهر ڏسڻ لاءِ حيدرآباد بہ آيو جتي نظاماڻي صاحب جي هن سان ملاقات ٿي. نور احمد نظاماڻي پاڻ بہ ڪنهن NGO جو ڊائريڪٽر آهي ۽ ”ماڊرن ائگريڪلچر“ نالي هڪ انگريزي رسالي جو ايڊيٽر ۽ ڊان ۽ دي نيون انگريزي اخبارن جو Freelance ليکڪ پڻ آهي.

دهلي پهچي ٻن ٽن ڏينهن بعد مون پروفيسر ڏاسواڻيءَ کي فون ڪيو ۽ هن مون کي سندن اسڪول ڏسڻ، ٽيچنگ اسٽاف سان ملڻ ۽ مانيءَ جي دعوت ڪئي ۽ ٻڌايو تہ هي اسڪول دهليءَ جي ڏکڻ موتي باغ واري علائقي ۾ آهي جيڪو ساڌو واسواڻي جي نالي سان: Sadhu Vaswani International School for Girls Shati Niketan, New Delhi 110021. شانتي نڪيتن ۾ آهي.

”پل جي هينان پهچي پوءِ کابي وڃڻ بدران ساڄي مڙندين تہ سيڪنڊ اسٽريٽ وٽ توکي نظر ايندو.“ پروفيسر ڏسواڻيءَ مون کي اسڪول جي ائڊريس چڱي طرح ذهن نشين ڪرائي.

ڪجهه ڏينهن دهليءَ جي اوس پاس وارا شهر نولراءِ اوڏ جي پٽ مڪيش جي شاديءَ لاءِ سنڌ کان آيل ڄڃ سان گڏ گروپ جي صورت ۾ گهمڻ بعد هاڻ جيئن ئي واندڪائي ٿي تہ اسڪول ڏسڻ لاءِ پروفيسر ڏاسواڻيءَ کي فون ڪيم تہ هاڻ اچڻ چاهيان ٿو.

”توهان 24 مارچ تائين ڪڏهن بہ اچي سگهو ٿا جو ان کان پوءِ 25 ۽ 26 هوليءَ جي ۽ 27 تاريخ آچر تي موڪل آهي ۽ اسڪول بند رهندا.“ هن ٻڌايو.

مون ساڍس 23 تاريخ مقرر ڪئي.

”منجهد ڏاري اچجو جيئن ماني بہ کائي سگهون.“ پروفيسر صاحب چيو.

”مانيءَ جي تڪلف ۾ نٿا پئون جيئن وقت بچي پوي. آئون رڳو توهان سان ملڻ ۽ اسڪول ڏسڻ ٿو چاهيان. خبرن دوران چانهه ڪٽي پيئنداسين.“

”چڱو جيئن توهان کي سهولت ۾ اچي.“

ڪالهه 23 تاريخ هئي ۽ آئون دهليءَ جو وڏو گرلس اسڪول ڏسي آيس. پروفسير صاحب وٽ ڏهين بجي ملڻ جو پروگرام رٿيو هوم سو ڪلاڪ ڪن اڳ نائين بجي ڌاري تيار ٿي، ڪيمرا کڻي هتي جي ماڻهن جي عام ۽ فئوريٽ سواري ”آٽورڪشا“ لاءِ اچي بيٺس. هتي جي آٽو رڪشا اسان جي رڪشا جهڙي ئي آهي جنهن کي اڳيان موٽر سائيڪل ٺي چڪي ٿي پر هتي هن کي فقط رڪشا چوڻ بدران آٽو رڪشا يا فقط آٽو چيو وڃي ٿو جو هتي انڊيا ۾ ان رڪشا کان علاوه هڪ ٻي بہ رڪشا آهي جيڪا مشيني پاور تي هلڻ بدران انساني طاقت تي هلي ٿي ۽ اها سائيڪل رڪشا سڏجي ٿي. هتي جي آٽو رڪشا اسان جي رڪشا کان ڪافي وڏي آهي ۽ ٽي ماڻهو تہ آرام سان ويهي سگهن ٿا بلڪ چوٿون بہ ڏڪيو سڪيو ويهي سگهي ٿو ۽ ايترو ئي Comforatooble آهي جيتري ننڍي ڪار. اسان جي رڪشائن وانگر هنن جون دونهون نہ وينل مسافر کي تنگ ڪري ٿو نہ پريان ايندڙن کي. دونهين تي ڪنٽرول رکڻ لاءِ هڪ تہ هي سڀ آٽو رڪشائون CNG گيس تي هلن ٿيون ۽ ٻيو تہ انهن جو Exhaust پائيپ هيٺ اهڙي هنڌ تي آهي جو ان جو سموڪ مٿي اچڻ تائين هوا سان ڪافي Dilute ٿيو وڃي. هتي جون سائيڪل رڪشائون ٿوري مسافريءَ لاءِ ٿورن پئسن تي هلن ٿيون. غريب ۽ ڏٻرا رڪشائن وارا پن پن ٿلهن متارن مردن يا عورتن کي پنيان سيٽ تي ويهاري ڪڙ ڪپڙ ۾ چاڙهين وارن رستن تان جنهن محنت سان هلن ٿا اهو ڏسي پهريان ڏينهن تہ افسوس ٿيندو هو تہ ايترو بار تہ جانور بہ ڍوئيندي ڪيٻائي پر ايشيا جي ٻين شهرن وانگر انڊيا جي شهر ۾ بہ جتي امير ماڻهن جا يورپ جي ماڻهن کان بہ وڏا ٺاٺ ۽ عيش آهن اتي انهن شهرن جي عوام جو وڏو حصو اهڙي غربت ۽ ڪسمپرسيءَ جي زندگي گذاري ٿو جيڪا هڪ جانور لاءِ بہ انسان جي دل ۾ ڪهل پيدا ڪري.

هونءَ تہ رستي تي هر وقت خالي رڪشائن جي قطار نظر ايندي هئي پر ڪالهہ پروفيسر ڏاسواڻي وٽ وڃڻ لاءِ نڪتس تہ خالي رڪشا نہ ملي. سڀ پريل لنگهي رهيون هيون جيڪا خالي ملي ان جو ڊرائيور اهو پڇي تہ موتي باغ مارڪيٽ ڪٿي آهي، ۽ آئون چا ٻڌايانس تہ ڪٿي آهي. بهرحال اهو اندازو لڳايم تہ ڪافي پري آهي. يعني آئون ڪٿي ڪلفٽن وٽ بيٺو آهيان تہ پروفيسر ڏاسواڻي جي آفيس جڻ تہ تاج بلوچ جي گلستان جوهر واري پراڻي سوجهرو آفيس تي يا ٿي سگهي ٿو تہ اجا بہ پري هجي جو دهلي تہ ڪراچيءَ جي آدمشاري توڙي پکيڙ ۾ ٻيٽي ٽيٽي ٿيندي ۽ جنهن علائقي ۾ آئون رهيو پيو آهيان ان جو هر رڪشا ڊرائيور هر ڏورانهين علائقي کان واقف نہ آهي ۽ هوڏانهن دير ٿيڻ تي پروفيسر ڏاسواڻي چا سوچيندو تہ سنڌي مسلمان کي نہ پئسي جو قدر آهي نہ وقت جو. آخر هڪ خالي رڪشا ۾ ٽپ ڏيئي چڙهي پيس.

”ڪهان چلنا هي؟“ رڪشا واري سوال ڪيو.

”هتان گهٽين مان نڪري پاس سئنيما واري مين روڊ تي تہ هل تہ ٻڌايائين ٿو.“

هو بہ چار گهٽيون لتاڙي پارٽ آئل واري پيٽرول پمپ وٽ مين روڊ تي اچي بيٺو. روڊ جي مٿان وڏن بلو رنگ جي بورڊن تي هڪ پاسي همدرد يونيورسٽي، بهائي ايرانين جو لوٽس مندر ۽ هندن جو ڪالڪا مندر هو تہ ٻئي پاسي نهرو پارڪ، امير خسرو پارڪ وغيره لکيل هئا. آئون منجهي پيس تہ ڪهڙي طرف هن کي رڪشا هلڻ لاءِ چوان. پيٽرول پمپ وٽ بيٺل ٽن چئن رڪشا وارن کان موتي باغ مارڪيٽ جو پڇيم جنهن تي هنن مون واري ڊرائيور کي ٻڌايو. جاءِ واقعي پري هئي. ڊرائيور اوستائين سمجهي ويو تہ آئون ڪنهن ٻئي شهر يا ملڪ جو آهيان دهليءَ جو هر گز نہ. هاڻ رستو معلوم ٿيڻ تي هن مون لاءِ ٻيو مسئلو ڪڙو ڪيو.

”ميٽر تي نہ هلندس، ميٽر خراب اٿم.“

”مڙيئي خير آهي ڪيترو وٺندين.“

”پنجاھہ روپيا.“

”چڱو پنجاھہ ڀر بہ ھل.“ مون چيو مانس گذريل ھفتي ڏيڍ کان اسين ھر رڪشا ۾ ميٽر بنا پيا ھلون ۽ ھن جا پنجاھہ روپيا بہ مفاصلي جي حساب سان اسان ڪراچي وارن لاءِ گھٽ آھن جو اتي صدر کان ايئرپورٽ تائين ٽيڪسي بہ سؤ روپيا ٿي وٺي ۽ ھتي ھي جنتر منتر واري ٽيڪسي ٽيھہ چاليس روپيا ڪن ٿي وٺي.

اسان جو بحث ھلي رھيو ھو اتي ڪو موٽر سائيڪل تي پوليس وارو اچي لنگھيو تنھن بيھارڻ جو سبب ميٽر خراب جو ٻڌي ڊرائيور کي دٻ پٽي ۽ مون کي ٻي رڪشا ۾ ويھڻ لاءِ چيو جيڪو ميٽر کي ھيٺ ڪري سڌو ٿي ائين ھلڻ لڳو ڄڻ ڪو رڪوع ۾ ويٺو ھجي. پوليس واري پھرين کي ذري گھٽ چالان ٿي ڪيو تہ جڏھن ميٽر صحيح نہ ھو تہ گھران نڪتين ڇو. پر پوءِ معافيون وٺن تي پوليس واري ڇڏي ڏنس. آئون بہ ٻنھي (يعني پوليس واري ۽ پھرين رڪشا واري) جي مختلف طرفن ڏي روانو ٿيڻ تائين پوئين آرسيءَ ۾ ڏسندو رھيس تہ پوليس وارو رشوت ۾ ڪو نوٽ تہ نٿو وٺيس. پر نہ. اھڙي ڪا بہ سين نہ ٿي ان ڪري ان جو احوال لکڻ کان عاجز آھيان. آئون نٿو چوان تہ ھتي جي پوليس ڪا پاڪ پوتر آھي ۽ نہ ھتي جي پوليس جا ملائيشيا ۽ جاپان جي پوليس جھڙا ڳرا پگھار آھن، پر ھتي اھي ذليل نظارا نٿا ڏسجن جن جي اسان وٽ باھہ ٻري پئي آھي. اسان جي پوليس تہ ڏينھن ڏٺي جو ڏاڙيلن واري ڦر پئي ڪري ۽ مٿان وري اھو راڳ بہ پئي ڳائي تہ ”قوم کي خدمت کرنا ھي فرض ھمارا!“ شايد اھوئي سبب آھي جو انڊيا جي عوام پوليس کان ڊڄي ٿي. ھنن کي خبر آھي تہ انڊيا جو ٻچڙيوال ۽ غريب پوليس وارو جيتوڻيڪ بک تي ڊيوٽي پيو ڏئي پر سولو وڪامڻ وارو ناھي شھر ۾ ورولي ڪو ڪٿي ڪٿي پوليس وارو نظر ايندو ۽ ان سنھي لوڪڙ جھڙي چوڪرات جو اشارو بہ وڏن ٽرڪ ڊرائيورن ۽ لارين وارن کي ڏڪايو ڇڏي جو کين خبر آھي تہ ان پوليس واري جي پويان سڄو پوليس فورس ۽ حڪومت آھي ۽ سڀ کان وڏي ڳالھہ ھن کي خريد ڪرڻ سولو ناھي. ھڪ بہ دفعا رستي تي چيڪنگ لاءِ بيٺل اڪيلي پوليس واري کي ڏٺم جيڪو رستي تان لنگھندڙ مشڪوڪ گاڏين جي چيڪنگ ڪري رھيو ھو. ھن جنھن کي ٿي ڏنڊيءَ سان اشارو ڪيو ان يڪدم پنھنجي گاڏي پاسي تي بيھاري ٿي ڇڏي ۽ پنھنجا ڪاغذ ڪڍي ڏيکاريا ٿي. اسان وٽ (پيو نہ تہ گل بائي ۽ ماڙيپور واري علائقي ۾ ئي ھلي ڏسو) ٿي ٿي پوليس وارا بيٺا ھوندا. پوليس وارو سيٽيون وڄائي ھنن کي بيھارڻ جي ڪندو. ڪو گاڏيءَ وارو بيھندو ڪو (جنھن وٽ صحيح ڪاغذ يا لائسنس نہ ھوندا) نہ بيھندو. ڪڏھن ڪڏھن تہ بدمعاش يا اثر رسوخ وارن مالڪن جا ڊرائيور بيھڻ جو اشارو ملڻ تي خار ۾ پوليس واري کي بڄو ڏيئي ھليا ويندا. ھڪ اھڙي بس ڊرائيور کان اڳتي ھڪ سنگل وٽ پڇي ان بابت پڇيم تہ ائين ڪرڻ سان ڊپ نٿو ٿئي جڏھن تہ ٽئڪسي ۽ گاڏيءَ جا ڪاغذ بہ پورا نہ ھا ٿئي؟

”تہ ان لاءِ تہ ھنن...... کي روزانو سؤ روپيا ڏيون ٿا. پوءِ وري ھي سيٽيون وڄائي اسان جو وقت ڇو ٿا خراب ڪن.“ ھن وراڻيو.

ھڪ سنڌي ASI کان پڇيم تہ اھڙن بي قانوني ڊرائيورن تي سختي ڇو نٿا ڪريو.

”سائين اھي ئي تہ آھن جيڪي وڏن صاحبن جي خرچ پکي لاءِ رشوت ٿا ڏين ۽ ٻيو تہ ھر گاڏي ڪنھن وڏي آفيسر جي آھي. ڪنھن ۾ ھٿ وجھي ڪنھن ۾ وجھون. ھتي ڪين جھليندا اسين تہ اڳيان ڪين ڇڏيو ويندو ان ڪري پيا ٿا زماني کي منھن ڏيون ۽ نوڪريون ڪريون.“

بھرحال دھليءَ جو ھي رڪشا ڊرائيور من کي اڳيان وٺندو ھليو رستي تي مواچند ھاسپيٽل وٽ مون رڪشا کي بيھاري پروفيسر ڏاسواڻيءَ کي PCO تان فون تي ٻڌايو تہ اچان پيو جيتوڻيڪ پھچندي ٿوري دير ٿي وڃي. ھن رڪشا واري کي Exact location ٻڌائي ۽ پوءِ باقي رستا پار ڪري ڊرائيور شانتي نڪيتان مان اچي ڪيو جتي جي ھڪ وڏي عمارت جي مين گيٽ تي ”ساڌو واسواڻي انٽرنيشنل گرلس اسڪول“ لکيل ھو.

اسڪول جي گيٽ تي لھي گارڊ روم ۾ رکيل رجسٽر تي پنھنجو نالو ائڊريس ۽ اسڪول ۾ اچڻ جو سبب لکيو ۽ پوءِ ريسپشن تي پھتس تہ اتي جي ڪلارڪ ڇوڪريءَ يڪدم نوڪر کي سڏ ڪري مون کي پروفيسر ڏاسواڻيءَ وٽ موڪليو.

پروفيسر صاحب ھن وٽ ويٺل وائيس پرنسپال ۽ ھڪ ٻن ٻين ليڊي ٽيچرن سان مون کي ملائيندي ھنن کي ٻڌايو تہ الطا جھازن جو انجنيئر ۽ پروفيسر ھوندي ليکڪ پڻ آھي، جنھن جا سنڌي ۾ لکيل ڪتاب پنھنجي لئبريري ۾ پڻ آھن.

پروفيسر ڏاسواڻي ۽ مون کي سنڌي ۾ ڳالھائيندو ٻڌي ھڪ نان، سنڌي ٽيچر ڏاسواڻيءَ سان حيرت جو اظھار ڪيو تہ توھان انڊين سنڌي ۽ پاڪستاني سنڌي ھڪ ٻئي جي زبان سمجھو ٿا.

Why Not ڏاسواڻيءَ جواب ڏنس.

”انڊيا جي تامل ناڊوءَ جو ھڪ ھندو تامل، سريلنڪا جو عيسائي تامل ۽ ملائيشيا جو مسلمان تامل بہ تہ ھڪ ئي زبان تامل ڳالھائين ۽ سمجھن ٿا.“

”هن جو مطلب شايد اهو هجي ته اڄ صديءَ جي Gap ۾ اسان جي سنڌيءَ ۾ عربي ۽ فارسيءَ جا ۽ توهان جي سنڌيءَ ۾ هندي ۽ سنسڪرت جا ايترا لفظ اچي ويا هجن جو پاڻ کي هڪ ٻئي جي سنڌي سمجهڻ ۾ ڏکيائي ٿئي.“ مون چيو.

”ڏارين زبانن جا لفظ آيا آهن پر تمام گهٽ ۽ مزي جي ڳالهه اها ته عربي ۽ فارسيءَ جا لفظ اسان جي به سنڌي ۾ اچي ويا آهن بلڪ عرب ملڪن ۾ انڊيا جا ايترا ته ماڻهو ڪم ڪن ٿا جو هنديءَ ۾ ڪيترا لفظ عربيءَ جا اچي ويا آهن.“ پروفيسر ڏاسواڻي ٻڌايو.

چانهه تي ڏاسواڻي ٻڌايو ته هو 1936ع ۾ حيدرآباد ۾ ڄائو. حيدرآباد جو اصل نالو خدا آباد به هو. ”اسان حيدرآباد جا پراڻا رهواسي هجڻ ڪري اسان اڄ به هتي خدا آبادي سڏجون ٿا.“

ڊاڪٽر چندر ڏاسواڻيءَ پرائمري تعليمي حيدرآباد مان ورتي بعد ايم اي، انگريزيءَ ۾ 1959ع ۾ آگره يونيورسٽي مان ڪئي ان بعد Linguistics (زبانن جي ڄاڻ) ۾ ايم اي ۽ پي ايڇ ڊي 1996ع ۾ آمريڪا جي ڪارنيل يونيورسٽيءَ مان ڪئي. پاڻ پنهنجو Teaching Carrier 1952ع کان ديرادون جي پاوناٽي پرائمري اسڪول کان شروع ڪيو ۽ دهلي يونيورسٽيءَ جي ديال سنگهه ڪاليج ۾ انگريزيءَ جو ليڪچرر ٿي رهيو ۽ پوءِ نهرو يونيورسٽي ۽ پونا يونيورسٽي ۾ پروفيسر ۽ هينئر ڊائريڪٽر آهي.

پروفيسر چندر ڏاسواڻي ٻڌايو ته هي اسڪول ساڌو واسواڻيءَ جي Mission جو هڪ حصو آهي.

”ساڌوءَ واسواڻي هميشه چوندو هو ته نياڻي کي پڙهايو ڪا به قوم تيستائين سرخرو ۽ طاقتور ٿي نٿي سگهي جيستائين ان جي نياڻي کي علم جهڙو زيور نٿو ڏنو وڃي. تعليم يافته ڇوڪري هڪ سني ماءُ بڻجي سچي ڪتب کي سکي بنائي سگهي ٿي. هوءَ پنهنجن ٻارن کي اخلاق اندر رکي سگهي ٿي. جو جو ٻار جي نيپاج تي ماءُ جو ئي وڌو اثر ٿئي ٿو اهائي ٻار سان گهڻو وقت گهر ۾ رهي ٿي، پيءُ ته روزگار خاطر سڄو ڏينهن آفيس يا ڪارخاني ۾ گذاري ڇڏي ۽ هن جو ٻارن سان ايترو Interact نٿو رهي جيترو ماءُ جو.“

پروفيسر چندر وڌيڪ ٻڌايو ته حيدرآباد جو ميران اسڪول به ساڌوءَ ٺهرايو هن جو ان کي اڳتي هلي يونيورسٽي ٺاهڻ جو ارادو هو. هن ته هندستان جي ورهاڱي تي به سنڌ نه ڇڏي، هن کي سنڌ ۾ رهجي ويل هندن ۽ مسلمانن به نٿي ڇڏيو پر پوءِ اڳتي هلي هڪ ته هتان هندستان کان پاڪستان لڏي ويل مسلمانن ڊيڄاريو ۽ ڌمڪايو ۽ ٻيو هيڏانهن انڊيا لڏي آيل هندن به هن کي لکيو ته توهان جهڙا ماڻهو جيڪر هيڏانهن اچي اسان جي مورل سپورٽ ڪن ته اسان جي به همت افزائي ٿئي ۽ پوءِ 1950ع ڌاري ساڌو واسواڻي سنڌ ڇڏي هندستان آيو.

ساڌو واسواڻي 25 نومبر 1879ع تي حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو پاڻ شاعر، فلاسفر ۽ عظيم استاد هو جنهن انسان ذات جي خدمت ۾ پنهنجي زندگي گذاري ڇڏي. هن جو گهڻو زور علم حاصل ڪرڻ جي پرچار تي هو. هن 1931ع ۾ (جڏهن پاڻ پنجاهه ورهين جو هو ته) حيدرآباد ۾ ”سخي ستسانگ“ (Sakhi Satsang) نالي سان پنهنجي تحريڪ جي شروعات ڪئي. انڊيا اچڻ بعد ساڌو واسواڻيءَ پنهنجي مشن کي وري جاري رکيو ۽ هاڻ هن جي تحريڪ Brotherhood Assoication جي نالي سان ڪم ڪرڻ لڳي ۽ پنهنجو هيڊ ڪوارٽر پوني کي ناهيو. تعليم سان گڏ هاڻ هو ڪميونٽي جي خدمت جا ڪم پڻ ڪرڻ لڳو. خاص ڪري غريبن جو مفت علاج ڪرڻ لاءِ اسپتالون قائم ڪرڻ شروع ڪيون.

پوني شهر جي ريلوي اسٽيشن مان نڪرڻ تي ڪجهه فاصلي تي ساڌو واسواڻي نالي هڪ روڊ اچي ٿو جنهن جي چوراهي تي ساڌوءَ جو پتل ۽ ٽامي جو ٺهيل هڪ ڏهه فوٽ ڊگهو Statue لڳل آهي. شهر جي وچ ۾ ساڌو واسواڻي مشن جي خوبصورت عمارت ٽن ايڪڙن جي پلاٽ تي ٺهيل آهي جتي هن سنڌ توڙي دنيا جي شهرن ۾ رهندڙ ساڌوءَ جا شيدائي ڪجهه ڪلاڪن يا ڪجهه ڏينهن لاءِ پوني اچن ٿا ته ان ۾ رهن ٿا.

1966ع ۾ ساڌو واسواڻي جي ديهانت بعد سندس مداحن سندس مشن جو نالو ”بردرهڊ ايسوسيئيشن“ مان بدلائي ”ساڌو واسواڻي مشن“ رکيو آهي ۽ هاڻ هن مشن هيٺ هلندڙ خير جا ڪم ”دادا جشن پي واسواڻي“ جي نظر هيٺ ٿين ٿا. داد واسواڻي جا ليڪچر صبح جي وقت انڊين چينل Sony تان روزانو اڌ ڪلاڪ لاءِ اچن ٿا، جهيڻي آواز ۽ ڪمزور صحت وارو هي جهور پوڙهو عالم اڄڪلهه سنڌ وٽڻو آهي جتي هو ڪراچي، حيدرآباد ۽ ٻين شهرن ۾ ليڪچر ڏيندو.

ساڌو واسواڻي جي مشن ان ۾ يقين رکي ٿي ته سيني مذهبن ۾ ساڳي ڳالهه آهي ۽ سيني جي عالمن اوتارن، پيغمبر جي عزت ڪجي. اهوئي سبب آهي جو هتي دهلي جي هن اسڪول ۾ توڙي ساڌو واسواڻي جي ٻين ادارن ۾ هر مذهب ۽ ان جو نياپو پهچائڻ وارن جو ڏينهن وڏي عزت ۽ احترام سان ملهائين ٿا. ساڌو واسواڻيءَ جو هڪ هنڌ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيل قول/ شعر پڙهيم:

In all religions Light is Thine
In all the Saints the Picture is Thine.

پروفيسر چندر ڏاسواڻيءَ ٻڌايو تہ دهليءَ جي هن اسڪول يعني ساڌو واسواڻي گرلس اسڪول ۾ ڪي جي ۽ نرسريءَ کان وٺي ڏهين ۽ ٻارهين تائين ڪلاس آهن. يعني هڪ دفعو جڏهن چوڪري نرسريءَ ۾ داخلا وٺي ٿي تہ ٻارهن ڪلاس پاس ڪري نڪري ٿي يعني هوءَ هن اسڪول ۾ زندگيءَ جا چوڏهن سال گذاري ٿي. هتي تعليم وٺندڙ شاگرديائين جو پنهنجو پاڻ ۾ هن اسڪول سان هڪ اڻ ٽٽندڙ رشتو ۽ پيار رهي ٿو.

ڪلاس ڏهين تائين سيني کي ساڳيا سبجيڪٽ ڪٽا پون ٿا ان بعد مئٽس، بائلاجي، ڪامرس، هوم ايڪانامڪس ۽ هاڻ بايوٽيڪ بہ شروع ڪرايو ويو آهي. هر ڪلاس جي شاگرديائين جي تعداد مطابق ٻہ يا ٽي سيڪشن آهن. زبانن ۾ انگريزي، هندي، سنڌي ۽ سنسڪرت پڙهائي وڃي ٿي. سنڌي نہ فقط پڙهائي وڃي ٿي پر هندي لکٽي بدران ان ئي عربي اسٽائيل ۾ لکائي وڃي ٿي جنهن ۾ اسان وٽ عام آهي. اسڪول ڏسڻ دوران آئون انهن چوڪرين جا نالا پڙهڻ لڳس جن مختلف ڪلاس مان هن سال سنڌيءَ ۾ ٽاپ ڪري انعام حاصل ڪيو آهي. ختاب آڏواڻي، پانو پنجواڻي، مالا آلواڻي، نينا پامباني، هينا سومائي، ڪارونا مامتاڻي، مڪتا چڳاڻي، لاتيڪا ڏيماڻي وغيره.

جن چوڪرين کي هن سال ميرٽ مطابق اسڪالرون ڏنيون ويون آهن، انهن جا نالا پڻ پڙهيم: پاونا اسراڻي، ڪنچن ساولاڻي، پاوڪا پماڻي، نيها ملڪاڻي، ماهيما گلابراڻي وغيره.

ساڌو واسواڻي مشن جي سڀ کان وڏي خيراتي اسپتال پوني شهر جي ڪوري گائون پارڪ واري علائقي ۾ The Sadhu Vaswani Medical Complex ۾ آهي. هيءَ اسپتال دادا واسواڻي (Dada J.P. Vaswani) جي ڪوشش سان ٺهي راس ٿي ۽ هن جي ئي خواب جي پوئواري ڪري ٿي تہ اها اسپتال جنهن ۾ بيمار کي داخلا کان منع ان ڪري نہ ڪئي وڃي تہ هو غريب آهي، اها اسپتال جتي هيناڻين کان هيناڻين ذات جي مريض جو بہ علاج ڪيو وڃي. دادا واسواڻي پنهنجن انگريزي ليڪچرن ۾ بار بار اهو چوندو رهي ٿو تہ:

Every Patient is a Picture of God. To serve him is to worship God.

مٿين اسپتال کان علاوه ٻيون بہ ڪيتريون ننڍيون وڏيون اسپتالون ۽ ادارا آهن جيڪي "ساڌو واسواڻي مشن" هيٺ ڪم ڪن ٿا. جيئن تہ ٻڌراڻي اسپتال جنهن جو افتتاح مدير ٽريسا 1989ع ۾ ڪيو. هن ۾ 22 ڊپارٽمينٽ، 86 ڪنسلٽنٽ، 270 وزٽنگ ڪنسلٽنٽ ۽ 186 نرسون ۽ 80 ٽيڪنيشن آهن. ويندي Dialysis مفت ۾ ٿئي ٿي.

1995ع ۾ موربائي نارائڻ داس ڪينسر انسٽيٽيوٽ ۽ ريسرچ سينٽر جو افتتاح دادا واسواڻيءَ ڪيو. هيءَ 150 بسترن جي اسپتال آهي ۽ سال ۾ اٽڪل پنج هزار مريضن جي ريڊئيشن، ڪيموٿراپي ۽ سرجريءَ ذريعي مفت عالج ڪيو وڃي ٿو.

اسپتال ۾ رهائش ۽ علاج جو خرچ وغيره هندستان ۽ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ رهندڙ سخي هندو ڪن ٿا. اسپتال جي انتظاميہ هر مرض جي علاج جو خرچ مقرر ڪري ڇڏيو آهي. ڪو چاهي تہ هو هڪ غريب جي اکين جي آپريشن ڪرائي خير ڪٽان تہ هو انڊين 2100 روپيا يا پنجاهہ آمريڪن ڊالر اسپتال جي انتظاميہ کي موڪلي ڏئي. يا ڪو ڪنهن غريب کي مفت ۾ Dialysis ڪرائڻ ٿو چاهي تہ هو اٺ سؤ روپيا يا ويهہ آمريڪن ڊالر في ماڻهوءَ جي حساب سان موڪلي اجر حاصل ڪري سگهي ٿو. هونءَ هندوءَ کي پلي ڪو واڻيو (پڪو ڪنجوس) چوي پر حقيقت اها آهي تہ هو خير جي ڪمن ۾ بہ پئسو خوب ٿو خرچ ڪري. اخبارن ۾ پڙهيو يا هتي رهڻ دوران ڏسان پيو تہ ڪيترا انڊين جيڪي آمريڪا، يورپ ۽ جاپان ۽ ٻين والين ۾ رهيا پيا آهن ۽ هنن جو بزنس سٺو هلي ويو آهي تہ هو هتي پنهنجي وطن اڇي غريبن جي خوب مدد ڪن ٿا. ڪي مخير حضرات اسپتالون ٺهرائين ٿا تہ ڪي اسڪول ۽ مندر تہ ڪي وري غريبن کي رهائش لاءِ گهر ٺهرائين ڏين ٿا. اهڙن قسمن جي ڪجهہ مشهور Philanthropists (سخي مردن) جو دلچسپ احوال هن سفر نامي ۾ يا ڪنهن ٻئي ڪتاب ۾ ضرور ڪنداسين. هو نہ فقط انسان ذات لاءِ پر جانورن ۽ پکين لاءِ پڻ پلو ڪرڻ چاهين ٿا. سنڌ ۾ اسان جيڪي ننڍي هوندي گهوڙن ۽ ٻين جانورن لاءِ پاڻي پيئڻ جا حوض حيدرآباد، ڪراچي ۽ ٻين شهرن ۾ ڏٺا اهي سڀ هندن جا ئي ٺهرايل هئا. پاڪستان ٺهڻ بعد ڪنهن نوان تہ نہ ٺهرايا پر پراڻن جي بہ مرمت نہ ٿي ويتر انهن پلاٽن تي ئي قبضو ٿي ويو. عوام جي فرحت ۽ سک لاءِ جيڪي داس گارڊن ۽ رام باغ جهڙا حيدرآباد، ڪراچي ۽ ٻين شهرن ۾ پارڪ ۽ باغيچا هئا. يا ڪراچي جهڙي شهر ۾ تعليم پرائڻ لاءِ غريب شاگردن جي رهائش جي بندوبست لاءِ هاسٽلون هيون سي پڻ سڀ هندن پنهنجي هڙون خرچ ڪري ٺهرايون. اسان وڏو ڇيهہ اهو ڪيو تہ نالا مٽائي مسلماني طرز جا رکڻ کي ئي خير جو ڪم سمجهيوسين. انڊيا ۾ عوام جي سک لاءِ جيڪي خيراتي پروجيڪٽ ٺهندا رهن ٿا اهي صاف ظاهر نظر اچن ٿا، انهن جون انتظاميون ايمانداريءَ سان خرچ هلائين ٿيون ۽ هتي توڙي پرديس ۾ رهندڙ هندو توڙي سک دل سان مالي ۽ جاني مدد ڪن ٿا جيئن دهليءَ جي هن ساڌو واسواڻي اسڪول لاءِ بہ هڪ طرف امير هندو پئسو موڪلين ٿا تہ ٻئي طرف پروفيسر چندر ڏاسواڻيءَ جهڙا قابل ۽ ايماندار ماڻهو صبح کان شام تائين ويهي ان کي بهتر کان بهتر طريقي تي هلائين ٿا جيئن غريبن غربي جا ٻار

هڪ سٺي ماحول ۾ نه برابر خرچ تي اعليٰ کان اعليٰ تعليم حاصل ڪري قابل ٿي نڪرن ۽ ان قابليت جو تڇ اسٽون اهو آهي جو آمريڪا ۽ يورپ ته ڇا اسان جا عرب ملڪ توڙي ملائيشيا، انڊونيشيا ۽ برونائي جهڙا مسلمان ملڪ به انڊيا جي ماڻهن کي نوڪري ڏيڻ پسند ڪن ٿا جو هنن کي صحيح تعليم ۽ قابليت آهي.

ڪنڊيارو ۽ حيدرآباد کان آيل هنن اوڏ ڄاڃين جو هتي هڪ اوڏ مائٽ وزير نالي آهي جيڪو پنهنجي تخلص "سائل" سان پاڻ کي سڏائي ٿو. هن جون ڳالهيون ٻڌڻ وٽان هونديون آهن. پاڻ سڪرنڊ ڳوٺ جو رهاڪو هو ورهاڱي کان گهٽو پوءِ لڏي هندستان جي صوبي راجستان ۾ آيو ۽ هاڻ ٻارن جي پڙهائي ۽ نوڪري ڪري هتي دهلي جي هڪ علائقي هرڪيش نگر ۾ رهي ٿو. گهر جو نمبر 108 اٿس. جڏهن به ڪو پروگرام نه هوندو اٿم ته ڪيس سندس موبائيل نمبر 55662377 تي فون ڪري ڪچهريءَ لاءِ سڏيندو آهيان. ڪچهري بي نه پر شاهه جا شعر اچي ٻڌائيندو آهي جيڪي هن کي اهڙا رٽيا پيا آهن جڻ ننڍي هوندي کان رڳو شاهه جو رسالو پيو پڙهي.

هڪ ڏينهن هندن جي خير خيرات ۽ غريب ماڻهن جي پيلي لاءِ خرچ ڪرڻ جي ڳالهه اچي نڪتي. جنهن تي شاهه جي شعر جو مثال ڏنائين ته سائين روزا نمازون به سنو ڪم آهي پر پروردگار کي وڏيڪ خوش ڪرڻ لاءِ خير جا ڪم به ضروري آهن. جيڪو رب جي راهه ۾ خرچي ٿو ان کي الله بي حساب اهڙي طرح ڏئي ٿو جو هن کي خيال ۽ گمان به نٿو رهي.

"توکي خبر آهي ته شاهه لطيف جي ڏينهن ۾ هڪ هندو ڏاهو مدن لعل هو هڪ ڏينهن شاهه لطيف چيس ته مدن لعل! حشر ويل حساب جي ڪافر ڪندا ڪيئن؟ يعني توهان هندو ته روزا نمازون به نٿا پڙهو سو ڪيئن جنت ڏي هلندئو؟

مدن لعل چيو ان جو جواب ڏيندس پر هينئر نه وقت اچڻ تي. هڪ دفعي ٻيڙي فل ٿي ماڻهن کي پتڻ اڪارڻ لاءِ هلي جنهن ۾ شاهه لطيف به وينل هو اتي ڪپر تي مدن لعل آيو. هن به ٻي پار وڃڻ ٿي چاهيو هن ٻيڙيءَ واري کي ڏاڍا سڏ ڪيا پر هو هن کي ڪٽڻ لاءِ واپس نه ٿيو اتي مدن لعل به آنا پاڙي بدران روپيو هٿ تي رکي ٻيڙيءَ واري کي ڏيکاريو ته هو يڪدم موٽي آيو ۽ مدن کي اچي کنيائين. ٻيڙيءَ ۾ ويهي شاهه صاحب کي هن چيو ته هڪ دفعو توهان مون سوال ڪيو هو ته "حشر ويل حساب جا ڪافر ڪندا ڪيئن؟" ان جو جواب هاڻ ٿو ڏيانءِ ته:

"هٿ جنين جا هيئڙ پهرين پتڻ سي لنگهن."

بهرحال وزير اوڏ (سائل) جيڪو بقول سندس: "ادا آئون نه مسلمان آهيان ۽ نه هندو. آئون بت هرگز نه پوڄيندو آهيان." جو پڻ اهو عقيدو آهي ته جيڪو هٿ جو کليل رهندو ۽ الله جي واٽ ۾ غريبن مسڪينن جي مدد ڪندو ان کي الله هرگز نه ڇڏيندو ۽ تي سگهي ٿو پهرين انهن کي پتڻ ٽپائي، پل ٽپائي جنت ۾ داخل ڪري.

بهرحال هتي اسان سنڌ جي هڪ شهر حيدرآباد جي رهواسي ساڌو واسواڻي جي فقير منش طبيعت ۽ ان جي مشن جي ڳالهه بيان ڪريون ته هن جيڪا تحريڪ حيدرآباد سنڌ کان شروع ڪئي اڄ ان جون شاخون ۽ خدمت ڪرڻ جا ادارا انڊيا جي 22 شهرن ۾ آهن ۽ دنيا جي اٽڪل 36 ملڪن ۾ آهن جن مان ڪجهه هن ريت آهن: لنڊن، ميامي، هانگ ڪانگ، سنگاپور، پينانگ (ملائيشيا جڪارتا (انڊونيشيا) بارسلونا (اسپين) دبئي، نيو جرسي، بوسٽن (USA) جهانسبرگ (سائوٿ آفريڪا) پاناما، ترنيداد، سوٽا وغيره. دادا واسواڻي انهن مڙني جاين تي پروگرام ۽ ليڪچر آرگنائيز ڪندو رهي ٿو.

پوني ۾ اسپتالن کان علاوه ميران موومينٽ جي نالي سان ساڌو واسواڻي مشن جا جيڪي اسڪول آهن، سي هن ريت آهن:

ميران گرلس ڪاليج.

ميران هاءِ اسڪول (سنڌي ميڊيم)

ميران پرائمري اسڪول (سنڌي ميڊيم)

ميران ٻال يون.

شانتي وديا مندر (ڪنڊر گارٽن، انگلش ميڊيم) ۽

ماتوري ٻائي ڪرمچند محبوباڻي گرلس هاسٽل.

ان کان علاوه سنڌي زبان (عربي ۽ ديوناگري لکت) جا Crash ڪورس نون سکندڙن لاءِ هر وقت ٿيندا رهن ٿا جيئن سنڌيءَ کان اڻ واقف ماڻهو هي قديمي زبان پڻ سکي سگهن.

ساڌو واسواڻي مشن هيٺ ڪجهه رسالا ۽ نيوز ليٽر به ڇپجن ٿا جيڪي هن ريت آهن:

ماهوار East & West

ماهوار انگريزي Mira

مهيني ۾ ٻه دفعا سنڌي رسالو ”شيام“

ماهوار سنڌي ”سنت مالا.“

سنڌي ماهوار نيوز ليٽر ”سنت ساهتيا.“

ساڌو واسواڻي مشن هن ويب سائيٽ تي ڏسي سگهجي ٿي:

www.sadhuvaswani.org

۽ هن مشن جي پوني واري پوسٽل ائڊريس هن ريت آهي:

Sadhu Vaswani Mission

10,Sadhu Vaswain Path

Pune_411001.(Tel:625679,623847)

دهلي جي هن اسڪول ”ساڌو واسواڻي گرلس اسڪول“ مان نڪرڻ وقت اسڪول جي وائيس پرنسپال هن سال جي اسڪول مخزن جي ڪاپي ڏني جنهن جو نالو Karuna آهي. ٻه سؤ ڪن صفحن جي هن مئگزين ۾ انگريزي، هندي ۽ سنڌي سيڪشن آهي. سنڌي ديوناگوري لکت ۾ نه پر اسان واري عربي رسم الخط ۾ آهي. ڇپائي تمام صاف ۽ چٽي آهي. سنڌي سيڪشن ۾ اسڪول جي ڪيترين ئي ڇوڪرين جا مضمون، شعر ۽ لطيفا آهن. جهڙوڪ هنا ٽيڪ چنداڻي جو ”پريوءَ جو پيار ديپڪا تنواڻي جهڙي ڪرٽي تهڙي ڀرٽي گريماڪيسواڻيءَ جو ”جهولي لال سائين“ شعر. سونم ٻجلاڻيءَ جو ”اپديش جو اثر“ ۽ ٻيا ويهارو ڪن شعر ۽ مضمون آهن. نموني خاطر هتي ان مئگزين مان هڪ لطيفو ۽ شعر ”نه ملندو پئسي سان“ هوبهو نوٽ ڪيان ٿو.

هڪڙي عورت بس ۾ پيئي وئي، ڪنڊيڪٽر کان پڇيائين، ”ٻا ٻار اڌ ڀاڙي تي بس ۾ مسافري ڪري سگهن ٿا يا نه؟“ ڪنڊيڪٽر جواب ڏنو ”ها، اڌ ٽڪيٽ تي مسافري ڪري سگهن ٿا رڳو ٻار هن کان گهٽ هجن تڏهن.“

عورت خوش ٿيندي چيو ”شڪر آهي پرماتما جو مون کي نو ٻار آهن.“

۽ هاڻ آخر ۾ نموني خاطر ساڌو واسواڻي انٽرنيشل گرلس اسڪول جي مئگزين مان هڪ شعر پڻ هتي لکي رهيو آهي جيڪو نائين ڪلاس جي شاگردياڻي منيشا چيلاڻيءَ لکيو آهي.

نه مندو پئسي سان

پئسي سان ڪريم پائوڊر ملندو

پر قدرتي حسن نه ملندو

پئسي سان عينڪ ته ملندي،

پر اصلي نظر نه ملندي،

پسي سان زال ته ملندي،

پر ڌرم پتني نه ملندي،

پئسي سان پلنگ ته ملندو

پر ننڊ نه ملندي،

پئسي سان باجو ته ملندو

پر سُر نه ملندو

پئسي سان گود ورتل پٽ ته ملندو

پر پنهنجي پيٽ جو پٽ نه ملندو

پئسي سان زهر ته ملندو

پر امرت نہ ملندو،
پئسي سان مندر تہ ملندو،
پر ڀڳوان نہ ملندو.
۽ آخر ۾ ساڌ واسواڻي جو سنڌ جي ياد ۾ انگريزي نظم جيڪو هن سنڌ ڇڏڻ بعد پوني (انڊيا) ۾ لکيو هو:

I remember trees
The dark blue clouds,
The waves of Sindhu,
How can I forget the by lanes
Of the village of my native land?
Oh, How I long to meet
The people of my land?
The people who were so poor
And yet so innocent
The beloved people of my land.

انڊيا ۾ اسان جا رهندڙ اوڏو

اسان وٽ اوڏو برادري جا ماڻهو سنڌ ۾ حيدرآباد کان وٺي لاڙڪاڻي جيڪب آباد تائين رهن ٿا ان کان علاوه سنڌ کان ٻورو مٿيرو پنجاب جي ڏکڻ واري حصي ۾ بہ رهن ٿا. جيڪي هونءَ عام طرح سرائڪي ڳالهائين ٿا جيئن سڌن جا اوڏ سنڌي، سيئي اوڏن جي پنهنجي اوڏڪي مادري زبان آهي جيڪا بقول پروفيسر بسنت اوڏ جي سرائڪيءَ سان گهڻو ملي ٿي. پنهنجو پاڻ ۾ هو هميشہ پنهنجي اوڏڪي زبان ۾ گفتگو ڪن ٿا. نہ فقط پاڪستان جا اوڏ پر انڊيا جا پڻ. انڊيا ۾ مهاراشٽرا صوبي کان وٺي اترانچل صوبي ۽ دهلي جي راڄ ڌاٽي ۾ جتي ڪٿي هزارين اوڏ فئمليون رهن ٿيون. دهليءَ کان ٿورو پرڀرو تہ هڪ سڄو ڳوٺ اوڏن جو آهي.

انڊيا ۾ رهندڙ اوڏن ۾ ڪيترا تہ ڀڄرين کان هتي جا رهاڪو هئا ۽ ٻيا ورهاڱي بعد يا ان کان پوءِ انڊيا اچي رهيا. اوڏ هميشہ پنهنجي ڪميونٽي سان رهن ٿا جيئن آغا خاني ۽ بوهري وغيره چو جو اوڏن جون ڪيترئون ئي ريتون رسمون ۽ پوڄا پاٺ جا طريقا هندن کان بہ مختلف آهن. اوڏ شاديون بہ پنهنجي ئي ذات نيات ۾ ڪن. هنن ۾ ٻين هندن وانگر ڏيج (Dowery) جو چڪر ۽ پريشر ناهي. هنن جو ايامن کان بدي جي شاديءَ جو وهنوار هلندو اچي. پنهنجي نياڻي جتي ڏيندا انهن کان پاڻ بہ پنهنجي پٽ لاءِ وٺندا. پوءِ ان ريت ڪيترن غريبن ڪٽنبن جو هڪ ٻئي سان ڳانڍاپو ۽ ٻلو ٽيو وڃي. جيئن اسان جي دوست نولراءِ جي والد نارائڻ داس ڊپٽي ڪمشنر ٿي ڪري بہ پنهنجون نياڻيون غريب اوڏن کي ڏنيون ۽ سندس پٽن جيڪي ڪمشنر، ڊاڪٽر، انجنيئر ۽ نيوي ۾ ڪئپٽن ٿي ويا انهن غريبن گهرن جي اوڏ ڇوڪرين کي قبول ڪيو جيڪي هنن جي مقابلي ۾ پڙهيل ڳڙهيل بہ نہ هيون. رامچند اوڏ جي جڏهن شادي ٿي رهي هئي تہ هو پيٽارو ڪئڊٽ ڪاليج مان انٽر، NED ڪراچي مان سول انجنيئرنگ ۾ BE ۽ بئنڪاڪ جي يونيورسٽي مان ME ڪري هاڻ اسڪالر تي PH.D ڪرڻ لاءِ آمريڪا وڃي رهيو هو. ڳوٺان شادي ڪري هو آمريڪا ٿي ويا تہ ڪجهہ ڏينهن لاءِ اسان وٽ ڪراچي اچي رهيا هئا. سندس زال وزيرا ان کي اڙدو ۽ انگريزي تہ ڇڏي سنڌي بہ چڱي طرح ڳالهائڻ نٿي آئي. هونءَ اوڏڪيءَ ۾ ئي ڳالهائي رهي هئي. آمريڪا ۾ جنهن هنڌ رامچند کي رهائش ملي هئي ان پاڙي ۾ تہ ڪو اردو يا هندي ڳالهائڻ وارو پاڪستاني يا انڊين تہ نہ هو پر سڄي شهر ۾ نہ هو. رامچند کي ان جو ڪو فڪر نہ هو. پنهنجي Style ۾ مرڪندي چيائين پاڻهي ٻئي جڻا گڏجي انگريزي ڳالهائڻ وارن کي منهن پيا ڏينداسين ۽ پوءِ جڏهن ڇهن مهينن کان پوءِ اسان جو جهاز آمريڪا ويو آئون ساڻن ملڻ ويس تہ اهو ڏسي حيرت ٿي تہ ڇهن مهينن جي ننڍڙي عرصي ۾ ڊاڪٽر رامچند جي زال وزيران نہ فقط روان انگريزي ڳالهائي رهي هئي پر آمريڪن Acceent ۾! سچ چيو اٿن تہ ڌارئي زبان

ڳالهائڻ لاءِ Practice ضروري آهي ۽ نه ڊگريون. اسان جي آس پاس ڪيترائي اهڙا مثال نظر ايندا جن ايم اي عربي، فارسي يا انگريزيءَ ۾ ڪئي هوندي پر انهن ملڪن جو ڪو اهل زبان ساڻن ڳالهائيندو ته هو ان جي ڳالهه ئي سمجهي نه سگهندا جواب ڏيڻ ته ٺيو پوءِ جي ڳالهه. بهرحال هي اسان لاءِ پهرين اکين ڏٺو واقعو هو ته هڪ ڪنڌياري پاسي جي ڳوٺ جي ڇوڪري جيڪا ڪڏهن حيدرآباد به نه نڪتي هجي ۽ نه وري ستر واري ڏهي جي شروعاتي سالن تائين ڪي انگريزي ٽي وي چئنل هئا جن تان هوءَ انگريزي ٻڌي سگهي سا شادي بعد پهريون دفعو ڳوٺ ڇڏي ڪراچي مان ٿيندي آمريڪا جي ڪولوروڊ رياست جي هڪ شهر ۾ وڃي ٿي جتي هوءَ ڇهن مهينن اندر اتي جي مڪاني ماڻهن جي آمريڪن اسٽائيل انگريزي سمجهي ۽ ڳالهائڻ لڳي ٿي. ڊاڪٽر رامچند ۽ سندس زال جو مثال آئون هميشه پنهنجي پاڪستاني خاص ڪري سنڌ صوبي جي نوجوانن کي ڏيندو آهيان. جيڪي ولايت ۾ نوڪري ملڻ تي پنهنجن زالن کي پاڻ سان نه ونيءَ وڃڻ جو اهوئي سبب ڏيندا آهن ته ان ملڪ جي انگريزي، اسپيني، عربي يا ڪا ٻي ڌارئين زبان آهي ۽ سندن زالون ڪيئن گذارو ڪري سگهنديون. سچ ته اهو آهي ته ملائيشيا جي هڪ ٻيٽ نما ڳوٺڙي ۾ جڏهن مون کي نوڪري ملي ته آئون اهو معلوم ڪري في الحال پريشان ٿي ويس ته فقط آفيس جي چند سينيئر ماڻهن جي ٻيو سڄو اسٽاف فقط ملئي ٿو ڳالهائي ۽ سڄي ڳوٺ ۾ به ملئي ٿي ڳالهائي وڃي. پر پوءِ ملائيشيا پهچڻ بعد مون ڏٺو ته پنهنجي جهازي انجنيئرنگ (Marine) جي Subject ۾ آئون ايڏو مشغول ٿي رهيس جو مون کان اڳ منهنجا يار ملئي سکي ويا ۽ ڪيترا لفظ مون کي ڪانئن پڇڻا پيا ٿي ۽ پوءِ ته باقي اٺ نو سال رهڻ دوران ٻارن تعليم به اتي جي ئي اسڪولن مان ورتي.

بهرحال اوڏن جي پنهنجي مادري زبان اوڏڪي آهي ۽ اها سڄي نندي ڪنڌ جا اوڏ ساڳي ٿا ڳالهائين جيتوڻيڪ ڇيو وڃي ٿو ته اها سرائڪي جي ويجهو آهي پر سرائڪي وري به مون جهڙي سنڌي ڳالهائيندڙ کي ڪجهه نه ڪجهه سمجهه ۾ اچيو وڃي ٿي پر اوڏڪي هرگز نه. اهو به چيو وڃي ٿو ته اوڏڪي تمام آڳاٽي زبان آهي. ان بابت اسان جي دوست نولراءِ جي وڏي ڀاءُ ڊاڪٽر گلاب راءِ تحقيق جو هڪ ڪتاب پڻ لکيو آهي جيڪو سنڌي ادبي بورڊ وٽ ڇپائي لاءِ پهتل آهي. بهرحال وڌيڪ ان بابت ٻولين جا ڄاڻو ۽ عالم ڊاڪٽر ڀڳيو سراج ميمڻ، عبدالجبار جوڻيجو سنديلو صاحب، عرساڻي صاحب جهڙائي ڪجهه راءِ ڏيئي سگهن ٿا.

اوڏن جي شادين بابت لکي چڪو آهيان ته هنن شاديون پنهنجي ذات ۾ ئي ٿين ۽ بدي تي ٿين ٿيون. جنهن وٽ ڇوڪري ناهي ته اهو پئسا ڏئي پنهنجي پٽ لاءِ ننهن حاصل ڪري سگهي ٿو. بقول هڪ اوڏ جي هنن وٽ نياڻيءَ جو هجڻ ڪو مسئلو ناهي ڇو جو هنن وٽ ڏيج جو چڪر ناهي يعني نياڻي ڏيڻ سان گڏ ناڻو نٿو ڏئي جيڪو ٻين هند ن ۾ (هاڻ ڪجهه مسلمانن ۾ به) عام ٿيندو وڃي. اوڏن لاءِ بس اهو ضروري آهي ته پنهنجي ذات جو هجي. اهڙين شادين جا ڪيترائي مثال هن سنڌ ۾ ساڳيا آهن. ڪنڌياري جو نارائڻ داس صاحب (اسان جي ڪاليج جي ساٿي اوڏن: ارجن داس، نولراءِ ۽ رام چند جو والد) جن ڏينهن ۾ ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ هو ته انهن ڏينهن ۾ چتون مل اوڏ هڪ غريب پورهيت هو. پر پوءِ پنهنجن ٻن پٽن سري چند ۽ لڇمڻ جي رشتي لاءِ نارائڻ داس صاحب نه فقط چتون مل ڪان سندس به نياڻيون، جهمي (شبانا) ۽ ريڪا ورتيون پر پنهنجيون ڌيئرون ڪملا ۽ شانتا جو مڱڻو نندي هوندي ئي چتون مل جي پٽن مور ۽ دودي سان ڪرايو. چتون مل غريب ضرور هو پر هڪ غيرت مند ۽ محنتي اوڏ هو. هن ان رشتي بعد جيڪا محنت ڪري پنهنجن پٽن کي تعليم ڏيئي وڏي عهدي تي آندو اها هڪ الڳ ڪهاڻي آهي. جيڪا اڄ جي ڪنهن به سست ۽ ٽوٽي ماڻهوءَ لاءِ اتساهه ۽ سبق آهي ۽ وري چتونءَ جي پٽن به پنهنجو پاڻ کي لائق فائق بنائڻ خاطر محنت ۽ پورهيو ڪيو ۽ ڪنڌيارو جهڙي ڳوٺ ۾ رهي ڪري پنهنجي اولاد کي جنهن نموني سان تعليم ڏياري اهو مثالي ڪم آهي. اڄ دودي جي پنجن ٻارن مان هڪ ڌيءَ (ڪرڻ) ۽ هڪ پٽ (سريندر) ڊاڪٽر آهن ۽ به پٽ ۽ هڪ ڌيءَ انجنيئر آهن. اهڙي طرح ٻئي ڀاءُ مور (يعني جنهن سان رامچند جي نندي ڀيڻ ڪملا جي شادي ٿي آهي) جي ڇئن ٻارن مان وڏو منوج انجنيئر آهي. ان بعد هڪ ڌيءَ ۽ هڪ پٽ ڊاڪٽر آهن ۽ نندي راڌا اڃا ٻارهين ڪلاس ۾ آهي).

هونءَ پنهنجن ۾ شادي ڪرڻ ۾ جتي ٻن فئملين جي بهتري ثابت ٿي آهي اتي هر ڀار ضروري ناهي ته دودو ۽ مور وانگر محنتي ۽ غيرت وارو ثابت ٿئي ان ڪري ڪيترائي پنهنجن ۾ سنگ مٽي جو سور پڻ ثابت ٿيا آهن. ڇو جو اوڏ برادريءَ ۾ هر هڪ پڙهيل ڳڙهيل ۽ پنهنجن پيرن تي بيٺل ناهي جيئن پارسين ۾ آهي يا ڪٽي ڇئجي ته ڪنهن حد تائين سنڌ ورڪي هندن ۽ عاملن ۾ هلندو رهيو آهي. اڄ جون ڪيتريون ئي اوڏ فئمليون خاص ڪري سنڌ جون جتي اوڏ برداري هاڻ ايڏي وڏي نه رهي آهي هندن جي ٻين ذاتين ۾ شاديون ڪري رهيون آهن. اسان جي پاڙيسيري ۽ دوست نولراءِ جي هڪ ڌيءَ جي پڻ شادي ديوانن (هندن) ۾ ٿي آهي ۽ هاڻ هن جي پٽ مڪيش جي شادي پڻ گجرات ۾ هندن ۾ ٿي رهي آهي. ٻنهي کي انگلينڊ جي سٽيزن شپ آهي پر ٻنهي طرفان اهو طئي ٿيو ته لنڊن ۾ شادي ڪرڻ بدران مڱڻو پاڪستان ۾ ۽ شادي انڊيا ۾ رچائي وڃي. ساڳي طرح ڊاڪٽر رامچند جيڪو گذريل 30 سالن کان آمريڪا جو شهري آهي تنهن جي پٽ راجيش جو مڱڻو ايڪتا سان ٿيو. ايڪتا جا

والدين دهلي جا هندو آهن پر سالن کان ڊينمارڪ ۾ رهڻ ڪري ڪين اتي جي شهريت مليل آهي. ڇوڪريءَ جو آمريڪا ۾ تعليم دوران اسان جي پيتارو جي ساٿي ڊاڪٽر رامچند جي پٽ راجيش سان مڱڻو ٿيو ۽ شادي دهليءَ رچائڻ جو فيصلو ٿيو. ان ريت اسان کي انڊيا ڏسڻ جو موقعو مليو ويو. هڪ ڏينهن نول کي چيم ته اهو سنو ٿيو نه ته توهان اوڏن جون شاديون هميشه گهوٽڪي، ڪنڊيارو ۽ ڏهرڪيءَ ۾ ٿين. توهان جي ٻارن سني همت ڪئي جو شاديون دهلي ۽ ٻڙودا ۾ رٿيائون ۽ ان ٻائي کي به Credit ڏيڻ کپي جنهن انهن شادين جي وچ ۾ مهينو کن Gap رکيو ۽ اسان کي هندستان جا ڪافي شهر گهمڻ لاءِ موقعو ۽ وقت مليو ويو. ياد رهي ته نول وارن ڏاڍي ڪوشش ڪئي ته جيڪر هڪ ٻن ڏينهن جي گيٽ بعد ٻي شادي به ٿي وڃي ۽ جلدي موٽي اچي نوڪرين ۽ ڌنڌ ڌاڙين کي منهن ڏجي. ڇوڪرين جا مائٽ به مڃي ويا پر پنڊت پڙهڻي ٻيهي رهيا ته ائين هرگز نه ٿيندو. هڪ جي هينئر ٿئي ۽ ٻئي جي لاءِ سنو ڏينهن هوليءَ بعد ٿيندو. بهرحال نولراءِ ۽ سندس پيڻ پائرن لاءِ هڪ ٻئي سان ملڻ لاءِ هي سنو موقعو ثابت ٿيو آهي جو مختلف ملڪن ۾ رهندڙ سڀ پائر پيڻون هتي اچي گڏ ٿيا آهن. هڪ ئي وقت گڏ مون به ڪين ڪاليج ڏينهن ۾ ڏٺو هو جڏهن هو سڀ ٻار هئا ۽ ڪنڊياري واري گهر ۾ رهيا ٿي. بهرحال هينئر به سڀ ته گڏ ٿي نه سگهيا آهن پر اهو ڪٽي ڇئجي ته هو گهڻي ڀاڱي اچي شامل ٿيا آهن جو سائين نارائڻ داس (نولراءِ جي پيءُ) کي ٽن زالن مان اوٽهين پٽ ڌيئرون آهن جن مان هڪ پٽ انجنيئر حشمت راءِ وفات ڪري ويو آهي. سندن هڪ پاءُ مير چند به موڪل نه ملڻ ڪري آمريڪا کان نه اچي سگهيو. نولراءِ جو هڪ ٻيو پاءُ ڪئپٽن امرچند جنهن جو تعلق اسان جي پروفيشن سان آهي ۽ جهازن جو ڪپتان آهي اهو به اچي نه سگهيو آهي، ڪئپٽن امرچند نيوزيلينڊ جو سٽيزن آهي ۽ انهن جا جهاز هلائي ٿو هن شاديءَ لاءِ هو موڪل وٺي ڪراچي به پهتو ۽ هاڻ ٻئي ڏينهن اسان سان گڏ انڊيا اچي رهيو هو ته سندس جهاز ران ڪمپنيءَ جي مالڪ جو نيوزيلينڊ کان فون آيو ته هنن جو هالينڊ وارن کان نئون ورتل جهاز اسپين جي بندرگاهه بارسلونا ۾ ڦاسي پيو آهي جو ان جي ڪئپٽن جي ماءُ گذاري وئي آهي. تون پنهنجن پائٽن جي شادي اٽينڊ ڪرڻ بدران جيڪر ان جهاز کي اچ ئي وڃي ڪمانڊ وٺين ته ڪمپني لکين ڊالرن جي نقصان کان بچي ويندي جو ان جهاز کي سياٽي تائين بارسلونا ڇڏڻو آهي ۽ ڪمپنيءَ وٽ ٻيو ڪو به Stand By ڪئپٽن ناهي. هن ٽرپ جو پگهار به توکي ٽيڻو ڪري ڏينداسين ته ان بعد موڪل به ٽيڻي ڏينداسين.

هن ايمرجنسي جو ٻڌي جتي ڪئپٽن امرچند کي ڌڪ ٿيو اتي نول وارن کي به ته خاص ڪري هي پاءُ سالن بعد ڪراچي آيو آهي ۽ انڊيا هلي ٻين سان به ملي پر پوءِ وڏن ويهي اهو فيصلو ڪيو ته امرچند جو ڪراچي تائين اچڻ به اسان ان کي شادي اٽينڊ ڪرڻ برابر ٿا سمجهون ۽ هو نوڪري لاءِ ضرور هليو وڃي جو جهازن جو مالڪ جنهن وٽ امرچند پراڻو ڪئپٽن آهي امرچند جو شروع کان خيال ٿو ڪري ۽ هن کي به مهل تي ڪم اچڻ کپي، ۽ ٻي ڳالهه ته امرچند پرديس ۾ رهيو پيو آهي ۽ ڪيس هن ٽرپ مان سنو پگهار ملي ويندو ۽ پرديس ۾ رهڻ لاءِ هن جو سنو وقت گذري سگهندو، ان فيصلي بعد ڪئپٽن امرچند کي اسپين روانو ٿيڻ لاءِ ايئرپورٽ ڇڏي آياسين.

دهليءَ ۾ دهلي جي آس پاس رهندڙ اوڏن ۾ ڪيترائي نول وارن جا ۽ هن جي پيٽوين جا مائٽ آهن جيڪي پهرين ڏينهن کان هتي اسان سان ملڻ ايندا رهن ٿا خاص ڪري ارجن داس ۽ آسودمل نالي جيڪي هتي جي حڪومت جا منظورشده بلڊر ۽ ٺيڪيدار آهن. سرڪاري رستن ۽ عمارتن جي ڪمن ۾ هنن جو ڪافي اهم حصو آهي. اسان کي هتي دهليءَ ۾ رهائش وٺرائي ڏيڻ ۾ يا ريلوي اسٽيشن کان گهر تائين يا ڪڏهن پري وڃڻ لاءِ هنن جون پجيرو تائي به گاڏين استعمال ڪندا رهون ٿا. هي ٻئي سڪرنڊ جا رهاڪو هئا ۽ ورهاڱي وقت هيڏانهن هليا آيا. سندن ٻارن ۽ پائٽين پاٽيجن. مختلف سبجيڪٽن ۾ گريجوئيشن ڪئي آهي. ٻن ٽن ڄڻن ته سول ۽ مڪينيڪل انجنيئرنگ به ڪئي آهي پر سرڪاري نوڪري جي ڪوٺ هجڻ ڪري هي سڀ اباڻو ڌنڌو Construction جو ڪن ٿا جنهن ۾ هو پاڻ کي خوش سمجهن ٿا. هنن وٽ ڪوتائي توڙي رستا ناهڻ جون وڏيون ۽ طاقتور مشينون ۽ گاڏيون آهن. جڏهن به ڪنهن سرڪاري نيڪي جو اعلان ٿئي ٿو ته هي ٽينڊر پرين ٿا.

سڱابندي ڪري ارجن ۽ آسودرمل جي پاڻ ۾ هاڻ مائٽي به آهي جو هڪ ٻئي کي ڌيءَ پٽ ڏنو اٿن. هڪ ڏينهن هنن پاڪستان کان آيل اسان جي سڄي ڄڄ جي دعوت ڪئي ۽ شام ڌاري سندن ڇوڪرا چار پنج کن وڏيون گاڏيو ڪاهي آيا ۽ اسان کي پنهنجي گهر وٺي هليا جيڪو دهليءَ جو هرڪيش نگر علائقو سڏجي ٿو. ايشيا جي سڀ کان وڏي ”پولي ٽيڪنڪ انسٽيٽيوٽ دهلي“ وٽان بيحد سوڙهين گهٽين مان گاڏيون گهمائيندا پوءِ هي پنهنجي رهائشي علائقي ۾ پهتا. انهن سوڙهين گهٽين جي ٻنهي ڪپرن تي گهٽ ۾ گهٽ اڌ ڪلو ميٽر ۾ مرد ۽ عورتون فوٽ پاٿ تي پاجيون، ميوا پلاسٽڪ جو سامان. ڪپڙا بوٽ ۽ ٻيو سامان رکي وڪڻي رهيا هئا. ڪراچي جي ڪارادر ۽ مڇي مياڻي مارڪيٽ وارو حال هو. بلڪ ان کان به وڌيڪ عوام ۽ سوڙهيون گهٽيون هيون، ماڻيءَ جو بندوبت هڪ ننڍن فليٽن واري عمارت جي پهرين ماڙ تي ٿهيل هال ۾ ڪيو ويو هو. آسودو مل جي نوجوان پائٽين، پاٽيجن مان هڪ لعل چند نالي همراهه (جنهن انجنيئرنگ ۾ ڊپلوما ڪئي آهي ۽ هاڻ انڊيا جي ڪجهه پرائيڪٽس جو مارڪيٽ

مئنيجر آهي) تنهن ٻڌايو تہ دهليءَ جو هي علائقو هرڪيش نگر اڄ کان ٽيهارو سال اڳ دهليءَ جي پسگردائيءَ جو هڪ ڳوٺ هو جتي پاڪستان کان لڏي آيل اسان جا وڏا جيڪي ڪڇھ پھريان سال گجرات ۽ مهاراشٽر صوبن جي ڳوٺن ۾ رهيا سي پوءِ لڏي هيڏانهن آيا ۽ هي جيڪي ان وقت خالي پٽ هئا اتي گھرڙا اڏائي رهي پيا. دهلي هندستان جي گاديءَ جو شهر هجڻ ڪري تيزي سان وڌندو رهيو ۽ اڄ هي ڳوٺ بہ دهلي شهر جو حصو ٿي ويو آهي. جيتوڻيڪ اسين هتي سڀ غير قانون قبضو ڪري رهندڙ آهيون پر هاڻ بہ پيڙهيون رهندڙن کي سرڪار هتان ڀي ڪڍڻي هنڌ جاءِ ڏئي. بہ چار ماڻهو هجن تہ بہ ٺهيو هتي تہ اسين هزارن جي تعداد ۾ اوڏ آهيون. سو اسان کي هتي ڇڏيو ويو آهي بلڪ بجلي ۽ پاڻيءَ جي بہ سهولت مهيا ڪئي وئي آهي. گڏوگڏ سرڪاري پرائمري اسڪول بہ آهي جتي اسان جا ٻار تعليم پرائين ٿا.

”توهان کي ڪيئن لڳو انڊيا؟“ هن مون کان پڇيو.

”صحيح لڳو. هندستان ايڏو وڏو آهي جو هن ۾ هڪ ٽوئرسٽ جي ڏسڻ لاءِ ڪيترين ئي مختلف تواريخي ۽ ثقافتي شيون موجود آهن جن کي توهان جي حڪومت ان ئي حالت ۾ برقرار رکيو ويني آهي. سڀ کان وڏي ڳالھ تہ هيڏي عوام ۽ غربت هوندي بہ امن امان جي حالت حير انگيز حد تائين بهتر آهي. ڌارين ملڪن جون ويندي ڇوڪريون بنا ڪنهن ڊپ ڊاءُ جي ڏينهن رات پيون سفر ڪن ۽ گھمن ڦرن. ميڊيا ذريعي جيڪا ٻاهر جي دنيا کي Disinformation پهچي ٿي تہ انڊيا ۾ مسلمان هندن جي ظلم هيٺ آهن اها نظر نٿي اچي.“

”بلڪل صحيح ٿا چئو هتي توهان ڏسندئو تہ ڪابہ اهڙي ڳالھ نظر نہ ايندائو“ لعل چند چيو ”هر هڪ کي مذهب جي آزادي آهي. مسلمان هجن يا سک يا عيسائي هنن کي پنهنجي طريقي سان عبادت ڪرڻ کان ڪير بہ روڪي نٿو سگھي. ڪالھ توهان جامع مسجد دهليءَ ۾ جمعي جي نماز تي ويا هيئو توهان ئي ٻڌايو تہ ڪيڏي عوام هئي. جمع نماز تي هر مسجد جو اندريون ۽ ٻاهريون پٽ تہ نمازين سان ڀرجيو وڃي پر رستا بہ بلاڪ ٿيو وڃن پر آهي ڪنهن هندوءَ جي مجال جو هي چوي هتي مسلمان نماز ذريعي رستا بلاڪ ڪريون ٻين کي تڪليف ٿا پهچائين. هرگز نہ. سوال ئي نٿو پيدا ٿئي. ڇو جو انڊيا جي Constitution ۾ مسلمانن کي پنهنجي عبادت ۽ مسجدون قائم رکڻ جو حق مليل آهي. ان جو مطلب اهو نہ آهي تہ پاڪستان ۾ هندن يا عيسائين کي بہ ايترو ملڻ کپي. هرگز نہ. اسين سمجهون ٿا تہ پاڪستان اسلام جي لاءِ ملڪ ٺهيل آهي. بس رڳو ايترو سو امن امان هجڻ کپي جو ٻين مذهب جي ماڻهن کي تنگ نہ ڪيو وڃي جنهن لاءِ محمد علي جناب صاحب چيو هو پر ان تي عمل نٿو ٿئي ۽ پوءِ نقصان ڪنهن جو آهي. پاڪستان جوئي آهي سنا سنا ۽ امير عيسائي، پارسي ۽ اسان جا هندو نہ چاهيندي بہ مجبور ٿي پنهنجو پراڻو وطن ڇڏيو هندستان يا ٻين ملن ڏي هليا ٿا وڃن ۽ هننن جي پئسي ۽ عقل مان ٻيا ملڪ فائدا وٺن ٿا.“

هڪ ٻي Point جيڪا لعل چند جي مون نوٽ ڪئي:

”انڊيا ۾ عوام وڏو آهي. غربت آهي پر جمهوريت آهي. ان جمهوريت ڪري ئي اسان جهڙا غريب بہ شير آهن. قاعدو قانون آهي ڪوبہ پوليس وارو يا سپاهي بنا ڪنهن ڏوھ جي ڪنهن کي هٿ نٿو لاهيو سگھي. چاهي توهان قسطن تي ٽيڪسي ورتي هجي يا اهو امير هجي جنهن جون پنجاھ ٽيڪسيون هلنديون هجن ٻئي ڄڻا قانون کان هڪ جهڙو ڊڄن ٿا. قانون لاءِ ٻئي ساڳيا آهن. هن ملڪ جي هيڏي وڏي اڪثريت هندن جي هوندي بہ ملڪ جو صدر، وزيراعظم ۽ چيف آف آرمي اسٽاف (اعليٰ فوجي آفيسر) اقليتن مان آهن.“

لعل چند اوڏ واتان ٻڌيل ڳالهين مان هڪ ٻي Point جيڪا پڻ قابل غور آهي تہ ”دهلي ۽ انڊيا جا ٻيا شهر جيڪي هڪ مغرب جي رهاڪوءَ کي اڃا بہ خراب لڳي رهيا هوندا ۽ ويھ سال کن اڳ تہ حالت خراب هئي. ٽريفڪ جي جام ٿيڻ ۽ گندگيءَ جو تہ ڪو ڪاٿو ئي نہ هو سي ڏينهون ڏينهن بهتري طرف وڌي رهيا آهن. حڪومت عوام جي رهائش ۽ روڊ رستن ۽ ٽرانسپورٽ جو ايڏو خيال رکي رهي آهي جو بقول حڪومت جي واقعي لڳي ٿو تہ 2020ع تائين اسان جو ملڪ انڊيا سونهن شڪل ۾ بہ تہ ايڪانامي ۾ بہ ترقي يافتہ ملڪن سان ڪلهو وڃي ملائيندو.“

ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ انڊيا جي وڏن شهر جا بہ گهٽي پاڳي حصا لاهور، ڪراچي ۽ اسلام آباد کان گدلا آهن پر جيڪڏهن لعل چند جي مٿين ڳالھ صحيح آهي (۽ لڳي بہ ٿو تہ صحيح هجي جنهن جا دليل هيٺ لکان ٿو) تہ پوءِ اهو وقت پري نہ آهي جو ڏسندي ئي ڏسندي اسان اتي ئي رهجي ويندا سين ۽ انڊيا اسان جو Opponent هڪ ٻيو ملائيشيا، سنگاپور ۽ ڪوريا وڃي ٿيندو.

مٿين ڳالھ جي حقيقت هنن دليلن ۾ ڏسان ٿو تہ دهلي جو شهر جنهن ۾ اڄ کان ڏھ سال اڳ پنج Fly Ovrer بہ نہ هئا اڄ 68 مڪمل آهن جتان بسون لاريون ۽ موٽرون هلن ٽيون ۽ ساڳي وقت پنجويھ هڪ ئي وقت ٺهي رهيا آهن. Under Construction آهن. يعني ٻن سالن اندر اهي بہ ٺهڻ تي ٽريفڪ وڌيڪ آسان ٿي پوندي ۽ اهوئي حال انڊيا جي ٻين شهرن ۾ آهي. ان جي مقابلي ۾ اسان وٽ ڪراچيءَ ۾ ان پئماني جا فلاءِ اوور پنج بہ نہ آهن ۽ ڊيولپمينٽ جو هر ڪم سست آهي.

دهليءَ جهڙي ڳتيل، پراڻي ۽ عمارتي شهر ۾ هن سال کان مونو ريل لاءِ انڊر گرائونڊ ۽ گرائونڊ مٿان رستو ناهڻ ۽ ماڊرن ۽ آرامده مونوريل هلائي شهرين لاءِ سهوليت مهيا ڪرڻ هڪ وڏي ڳالهه آهي.

دهلي شهر جي رستن ۽ گهٽين ۾ جيتوڻيڪ اڄ به رستن تي گندگي ۽ اوور فلو ٿيندڙ گٽر، بيمار ۽ پوڙهيون ڍڳيون، سوئر، ڪتا نظر اچن ٿا ۽ رات جو ماڻهن کي مڇر پٽين ٿا پر تنهن هوندي به رکي رکي ڪن ڪن هنڌن تي وڏا ۽ خوبصورت پارڪ ڏسيو دل خوش ٿيو وڃي جن ۾ ڪجهه ته لوڌي باغ، امير خسرو پارڪ، نهرو پارڪ جهڙا قديمي ۽ پراڻا پارڪ آهن پر ڪيترن لاءِ ماڻهن ٻڌايو ته اهي هاڻ ٺاهيا ويا آهن. ٻه سال کن اڳ انهن هنڌن تي گند جا انبار هوندا هئا. اهي اهڙيون ڳالهيون آهن جن مان هڪ ملڪ جي ترقي ڏي وڌندڙ گراف جي تيزي ظاهر ٿئي ٿي ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته انڊيا ۾ شروع کان وٺي تعليم تي وڏو زور آهي. انڊيا جي هر شهر ۾ يونيورسٽيون، ڪاليج ۽ پوليٽيڪنڪ ۽ IT جا درسگاهه ۽ منجهن اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ وارن شاگردن جا ڊڻ نظر اچن ٿا ۽ هتي جو شاگرد نه فقط ڊگري حاصل ڪري ٿو پر علم ۽ تجربو پڻ اهوئي سبب آهي جو آمريڪا جهڙي ملڪ ۾ نوڪرين ذريعي اڄ ڪلهه جيڪا فارين Exchange انڊين ڪمائي رهيا آهن ان جو مقابلو ڪو يورپي ملڪ به نٿو ڪري، اسان جي عرب سڳورن جي ملڪن ۾ توڙي ملائيشيا ۽ برونائي جهڙن ملڪن ۾ ته انڊيا جي ماڻهن جو هولڊ. پهرين کان هو بقول هڪ پاڪستاني انڊسٽري واري جي جنهن جا ڪارخانا دبئي ۾ آهن جن ۾ انڊيا جا ماڻهو ڪم ڪن ٿا. ”انڊين محنتي آهن، ڪين معلومات ۽ ڪم جو تجربو آهي ۽ هو ايمانداريءَ ۽ نهٺائيءَ سان ڪم ڪن ٿا. گهٽ پگهار ۽ گهٽي ڪم ۾ به منهن نٽا گهنجائين.“

بهرحال انڊين کي ٻاهرين ملڪن ۾ ملندڙ Jobs مان هڪ طرف فارين ايڪسچينج جي آمد ٿي رهي آهي ته امن امان ۽ حڪومت جي Stability ڪري ڌارين ملڪن جا امير ماڻهو انڊيا ۾ ڪارخانا لڳائي انڊين کي گهر ويٺي جاب Provide ڪري رهيا آهن. انڊيا ۾ فليٽ يا گهر جي قيمت اسان جي ملڪ جي مقابلي ۾ تمام گهٽي آهي پر انڊين نوجوانن کي ٻاهرين ملڪن ۾ ملندڙ نوڪرين مان ايڏي بچت ٿي رهي آهي جو هر ڪو هڪ ڏينهن پنهنجو گهر خريد ڪرڻ جو خواب ڏسي ٿو. نه فقط ڏسي ٿو پر هن کي يقين آهي ته سندس اهو خواب ساڀيان ٿيندو ۽ ملڪ به ترقي ڪندو. مون کي ته لڳي ٿو ته پنجن سالن بعد هنن ٽن (شهرن) جو نقشو ئي ٻيو ٿي ويل نظر ايندو.

دهلي جي هرڪيش نگر علائقي ۾ رهندڙ اوڌن اسان کي جيڪا ڊنر ڪئي ان ۾ اهو ڏسي مون کي ۽ مون سان گڏ سڀ ڄاڃي اوڌن کي خوشي ٿي ته ان ۾ ٻاڃين ۽ دال سان گڏ هڪ ڊش چڪن جو ۽ هڪ مڇيءَ جو پڻ هو. دهليءَ ۾ شروع وارا ڏينهن جنهن هوٽل ۾ رهياسين اها Vegeternian هئي يعني ان ۾ ڪنهن به قسم جو گوشت يا مڇي پلو تيار نٿي ٿيو. صبح شام رڳو دال، پٽاٽا ۽ ٻي ڀاڄي کاڌيسين ٿي. اها هوٽل هڪ سک جي دهلي جي ڪارول باغ واري علائقي ۾ هئي. شاديءَ ۾ ٻه ٻئي ڏينهن ٻاڃيون هيون ۽ پوءِ جڏهن نول ٻڌايو ته هتان هوٽل مان ٽپڙ ڪٽي ٻئي هنڌ ٿا هلي رهون جتي مون ٻن بورچين جو بندوبست ڪيو آهي جيئن اهي اسان جي مرضيءَ جي ماني ناهي ڏين ته اهو ٻڌي سڀ خوش ٿيا. اسان جي رهائش جي هيءَ جاءِ ”ڪالڪا جي“ واري علائقي ۾ اگروال ڌرمشالا هو. جتان هن وقت هي لکي رهيو آهيان. هي ٿي ماڙ ڌرمشالا هتي جي ڪجهه سخي هندن چندو گڏ ڪري نهرايو آهي. هيٺ تمام وڏو هال ۽ بورچي خانون آهي، پهرين ۽ ٻي ماڙ تي هوٽل وانگر ڏهه ڏهه ڪمرا باٿ روم سان گڏ آهن. هن ڌرمشالا جا ڪمرا فقط انهن کي مسواڙ تي ملي سگهن ٿا جيڪي شاديءَ لاءِ ٻئي شهر يا ملڪ کان دهلي اچن ٿا. هن قسم جا ڌرمشالا ملائيشيا ۽ سنگاپور ۾ به امير ۽ سخي هندن عوام جي سهوليت لاءِ نهرائي ڇڏيا آهن ته جيئن پرديس کان آيل ماڻهو مناسب اگهه تي سٺي ۽ فضيلت واري رهائش جو سک ماڻي سگهن. ”ڪالڪاجي“ جي هن Aggarval Dharmshala جي هر ڪمري ۾ بجلي پکو ۽ باٿ روم ۾ پريشر سان پاڻي موجود هو پر هنڌ بسترا ۽ ڪٽون ڪرسيون نه هيون. نول جيڪو پهرين به دهلي ۾ رهي چڪو آهي ان اسان کي چيو ته اهو مسئلو به پنجن منٽن ۾ حل ٿيو ٿو وڃي. هن وٽ هن علائقي جا ڪجهه ٽيليفون نمبر هئا جيڪي گهر جو مختلف سامان مسواڙ تي ڏين ٿا. ۽ پوءِ فون ڪرڻ بعد يڪدم هڪ سک ٽرڪ ۾ ٽيهارو کن ڪٽون، ڪرسيون ۽ هنڌ بسترا ڪٽي آيو ۽ ٻيو (اهو پڻ سک هو) مزدا گاڏيءَ ۾ پاڻيءَ جا ٻه ڪولر ۽ ڊسٽلڊ واٽر جون ڏهه کن وڏيون بوتلون انهن ڪولر ۾ وجهڻ لاءِ ڪٽي آيو. اسان وهنجي سهنجي تازو ٿي گهمڻ جو پروگرام ناهيوسين. ايتري ۾ ماني به تيار ٿي وئي. خبر پئي ته هن بورچيءَ پڻ رڳو دال ۽ ٻاڃيون ناهيون آهن، نول جي پڇڻ تي هن ٻڌايو ته هن ڌرم شالا جي قانون مطابق ڪابه گوشت واري شيءِ رڌي نٿي سگهجي. نول هن کي ٻئي ڏينهن نيرن ۾ بيضن ناهڻ لاءِ چيو پر خبر پئي ته بيضي جي به اجازت ناهي. سو ڪيترا ڏينهن داليون کائڻ بعد هن دعوت ۾ چڪن ۽ مڇي ڏسي خوش ٿياسين. دعوت ۾ جيڪو ٻوڙو بچيو اهو به پيڪ ڪري اسان کي ٻي ڏينهن کائڻ لاءِ ڏنائون جيڪو اسان لڪائي ڌرم شالا ۾ آندوءِ اها ڳالهه پڻ نوٽ ڪئي ته سنڌ کان آيل اسان جا سڀ ڄاڃي اوڏ گوشت ۽ مڇي کائي رهيا هئا پر هتي (دهلي) جا اوڏ (جن جو جيتوڻيڪ اصل ڳوٺ سڪرنڊ، ڪنڊيارو، روهڙي ۽ لاڙڪاڻو وغيره هو يعني جتان جا هي ڄاڃي هئا) گوشت ۽ مڇي نه کائي رهيا هئا.

ٻئي ڏينهن نول جي وڏي ڀاءُ ادا گلاب راءِ کان ان جو پڇيم ”بس هي وري هتي اچي ميشوري تي ويا آهن ۽ گوشت مڇي کائڻ کان پرهيز ڪن ٿا.“

”هونءَ مون کي هڪ هندو پنڊت سنگاپور ۾ ٻڌايو ته هندو ڌرم ۾ گوشت تي بندش نه آهي. جين ڌرم جي مشهور ٿيڻ تي (جيڪو ڪنهن به ساهواري شيءِ کي مارڻ کان منع ٿو ڪري) هندو ازم ۾ جين ڌرم وانگر ساهواري شيءِ کائڻ تي بندش وڌي وئي.“ مون گلاب راءِ کي ٻڌايو.

”نه ائين نه آهي هندو ڌرم ۾ شروع کان گوشت کائڻ جي جهل آهي ۽ اها ڳالهه ويدن ۾ به آهي.“ گلاب راءِ صاحب ٻڌايو ”دروپدي جنهن بادشاهه جي ڌيءَ هئي، ان زماني جي رسمن مطابق اهو شرط وڌو ته آئون پنهنجي ڌيءَ جي شادي ان سان ڪرائيندس جيڪو منهنجو شرط ڪٽي. هن اهو شرط رکيو ته هڪ مڇيءَ کي ڌهه فٽ مٿي ٽنگيو ويچي جنهن جي هيٺان ڪنهن ٿانو ۾ پاڻي رکيو وڃي جيئن مڇيءَ جو اولڙو ان پاڻيءَ ۾ پئجي سگهي ۽ پوءِ Direct مڇيءَ کي ڏسڻ بدران هيٺ پاڻيءَ ۾ مڇيءَ جي عڪس کي ڏسي مٿي مڇيءَ جي اک ۾ تير هڻڻو هو. ارجن ۽ ان جا چار ڀائر شڪار ڪيڏندي ان بادشاهه وٽ وڃي پهتا. ارجن نشانو چٽڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ۽ بادشاهه دروپدي هن جي حوالي ڪري ڇڏي. هو جڏهن گهر پهتا ته ماءُ کان پڇياءُون ته مليل شيءِ جو ڇا ٿيندو. ماءُ کي اها خبر نه هئي ته اها ڪهڙي شيءِ آهي. هن هميشه وانگر هنن کي چيو ته بابا سڀ ڀائر ورهائي ڪٽو ۽ پوءِ دروپدي سال جا 73 ڏينهن ارجن سميت هر هڪ ڀاءُ وٽ گهارڻ لڳي. دروپديءَ کي سندس مڙس ارجن ۽ ڏيرن مان جيڪو اولاد ٿيو ان پاڻ کي مهيشري (ويشنو) سڏايو هنن پاڻ ۾ ٻين کي مڇي گوشت کائڻ کان منع ڪئي ان ڳالهه جو احوال ڀاڳوت گيتا ۾ آهي.“

”هندن جا اهم مذهبي ڪتاب ويد آهن.“ ڊاڪٽر گلاب راءِ وڌيڪ ٻڌايو ”انهن ۾ به گوشت ۽ مڇي نه کائڻ جو احوال اچي ٿو. پانڊوون جو پيءُ گذاري ويو هن کي پٽ جو اولاد نه هو جيڪو پيءُ کي پاڻي ڏئي جيئن هو سرڳ ۾ وڃي. هاڻ ان مسئلي جو حل ڪيئن نڪري، پوءِ پانڊوون جي ماءُ کي ويدوياس نالي هڪ سوٽ. زال ڪري جيئن پٽ ڄمي ته پانڊوون جي پيءُ کي پاڻي ڏئي ۽ هو سرڳ ۾ وڃي سگهي. پانڊوون جي ماءُ درياهه تي وڃي اڪا (گل) وجهي پرارٿنا (دعا) ڪندي هئي ۽ قسم ڪٽندي هئي ته ويدوياس مان پٽ ڄمي ته مان ۽ منهنجو اولاد مڇي ماس سڄي عمر نه کائينداسين ۽ ويشنو ٿي رهنداسين. هي احوال رگ ويد جي باب ڏهين ۾ آهي جنهن ۾ مٿين عورت جو نالو به ڏنل آهي جيڪو هينئر مون کان وسري ويو آهي.“

هڪ ڏينهن ڳالهين ڪندي ادا گلاب راءِ چيو ته انڊيا ۾ گهمڻ ڦرڻ جو مزو ضرور آهي، هر هڪ کي ڪافي حد تائين آزادي به آهي پر ان هوندي به هتي ذات نيات اونچ نيچ جو وڏو چڪر آهي. هوٽل توڙي بس يا ڪنهن پبلڪ پليس تي هر ڪو ڀرين وڏي آڏرياءُ ۽ قرب ڏيندو ۽ پوءِ جيئن ئي خبر پوندس ته اڳلو هن کان هيٺاهين درجي جي ذات جو آهي ته لنوائي ويندو.“

”پر ٻئي کي ڪيئن ٿي خبر پوي ته هو فلاڻي فلاڻي ذات جو آهي.“ مون پڇيو.

”ريتن رسمن مان يا نالي مان. اها اسان جي هندن ۾ خراب ڳالهه آهي جو ڪنهن کي سندس ڏات بدران ذات تي مان ٿا ڏين.“

”پلا سنڌ کان جيڪي اوڏ لڏي انڊيا آيا آهن اهي پاڻ کي اوڏ ٿا سڏرائين يا ڪا ٻي ذات؟“ مون پڇيو.

”هتي رهندڙ اوڏ پاڻ کي راجپوت سڏرائين ٿا پر سرڪاري طرح پاڻ کي Schedule ڪاسٽ ۾ درج ڪرايو اٿن.“ ادا گلاب راءِ ٻڌايو.

”ڇو ڀلا؟“ مون پڇيو.

”جيئن حڪومت کان وڌيڪ سهولتون حاصل ٿي سگهن ڇو جو انڊيا ۾ جيڪي قومون اقليت ۾ آهن انهن لاءِ ڪيترين ڳالهين ۾ جهڙوڪ نوڪري ڏنڊو ڏاڙي وغيره ۾ ڪجهه ڪوٽا رکيل آهي.“

دهلي ۾ ماٺهو سڄي رات پيا گهمن

دهلي پهچڻ کان پوءِ ڀرين ڏينهن گمڻ لاءِ اسان جو جيڪو ٽولو جنهن ۾ اٽڪل 15 کن ڄڻا هئاسين گهمڻ لاءِ نڪتاسين. مردن ۾ دودو ۽ راڻو هئا ۽ سندن زالون ۽ ٻار. چوڪرن ۾ سنجي ۽ وڃي هو. ڪي ڪلاڪ ته دهلي شهر جي رستن جا چڪر هڻندا رهياسين پر سمجهه ۾ نه اچي ته ڀرين ڇا ڏسجي يا ڇا گهمجي. ڪو چوي ته شاپنگ ڪجي ته ڪو چوي ته فلم ڏسجي. دودي جو زور هو ته نان_ ويج ماني کائجي جو جيئن ئي لاهور ۽ واگها ٽپي انڊيا ۾ گهڙيا آهيون ته جتي ڪٿي رڳو دال ۽ ڀاڄي (Vegetranian) کاڌو مليو آهي، ڇڪن يا مڇي کائڻ تي دل پئي چوي. سنجي چوڻ لڳو ته ڇڪن کائجي پر ڪنهن هوٽل تي ڇڪن ڪري يا ڇڪن ڪڙهائي نهرائڻ بدران مئڪڊولانڊ تان ڇڪن برگر وٺجي. جيڪي همراهه (اسان جي ڄڄ جا هتي دهليءَ جا مڪاني اوڏ) اسان کي پنهنجين ٻن وٽگنر گاڏين ۾ کڻي آيا هئا تن اسان کي ساڪت نالي هڪ علائقي ۾ اچي لاٿو. ڪجهه هو به بيزا ٿي پيا هئا يا هنن اسان کي پنهنجي حال تي ڇڏيو ته جيئن وٽيسون ٽيئن ڪريون ۽ پنهنجا موبائيل فون نمبر ڏيئي چياءُون ته اسان پلي

هتي ساڪت واري علائقي ۾ گهمون ڦرون ۽ پنهنجي مرضيءَ سان آٽو رڪائشن ۾ واپسي تي پنهنجي رهائش گاهه ڏي هليا وڃون پر جي اسان کي ڪا دقت درپيش ٿئي تہ ڪين فون ڪريون تہ هو اچي حاضر ٿيندا.

انڊيا جي اها پلس Point مڃڻ کپي تہ هتي جي رڪشا جنهن کي هي آٽو رڪشا سڏين ٿا اسان جي رڪشائن کان وڌيڪ آرامده آهي. ڊرائيور قانون کان ڊڄن ٿا. پوليس توڙي عوام ڌارين ملڪن کان آيل يورپي ٽوئرسٽن توڙي پاڪستان کان آيل اسان کارن مسافرن جو خيال ڪري ٿي. ياڙا يورپ ۽ جاپان جهڙن ملڪن کان تہ ٺهيو پر اسان جي ملڪ کان بہ گهٽ آهن. ان ڪري هتي آيل مسافر کي شهر ۾ گهمڻ لاءِ سواريءَ جو فڪر نٿو رهي. ساڳي طرح جيڪڏهن توهان جو گذارو گوشت مڇي بنا ٿيو وڃي تہ پوءِ انڊيا ۾ ماني ٽڪيءَ جو بہ مسئلو نہ آهي. انڊيا جي هر شهر وانگر هتي دهليءَ ۾ بہ جتي ڪٿي ننڍڙيون هوٽلون، سوزڪي پڪ اپ يا ڪاٺ جي ريڙهن ۾ ٺهيل موبائين هوٽلون يا هڪ هنڌ فڪس ڪاٺ جي پيٻين ۽ ڪئبنين ۾ هلندڙ رڌ پچاءَ هتي جي شهرين جي ڪاڏي جي ضروري پوري ڪري ٿو. ڀيو نہ تہ جاپاني، پت، آلو پراٺا، پوري، پٽاٽن جي ڀاڄي، مڪس ڀاڄي، مختلف قسمن جون داليون جتي ڪٿي وڪامندي نظر اچن ٿيون. مثال طور جتي اسان جي رهائش آهي ان علائقي ڪالڪا جي چونڪ وٽ ديش بندو ڪاليج آهي جنهن ۾ ڇوڪرا ڇوڪريون پڙهن ٿيون. ان جي ٻاهران بہ ڪيترائي گاڏن وارا بيٺا آهن جن کان ڪاليج جا شاگرد يا ٻيا رسيس ۾ يا موڪل مهل ماني وٺي کائين. هر هڪ گاڏي تي ٽئو هوندو جنهن تي هو گرم گرم اڦراٽا يا اٽيي مانيءَ جا ڦلڪا پيو پچائيندو يا هنديءَ ۾ گرم ٽيل ٽيل ۾ پوريو تر پيو ڏيندو. هونءَ انڊيا توڙي سري لنڪا ۽ ملائيشيا جهڙن ملڪن جي انڊين هوٽلن ۾ ڀاڄي لسي پن تي رکي ڏيندا هئا ۽ اهو پن گهڻو ڪري ڪيلي جو استعمال ٿيندو هو جو وڏو ٿو ٿئي پر هاڻ اهڙيون مشينون ڪيبون اٿن جن ۾ چار پنج ننڍا پن پريس ڪري انهن کي پيالي جي شڪل ڏني وڃي ۽ سڪڻ بعد پلاسٽڪ جهڙي پيالي ٿيو پوي جنهن ۾ مليل ڀاڄي کائي اڇلي سگهجي ٿي. ڪي گاڏي وارا پت وڪڻن. صبح جي وقت تہ انهن گاڏين تي بيضا بہ ترجي ملن تہ چانهہ بہ ٺهيو ملي. سڀ کا وڏي ڳالهہ تہ قيمت تمام مناسب آهي جيڪا پاڪستان کان بہ گهٽ لڳي ٿي. مثال طور هڪ دفعو مون هڪ ”آلو پراٺو“ ورتو جيڪو هڪ وڏي ٿالهيءَ ۾ رکي ان سان گڏ ان ٿالهيءَ ۾ ٺهيل ٽن پيالين مان هر هڪ ۾ رائتو مڪس ڀاڄيءَ ڏرو ۽ دال وجهي ڏنائين جنهن جي قيمت اٺ روپيا ورتائين يعني پنهنجا ڏهہ روپيا ٿيا. اهڙي طرح هتي مئڪڊونالڊ ۽ ڪينٽڪي بہ سستي آهي. مئڪڊونالڊ ۾ بيف برگر ۽ ڪوڪا ڪولا جا 38 روپيا آهن. هتي هنن مهاراجا برگر نالي هڪ تمام وڏو ٽن طبقن وارو برگز ڪيو آهي. جنهن جي قيمت بہ 49 روپيا آهي ۽ اسان وٽ سؤ روپين کان گهٽ تہ آهي ئي ڪونہ. اهوئي سبب آهي جو KFC ۽ مئڪڊونالڊ جهڙيون هوٽلون ٻين ملڪن توڙي انڊيا ۾ غريب عوام جون هوٽلون سمجهيون وڃن ٿيون تڏهن تہ انڊيا ۾ شاگرد طبقو بہ مئڪڊونالڊ ۾ نظر اچي ٿو پر اسان وٽ پاڪستان ۾ خبر ناهي ڇو وڏيون قيمتون رکيون ويون آهن ۽ مئڪڊونالڊ ۽ KFC ۾ وڃڻ غربت ۽ بچت جي نشاني نہ پر امير پڻي جو نشان Status Symbol تي پيو آهي.

بهرحال اسان جيڪي گهمڻ لاءِ نڪتا هئاسين سي گهڻي وقت ضايع ڪرڻ ۽ بحث ڪرڻ بعد آخرڪار ان فيصلي تي پهتاسين تہ نہ ڪڏهن گاڏي واري کان ماني وٺي ٿا کائون ۽ نہ مئڪڊونالڊ تان. پاسي تي ٺهيل ٻن ٽن کليل هوٽلن مان هڪ جي آڳنڌ ۾ رکيل ڪرسين ٽيبلن تي ويهي چڪن ڪڙهائي ٿا کائون جيڪا شروع کان دودي جي فرمائش هئي ۽ هتي ۽ لهڻ سان سر پٽي کنيائين تہ آئون تہ چڪن ڪڙهائي کائيندس. اسان ٽن ٽيبلن تي ورهائجي ويناسين. آئون دودو، سندس زال ۽ ڊيءَ ڊاڪٽر ڪرن واري ٽيبل تي ويٺس. هر ٽيبل لاءِ اڌ اڌ ڪڪڙ ٽماٽن وغيره ۾ ڪڙهائي ٺهي آئي ۽ ان سان گڏ نان، سلاد ۽ رائتو هو ۽ هر ٽيبل جو بل 120 روپيا آيو يعني في ماڻهوءَ جو ٽيهہ روپيا ٿيو جيڪو منهنجي خيال ۾ تہ ان قسم جي پاڪستاني هوٽل ۾ هر صورت ۾ 50 روپين کان مٿي اچي ٿو.

مانيءَ بعد اهوئي فيصلو ٿيو تہ فلم ڏٺي وڃي. آئون ان جي Favour ۾ نہ هوس جو اهو سوچي تہ هتي جون فلمون تہ پاڪستان ۾ ويهي بہ هنن جي چئنلن زي، سوني، مگامبو يا سٽار پلس تان ڏسي سگهجن ٿيون يا فلم جي سي ڊي وٺي ڏسي سگهجي ٿي. جيتوڻيڪ سئنيما هال ۾ ويهي فلم ڏسڻ جي جيڪا ڳالهہ آهي اها ٻي ٿي ٿئي ۽ سئنيما ۾ ويني کي سال ويا هئا. بهرحال سيني جو فيصلو اهو ٿيو تہ فلم ضرور ڏسجي. ”ياٿي جان هاڻ مئجارتي جي ڳالهہ مڃڻي پوندي“ دودي مون کي آهستي چيو.

”صحيح ٿا چئو هلو يلا“ مون وراڻيو مانس جو دهليءَ جي رستن جي صحيح آئيڊيا اچا مون کي نہ ٿي هئي سو هن ٽولي کان الگ اڪيلو ٿي وڃي بہ صحيح نٿي سمجهيم.

سئنيما جي ٽڪيٽ گهر پهتاسين تہ خبر پئي تہ شروع ٿي ويو آهي ۽ هاڻ ٻيو شو ڏهين بجي شروع ٿيندو. ساڪت (Saket) دهلي جي خوبصورت شاپنگ مال مان هڪ آهي جنهن ۾ خوبصورت هوٽلون، بار، ڊانسنگ ڪلب، KFC جهڙا دنيا جا ڪيترائي چين اسٽور ۽ سڀ کان

ماڊرن سئنيما هال آهن. هتي ساڪت ۾ هڪ ٽي هنڌ تي چار سئنيما هال آهن جيڪي وڏي پڙدي، چٽائي ۽ مختلف سائونڊ Effects ڪان دنيا ۾ مشهور آهن ۽ جتي انڊيا جي ٻين سئنيما هالن جي ٽڪيٽ چاليهه روپيا عام ۽ سٺ روپيا بالڪني آهي اتي هتي 150 روپيا عام ۽ 180 روپيا بالڪني جي آهي ۽ صبح جو ڏهين بجي کان فلم شو شروع ٿئي ٿو تہ آخري شورات جو ٻارهين کان اڍائي تائين هلي ٿو.

هاڻ اسين نائين وارو شو ڏسڻ جو انتظار ڪرڻ لڳاسين. وقت پاس ڪرڻ لاءِ ننڍين ننڍين توڪن ۾ ڪي دڪانن ۾ جهاتيون پائڻ لڳا تہ ڪي پاڪستان فون ڪرڻ لڳا جو انڊيا جي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ پبلڪ لاءِ فون جو بندوبست جي ڪٽي آهي. بهرحال ان ۾ اسان جي ملڪ ۾ بہ ڪافي ترقي ۽ سڌارو ٿيو آهي. انڊيا ان معاملي ۾ ايترو سو ضرور اڳتي نڪري ويو آهي جو هن ملائيشيا، انگلينڊ، آمريڪا، سعودي عرب ۽ ٻين ڪجهه اهم ملڪن سان معاهدو ڪري فون جا اگهہ گهٽ ڪرائي ڇڏيا آهن. جنهن مان انڊيا جي ماڻهن کي وڏو فائدي ٿي پيو آهي جو انهن ملڪن جا Rate ذري گهٽ لوڪل فون جي ويجهو وڃي ٿيا آهن. ملائيشيا ۾ هوندو هوس تہ ان ڳالهہ جو اتي بہ احساس ٿيندو هو جو مون سان گڏ ڪم ڪندڙ انڊين جهازي پنهنجي ملڪ هر وقت فون ڪندا رهندا هئا جو انڊيا جو ملائيشيا سان فون جو معاهدو هجڻ ڪري گهٽ في ڊيٽي پئي ٿي ۽ اسان کي پاڪستان ڪرڻ لاءِ ٽيڻا چوڻا پئسا ڏيڻا پيا ٿي.

بهرحال هينئر وري بہ دنيا ۾ فون ڪرڻ جا اگهہ گهٽيا آهن. مون کي بہ بہ فون پاڪستان ڪرڻا هئا ۽ بہ ڪن انڊيا جي مختلف شهرن ۾ خاص ڪري بمبئي ۾ ڊاڪٽر ناريءَ کي ۽ اڏيپور ۾ ڊاڪٽر آسومل کي. هي ٻئي ڊاڪٽر ورهاڱي بعد انڊيا هليا ويا هئا ۽ منهنجي پيڻوئي ڊاڪٽر عابد ميمڻ جا دوست هئا. هو هڪ ٻئي کي هر سال ڏياري ۽ عيدن تي ڪارڊ موڪليندا رهيا ٿي. پر هاڻ 2003ع ۾ جيڪو گجرات صوبي ۾ زلزلو آيو ان بعد ڊاڪٽر آسومل جو خط پٽ اچڻ بند ٿي ويو هو. سو ڊاڪٽر عابد پنهنجن ٻنهي دوستن جي خبر چار لهڻ لاءِ مون کي تاڪيد ڪئي هئي، مون ڊاڪٽر آسومل کي اڏيپور جو Code 02836 ملائي نمبر ڊائل ڪيو. اڏيپور گجرات صوبي جو هڪ شهر آهي. خبر پئي تہ نمبر غلط آهي. هتي جي Enquiry آفيس مان معلوم ڪيم تہ هنن ٻڌايو تہ ڪوڊ نمبر تہ صحيح آهي پر گهر جو نمبر صحيح ناهي جو هي فقط ڇڻ انگن 6647 وارو نمبر آهي. فون جا ڇهہ نمبر ٿئي بہ ڪيترا سال ٿي ويا آهن. هنن ڊاڪٽر آسومل نالي ڊائريڪٽري مان نمبر چيڪ ڪيو پر حاصل ڪري نہ سگهيا جو ٿي سگهي ٿو سندس نالي بدران سندس پٽ يا ڪنهن ٻئي مائٽ جي نالي نمبر هجي.

ان بعد ڊاڪٽر ناريءَ کي بمبئي (ممبئي) فون ڪيم تہ نہ رڳو اهو لڳي ويو پر ڊاڪٽر ناري پاڻ ئي فون تي هو. ڏاڍي قرب سان ڪيڪار ڪڙي ڪيائين ۽ بمبئي اچڻ لاءِ چيائين. مون ڪيس ٻڌايو تہ سندس والد محترم ڊاڪٽر منگهن مل جي خدمتن جي اڄ بہ سنڌ ۾، خاص ڪري حيدرآباد جا جهونا ماڻهو واکاڻ ڪن ٿا. اسان بہ ننڍي هوندي ڊاڪٽر منگهن مل جي تعريف ڊاڪٽر عابد کان ٻڌيسين جنهن MBBS ڪرڻ بعد پرائيويٽ پرئڪٽس جي شروعات هن ڊاڪٽر وٽ ڪئي. ڊاڪٽر ناري هن وقت ستر پنجهتر سالن جو ٿيندو سندس ذات ڪرپلاڻي آهي ۽ بمبئي ۾ نيپيئر سي روڊ تي جل درشن علائقي ۾ رهي ٿو ۽ اتي ئي پريڪٽس ڪري ٿو ۽ مٿيون ڊاڪٽر آسومل اڏيپور جي پر ۾ هڪ ڳوٺ نڪتانا (Naktana) ۾ ڪري ٿو. مون کي لڳي ٿو تہ ڊاڪٽر آسومل جو ڳوٺ هالا ئي هو. فون ڪرڻ بعد ڪجهہ دير پراڻن ڪتابن جا اسٽال ڏسندو رهيس. پراڻن ڪتابن جا ان علائقي ۾ چار پنج اسٽال هئا جن تي نہ فقط ڌارين ملڪن جا پر هتي جا مڪاني ماڻهو پڻ، خاص ڪري نوجوان طبقو ڳول ڳولهان ۽ خريداريءَ ۾ مشغول هئا. ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ يورپ ۽ انگلينڊ جي رهاڪن جا انڊيا بابت لکيل ڪتاب ۽ ساڳي وقت انڊيا جي ڪيترن ليکڪن جا انڊيا جي بئڪ گرائونڊ ۾ لکيل انگريزي ناول دنيا ۾ بيحد پسن ڪيا وڃن ٿا ۽ سيني خريدارن جو مارو اهڙن ڪتابن تي هو يا انڊيا جي آرٽ تي لکيل ڪتابن تي. آئون ان سوچ ۾ هوس تہ انٽرنيٽ ۽ ٽي وي چئنلن ڪري ماڻهن مان ڪتاب پڙهڻ جو شوق دور ٿيندو وڃي جنهن ۾ ڪنهن حد تائين حقيقت بہ آهي پر هتي انڊيا ۾ ان رات جيڪا ڪتابن خريد ڪرڻ تي حالت ڏٺم ۽ ان بعد آچر ڏينهن پراڻي دهلي ۾ درياهہ گنج کان جامع مسجد تائين فٽ پاٿ تي جيڪي پراڻن ڪتابن جا بڪ اسٽال ڏٺم سي گهٽ ۾ گهٽ هڪ ڏيڍ ڪلوميٽر تائين ٿيندا ۽ ونڊ وارا بہ هر قسم جا هئا: هندو مسلمان، پارسي، عيسائي.، پوڙها، نوجوان، ڊاڪٽر انجنيئر وغيره.. ڪيترا اسٽال تہ هڪ ٻئي پرسان ڊاڪٽري يا انجنيئرنگ جي ڪتابن جا هئا، ان مان تہ ائين لڳو تہ انڊيا جي ماڻهن کي ڪتاب پڙهڻ جو شوق اڄ بہ آهي. اسان سان گڏ آيل پروفيسر بسنت بہ پنهنجن ڊاڪٽرن ڏيئرن ۽ نائين لاءِ ميڊيڪل جا ڪتاب ورتا جيڪي چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج ۾ جاب ٿا ڪن ۽ ڪارڊيولاجي يا ڪنهن ٻئي سبجيڪٽ ۾ پوسٽ گرئجوئيشن پڻ ڪري رهيا آهن. هن ٻڌايو تہ اهي هن کي بيحد سستا مليا جيتوڻيڪ منهنجو Opinion ابتڙ آهي جو هتي وينڊي پراڻن سالن جون National Ceographic مئگزينون چاليهہ روپين جي حساب سان ملي رهيون هيون ۽ ڪيڏو بہ بحث ڪرڻ تي هڪ روپيو بہ قيمت نٿي گهٽايائون (جنهن مان اهو ضرور ثابت ٿيو تہ هتي ونڊ ورا بہ انيڪ اچن ٿا) ۽ اهي ڪراچي جي ڪوڙي گارڊن ۽ گلشن اقبال جي فٽ پاٿ تي ويهين کان پندرهن روپئي

۾ آرام سان ملي وڃن. اھڙي طرح ٻيا ڪتاب جيڪي فريئر هال واري اولڊ بڪ مارڪيٽ ۾ به سستا آهن. بهرحال هتي جي نوجوان ٿهيءَ جو ڪتابن ۽ ڪمپيوٽر سائنس سان لاڙو قابل داد آهي. مون به ڪجھ ڪتاب انهن سيڪنڊ هئنڊ مارڪيٽن مان ته ڪجھ تازا ڇپيل ڪتاب دڪانن تان خريد ڪيا آهن ۽ واندڪائيءَ ۾ کولي ويهي پڙهندو آهيان جن دلچسپ ڪتابن جو مختصر احوال جاءِ بچي ته ڪٿي وچ ۾ ڪبو. هڪ ته خوشونت سنگھ جو پراڻو ڪتاب Delhi به ورتم جيڪو ڪراچيءَ جي آچر بازار مان جيتوڻيڪ تمام سستو 50 روپئي ملي هو پر Priated ڪاپي هجڻ ڪري ان جي ڇپائي ايڏي ته ڊنل ۽ بيڪار هئي جو پڙهڻ تان دل ڪٽي ٿي وئي ان ڪري هتان به سئو خرچ ڪري ورتم. جن ڏينهن ۾ آئون سوئيڊن ۾ M.Sc ڪري رهيو هوس ته پر واري ملڪ ڊينمارڪ ۾ مرحوم محمد عثمان ڏيپلائيءَ جو پٽ محمد علي ميمڻ صاحب پاڪستان ايمبسيءَ ۾ ٽريڊ ڪمشنر هوءِ هو انهن ڏينهن ۾خوشونت سنگھ جو متيون ڪتاب پڙهي رهيو هو. جڏهن به فون ڪندو هو ته ان ڪتاب جي حوالي سان ڪانه ڪا ڳالھ ضرور ڪندو هو. سو هينئر دهلي جي فٽ پاٿ تي لڳل پراڻن ڪتابن جي اسٽالن تي اهو ڪتاب ڏسي پڙهڻ لاءِ خريد ڪرڻو ئي پيو آهي.

بهرحال ان رات اهڙي طرح وقت پاس ڪري اچي سئنيما هال جي گيٽ تي پهتاسين ۽ ٽڪيٽون وٺي اندر گهڙياسين پر اندر گهڙڻ ڪو هالا جي سئنيما محفل وانگر هڪ ٻرانگھ ورائي در ۾ گهڙڻ نه هو پر ائين تي لڳو جڻ ڪنهن بين الاقوامي ايئرپورٽ تان جهاز ۾ چڙهڻ لاءِ وڃي رهيا آهيون. اليڪٽرانڪ Scanning ڪي واري در مان گذرڻ بعد وري ساڳي مسخري. هر هڪ جي لنگهڻ تي الارم پيو وڄي. ڪنهن وٽ چاٻين جو ڇلو ته ڪنهن جي بريزيئر ۾ لڳل لوهي Hook هنن جي Scanner ڪي Axtivate ڪريو ڇڏي ۽ الارم وڄڻ تي وري هڪ هڪ جي ڪيسن ۽ پرسن جي تلاشي. اسان سيني وٽ ڪئميرائون هيون. ”سئنيما هال ۾ ڪئميرائون جو ڪٿي آيا آهيو؟“ حيرت مان سئنيما جي انتظاميا سوال ڪيو.

هاڻ ڪين ڪهڙو جواب ڏيون ته فلم انڊسٽريءَ ۾ توهان ايڊوAdvance تي ويا آهيو اسان ته آخري فلم شوڪت جماٽيءَ سان گڏ خيرپور جي سئنيما ۾ اڄ ڪان ٽيهارو ڪن سال اڳ ڏٺي اتي ته اسان ڪائڻ لاءِ پاڻ سان پڳڙا ۽ ڏڏڙي به کٽي ويا هئاسين ۽ هتي توهان سونف مسالا جي پڙي کٽي وڃن ڪان به جهلي رهيا آهيو. بهرحال اسان ڪي ڪئميرا مان بيٽري ڪيڏي جمع ڪرائڻ لاءِ چيو ويو جنهن جي رسيد ڏنائون ته وڃڻ وقت هر ڪو پنهنجي امانت کڻي وڃي.

سئنيما هال ۾ گهڙڻ تائين اسان اهو معلوم نه ڪيو ته ڪهڙي فلم ڏسڻ پيا وڃون. هونءَ به اسان فلمن ڪان وڏيڪ هتي جي سئنيمائن جي تعريف ٻڌي آيا هئاسين ۽ ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته انڊيا ۾ جيڪي هي PVR ٽائيپ سئنيما هال نهيا آهن انهن جو مقابلو جاپان ۽ آمريڪا جا به ڪي ورلي شهر ڪري سگهندا. پردو. آواز. ويهڻ جون سيٽون. صيفائي سترائي جي خيال ڪان هڪ قسم جا State of Art آهن. مثال طور سائونڊ Effect اهڙي طرح جو سامهون اسڪرين تي آيل ماڻهوءَ جو آواز ته سامهون اچي پر ٻاهر نڪري ويل جو آواز يا گانو وينل ڪي پاسن ڪان ٻڌڻ ۾ اچي ۽ ڪن حالتن ۾ تمام ڏور جو آواز يا فائرنگ جو آواز بلڪل پنيان لڳل مائيڪن مان اچي.

تازي release ٿيل فلم ”ڪرم“ هئي جنهن جي فوٽو گرافي. ڪهاڻي جي اسٽائيل ۽ ان ۾ پيدا ٿيل تجسس ۽ خوف جو ڀرپور مظاهرو تعريف جوڳو هو ۽ اها اڄ جي حساب سان ان چوٽيءَ تي پئي لڳي جيتري اڄ کان ويھ سال ڪن اڳ God Pather فلم لڳي ٿي. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته انڊيا جو بالي ووڊ آمريڪا جي هالي ووڊ سان ٽڪر ڪائي رهيو آهي ۽ هتي جي فلمن ۾ جيترو خرچ ٿئي ٿو ان جو حساب نٿو ڪري سگهجي. ان ڪان علاوه هر روز نت نوان چهرا ايندا رهن ٿا جيڪي سونهن سوڀيا توڙي پنهنجي فن ۾ ماهر آهن. اسان وٽ مسئلو اهو آهي جو پراڻيون اداڪارائون نڪو ٿيون مرن ۽ نڪو ٿيون فلمي دنيا جي جان ڇڏين. اسان جي عمرين جون اداڪارائون جيڪي اسان وانگر نانيون ڏاڏيون ٿي ويون آهن پر اڃا به فلمن ۾ هيروئنيون ٿي اچڻ چاهن ٿيون. ان ڪان وڌو اسان جي ماڻهن سان ٻيو ڪهڙو ظلم ٿيندو.

متين فلم ڪرم ڏسڻ بعد به ٽي ٻين فلمن ڏسڻ جو به موقعو مليو جيئن ته وقت. پيج ٿري. مجھ سي شادي ڪروگي. وغيره. جن جي ڪا دلچسپ ڳالھ ياد اچي وئي ته ڪٿي ٻئي هنڌ ڪنداسين. هڪ فلم Page 3 پاڙي جي سئنيما پارس ۾ ڏسڻ ويس پر سئنيما هال اهڙو ته بيڪار ۽ اڻ ايئر ڪنڊيشنڊ هو ۽ فلم ايڏي ته ڏنڌلي نظر اچي رهي هئي جو ان ڪان ٽيهارو سال اڳ جا راحت. نيومئنجسٽڪ. فردوس. ڪوھ نور ۽ ٻيا حيدرآباد جا سئنيما هال سنا هئا. اڌ ڪلاڪ بعد مجبور ٿي نڪرڻو پيو جيتوڻيڪ پنيان وارا پئسا ڪائڻ جي چڪر ۾ پنهنجو پاڻ ڪي صبر سان ويهي سڄي فلم ڏسڻ جي ڏاڍي تلقين ڪيم پر اٿڻ تي مجبور ٿي ويس جو بار بار فلم ڪٽجي به وئي پئي ۽ ڏسندڙن سيٽون وڄائي هال متي تي کٽي ٿي ڏنو پئسا ته ضايع ٿيا سي ٿيا وڌيڪ به ڪلاڪ ويهي موڊ آف ڪرڻ بدران چو نه ٻاهر نڪري لوڌي باغ يا دهليءَ جو ڳاڙهو قلعو گهمان يا پر واري ڳوٺ گرگائون

هليو وڃان جيڪو دهليءَ جي حڪومت دهلي کان ويهه ڪن ڪلوميٽر پري هڪ الڳ ٺلهڳ ماڊرن ۽ مثالي شهر ٺاهيو آهي ۽ ان کان علاوه هڪ ٻيو شهر نوڊيا پڻ اڏايو آهي جيڪو سونهن ۽ آرڪيٽيڪٽ جو هڪ شاهڪار آهي.

بهرحال ان رات اها فلم ڏسي ٻارهين ساڍي ٻارهين نڪتاسين ته چوڏاري آڌي رات واري خاموشيءَ بدران اهوئي شام وارو ميلو متل هو پارسي ۽ عيسائي ڇوڪريون اسڪوٽرن ۾، هندو ڇوڪرا ڇوڪريون جينز ۾ ٽولن ۾ هلي رهيا هئا. ڪيترائي فارينر به گهمي رهيا هئا. معنيٰ امن امان جي صورت بهتر آهي. گهٽ ۾ گهٽ انهن اتراهن تورڙي ڏاکڻين رياستن ۾. اوپر ۾ ناگالينڊ، ميزورام، مني پور ۽ ترپيورا وارين رياستن ۾ اتي جا وڏيرا ڦرلٽ ۽ داداگيري ۾ لڳيا پيا آهن ته پيا ڏوڙ پائين ۽ اهي صوبا پلي پنتي ئي پيا هجن باقي انڊيا جون اتراهون رياستون فارينرن جي گهمڻ لاءِ هڪ ماڊل ملڪ آهي. اسان جيڪو سوچيو پئي ته آڌي رات ٿي وئي آهي ۽ سئنيما کان گهر پهچڻ جي ڪيون سو سئنيما کان ٻاهر نڪري شام وارو هڙ ميلو متل ڏنوسين ته ڍرا ٿي وياسين. سڀني چيو ته چانهه يا ڪافي پي پوءِ هلجي. اڌ ڪلاڪ ان فيصلي ۾ چٽ ٿي ويو ته ڪهڙي ڪيفي ۾ چانهه پيئجي ۽ پوءِ چانهه پي اچي آٽو رڪشائن ۾ ويناسين. ٽن رڪشائن ۾ سڀ اچي وياسين. رڪشا وارن کي ڪالڪاجي علائقو يا مارڪيٽ چوڻ بدران اسان هنن کي رڳو ڪالڪا چيو ۽ هنن اچي اسان کي ڪالڪا مندر ۾ لاٿو. سڀ چون هتان ته اسين ته چڙهيا هئاسين هي ته علائقو ٻيو پيو لڳي. چڱو جو اسان جي ميزبانن جا موبائيل فون نمبر اسان وٽ هئا. انهن کي فون ڪيوسين جن رڪشا وارن کي سمجهايو ۽ هو منهن مٿو پٽيندا اسان کي واپس اسان جي اصلي جاءِ ڏي ڊوڙڻ لڳا جنهن لاءِ اسان کين اهو چئي وڌيڪ پئسا ڏيڻ کان انڪار ڪيو ته اهو سندن ڏوهه آهي، پر چڱو جو کين گهڻو پنڌ ڪرڻو نه پيو جو اهو ڪالڪا مندر به اسان واري علائقي ۾ ئي آهي. بلڪ هن علائقي جو نالو ڪالڪاجي ان ڪالڪا ديويءَ جي پراڻي مندر تان پيو آهي جنهن جو احوال اڳتي ڪنداسين. هڪ ئي وقت ٽن آٽو رڪشائن مان ٻارنهن ڪن ماڻهو لهڻ تي سامهون پوليس چوڪيءَ جو پوليس وارو وڏي اڳيان آيو. پڇڻ تي ٻڌايوسين ته اسان پاڪستان جا ٽوئرسٽ آهيون ۽ هتي رهون ٿا.

”ڪوئي بات نهين.“ چئي هو واپس پنهنجي ڊيوٽيءَ تي هليو ويو نه هن پاسپورٽ ڏسڻ لاءِ اسان کي تنگ ڪيو نه اهو پڇيو ته آڌيءَ رات جو ڪڏانهن ويا هئائو.

انڊيا جو Corrupt پير

اڄڪلهه انڊيا جي هڪ وڏي هندو پير سنڪر آچاريه جو اهڙو ته اسڪينڊل هلي رهيو آهي جنهن في الحال هندو ڌرم سان واسطو رکندڙن کي حيرت سان گڏ Shock ۾ وجهي ڇڏيو آهي ته هڙو ڪاني ڪرامت جو مالڪ سڏائڻ وارو درويش صفت گرو اندر ۾ ايڏو وڏو خوني ۽ رهزن نڪتو. منهنجي خيال ۾ اها ڪا اخبار يا اهو ڪو رسالو ناهي جنهن ۾ سري جيئندرا سراسوتي نالي ڪانچيپا جي هن هندو گرو جو ذڪر نه هجي. هن، سندن اڳرن ڪمن جو پاندو ڪوليندڙ سنڪر امان جو پنجاهه لک روپيا ڏئي خون ڪرايو. ڪيترا مهينا گذرڻ بعد به ڪنهن کي ثبوت نه ملي سگهيو ته هن خون پويان هيڏي وڏي هندو گروءَ جا هٿ آهن جيڪو هندستان جي سڀ کان امير گاديءَ سري ڪانچي ڪاما ڪوتي پيٺام جو 69 ئون جڳت گرو آهي. هي انڊيا جو اهو وڏو گرو آهي جنهن جي پيرن چمڻ لاءِ ملڪ جا وڏا وڏا ائڪٽر، واپاري ۽ سياستدان اچن ٿا انهن مان ڪجهه هن ريت آهن: وينڪٽ رامائڻ انڊيا جو اڳيون صدر، سوراج پاڪ وڏو ڪارخاني دار، سوامي ناٿن مڪ جو وڏو سائنسدان، نيپال جو بادشاهه گيانيدار ۽ ويندي اڄ جو مسلمان صدر ابوالڪلام تامل ناڊو جي چيف منسٽر ۽ سابق ائڪٽرس ته هن جي ايڏي وڏي مريدياڻي آهي جو هن سان ملڻ وقت پنهنجي ڪرسي هن جي ڪرسيءَ جي ليول کان ٿورو هيٺ رکائيندي آهي.

هندو ڌرم جي هن وڏي گروءَ جي ڪڌن ڪرتوتن تي اڃا شايد پڙدو پيو هجي ها پر پنجن جڻن جي خوني ٽولي مان ڪجهه وڃي پوليس وٽ پيش ٿيا ۽ پوءِ پوليس ان جي خون جون ڳنڍيون سلجهائيندي هن گروءَ تائين پهتي. پر هيڏي وڏي گروءَ ۾ هٿ وجهڻ کان اڳ هتي جي پوليس جيڪو پڪو هوم ورڪ ڪيو آهي ان لاءِ هن کي داد ڏيڻو پوي ٿو ۽ ان ڏوهه پنيان پئجي وئي آهي ته هن ان ڌرمي اداري جي فنڊن کي خرد برد ڪرڻ کان علاوه هو ڪيترين ئي عورتن سان غلط تعلقات ۾ اهڙو ته غلطان رهندو اچي جو هن کان ڪيترن ئي اهم ڏينهن تي ٿيندڙ سمورن ۾ دعائون به رهجيو وڃن ۽ هاڻ هن گروءَ جي ڪارن ڏنڌن کي واڪو ڪرڻ سان گڏ هتي جو اخبارون ۽ رسالا انهن عورتن جا به قصا ڏئي رهيون آهن جن جا هن سواميءَ سان اعتراض جوڳا تعلق رهيا آهن. هڪ عورت جنهن جو ذڪر ميڊيا ۾ تمام گهڻو هلي رهيو آهي اها اوشا سري رنگم آهي. اوشا پنهنجي بچاءَ ۾

هفتيوار انگريزي اخبار The Week کي انٽريو ڏينڊي ٻڌايو ”منهنجا سري جيئندرا سراسواتيءَ سان تعلقات اهي پئي رهيا آهن جيڪي هڪ گرو ۽ شيس جي وچ ۾ ٿين ٿا. آئون هن سان پهريون دفعو پنهنجي مڙس جي موجودگيءَ ۾ مليس ان بعد اڪيلي ملڻ لڳيس. منهنجي وڏي عمر ۾ شادي ٿي هئي ۽ پوءِ سگهو ئي مڙس ڇڏي ڏنو. بعد ۾ اهو معلوم ٿيڻ تي تہ مون کي ڪينسر آهي منهنجي جيئڻ تان دل تٽي پئي مون پنهنجو پاڻ کي ٻين انيڪ پوڄاري عورتن وانگر سري جيئندرا جي قدمن مبارڪ تي اڇي ڦٽو ڪيو. آئون هن کي ٻاڌائيندي رهيس تہ منهنجي ڪا واهي واهڻ ڪر آئون پنهنجو پاڻ کي اڪيلو محسوس ٿي ڪريان. هن مون کي دلداري ڏني ۽ چيو تہ جيڪڏهن امبل ديوي (ڪاماچي) توکي خلقيو آهي تہ هن ضرور ڪنهن مقصد لاءِ پيئندا ڪيو آهي. هن مون کي چيو تہ دنيا ۾ هن جهڙا ماڻهو موجود آهن جيڪي منهنجي سار سنڀال لهن. اها هڪ قسم جي فقط روحاني مدد هئي جنهن جي مون کي ڳولا هئي.“

”پر اسان ٻڌو آهي تہ هو توهان کي پئسي ڏوڪڙ جي بہ مدد ڪندو هو؟“

”ها، ڪڏهن ڪڏهن ڏهہ ڏهہ هزار روپيا ڏنائين ٿي ۽ ان کان علاوه منهنجي علاج جو خرچ بہ ڏيندو هو.“

”اسان ٻڌو آهي تہ گرو توسان روزا صبح ساڻ موبائيل فون تي ڊگهي ڪچهري ڪئي ٿي.“

”آئون ڊپريشن جو شڪار ٿي پئي هيس سو منهنجي دل وندرائڻ لاءِ هو صبح جو آرل واڪو (دعائون) ڏيندو هوم.“

مٿين گروءَ کي Expose ڪرڻ ۾ ۽ سندس ڪٽن ڪمن کان عوام کي اطلاع ڪرڻ ۾ تامل رسالي جي ليکڪا انورڌا پڻ آهي جنهن هن گروءَ تي فيچر لکڻ دوران ان حقيقت تان پڻ پردو کنيو آهي تہ هن گروءَ (جيئندار سراسوتي) جيڪو پاڻ کي وڏو پاڪ پوتر سمجهي ٿو منهنجي ذري گهٽ عزت لٽي هئائين. هنن جي مندر Amma نالي هڪ رسالو ڪيڻ چاهيو ٿي جنهن ۾ سڏارو آڻڻ لاءِ مون کي گهرايو ويو. مندر ۾ پهچڻ تي مون کي هڪ ديوداسي گروءَ وٽ وٺي هلي ۽ ان ميٽنگ ۾ فقط رسالي بابت ڳالهہ ٻولهہ ٿي. ان بعد هڪ بہ ٻيون ميٽنگون بہ ان سلسلي ۾ ٿيون. چوٿين دفعي جڏهن آئون گروءَ جي خدمت ۾ سندس ڪمري ۾ پهتيس تہ مون هن کي هڪ عورت سان گڏ اعتراض جوڳي پوزيشن ۾ ڏٺو. هن ان کي ڇڏي مون کي جهلڻ جي ڪوشش ڪئي پر آئون پاڻ ڇڏائي ڀڄي آيس. مون کي سندس ٻين چيلن سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي جيئن آئون راضپو ڏيکاريان پر آئون سيني کي گهٽ وڌ چوندي ٻاهر نڪري آيس.

ان بعد مون کي Threats ملندا رهيا. هڪ دفعي اهڙي تہ Serious قسم جا مليا جو مون کي پوليس کان مدد وٺڻي پئي. ان دوران مون کي ڏينهن لڳي ويو ۽ بستر تي داخل ٿي ويس. جيئندرا سراسوتي مون سان هڪ دفعو وري ملڻ لاءِ منٿ ميڙ ڪئي ۽ مون کان معافي وٺڻ لاءِ چيو. آخر گهڻي چئہ چوان بعد آئون هن سان مليس. هن مون کي چيو تہ هو مون کي هر اها شيءِ ڏيڻ لاءِ تيار آهي جنهن جي آئون گهر ڪريان. مون هن کي ڀهڙي پوتر گادي Math ۽ مندر ڇڏڻ لاءِ چيو جيئن هن شيطان صفت انسان کان ماڻهن جي جان ۽ عورتن جي عزت بچي سگهي. مون ڇهہ مهينا ڪن انتظار ڪيو ان بعد هن جي صحيح ۽ اصلي روپ تي رسالي ۾ لکڻ شروع ڪيو. پر پنهنجو اثر رسوخ هلائي هن سگهو ئي اهو رسالو ئي بند ڪرائي ڇڏيو. آئون ڪجهہ عرصي لاءِ چپ ٿي ويس پر جيئن تہ هاڻ هو جيل ۾ آهي ۽ منهنجي لکڻين تي بندش نٿو وجهرائي سگهي مون هڪ دفعو وري لکڻ شروع ڪيو آهي. خاص ڪري انهن سادين سودين عورتن لاءِ جيڪي ڀهڙن ماڻهن اڳيان وڃيو سيس نوائين ۽ شيطان صفت انسانن جي ڪوڙڪي ۾ ڦاسيو پون. آئون عورت ذات کي هن گروءَ جا صحيح رنگ ڏيکارڻ چاهيان ٿي.

هندستان جي هن وڏي هندو ڌرم جي اداري جي هڪ بيحد وڏي ۽ طاقتور گروءَ جي غلط ڪارين هندو ڌرم جي پوئلڳن کي جتي غمزده ۽ شرسار ڪيو آهي تہ هڪ ڌرم جو اڳواڻ جيڪو ٻاهران هڪ پوتر شخصيت سمجهي وئي ٿي اها اندروني طرح ڪيڏي پيانڪ ۽ نيچ ثابت ٿي. ساڳي وقت دنيا هندستان جي قانون قاعدي، انصاف ۽ Judiciary جي بہ تعريف ڪري ٿي تہ قانون هر هڪ لاءِ ساڳيو آهي چاهي ڪو غريب هجي يا امير، ڪمزور هجي يا طاقتور، اڪيلو هجي يا ملڪ جا وزير، وزراءَ، ليڊر، سياستدان هن جي پاسي هجن پر ڏوهہ ڪرڻ ۽ ثابت ٿيڻ تي هو بچي نٿو سگهي. هندستان جي هن وڏي ۽ طاقتور گرو سنڪر آچاريا جيئندرا سراسواتي جو مثال ڏيڻ لاءِ هند سنڌ جو ڪو اهڙو طاقتور پير، مير، وڏيرو نظر نٿو اچي جنهن جي هٿ ۾ ڏهہ هزار ڪروڙ روپين جا بئنڪ اڪائونٽ هجن (يعني ڏهہ ارب انڊين روپيا ۽ پاڪستاني چوڏهن ارب روپيا ٿيا)، جنهن جي حڪم هيٺ انڊيا جي مختلف صوبن، چنائي، ڳوهاٽي ۽ اترانچل م خيراتي اسپتالون ۽ ٻيا خيراتي ادارا هلندا هجن. جنهن جي ٽڪر جو پئسي جي معاملي ۾، ڪٿي آغا نخان جهڙو ڪو مقابلو ڪري سگهي پر ان جي بہ ملڪ جا وزير وزراءَ سياستدان، ڪارخاني دار ۽ ايڏو ڪروڙن ۾ پوئلڳ عوام نہ هوندو جيترو هن جو آهي. ايتري قدر جو آڏواڻي، ملڪ جو صدر ابوالڪلام ۽ سندس صوبي تامل ناڊو جي وزير اعليٰ جيالاليتا جهڙيون شخصيتون بہ هن جي قدمن ۾ پيون هجن. ان جو جڏهن ڏوهہ ثابت ٿيو آهي تہ حڪومت ان کي جهلڻ ۾ هڪ منٽ جي بہ دير نہ ڪئي آهي. صبح

ٽيڻ جو انتظار بہ نہ ڪيو ۽ رات جو ننڊ مان اٿاري پوليس ٿاڻي تي وٺي وئي. ڪورٽ ۾ مئجسٽريٽ ضمانت ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. هي گرو عمر ۾ 70 سالن جو ٿيندو ۽ سخت ڊائبٽڪ آهي ۽ هر وقت Insulin تي هلي ٿو. هن جي لاءِ جڏهن وڪيل جيل بدران اسپتال ۾ رکڻ جي گذارش ڪئي تہ مئجسٽريٽ صاف انڪار ڪندي چيو تہ هن کي جيل ۾ ئي رهڻ کپي ۽ ضرورت جون دوائون ۽ علاج اسپتال بدران جيل ۾ ئي ٿيڻ کپي ۽ پوءِ جڏهن هن کي ننڍي جيل مان ڪڍي ويلور (Vellore) شهر جي سينٽرل جيل ۾ رکيو ويو تہ اتي وري هن جي وڪيلن مدراس هاءِ ڪورٽ کي عرض ڪيو تہ گروءَ جي وڏي عمر کي نظر ۾ رکي هن کي جيل بدران ڪنهن ٻي جاءِ تي نظر بند رکيو وڃي پر پبلڪ پراسيڪيوٽر هن تي تر جيترو بہ رحم نہ کائيندي چيو:

"He si most undeserving criminal deserving no special treatment. We are also devotees. We respect the seat, not the individual who is occupying it".

۽ هن ڪيس بابت انتارا دوسين نالي هڪ مشهور ڪالمسٽ واه جو لکيو آهي تہ ههڙن گروئن ۽ پنڊتن جي ڏوهن جو ٻڌي اسان پوڄارين کي سخت صدمو رسي ٿو. اسان سوچي بہ نٿا سگهون تہ اسان جا ههڙا پاڪ پوتر سڏائڻ وارا مذهبي اڳواڻ ڏوهاري, خاص ڪري خوني ٿي سگهن ٿا ۽ اهڙا ماڻهو هميشہ سمجهن ٿا تہ هو ملڪ جي قانون کان مٿاهان نہ آهن. هو ان خوش فهميءَ ۾ آهن تہ هو ڪٽي چا بہ ڪن پر قانون سندن وار بہ ونگو نٿو ڪري سگهي. پر اسان جي ملڪ ۾ قاعدي قانون جي ان حد تائين سختي ڏسي خوشي ٿئي ٿي ۽

"It revives our belief in the democratic process and rekindles faith in justice".

هڪ مسافر لاءِ ضروري ڳالهيون

دهليءَ ۾ پهرين ڏينهن سو آئون پنهنجي گروپ جي ڏهہ ٻارهن ساٿين سان گڏ گهمڻ نڪتس پر پوءِ مون اهو Realize ڪيو تہ ولايت ۾ وڏي ٽولي سان گڏ گهمڻ بدران اڪيلي سر نڪرجي يا وڌ ۾ وڌ هڪ جٽي سان, ڇو جو هر هڪ جا پنهنجا شوق رهن ٿا. ڪي شاپنگ جا شوقين تہ ڪي تواريخي جايون ڏسڻ جا, ڪي فلمن ڏسڻ تي گهڻو وقت ڏيڻ چاهين ٿا تہ ڪي مٽن ماڻهن سان ملڻ تي. وري شاپنگ جو ئي ڪٽي مثال ونجي تہ عورتون ڪپڙا, ساڙهيون ۽ سينڊل قسم جو سامان خريد ڪرڻ ۾ وڌيڪ دلچسپي رکن ٿيون تہ مرد سي ڊي پليئر, واچون, جيسلميري جوتا يا ٻيو ڪجهہ ۽ منهنجو خريداريءَ ۾ شوق فقط ۽ فقط ناياب ڪتاب هٿ ڪرڻ هو. هاڻ اهو ماڻهو جنهن کي ڪتابن جو شوق نہ ههجي هو مون سان گڏ ڪتابن جي دڪانن ۾ اجايون اوٻاسيون پيو ڪائيندو يا هن جي خريداري واري دڪان ۾ منهنجو وقت پيو ضايع ٿيندو. ان ڪري مون پنهنجي لاءِ اهوئي بهتر سمجهيو تہ آئون اڪيلو نڪري پوان ۽ اهوئي منهنجو سالن جو تجربو ٿو ٻڌائي تہ پرديس ۾ گهمڻ وقت جتي تمام ٿورو ۽ مقرر وقت ٿو ملي اتي وڏو ٽولو ناهي نڪرڻ هر هڪ جي وقت جو زيان آهي. پر اڪيلو نڪرڻ ۾ جتي وقت بچي ٿو ۽ هر هڪ پنهنجي مرضيءَ جو مالڪ ٿئي ٿو اتي هڪ پرديسي مسافر کي هڪ بہ ڳالهيون ضرور ڌيان ۾ رکڻ کپن. هڪ تہ پنهنجي رهائش جي ائڊريس ۽ فون نمبر نہ فقط ياد رکجي پر پني تي چٽن اکرن ۾ لکي اڳين کيسي ۾ وجهي هلجي جيئين وسري وڃي خدا نہ ڪري ڪو حادثو درپيش اچي تہ ٻيا Identify ڪري سگهن ۽ پنهنجي رهائش جو پتو مختصر نہ پر تفصيل سان لکجي. مثال طور ڊاريو ڪراچي جي ڪارادر ۾ اچي رهي تہ هن لاءِ فقط ڪارادر ياد رکڻ ڪافي ناهي جو شهر گهمڻ بعد رڪشا يا ٽيڪسي واري کي فقط ايترو چوڻ سان ضروري ناهي تہ هو ڪارادر جي ان هنڌ تي اچي ڇڏي جتي هن جي رهائش آهي. ڪارادر تہ بہ اڍائي ڪلوميٽرن جي پکيڙ ۾ آهي. ان ڪري ضروري آهي تہ پرديس ۾ جتي رهجي ان علائقي ۽ گهٽيءَ جو تہ نالو ياد رکجي پر پرپاسي ۾ ڪا مشهور هوٽل, مندر, مسجد يا اسڪول, دڪان هجي تہ ان جو بہ نالو ياد رکجي. اها جيتوڻيڪ هڪ معمولي ڳالهہ آهي پر ان تي عمل نہ ڪرڻ ڪري پرديس ۾ مون ڪيترن کي سخت پريشان ٿيندي ڏٺو آهي. ۽ ان کان علاوه ٻي اها ڳالهہ تہ پرديس ۾ ڪڏاهن گهمڻ لاءِ نڪرڻ وقت پنهنجي ٽولي جي ساٿين کي اهو ضرور ٻڌائي نڪرجي تہ هو ڪهڙي پاسي وڃي پيو ۽ اٽڪل ڪنهن وقت موٽندو. جيئن ٻين کي آئيڊيا رهي. يا پروگرام بدلائڻ تي هو فون ذريعي پنهنجي ساٿين کي اطلاع ڪري. هڪ دفعي منهنجا ڪجهہ پاڪستاني واقف ڪار بمبئي ويا, انهن مان هڪ بہ جٽا روزمره جي روٽين موجب شهر گهمڻ لاءِ نڪتا. هڪ ڏينهن شهر گهمندي هو تاج محل ڏسڻ لاءِ آگره هليا ويا ۽ رات رهي ٻئي ڏينهن شام جو دير سان واپس وريا پر پنيان اطلاع نہ ڪرڻ تي سندن باقي ساٿين کي سخت فڪر ٿيو تہ ڪنهن غلطي ڪرڻ ڪري پوليس وٽ تہ نہ آهن يا ڪو حادثو تہ درپيش نہ آيو اٿن ۽ هنن ظاهر آهي پوليس ۾ وڃي رپورٽ ڪئي ۽ پوءِ جڏهن هنن جو پتو پيو تہ ماڳهين مٿين ڪيس ٿي پيو تہ غير قانوني طور آگري ڇو ويا ٿو جو

توهان کي آگري وڃڻ جي ويزا ته نه هئي ۽ هاڻ اها بنا ويزا جي گهمڻ جي ڳالهه نڪتي آهي ته مٿين ٻن ڳالهين سان گڏ پنهنجن پڙهندڙ لاءِ هتي اهو لکڻ به ضروري سمجهان ٿو ته پرديس ۾ ڪنهن معمولي غيرقانوني ڪم ڪرڻ کان به گريز ڪجي ۽ جنهن ملڪ ۾ گهمڻ لاءِ اچجي ان ملڪ جي قانون جو احترام ڪجي. افسوس جي ڳالهه اها آهي ته اسان جي ملڪ ۾ قانون جي پوئواري ڪرڻ جي سختي ناهي ان ڪري اسان جي ملڪ جا اڪثر ماڻهو ٻين ملڪن ۾ Takeit granted وٺن ٿا ته ڪين ڪا ڇوڙ واري پهر ناهي. پلي غلط ڪم ڪندا وتن پر ضروري ناهي ته ان جي وٺ پڪڙ ٿئي. اها هنن جي غلط فهمي آهي. اڄڪلهه هر ملڪ ۾ ويندي ملائيشيا، ٿائليند، سعودي عرب جهڙن ملڪن ۾ به قانون جي ايڏي سختي ٿي وئي آهي جو هڪ ڏارئين ماڻهوءَ کي فقط اهو چوڻ ته هو پرديسي آهي هن کي سندس ڪيل ڏوهه جي سزا کان بچائي نٿو سگهي. ان ڪري ٻاهرين ملڪن ۾ جن شهرن گهمڻ جي ويزا ملي ٿي انهن شهرن ۾ ئي وڃڻ کپي. وڏيڪ شهر گهمڻ لاءِ ان شهر ۾ وڃڻ جي ضرور اجازت وٺجي. انڊيا ۾ ۽ ٻين ڪيترن ملڪن ۾ اهو قاعدو آهي ته توهان جنهن شهر ۾ وڃو ته ان شهر جي پوليس اسٽيشن کي پنهنجي آمد ۽ رهائش گاهه جو ضرور اطلاع ڪيو ۽ شهر ڇڏڻ وقت پڻ. مثال طور اسان کي دهلي، آگري ۽ لکنؤ شهرن جي ويزا مليل آهي. دهليءَ ۾ اچڻ سان اسان پوليس کي پنهنجي اچڻ جو اطلاع ڪيو ان بعد آگري يا لکنؤ وياسين ته اتي پڻ پهچي پوليس کي اطلاع ڪيوسين. ان کان علاوه گجرات صوبي جي احمد آباد ۽ ٻڙودا شهرن يا مهاراشٽر جي شهر ممبئي ۾ وڃڻ چاهيوسين ته انهن لاءِ ويزا لاءِ اپلاءِ ڪيوسين ۽ پوءِ ٻڙودا يا ڪٿي به وياسين ٿي ته قانون موجب اتي جي پوليس اسٽيشن کي اطلاع ڪيوسين ٿي. دراصل ڏٺو وڃي ته ان قانون ۾ اسان مسافرن جو ئي فائدو آهي، ڇو جو خدانخواسته اسان جي ٽولي جو ڪو گم ٿي وڃي يا ڪو حادثو پيش اچي وڃي ته پوليس اسان کي Locate ڪري اطلاع ڏئي سگهندي. ائين ڪو گم ٿي وڃي ۽ خبر نه پوي ته ٻن ملڪن جي ڊپلوميسيءَ ۾ به خلل پئجيو وڃي جو پوءِ ڪنهن ماڻهوءَ جي نه موٽڻ تي پاڪستان هندستان کان Claim ڪندو رهندو ته اسان جو ماڻهو ڪڏانهن ويو.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته هڪ شهر کان ٻئي شهر وڃڻ تي پوليس اسٽيشن ڳولي اتي وڃي رپورٽ ڪرڻ ڪڏهن ڪڏهن مٿي جو سور به ثابت ٿئي ٿو ۽ جيتوڻيڪ انڊيا جي پوليس فارينرس سان سٺو برتاءُ ڪري ٿي پر اسان جي ننڍي ڪنڊ جي پوليس مڙيئي پوليس آهي، پوءِ اهو ملڪ چاهي پاڪستان هجي، انڊيا يا بنگلاديش. ۽ انڊيا جي پوليس وڌيڪ سلجهيل ۽ سٺي هجڻ جي باوجود پنج ئي آڱريون برابر ناهن. منجهن ڪڏهن ڪڏهن ڪي پنهنجين پريشانين ۾ منجهيل هجڻ ڪري يا وري پنهنجي لاءِ ڏيڪارڻ خاطر آيل مسافر کي چڱي طرح رخ نٿا ڏين ۽ جلدي فارغ ڪرڻ بدران ويهاريو ڇڏين ۽ وقت ضايع ڪن ٿا. بهرحال ايتري سهولت ضروري آهي ته نئين شهر ۾ پهچڻ سان يڪدم پوليس اسٽيشن تي رپورٽ ڪرڻ ضرور ناهي. پهچڻ بعد 24 ڪلاڪن اندر رپورٽ ڪجي، سو بهتر اهوئي آهي ته ٿڪ پيجي پوءِ آرام سان وڃجي جيئن ڪجهه دير پوليس اسٽيشن تي وهڻ تي بوريت نه ٿئي. ان کان علاوه انڊيا وارن ويهڄڙائي ۾ 60 سالن کان مٿي عمر جي سينئر سٽيزن لاءِ اهو رپورٽنگ جو قانون معاف ڪري ڇڏيو آهي، سو ان سڪ جو هن ٽرپ ۾ مون کي به فائدو رسيو جو آئون 60 سالن کان چار مهينا ڪن مٿي ٿي ويو آهيان. هتي انڊيا ۾ عمر جي ان حساب سان هڪ ٻيو به فائدو رهيو ته ريل، بس يا هوائي جهاز جي سفر جي ٽڪيٽ به مون کي Discount ملي ٿي ويو.

سفر جي معاملي ۾ اسان وٽ بسيون سٺيون، تيز رفتار ۽ نيون آهن انڊيا ۾ وري ريل گاڏيون آهن. آهن ته هتي جا ڊبا به پاڻ جهڙا چڪڙا پر انهن جي هر شيءِ ڪم ڪري ٿي. ٻٽڻ کي هيٺ مٿي ڪر ته بتيون ۽ پکا به هلن ٿا. آخري اسٽيشن تائين نلڪن ۾ به پاڻي اچي ٿو نه فقط ايندو رهي ٿو پر پريشر سان ايندو رهي ٿو. رات جي سفر ۾ سمهڻ لاءِ وهاڻو به چادرون ۽ بلاڪيٽ نه فقط ملن ٿا پر هر شيءِ ڌراءِ ڪلين ٿيل ۽ ٿيلهيءَ ۾ بند ملي ٿي. مختلف وقتن تي ماني، چانهه ڪافي، شربت، بسڪٽ ۽ ٻيون شيون سٺيون ۽ مناسب اگهه تي ملن ٿيون. مثال طور بسڪيٽن جو پڙو جيڪو عام طرح بازار ۾ ڏهين روپئي ملي ٿو سو هتي يارهين روپئي آهي. اهڙي طرح ٻين شين جو اگهه آهي. ان جي مقابلي ۾ اسان وٽ ٽرين ۾ يا پليٽ فارم تي هر شيءِ مهانگي ملي ٿي، هتي انڊيا ۾ گاڏيءَ سان گڏ هلندڙ ريلوي اسٽاف گاڏيءَ جي ڪمن ۾ مشغول رهي ٿو ان ڪري Toilet به هر وقت صاف سٿرو رهي ٿو ۽ ٻن جي ڀاري سهاري به هر وقت ٿيندي رهي ٿي، گاڏيءَ جو ايئر ڪنڊيشنر به صحيح هلندو رهي ٿو. ڪراچيءَ کان لاهو ايندي وقت اسان جو پاڪستاني رسلوي اسٽاف سڄي وات لت ڪوڙي اسان جي ACC ڊبي ۾ خالي بئنچن تي ستو رهيو. خانپور يا پنجاب جي ڪنهن اسٽيشن تي مسافرن جو تعداد وڌي ويو ته ڪين پاڻهي شرم ته نه آيو پوءِ نيٺ ٻين اٿارين تڏهن اٿيا پر پوءِ به ڊبو نه ڇڏيائون. ڏگها ٿي سمهڻ بدران وينا رهيا. منجهد جو 12 ڪان پوءِ AC ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو پر AC لاءِ چڙهيل به جٽا (هڪ وڏي عمر جو ۽ ٻيو تازو گريجوئيٽ ٿي آيل نوجوان) ڪجهه به نه ڪري سگهيا. نوجوان کي مون ڪجهه غيرت ڏياري ته توکي ته ڪم ڪرڻ ۽ سکڻ کپي. اتي ڏس ته گيس ليڪ آهي يا Expantion والو صحيح ناهي ته هن اٽڻ بدران اهوئي Reason ڏنو ته "مون کي هيءَ نوڪري ملي وئي آهي پر مون کي Refrigeration جي معلومات ناهي جو مون

اليڪٽريڪل ۾ B.E ڪئي آهي.“ پيا ته ٿهيو پر گاڏيءَ جي ڏبن جا Spring وغيره چيڪ ڪرڻ وارو به سڄي وات ستو رهيو. خبر ناهي ڪيئن انهن جي گريزنگ ۽ Maintenance ٿئي ٿي. سڀ ڪان وڏي ڳالهه ته لوئر ACC جو تقريبا سڄو ڏبو اسان لاءِ ڪراچيءَ ڪان ڪان لاهور تائين بڪ ٿيل هو. صبح جو ڪراچيءَ ۾ جڏهن اسان جي شاليمار ريل هلڻ لاءِ اچي پليٽ فارم تي لڳي ۽ اسان پنهنجي ڏبي ۾ گهڙياسين ته ڏبو صاف سٿرو هجڻ بدران اٽڪل ڏهه ڪن سيٽن تي بلاڪيٽ ۽ چادرون اوڙهيو ريلوي جو اسٽاف ستو پيو هو. لٽرلي هڪ هڪ کي اٿاريو اٿائون. هڪ هڪ آرام سان ڪر موڙي، ڪانگهارا ڪيندي، ٽائليٽ استعمال ڪري پوءِ ڏبي مان ٻاهر نڪتو آهي ۽ پوءِ Toilets جي ٻاهران اسان جي ريلوي وارن اهو چو لکيو آهي ته ”ريلوي اسٽيشن تي جڏهن گاڏي بيٺل آهي ته استعمال نه ڪريو.“ هي ماڻهو ڪير آهن جيڪي ريل کي مفت جي هوٽل سمجهي استعمال ڪن ٿا ۽ ويندي وقت مسافرن لاءِ گند ڪريو وڃن. جيڪي سفر لاءِ بڪ پئسن جا ريلوي وارن کي ڏيئي ٽڪيٽ خريد ڪن ٿا. ان خيال کان انڊيا جي ريل جا ڏبا بيحد صاف سٿرا نظر اچن ٿا. هر شيءِ Operative نظر اچي ٿي. ڪو ڪنيو ڪڙو ٻڳل ناهي، ڏبي جي خالي ٿيڻ تي سخت قسم جي جراثيم مارينڊر دوا اسپري ذريعي لڳائين ٿا ۽ اها دوا واقعي اهڙي نج ۽ Effective استعمال ڪن ٿا جو هڪ اهڙي ڏبي ۾ اسپري ٿيڻ وقت ڊاڪٽر لڇمڻ جي ڏيءَ نوري پنهنجو وسري ويل ڪو سامان ڪڍڻ لاءِ چڙهي وئي ته بيهوش ٿي وئي. معنيٰ اهڙي سخت قسم جي اسپري سان ضرور جراثيمن جو خاتمو ٿي ويندو هوندو ۽ ڏبا Hygenic رهندا هئا. شايد اهوئي سبب آهي جو هتي جي ريل جي ڏبن ۾ اسان کي مکيون ۽ مڇر نظر نه آيا جيتوڻيڪ هونءَ هندستان جي رستن ۽ بستين ۾ اسان جي ملڪ کان گهڻيون مکيون ۽ مڇر پٽين ٿا. بهرحال اهي ڳالهيون ۽ ماڻهن جي Duty جو Sense آهي جيڪي اسان جي ملڪن جي مختلف ڊپارٽمينٽن جي ڪريل ڪارڪردگيءَ جي نشاندهي ڪن ٿا.

دهليءَ جي عمارتن جو سير

دهليءَ ۾ اچڻ جو خاص مقصد اسان جي پيٽارو جي درست رامچند اوڏ جي پٽ راجيش جي شادي اٽينڊ ڪرڻ هو. ان بعد ٻن هفتن بعد انڊيا جي گجرات صوبي جي تواريخي شهر بڙودا (جنهن کي هاڻ وري سندس اصلي نالو Vodoodra جي نالي سان سڏين ٿا) ۾ اسان جي پيٽارو ڪئڊٽ ڪاليج جي ٻئي دوست ۽ رامچند اوڏ جي ڀاءُ نولراءِ جي پٽ مڪيش جي شادي اٽينڊ ڪرڻي هئي. سو هاڻ جيئن دهلي واري شادي پوري ٿي ته اسان سنڌ کان آيل سڀ ڄاڃي جڻ آزاد ٿي وياسين ۽ روزانو ٽولن ۾ يا اڪيلي سر دهلي ۽ اوس پاس جي شهرن کان علاوه اجمير، آگري، هردوار جهڙن ڏورانهن شهرن ڏي به نڪرڻ لڳاسين جيڪي ٻين صوبن ۾ آهن ۽ پوءِ ان ئي ڏينهن شام ڌاري موٽي ايندا هئاسين يا رات ٽڪي ٻئي ڏينهن دهليءَ ورندا هئاسين جتي اسان پنهنجو نام ٽڪاڻو ناهي رکيو هو.

اسان سان گڏ آيل ڄڃ جا ماڻهو صبح جو دير سان اٿندا هئا پر منهنجي سوير اٿڻ جي عادت ڪري آئون هاڻ اڪيلي سر سوير ئي نيرن ڪري چڪر تي نڪرڻ لڳس. بلڪ نيرن به ٻاهر ڪٿي نه ڪٿي ڪري وٺندو هوس. صبح جو سوير نڪرڻ ڪري جيئن ته سڄ جا ڪرڻا پاسيرو رهن ٿا ان ڪري فوٽو گرافي به بهتر ٿي ويندي هئي. دهليءَ جي تقريبا هر گهٽيءَ ۾ هڪ به ننڍي ريڙهي واري هوٽل ضرور نظر اچي ئي اچي ان تي ڪا عورت، ڇوڪرو يا پوڙهو مرد گيس جي سلينڊر تي چلهو ٻاري ديگڙيءَ ۾ چانهه ناهي تي روپئي ڪپ پيو وڪڻندو ته ڪو بيضا ۽ اڦراٽا پيو ناهي وڪڻندو. سو سوير نوڪرين تي نڪرڻ وارا اهڙن ريڙهي وارن کان فقط چانهه يا نيرن ڪري پوءِ آفيس يا فيڪٽرين ۾ وڃن. آئون به پنهنجي بورچيءَ جي اٿڻ جو انتظار ڪرڻ بدران ٻاهران هڪ اهڙي ڪئبن واري هوٽل تان ڇوڪري کان چانهه جا هڪ ٻئي پويان به ڪن ڪوپ پي وٺندو آهيان. سامهون خالصا ٽيڪسي اسٽينڊ آهي ان تي رات جي بيٺل ٽيڪسين جا سک ڊرائيور به ان کان چانهه وٺي پيئندا آهن جنهن وٽ آئون ايندو آهيان. پوءِ هڪ به ڇٽا مون سان به خبر چار ڪن يا ڪڏهن آئون ڳالهائڻ جي موڊ ۾ هوندو آهيان ته آئون ساڻن خبرون ڪندو آهيان.

”ڪٿي جا آهيو؟“

”پنجاب جا پر هاڻ هتي ئي رهون ٿا؟“

”هي فٽ پاٿ تي ٿهيل جهڳين ۾ ڪير رهن ٿا؟“

”هي بهار ۽ ٻين رياستن جا غريب بيروزگار آهن جن کي سرڪاري ٺيڪيدار هتي وٺي آيا آهن.“

”ڇو يلا اتي انهن رياستن ۾ ڪم ناهي ڇا؟“

”ظاهر آهي بيروزگاري آهي تڏهن ته هتي اچن ٿا.“

”کين ڏهاڙيءَ جو گهڻو ملي؟“

”اهوئي ته مسئلو آهي کين تمام گهٽ ملي ٿو. سندن ڪمائيءَ جو وڏو حصو ٺيڪدار کايو وڃن. هتي پڙهيل ڳڙهيل لاءِ به بيروزگاري آهي. هاڻ مڙيئي انديا جي ايڪانامي سنڌري پئي. گهڻ گهٽ پڙهلين کي آمريڪا ۾ سٺيون نوڪريون ملن پيون ان کان علاوه عرب ملڪن ۾ به.“

”تون ڪيترو پڙهين؟“

”مون فقط ميٽرڪ ڪئي ۽ هي اباڻو ڌندو ٽيڪسي هلائڻ ۾ جو ڪريان ٿو.“

”توکي ٻاهر وڃي ولايت ۾ نوڪري ڪرڻ جو شوق نٿو ٿئي.“

”آئون به ڪجهه عرصو ٻاهر نوڪري ڪري آيو آهيان.“

”ڪٿي سعودي عرب ۾؟“

”نه منهنجا سڀ سک مائٽ ڪويت ۾ ڪم ڪن ٿا.“

”ڪهڙو ڪم ڪن ٿا.“

”اهوئي ٻڌايو مانو نه ٽيڪسي، لاري ٽرڪ هلائڻ اسان جو اباڻو ڌندو آهي.“

۽ ائين ڳالهين ڪندي هڪ ٻدران ٻه ڪوپ به ختم ٿي ويندا آهن. هڪ ڏينهن هلڪ سک ٽيڪسي ڊرائيور کان پڇيم ته آگري وڃي هلڻ ۽ موٽائي آڻڻ جا گهڻو وٺندين؟

”اٽڪل چار هزار روپيا ڪن.“

”چار هزار گهڻو ناهي؟“

”سفر به اوٽ موٽ جو اٽڪل ڇهه سؤ ڪلوميٽر آهي.“

”تڏهن به؟“

”چڱو ڀلا ساڍا ٽي هزار وٺندس، جڏهن به موڊ ٿيانو ته هڪ ڏينهن اڳ ٻڌائجو ته پنهنجي گاڏيءَ ۾ تيل ڀرائي صبح ساڻ اچي ڪٽندوسانو.“

هڪ ڏينهن دهليءَ جون اهم ۽ تواريخي جايون ڏسڻ لاءِ صبح سان ڪئميرا کڻي آٽو رڪشا لاءِ روڊ تي اچي بيٺس. هونءَ جو هر وقت منٽ منٽ تي ڪا ڀريل يا خالي آٽو رڪشا پئي لنگهي اڄ ڪا نظر ئي نه اچي، هڪ ٻه نظر آيون سي به خالي پر اهي به اهو ٻهانو ڪري هليون ويون ته گيس ڪانهي انهيءَ ڪري مون کي ڀرين اوڪلا ڏي تيل ڀرائڻ لاءِ وڃڻو آهي. پوءِ معلوم ٿيو ته آٽو رڪشا وارن مسافر کڻڻ کان اڄ هڙتال ڪئي آهي.

”ڏاڍي ٻڌاياڻون.“ مون دل ئي دل ۾ سوچيو ”آئون به اڄ پنهنجن ساٿين سان دهلي کان ٻاهر ڪو شهر گهمڻ بدران اڪيلي سر دهليءَ جي سير تي نڪتو هوس ته هنن استرائيڪ ڪئي آهي ۽ اسان جهڙن ٽوئرسٽن لاءِ انديا جي اها آٽو رڪشا ئي صحيح سواري آهي. سائيڪل رڪشا وڌ ۾ وڌ ميل اڌ ۾ فاصلي تائين صحيح آهي. بس ۾ چڙهڻ جي پاڻ ۾ همت ناهي جو بسون هڪ ته پنهنجو روٽ وٺي هلن ۽ بيو ته ڪڏهن خالي رهن ٿيون ته ڪڏهن منجهن اهڙي پيهه پيهان ٿي ٿئي جو نه فقط چڙهڻ ۽ لهڻ مشڪل پر اندر بيهي ساهه کڻڻ به مشڪل. ٻڌبو هو ته انديا ۾ بس ۾ ماڻهو قطار ۾ چڙهن ٿا. عورتون ۽ مرد گڏ ويهن ٿا وغيره وغيره. بلڪل صحيح آهي پر اهو اچي هاڻ معلوم ٿيو آهي ته ڪي خوش نصيب ئي ويهن ٿا باقي مخلوق، عورتون توڙي مرد ساردين مڇين وانگر هڪ ٻئي سان ڪلهو ڪلهي سان پير پير سان ملائي بيٺل نظر اچن ٿا. ٽيڪسي هڪ ٻن ميلن لاءِ مجبوريءَ ۾ ته صحيح آهي باقي اڌ شهر گهمڻ لاءِ جيڪو گهٽ ۾ گهٽ چاليهه ڪلوميٽر ٿيو وڃي مهانگي ٿي پئجي.

بهرحال آٽو رڪشا جي ڳولا ۾ آخر ڪامياب ٿي ويس ۽ هڪ ڄٽو راضي ٿي ويو. هن مون کي پر ۾ نهيل ڪالڪا ديوي جو مندر ڀهائي ڌرم جو مندر ۽ ٻيون ڪجهه شيون ڏيکارڻ بعد آخر ۾ انديا گيٽ ۽ قطب مينار ڏيکاري واپس هتي ئي (جتان وٺي هليو ٿي) آڻڻ جا چار سؤ روپيا چيا.

”چار سؤ ته گهڻا ٿو ٻڌائين. ٻيا ته اهي شيون ٻن اڍائي سؤ روپين ۾ گهمائي آيا آهن.“ مون احتجاج ڪيو.

”صحيح ٿا چئو پر اڄ استرائيڪ آهي. هونءَ ته آئون پوليس کان ڊڄان ٿو ۽ نه ٽيڪسي وارن جي ايسوسيئيشن کان. پر ڪو مٽي ڦريل دارونءَ جي ٻوتل چاڙهي بينو هجي ۽ پٿر هڻي منهنجي رڪشا جو اڳيون شيشو ڀڃي رکي ته مون غريب کي نئين شيشي لڳرائڻ جا ٽي سؤ روپيا چٽي پئجي ويندي.“

”چگو هينئن ڪر. اڍائي سؤ وٺ. شيشو جي پگو ته نئون آئون هٽائي ڏيندس.“ مون چيومانس.

”سائين ڀهريون وارو حساب توهان لاءِ به ۽ مون لاءِ به صحيح ٿيندو باقي آئون توهان کي اڍائي ٿي ڪلاڪ کن دل وٺان گهمائيندس. پلي جتي جيترو وقت وٺانو وڃجو پيو آئون انتظار ڪندو رهندس.“

مون کي ڊرائيور جي ڳالهه وڻي. ٿورو گهڻو پڙهيل ۽ جوان مڙس به هو يعني هو منهنجو رکي رکي فوٽو به ڪڍي سگهيو ٿي. وڏي عمر جي ڊرائيور لاءِ نظر گهٽ هجڻ ڪري، فوٽو ڪڍڻ به مسئلو ٿيو پوي جو ان لاءِ ويجهي جي عينڪ ضروري ٿيو پوي. خاص ڪري هنن Digital ڪئميرا سان فوٽو ڪڍڻ مهل.

”ڀهرين هي پر وارا مندر ڏسندا هلون؟“ ٽيڪسي ڊرائيور جنهن جو نالو ونود ڪمار هو تنهن پڇيو.

”بلڪل هتان کان شروع ٿي انڊيا گيٽ تائين هليو هل. رستي تي دهليءَ جون جيڪي به اهم شيون سمجهين اهي ڏيکاريندو هل. باقي رهيل ڏسڻ لاءِ وري ٻئي ڪنهن ڏينهن هلنداسين.“

اسان جي رهائش واري علائقي کان هندن جو ڪالڪا مندر ۽ ٻهائي ڌرم جو ڪنول مندر (Lotus Temple) بلڪل ويجها آهن. بلڪ ڪنول مندر جي جي ڪنول جي گل جهڙي ڇت ته اسان واري بلڊنگ جي ڀهرين ماڙ تان مون واري ڪمري مان به نظر اچي ٿي ۽ ڪالڪا مندر ته آهي ئي هن علائقي ۾ جنهن تان هن علائقي جو نالو ”ڪالڪاجي“ پيو آهي. پر ۾ پارس سئنيما، صفدر جنگ اسپتال، بالاجي مارڪيٽ، گوبندا پوري بازار ۽ هتي جو جهونو ڪاليج ”ديش بندو ڪاليج“ آهي. ان کان علاوه دهليءَ جي مشهور پوليٽڪنڪ انسٽيٽيوٽ (جنهن لاءِ چون ٿا ته دنيا جو ٻيو نمبر وڏو پوليٽيڪنڪ دارو آهي. ضرور هوندو. سندس ايراضي ۽ شاگردن جي بي پناهه تعداد مان لڳي به ٿو) هرڪيش نگر (جنهن ۾ سنڌ کان آيل اوڏ رهن ٿا ۽ سندن وڏو هولڊ آهي) ۽ شيام نگر آهي. هن پوليٽيڪنڪ انسٽيٽيوٽ جي پرسان ئي بنارسي داس چانڊي والا آئي انسٽيٽيوٽ آهي. هارٽ انسٽيٽيوٽ ۽ نهرو پليس پڻ هتي ئي آهن. ڪالڪا جي، نهرو پليس ۽ ديش بندو ڪاليج نالي وڏا بس اسٽاپ پڻ آهن.

انڊيا مندرن جو ديس آهي. هتي جو پراڻو مذهب هندو ڌرم آهي جنهن جو هزارين سال پراڻو اثر هن ننڍي کنڊ تي آهي. ٻڌ ڌرم، جين ڌرم، سک ڌرم ۽ اسلام ان کان پوءِ هن ڌرتي تي آيا ۽ انهن مذهبن جا به پنهنجا پنهنجا عبادت گهر انڊيا ۾ موجود آهن پر دنيا جا سڀ کان پراڻا مندر هن ملڪ ۾ آهن ائين ته اڄڪلهه جتي جتي به هندو رهن ٿا اتي هنن جا مندر آهن پر انڊيا کان پوءِ ٻئي نمبر تي گهڻا مندر ۽ سرڪاري طرح هندو ڌرم نيپال ۽ انڊونيشيا جي هڪ ننڍڙي ۽ سهڻي ٻيٽ بالي ۾ آهي. اهي مندر مختلف ديوين ۽ ديوتائن جي نالن سان سڏجن ٿا جن جون مورتيون انهن مندرن ۾ ٿين. روزمره کان علاوه ڪن مندرن جا ڪي خاص ڏينهن پوڄا لاءِ شڀ ڏينهن سمجهيا وڃن ٿا جن پوڄارين جو وڏو تعداد پنهنجي دلپسند ديويءَ يا ديوتا جي مورتيءَ جي درشن لاءِ اچي ٿو.

آٽو رڪشا ڊرائيور ونود ڪمار ٻڌايو ته ”اهڙو ئي ڀلارو ڏينهن هن مندر جو اڄ آهي ان ڪري تمام گهڻي رش آهي ۽ ماڻهو پري پري جي ڳوٺن کان ڪهي هتي آيا آهن جن مان گهڻو تعداد ته ڪيل سڪا موجب پيرين پنڌ پهچي ٿو.“ ماڻهن ۾ گهڻو تعداد واقعي ڳوٺاڻن جو نظر اچي رهيو هو جن ۾ به عورتون ۽ ٻار گهڻا هئا. مندر ۾ اندر گهڙڻ لاءِ گهٽ ۾ گهٽ اڌ ڪلوميٽر جي ڊگهي قطار هئي. ڪيترين عورتون مندر جي ڀهرين چائنٽ ٽپڻ کان وٺي اندر تائين پٽ تي ليٽي ٺونٺين ۽ گوڏن جي زور تي Crawling ڪري (ليٽڙيون پائي) اڳتي وڌي رهيون هيون. مندر جي ٻاهران مين روڊ تي مندر ۾ پرساد ڏيڻ لاءِ ناريل، رومالن، منن مرمڙن ۽ چانورن جهڙين شين جا دڪان فٽ پاٿ تي ائين هئا جيئن ڪراچيءَ ۾ عبدالله شاهه غازيءَ جي مقبري ٻاهر آهن. ماڻهو خاص ڪري ڳوٺاڻيون عورتون اخبار جي پني يا ٿالهه ۾ اهي شيون رکي قطار ۾ بيٺل هيون جيڪا قطار بيحد آهستي اڳتي وڌي رهي هئي. هڪ عورت جنهن کان پرساد جو ٿالهه وٺي منجهس رکيل شيون ڏئمر تنهن ٻڌايو ته هوءَ پر واري ڳوٺ کان صبح جو چئين بجي پيرين پنڌ نڪتي آهي ۽ هن قطار ۾ بيٺي به به ڪلاڪ ٿي ويا اٿس ۽ اجا به لڳي ٿو ته ديويءَ جي درشن تائين پهچڻ ۾ ڪلاڪ ڏيڍ لڳي ويندو. پر ۾ ويٺل هڪ ٻي عورت کي سندس ننڍڙو ٻار به تنگ ڪري رهيو هو ۽ هوءَ ٿڪجي به پئي هئي پر هن ٻڌايو ته هوءَ گهران پڪو پهه ڪري هن مندر لاءِ نڪتي آهي ۽ هاڻ پلي سڄو ڏينهن لڳي وڃي هوءَ واپس نه ويندي ۽ هن کي يقين آهي ته ڪالڪا ديوي جيڪا هن تي بيحد مهربان آهي اها سندس دل جو مرادون پوريون ڪندي.

آئون به مندر اندران ڏسڻ خاطر ڪجهه دير قطار ۾ بيٺس پر ڪجهه ماڻهن جي پيهه پيهان ۽ Suffocation ڪري ۽ ڪجهه ٻارن جي اتي جو اتي هنگڻ مٽڻ جي ڏپ ۽ لوبان ۽ ٻين مسالن جي سڙڻ جي تکي بوءِ ڪري ۽ ڪجهه آٽو رڪشا ڊرائيور جي نماڻين اکين کي ڏسندي جنهن جو وقت وڏيڪ ڪمائتو هو مون هاڻ موٽڻ جي ٿي ڪئي پر پوءِ هڪ ٻائي جنهن سان ٻاهر فوٽو ڪڍرايم سو ٻين کي منهنجي نالي اهو چوندي ته فارينر آهي

۽ ڪلاڪ بعد فلائيٽ اٿس. ٻين پوڄارين کي هٽائي مون کي اندر تائين نہ فقط وٺي هليو پر فوٽو پڻ ڪڍڻ جي اجازت وٺرائي ڏنائين. ان Service جا مون ان ٻائي کي ڪجهہ پئسا آفر ڪيا جيڪي هن ڏکيائيءَ سان مجي قبول ڪيا. بهرحال ان ٻائي کي يا مون مندر ڏسڻ جي خوشي ٿي يا نہ پر اسان جي ڊرائيور جي من جي مراد ضرور پوري ٿي وئي جو مون کي جلد وارو ملڻ ڪري جهٽ موٽڻو پيو ۽ هن جو وقت بچي پيو.

هن مندر جي ٻاهران ئي بهائي ڌرم جي ماڻهن جو ڪنول مندر آهي ۽ ٿورو رڪشا ۾ هلي ڪنول مندر جي وڏي در تي لٿاسين جنهن جي پاسي کان اڇي رنگ جي وڏي پٿر تي سونهري اکرن ۾ لکيل آهي:

Bahai House of Worship

يائي ڌرم جا ڪيترائي ايراني پنهنجي ملڪ ۾ بہ رهن ٿا. خاص ڪري ڪراچي ۽ لاهور ۾ هو چانهہ ۽ بسڪيٽن جون هوٽلون هلائين ٿا. انهن جي هوٽلن جي خاص نشاني اها هوندي آهي تہ پئسن وٺڻ واري ڪائونٽر مٿان فريم ۾ ”يا بهائي“ جهڙا لفظ لکيل ٿين ٿا. هتي انديا ۾ پارسين وانگر (جيڪي باهہ جي پوڄا ڪن ٿا ۽ ايران جي شهر پارس کان اسان جي ننڍي کنڊ ۾ آيا) هي بهائي بہ تمام گهٽا رهن ٿا ۽ سندن بهائي عبادت گهر انديا جي هن شهر دهليءَ کان علاوه ڪمپالا (يوگنڊا) شڪاگو (USA) فرئنڪفورٽ (جرمني) سڊني (آسٽريليا) پاناما ۽ دنيا جي ٻين شهرن ۾ آهن. هي دهليءَ وارو سندن عبادتگاهہ ”ڪنول مندر“ ان ڪري سڏجي ٿو جو هتي جي عمارت جو گنبذ ڪنول جي گل جي شڪل جهڙو آهي. مندر جي چوڌاري وڏي پٽ ڏنل آهي ۽ دهليءَ جهڙي شهر ۾ جتي پٽ جي قيمت آسمان سان ڳالهيون ٿي ڪري هي مندر سوين ايڪڙن تي پکڙيل آهي.

”بهائي عبادت گهر خدا جي عبادت جو مرڪز آهي. هتي خاموشيءَ سان ويهي هڪ انسان پنهنجي پيدا ڪرڻ واري جي لاءِ خاموش محبت ۽ عقيدت جو اظهار ڪري ٿو.“ هتي جو گائيڊ مون کي ۽ ٻين آيل ٽوئرسٽن کي هن عبادت گهر بابت روز جا رٽيل جملا ٻڌائيندو هلي ٿو. ”بهائي عبادت گهر سڀني مذهبن لاءِ کوليو ويو آهي.“

هن عبادت گاهہ جي زمين 1953ع ۾ خريدي وئي هئي ۽ تعمير جو ڪم 1980ع کان شروع ٿيو. جيڪو 1986ع ۾ مڪمل ٿيڻ بعد پبلڪ لاءِ کوليو ويو. هن عبادت گاهہ جي ٻهرين ماڙ تي انتظام هلائڻ لاءِ آفيس ۽ ٻئي طرف لائبريري ۽ پبلڪ لاءِ سلائيڊ شو لاءِ ڏار هال آهي.

هتي جي هڪ عالم جي چواڻي ”بهائي دين هڪ مستقل عالمگير دين آهي جنهن جو ظهور 1844ع ۾ ٿيو بهاءالله هن دين جو دور شروع ڪيو جنهن جي پيدائش هڪ معزز ۽ ممتاز وزير جي گهر ۾ 1817ع ۾ ايران ۾ ٿي. ڪيس خدا جي طرف کان پهريون دفعو 1853ع ۾ تجلي نظر آئي. ان کان پوءِ ڪيس بغداد جلاوطن ڪيو ويو جتي ڏهہ سال رهڻ بعد هن پنهنجو پاڻ کي دين جو پيشوا هجڻ جو اعلان ڪيو جنهن بعد ڪيس ڪجهہ عرصو اتي جي هڪ ٻي شهر ۾ قيد رکڻ بعد 1868ع ۾ فلسطين آندو ويو جتي جي شهر عڪا ۾ هن کي وري قيد ڪيو ويو جتي هن 1892ع ۾ وفات ڪئي. بهائي دين جي هندستان ۾ آمد سن 1844ع ۾ سندس جيئري ئي ٿي وئي هئي....“

بهرحال ڪجهہ گائيڊ جو ليڪچر ڪنن سان ٻڌندي ڪجهہ هن عبادت گهر جي سهڻي عمارت ۽ مختلف ملڪن ۽ هندستان جي مختلف شهرن کان آيل ماڻهن جي خوبصورت چهرن ۽ سندن ويس وڳن کي ڏسندي اچي ٻاهر نڪتاسين. هڪ خوبصورت نيپالي عورت جو فوٽو بہ ڪڍيم. بلڪ اڪيلو ڏسي فوٽو لاءِ چيومانس تہ پيهہ ۾ بيٺل سندس مڙس ڏي موڪل وٺڻ لاءِ هلي وئي تنهن مون کي غور سان ڏسي ڪيس مون سان گڏ فوٽو ڪڍائڻ جي اجازت ڏيئي ڇڏي. جيڪا ويهہ ٽيهہ سال کن اڳ واري الطاف کي هرگز نہ ملي ها جڏهن هو جوان هو.

رڪشا وارو انتظار ڪري رهيو هو: مون کي پنهنجي رڪشا سڃاڻڻ ۾ دير نہ لڳي جو ڪنول مندر جي ٻاهران اهائي هڪ رڪشا بيٺل هئي. رڪشا وارن جي اسٽرائيڪ ڪري رستن تي بہ ڪا ورلي رڪشا نظر آئي ٿي. مندرن ۽ ٻين عمارتن ۽ پارڪن ٻاهران جتي روزانو ڪيترين ئي رڪشائون نظر اچن ٿيون اڄ هڪ بہ نہ هئي. ڪنهن هنڌ ڪا هڪ بہ هيون تہ ڪنڊ پاسي ۾ بيٺيون هيون ۽ ڊرائيور غائب هئا. آئون جيئن ئي رڪشا ۾ ويٺس تہ هڪ موالي ٽائيپ سيپڪڙي سگريٽ جو ڪش هڻي مون واري ڊرائيور انود کي چيو تہ ”سواري اٿاهاني کي منع هي.“

”وڃ ڙي گرا. تون ڪير ٿيندو آهين مون کي جهلڻ وارو.“ ڊرائيور ڊڄڻ بدران رعب سان چيس.

”اڇا اها ڳالهہ آهي.“ سڪل دادا پنهنجي کيسي مان موبائيل فون ڪڍي ان جي نمبرن تي هٿ رکيو. يعني ٻين دادائن يا آل رڪشا جماعت جي ليڊرن کي اطلاع ٿو ڪريان. پر مون واري ڊرائيور بہ يڪدم پنهنجي کيسي مان موبائيل فون ڪڍي چيس: ”اڙي ڪنگلا تون ڌوٽنس ڪنهن تي ٿو ڄمائين؟ تون سمجهين ٿو تہ رڳو تو وٽ موبائيل فون آهي. ڪر پڻهين کي فون تہ آئون تنهنجي ماءُ پوليس کي فون ڪيان.“

مون سمجهيو تہ هاڻ ٿو جهيڙو ٿئي ۽ مون کي گهر تائين پنڌ وڃڻو پوي پر سڪل دادا پنهنجي فون کي کيسي ۾ وجهي چيس: ”چڱو تون موٽي اڄ تہ توکي ڏسان ٿو.“

"اجهو ٿو موٽان جيڪي ڪرڻو اٿئي اهو ڪجانءِ." اسان واري ڊرائيور هن کي چئي مون کي وري پهرين مندر ڏي وٺي ويو جتي مون کي اجا ڪجهه فوٽو ڪڍڻا هئا. مندر جي ٻاهر دڪاندران حوالي رڪشا ڪري ڊرائيور مون سان گڏ مندر ۾ هليو جتي هڪ ٻائي کي کيڪار ڪري مون کي هن جي حوالي ڪيو ته جيڪي وٽنم فوٽون ڪيان. واپسيءَ تي رڪشا ۾ اچڻ وقت دڪاندارن کيس چانهه پيئڻ لاءِ چيو.

"لڳي ٿو تنهنجي چاڻ سڃاڻ ڪافي آهي." مون ونود ڪمار ڊرائيور کي چيو.

"سائين مون هنن ٻنهي مندرن تي ڇهه سال ڪنسٽرڪشن جو ڪم ڪيو آهي سو هن تر جا ماڻهو مون کي سڃاڻن ٿا." واپسيءَ تي مون کي لڳو ته سنهو سڪل داداگير اسان جو ڳٽ جهليو ويٺو هوندو پر اهو غائب هو.

"ڪڏانهن ويو سوير وارو دادا؟" مون ڊرائيور کان پڇيو.

"هن ملڪ کي دارونءَ تباهه ڪري ڇڏيو آهي. ٽڪي ٽڪي جا چورا چاڙهيو بوتل پاڻ کي قوس مان فتح خان ٿا سمجهن. هاڻ اهو ڇا جهيڙو ڪندو جيڪو پنهنجين ٽنگن کي سڌو نٿو رکي سگهي. گهر ۾ جو ٽس خرچ هلائڻ لاءِ ڪو يار پئي ڳوليندي هوندي پاڻ هليو آهي ٻي بوتل لاءِ پئسا ميڙڻ..."

"شراب لڳي ٿو ته سستو هجڻ ڪري گهڻو پيتو وڃي ٿو." مون کيس چيو.

"سستو هجي يا نه هجي جي غريب عوام پيئڻ جي عادي ٿي چڪي آهي. مهانگو ٿيندو ته به پيئڻ نه ڇڏيندا. جوءِ ۽ ٻار به گروي رکي بوتل وٺندا. سرڪار به چپ آهي جو سندس وڏي ڪمائي شراب مان آهي."

ڊرائيور رستي تي هڪ ٻيو ننڍڙو مندر، ڪالي مندر، هوچي منهه روڊ تي هيلٿ سينٽر ۽ اڳتي هارٽ اسنٽيٽيوٽ جون عمارتون ڏيکاريندو مٿرا روڊ تي روڊ تي چڙهيو جيڪو ائين آهي جيئن ڪراچيءَ جو ايم اي جناح روڊ. رستي تي ڪيترائي فلاءِ اوور آيا جن جي هيٺان گهٽ اهم روڊ گذري ويا هئا. آئون هيڏانهن هوڏانهن بسين، ترڪن رڪشائن جي پيهه پيهان، هر هنڌ ماڻهن جا درياهه ۽ مختلف عمارتن کي ڏسندو رهيس ۽ علائقن ۾ رستن جا بورڊ پڙهندو رهيس. انڊيا اچڻ کان اڳ پنهنجي بنگالي جهازي دوست چيف انجنيئر بديع زمان سان ملاقات ٿي هئي. تنهن کي انڊيا وڃڻ جو ٻڌايم، "تو ته ڪيترائي دفعا ڏٺي هوندي" مون کانئس پڇيو.

"ها بنگلاديش بعد مڙيئي ٿي چار دفعا ٻاءِ روڊ انڊيا ويو آهيان. هينئر به منهنجي جهاز جي روٽ چٽگانگ، ڪلڪتو چنائي، بمبئي، ڪراچي آهي." هن ٻڌايو.

"يلا اهو ته ٻڌاءِ ته انڊيا جا شهر ڪيئن ٿا لڳن. تو ته سڄي دنيا ڏٺي آهي."

مون کانئس پڇيو ۽ جواب ۾ مون انڊين فلمون ڏسي جيڪو انڊيا جي شهرن جو تصور ٺاهيو هو اهو يورپ جي شهرن جهڙو نه ته بيروت، دبئي، ڪوالالمپور، سنگاپور جهڙو ضرور هو پر جڏهن جواب ۾ بديع زمان ٻڌايو ته انڊيا جا شهر بنگلاديش جي چٽگانگ ۽ ڊاڪا جهڙا ٿا لڳن ته مون کي تعجب لڳو هو.

"ڇا مطلب؟" مون پڇيومانس.

"اڙي ڀائي ڇا مطلب ڇا. بس جيئن چٽگناگ ڏٺو اٿئي. جتي ڪٿي غربت، عوام، گندگي..." هن وراڻيو.

"۽ پاڪستان؟" مون پڇيو هئومانس.

"اهو ان جي مقابلي ۾ صاف سٿرو ۽ گهٽ آدمشماري وارو آهي، ماڻهو اڇن اجرن ڪپڙن ۾ فضيلت وارا ٿا لڳن، اسلام آباد جهڙو شهر ته يورپ وانگر ٿو لڳي." هن وراڻيو.

"پر فلمن ۾ مون ڏٺو آهي ته انڊيا جا شهر تمام سٺا آهن. سهڻا سهڻا پارڪ خوبصورت رستا، حسين عورتون، يورپ وانگر اوچيون عمارتون، هوٽلون ۽ ماڊرن ڪلب..." مون بديع کي چيو هو.

"صحيح ٿو چوين، ائين ضرور آهي پر انڊيا جي شهرن جا فقط ڪجهه حصا جيڪي ڪٿي پاڪستان جي شهرن کان سهڻا ۽ امير هجن. پر هتي اسان جنرل ڳالهه پيا ڪريون. ائين ته نيويارڪ شهر جي هارلم علائقي ۾ غريب ۽ موالي شيدي ڪچري جي دٻي مان ڊبل روٽي ڪڍي پيا کائين. ان جو مطلب اهو ته نه ٿيو ته سڄو آمريڪا يا نيويارڪ غريب آهي. اهڙي طرح انڊيا جي شهرن جا ڪجهه حصا بهتر آهن." ۽ هاڻ جڏهن هفتي ٻن کان آئون دهلي ۽ پر وارن شهرن ۾ ڦري رهيو آهيان ته بديع الزمان جي ڳالهه صحيح ٿي لڳيم.

آئون دهليءَ جي گهٽين جي گندگي، مين روڊ تي رستو بلاڪ ڪندڙ ۽ ڇيٽا لاهيندڙ ڏڳين، فٽ پاٿ ۽ پٽين اڳيان Zip کولي پيشاب ڪندڙ ماڻهن، ڪچري جي ڍير اڳيان ڦرندڙ رول ڪتن ۽ اٿليل گٽرن ۾ پريل ڪاري رنگ جي سوئرن تان ڌيان هٽائي هيڏانهن هوڏانهن سهڻن پارڪن، مختلف اسڪولن مان نڪرندڙ يونيفارمن ۾ سمارٽ ۽ ڊسپلينڊ ٻار، هتي جي ٿهيل ننڍڙين ۽ چمڪندڙ گاڏين ڪي ڏسان ٿو ۽ بورڊ پڙهڻ شروع ڪيان ٿو:

مولچند اسپتال،

نهرو پليس ايسٽ،

نهرو پليس بس اسٽاپ

ايروز سئنيما هال، جنهن ۾ ويرزارا فلم لڳل آهي.

لجپت نگر

نظام الدين ايسٽ

نظام الدين ويسٽ ۽ ان کان ٿورو اڳيان حضرت نظام الدين اولياء ريلوي اسٽيشن ۽ روڊ پڻ. اڳتي هلي حضرت نظام جي درگاهه جنهن کي ۽ جامعه مليه يونيورسٽيءَ کي ڏسڻ لاءِ ڪنهن ٻئي ڏينهن نڪرندس.

ٿورو اڳيان جتي کاٻي کان لوڌي روڊ اچي ٿو هن مين روڊ مٿرا تي لڳي ان تي مغل شهنشاهه همايون جو مقبرو آهي. مغلن جي سلطنت ۾ هندستان ۾ ڪجهه عرصي لاءِ اهڙيون بہ حالتون پيدا ٿيون جو همايون پنهنجي جان بچائڻ لاءِ دهلي ڇڏي اچي ٿر جي ڏورانهين شهر عمرڪوٽ ۾ رهيو جتي ڪيس شهنشاهه اڪبر ڄائو جيڪو همايون کان پوءِ هندستان جو وڏي اثر رسوخ وارو بادشاهه ٿيو. آٽو رڪشا واري کي ترسائي فوٽو ڪيڊان ٿو ۽ دل ۾ هڪ واٽهڙو خيال اچي ٿو تہ همايونءَ کي ڪهڙي خبر تہ سندس مرڻ کان 450 سال رکي مون جهڙو ڪو متوالو سندس مقبري جو اچي فوٽو ڪيندو ۽ جنهن بادشاهن سان نفرت هجڻ ڪري انٽر ۾ تواريخ بدران جاگرافيءَ جو سبجيڪٽ ڪنيو. واپسيءَ تي رڪشا وارو لوڌي روڊ تان وني آيو هو جتي دهليءَ جو مشهور ڪاليج ديال سنگهہ آهي، ۽ هڪ پاسي لوڌي گارڊنس آهي تہ ٻئي پاسي جو باغ آهي ۽ جتي لوڌي روڊ پرٿوي راج روڊ ۽ صفدر جنگ روڊ سان اچيو ٿو ملي اتي صفدر جنگ جو مقبرو ۽ پر ۾ ايئرو ڪلب آهي جنهن جي پهرين ماڙ تي رکيل ان جهاز جو ماڊل رستي تان لنگهندي ڇتو نظر اچي ٿو جنهن ۾سنجي گانڌيءَ جو حادثو پيش آيو. انڊرا گانڌي ميموريل، دهلي ريس ڪلب ۽ دهلي فلائنگ ڪلب بہ اتي ئي آهن.

صفدر جنگ هندستان جي مغل شهنشاهه محمد شاهه و وزير مرزا مقيم هو جنهن جو مقبرو سندس فرمانبردار پٽ پنهنجي پيءُ جي ياد ۾ 1753ع ۾ اڏرايو. مغلن جون دهليءَ ۾ جيڪي اڏاتون ۽ مقبرا آهن انهن ۾ هي آخري مقبر آهي جيڪو دهليءَ ۾ ٺهيو.

لوڌي روڊ تي گارڊنس وٽ لهي چانهه واري کي رڪشا ڊرائيور کي چانهه ۽ بسڪيٽ ڏيڻ لاءِ چوان ٿو ۽ آئون لوڌي گارڊنس جو مين گيٽ ٽپي اندر واڪ ڪريان ٿو. منجهس لوڌي گهراڻي جا ڪيترائي مقبرا آهن جيڪي پندرهين ۽ سورهين صديءَ ڌاري ٺهيا ۽ اڄ چوڌاري ساوڪ ۽ سرسبز ڇپر ۽ وڻن جي وچ ۾ گلدستي وانگر آهن. انهن ۾ خاص مقبرا جن جا نالا پڙهي نوٽ ڪري سگهيس يا هن وقت ياد اٿم اهي آهن. سڪندر لوڌي جو مقبرو جيڪو سندس پٽ ٺهرايو ۽ محمد شاهه جو مقبرو جيڪو سيد گهراڻي جي مختصر حڪومت جو ٽيون حاڪم هو. انهن جي پر ۾ هڪ ”بڙا (وڏو) گنبذ“ ۽ هڪ ”شيش گنبذ“ پڻ سڏجن ٿا. شيش گنبذ لاءِ چون ٿا تہ ڪنهن زماني ۾ ان تي بلو رنگ جون ٽائيلون لڳن هيون جيڪي سج جي روشنيءَ ۾ چمڪنديون هيون ان ڪري ان جو نالو شيشي وارو گنبذ پيو. گنبذ تي گلن ۽ قرآني آيتن جي چٽسالي ٿيل آهي.

مٿي ذڪر ڪيل همايون جو مقبرو بہ ڏسڻ جهڙو آهي خاص ڪري آرڪيٽيڪچر جي خيال کان. اهو مقبرو همايو جي زال حاجياڻي بيگم سورهين صديءَ ۾ ٺهرايو هو ۽ ڪيترائي تہ اهوئي چون ٿا تہ تاج محل بعد ۾ ٻي ڪا سهڻي شيءِ انڊيا ۾ آهي تہ همايون جو مقبرو آهي.

رکي رکي شير شاهه روڊ ۽ ٻين مسلمانن جي نالن وارا روڊ، گهٽيون ۽ مارگ (شاهراه) ڏسي تعجب ٿئي ٿو تہ هتي پراڻا نالا اڃا تائين قائم آهن. ڪين هندو نہ بنايو ويو آهي. جيئن اسان وٽ ڪيترن روڊن ۽ باغن تي مسلمانن جا نالا رکي انهن کي مسلمان بنائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. آئون حيرت مان اهڙن مسلمانن جي نالن وارن رستن جا فوٽو ڪيڊان ٿو ۽ اهو بہ تعجب لڳيلم ٿو تہ دهليءَ جي رستن جا نالا تہ فقط انگريزيءَ ۽ هندي ۾ لکيل آهن پر اردوءَ ۾ پڻ. هتي رهندڙ هڪ هندو ٻڌائي ٿو تہ اهو ان ڪري جو دهليءَ جي هندي بعد ٻيو نمبر اردو سرڪاري زبان آهي.

”۽ پلا هيءَ چوٿين زبان ڪهڙي آهي، جنهن ۾ پڻ ڪجهه وڏن رستن جا نالا لکيل آهن؟“ آئون هن کان پڇان ٿو.

”اھا گرمکي آھي، پنجابي صوبي جي زبان، جيڪو صوبو دھليءَ سان مليل آھي.“ ھو مون کي ٻڌائي ٿو.

لوڌي ۽ ھمايون جي مقبرن وٽان لنگھندي بابر جون ياڏگيرون ڪتاب جو اھو صفحو ياد ٿو اچي جنھن ۾ ھن پاڻيپٽ جي ميدان ۾ ابراھيم لوڌيءَ کي شڪست ڏئي ڪاميابي حاصل ڪئي ۽ ابراھيم جي محل ۾ اچي داخل ٿيو جيڪو محل تن ڏينھن ۾ آگري ۾ ھو. بعد ۾ مغلن دھليءَ کي گاديءَ جو ھنڌ بنايو ظھير دين بابر مغل خاندان جو پھريون شھنشاھ سن 1483ع ۾ جائو (۽ 1530ع ۾ وفات ڪيائين) پاڻ تيمور ۽ چنگيز خان جي اولاد مان ھو. ٻارھن سالن جي عمر ۾ ھن کي فرغانا (ترڪستان جي علائقي) جو سردارو بنايو ويو. 21_22 سالن جي عمر (سن1504ع ۾) ھن جو سڄي ڪابل تي قبضو ٿيو ۽ ھندستان تي پنجون دفعو 1526ع ۾ حملو ڪرڻ تي ھو ڪامياب ٿيو ۽ سندس گھراڻي مغل خاندان جي ھندستان تي ڊگھي حڪومت رھي جيڪا وڃي 1858ع ۾ ختم ٿي جڏھن انگليںڊ جي مھاراڻي وڪٽوريا ھن ملڪ جو تخت ۽ تاج پنھنجي قبضي ۾ ڪيو.

Ambition admits not of inaction
The world is his who exerts himself.
In wisgom`s eye, every condition
Many find repose, but roalty alone.

اھو خميس جو ڏينھن ھو رجب جي 28 تاريخ (10 مئي 1526ع) اڱين نماز کان ڪلاڪ کن اڳ آئون آگري ۾ گھڙيس ۽ ھندستان جي طاقتور حاڪم سلطان ابراھيم لوڌيءَ جي محلات تي اچي وارد ٿيس...“ بابر پنھنجي ياداشتن جي ڪتابن ۾ لکي ٿو: ”حضور ڪريم ﷺ جن جي ڏينھن کان وٺي اڄ ڏينھن تائين، فقط ٽن ڌارين بادشاھن ھندستان تي فتح يابي حاصل ڪئي ۽ ان جا طاقتور شھنشاھ بڻيا. انھن مان ھڪ سلطان محمود غزنوي (1030ع_ 997ع) ھو ٻيو سلطان شھاب الدين غوري (1203ع_ 1157ع) ۽ ٽيون مابدولت آھيان پر منھنجي ڪاميابي باقي ٻن حاڪمن کان وڌيڪ حيثيت رکي ٿي جو مون کي ڪنھن جي مدد نہ ھئي. ھندستان ٽڪرن ۾ ورھايل ھجڻ بدران ھڪ ئي بادشاھ جي ھٿ ھيٺ ھو. مڪاني ماڻھن ابراھيم لوڌيءَ جي مڃي ٿي ان ڪري ھن جو لشڪر منھنجي سپاھ کان تمام وڏو ھو پر منھنجو رب پاڪ ۽ پڪو پيروسو ۽ يقين ھو تہ مون کي ضرور ڪامياب ڪندو. ھيءَ فتح يابي آئون پنھنجي سگھ ڪري نٿو سمجھان ۽ نہ ھي ڀاڳ پنھنجين ڪوشش ڪري حاصل ڪيا آھن پر ھي سڀ ڪجھ رب پاڪ جي مھرباني آھي...“

نھيو چئبو تہ ان وقت جا حاڪم بہ ھر ڳالھ کي مذھبي رنگ ڏيندا ھئا. سچ چيو آھي ڊاڪٽر مبارڪ. تاريخ جي نقاد، تي ھي جنگيون سياسي ۽ مالي طاقتون حاصل ڪرڻ لاءِ حاڪم ڪندا رھيا پوءِ ان کي نالو ڪٽي اسلامي ڏنائون. ڇا اسان جي نبي ڪريم ﷺ ھنن وانگر جنگيون ڪري پوءِ محل محلات اڏي عيش جي زندگي گذاري جو ھي حاڪم پنھنجي ويڙھ ۽ قبضي کي اسلامي رنگ ٿا ڏين.

آئون دھلي گولف گرائونڊ اڳيان رڪشا کي بيھاري ان جي دروازي اڳيان ۽ ٿورو اڳتي اوبراءِ ھوٽل اڳيان فون جي ڳولا ڪريان ٿو. ھڪ ھنڌ پي سي او ر ڏسي ڳوٺ فون ڪريان ٿو تہ ۽ دير ٿي وڃڻ تي رڪشا ڊرائيور جي شڪل جو پنو پڙھان ٿو تہ ھو ڪٿي دل ۾ تہ نہ پيو ڪري. پر ھو شانت آھي ھن جي چھري تي ڪا ڪاوڙ يا پريشاني جي ليڪ ناھي. ۽ واقعي ان ۾ ڪو شڪ ناھي تہ ھتي جا ڊرائيور ايترو ھٻڇي ۽ لالچي نہ آھن. ڪراچيءَ جي مقابلي ۾ ڀاڙا بہ گھٽ آھن. ادائي ٽن ڪلاڪن جي ھولايل وقت کان اڌ ڪلاڪ مٿي ٿي ويو تہ بہ منھنجي لھڻ وقت ھن نہ دل ۾ ڪيو ۽ نہ وڌيڪ پئسن جي گھر ڪئي. ھن ھلڻ وقت ھولايل ساڍا ٽي سؤ روپيا ئي ورتا ۽ جڏھن ڪيس ھٿ تي پئسا رکيم تہ ھو خوشيءَ مان نوٽن ۽ رڪشا کي چمڻ لڳو يعني ان رڪشا ڪري ئي ھن کي روزگار مليو آھي. پڇيومانس جيڪي روز ڪمائين اھو ڇا تي خرچ ڪرين.

”گيس جا پئسا ڪڍي باقي جو اڌ رڪشا لاءِ رکندو آھيان ۽ باقي اڌ گھر جي خرچ لاءِ. پوءِ اھو اڌ ڪڏھن ڇاھي ايترو گھٽ ھجي جو ھڪ ويلو مس ڪائي سگھون.“

”ڇو ڀلا؟“ مون پڇيومانس.

”ان ڪري جو آئون نٿو ڇاھيان تہ رڪشا خراب ٿي پوي ۽ مون وٽ ان جي مرمت لاءِ پئسو نہ ھجي، ٻي ڳالھ تہ آئون سڄي عمر رڪشا ھلائڻ نٿو چاھيان. ھن کان اڳ آئون سائيڪل رڪشا ھلائيندو ھوس پوءِ ٻن سالن اندر پئسو بچائي ھي آٽو رڪشا ورتي اٿم ۽ ھاڻ ٽيڪسي (ڪار) وٺڻ لاءِ قسطون ڏيئي رھيون آھيان.“

”ان بعد؟“ مون ڪلندي چيومانس.

”ان بعد ۽ منھنجو آخري مقصد ٽيمپو خريد ڪرڻ جو آھي.“ ھن چيو.

انڊيا ۾ ٽيمپو ان ٽرڪ کي چئجي ٿو جيڪا مال ڍوئي ٿي جيئن پاڻ وٽ سوزوڪي ۽ مزدا گاڏيون سامان کڻڻ لاءِ ٿين. ھي ٽيمپو گاڏيون وڏيون ٽرڪ ۽ مزدا جي وچ جي سائيز جون ٿين. انڊيا جو اھو ھڪ عام ڪلچر ٿي چڪو آھي چاھي ھندو ھجي يا مسلمان (سک تہ شروع کان ڪفايت شعار ھئا) تہ ھو ڪمائيءَ کان وڌيڪ بچت ۾ يقين رکن ٿا. ھو جو انگريزيءَ ۾ چوڻ آھي تہ :

It is not the salary but saving that counts.

ان تي پروسوءِ عمل ڪن ٿا. ھٿ ڦاڙ ۽ اجايا خرچ ڪرڻ بدران ھر ھڪ انڊين بچت کي ترجيح ڏئي ٿو چاھي ھن جو پگھار گھٽ ھجي يا ٿورو. اھوئي سبب آھي جو ھندستان عام طور غريب ھجڻ جي باوجود ان جي ھر ايندڙ جنريشن پھرين کان بھتر ٿيندي وڃي ۽ ان ۾ ڪو شڪ ناھي تہ ھو اسان جھڙن ملڪن کان اڳ ۾ سگھوئي غربت جي ليڪ کان ٻاھر نڪري وڃن. اسان وٽ انڊيا جي مقابلي ۾ بچت جو ايڏو Concept ناھي. نتيجي ۾ اسان وٽ ڪيترا وڏيرا، پير، ڪارخانيدار وغيره جيڪي ٻاھران شو شا مان تہ ڏسبو تہ وڏا تونگر آحن پر اندروني طرح قرضي ٿيا پيا آھن ۽ سندن سوچون رڳو نيگيٽيو چرخا پيون ھلائين تہ ھاڻ ايندڙ اليڪشن ۾ ڪا وزارت ملي تہ پراڻا قرض بہ لاھيون. ڪا رشوت جي نوڪري ملي تہ منھن ڪٽي ھلون.... پر لڳي ٿو تہ معاشرو ھاڻ اھڙي انتھا ۽ بي وسيءَ جي حد تي پھچي ويو آھي جو اسان کي ان معاملي ۾ انڊيا جي ماڻھن کان سبق سکڻو پوندو.

”سائين پھرين انڊيا گيٽ ھلون يا پھرين خان بازارا؟“ رڪشا واري مون کي ماٺ ۾ ڏسي پڇيو.

”پھرين انڊيا گيٽ ھل.“ مون ھڪدم الرٽ ٿيندي چيومانس. مون کي دراصل ڪجھ شيون وٺڻيون ھيون جيئن تہ بوٽ پالش وغيره. دھليءَ جي رستن تي ھلي ھلي شام تائين منھنجي بوٽن تي مٽيءَ جو تھ چڙھي ويو ٿي جنھن کي صاف ڪرڻ ٿي چاھيم. ڪپڙن ڌوئڻ جو صابڻ ڪٺو ٿي خاص ڪري Ariel صابڻ جون روپئي روپئي واريون پڙيون جنھن جي ھر ھڪ مان چار پنج ڪپڙا فرسٽ ڪلاس ڌوپي ٿي ويا. شاديءَ تي آيل ڇڄ وارا ڪپڙن سان بيگون پري آيا ھئا. آخري ڏينھن ۾ ادي وينجھار جي ڏيءَ ڪرن جيڪا سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ زولاجيءَ ۾ M.Sc پئي ڪري ۽ سندس ڪمرو منھنجي ڪمري جي سامھون آھي. تنھن کان پڇيم تہ ڪيترا وڳا آندا اٿئي؟

”انڪل ارڙھن.“ ھن وراڻيو.

”شاباس ھجئي ڇوڪري! سفر ۾ ايڏو بار کڻبو آھي.“

”انڪل چا ڪجي شاديءَ جي ڪري ۽ سي بہ ھڪ نہ بہ آھن ۽ روز دعوتون ۽ گھڻ پيو ٿئي.“

“One should teavel Light. ”تڏھن بہ

”انڪل توھان کي خبر آھي تہ سروج ڪيترا وڳا آندا آھن؟ پورا 26 وڳا جيڪي ھن روز ھڪ پائڻ جي حساب سان آندا آھن.“ ھن پر ۾ وينل سروج لاءِ چيو.

سروج نولراءِ جي ٻئي نمبر وڏي ڀاءُ حشمت راءِ جي ڌيءَ ۽ حيدرآباد ۾ انجينئر راٺي اوڏ جي پيڻ آھي. پاڻ باٽني ۾ M.Sc ڪئي اٿس ۽ پيٽارو جي ملٽري اسڪول ۾ پڙھائي ٿي.

”انڪل توھان گھڻا آندا آھن؟“ سروج پڇيو.

”توکي ۽ مون کي انعام ملڻ کپي.“ مون چيومانس.

”ڇو توھان بہ مون جيترا گھڻا آندا آھن؟“ سروج پڇيو.

”نہ توکي گھڻا وڳا آڻڻ جو انعام ۽ مون کي ٿورا وڳا. فقط بہ آڻڻ جو انعام.“ مون ٻڌايومان.

”فقط بہ! انڪل ڪمال ٿا ڪريو.“

”بلڪل بہ ڪافي آھن سو بہ شادي ھئي ان ڪري. پر توھان کي ڪو محسوس ٿيو ۽ منھنجي بيگ ڏسو ڪيڏي ھلڪي ڦلڪي آھي. بھترين طريقو اھوئي آھي تہ گھٽ وڳن جو بار کڻڻ بدران پاڻ سان ھڪ استري کڻي نڪرجي يا جنھن ملڪ ۾ وڃجي اتي پھرين استري خريد ڪجي پوءِ ساڳي وڳي کي استري ڪري پيو پائجي. ۽ ھتي انڊيا ۾ تہ استري وٺڻ جي بہ ضرورت ناھي، ھر گھٽيءَ ۾ ٻين روپئي وڳو استري ٿيو پيو ملي.“ مون ٻڌايومان. ”۽ سفر ۾ تہ بوٽ بہ ھڪ کڻجي. جاپان ۽ سئيڊن جھڙا ملڪ ھجن ۽ ڊگھي رھائش ھجي تہ پوءِ وڏ وڏ ۾ بہ نہ تہ ايشيا جي ھھڙن ملڪن ۾ تہ ھڪ بہ ڪافي آھي جو ھتي بوٽ سستا ٿا ملن. ڦاٽل کي سباڻڻو ھجي تہ بہ موچي پنج روپيا ٿو وٺي. چپل بہ ھتي اچي ڪو سستو وٺجي ۽ پوءِ آخري ڏينھن تي اڇلي ھلجي.“

سو مون لاءِ ڪپڙن ڌوئڻ لاءِ سرف يا ايريل ٽائيپ پائوڊر صابڻ وٺڻ ضروري هو. ان کان علاوه مڇر ڀڄائڻ جي اليڪٽرڪ مٽ وٺڻ ضروري هئي جو انڊيا جو ڪُھڙو شهر آهي ۽ ان شهر جي ڪهڙي گهٽي آهي جنهن ۾ مڇر نه آهن. هڪ مسافر کي انڊيا يا ٻين ملڪن ڏي سفر ڪرڻ لاءِ مڇر ڀڄائڻ جو بندوبست ضروري آهي نه ته مليريا سپ کان وڌيڪ خراب بيماري آهي جيڪا مڇرن ڪري لڳي ٿي. مڇرن کي ڀڄائڻ لاءِ ميٽ ۽ اليڪٽرڪ هيٽر ڪراچيءَ کان ڪٽي اچان ها پر مون کي ڄاڻ هئي ته اسان وٽ اهي ٻئي درجي جا ٺهڻ ڪري صحيح ناهن. مٽ يا ته ٻن ٽن ڪلاڪن ۾ سڙيو وڃي ۽ پوءِ باقي رات مڇر پٽين ٿا وري صحيح طرح نه سڙڻ ڪري اثر نٿيون ڪن. پر جاپان، ملائيشيا ۽ انگلينڊ وانگر انڊيا جون مڇر ڀڄائڻ جون مٽس به بهترين آهن بلڪ ٻين کان سستيون به. ان ڳالهه مون کي ياد ٿو اچي ته ملائيشيا ۾ 1985ع ڌاري به انڊين ڪئپٽن آيا ۽ اچي اسان جي پارٽي ۾ رهيا. اسان وٽ مڇر ڀڄائڻ جون اهي مٽس (جيڪي اسان پاڪستان کان آنديون هيون ۽ اجا ملائيشيا ۽ انڊيا ۾ به نه آيون هيون) ڏسي ايڏو تعجب ڀيا ڪائين جو اسان ڪين پاڪستان کان گهرائي ڏنيون هيون ۽ پوءِ ڏسندي ئي ڏسندي انڊيا به اهي ٺاهيون ۽ اڄ انڊيا جون اهي مشهور آهن ۽ سڄي دنيا ۾ وڪرو ٿين ٿيون ۽ پاڪستان انهن کي وڌيڪ بهتر بنائڻ بدران ماڳهين انهن ۾ کوٽ پيدا ڪئي جنهن سبب پنهنجي ملڪ ۾ به نٿيون هلن. اهوئي عالم پاڪستان ۾ ٺهندڙ مڇرن کي ڀڄائڻ واري چڪريءَ جو آهي جنهن ۾ ايڏو سادو مال آهي جو منجهائنس پيدا ٿيندڙ دونهون مڇرن سان گڏ انسانن جو به ساهه گهٽي ٿو. بهرحال اهي ڪجهه شيون هيون جيڪي هتان مون کي وٺڻيون هيون ۽ رڪشا وارو هتي جي مشهور خان بازار ۾ آخر ۾ وٺي آيو هو. خان بازار مشهور ضرور آهي. ڪپڙن، عطرن، تحفي جي شين ڪا. پر سستي هرگز ناهي جو هيءَ بازار فارينرس لاءِ آهي. توهان کي هر دڪان تي يورپي، آمريڪن ۽ عرب نظر ايندا. دڪان ايئرڪنڊيشنڊ ۽ وڏا آهن، هر گراهڪ کي اٽينڊ ڪرڻ لاءِ به سيلز گرلس اچيو حاضر ٿين پر قيمتون تمام وڏيون آهن. اسان جهڙن غريب ملڪن جي غريب ماڻهن لاءِ دهليءَ ۾ ٻيون ڪوڙ مارڪيٽون ۽ بازاريون. پر سچ ته اهو آهي جيڪو نه فقط مون Observe ڪيو پر منهنجي ٻين ساٿين به ته خريداريءَ ۾ اڄڪلهه پاڪستان جهڙو ٻيو ملڪ ناهي جتي دنيا جي هر شيءِ ملي ٿي ۽ بيحد سستي. خاص ڪري جمع بازارين يا آچر بازارين ۾ جتي فارين جا نوان ۽ ڪجهه استعمال ٿيل ڪپڙا، بوٽ، رانديڪا ۽ هر شيءِ ملي ٿي. هونءَ اسان جا ماڻهو ٻاهران شيون وٺي ايندا هئا ۽ هاڻ ٻاهر رهندڙ پاڪستاني هتان پاڪستان مان وٺي وڃن ٿا.

”ڳالهه ٻڌ ڪناٽ پليس به وٺي هلندين؟“ مون رڪشا واري کان پڇيو.

”سائين اڄ ذرا مشڪل آهي.“ رڪشا واري چيو ”ٻئي دفعي لال قلعو ۽ جامع مسجد وغيره هلندائو ته ڪناٽ پليس مان به ٿيندا هلنداسين.“

”انڊيا گيٽ کان ٿورو ئي ته پري آهي.“ مون رڪشا واري کي چيو.

”سائين اها ڳالهه ناهي، چئو ته جنتر منتر وٺي هلانوَ جيڪو ڪناٽ پليس وٽ آهي يا گول مارڪيٽ وٺي هلان جيڪا ڪناٽ پليس کان به پريرو آهي پر ڪناٽ پليس ان ڪري نه جو اتي آٽو رڪشا وارن داداگيرن جون يونينون آهن ۽ اهي رڪشا هلائڻ کان جهليندا ته اڄ اسٽرائيڪ ۾ چو پيو هلائين.“

ڪناٽ پليس مان دراصل مون کي پنهنجي Digital ڪئميرا جي لاءِ نئين Chip وٺڻي هئي جيئن وڌيڪ فوٽو Save ٿي سگهن. Connaught place ۾ داصل انگريزن جي ڏينهن جا ڪالونيل اسٽائيل دڪان ۽ عمارتون آهن جيئن ڪراچيءَ جي صدر ۾ زيب النساءِ اسٽريٽ تي پراڻيون عمارتون آهن يا بولٽن مارڪيٽ ۾ ڊينسو هال ۾ آهن. سنگاپور ۽ هانگ ڪانگ ۾ ڪناٽ انگريز جي نالي ڪناٽ پليس آهي. هي انگريز مهاراڻي وڪٽوريا ۽ شهزادي البرٽ جو پٽ ۽ ايڊورڊ ستين جو ڀاءُ وليم پئٽرڪ هو جنهن کي ڊيوڪ آف ڪناٽ جو خطاب مليو. پاڻ فوج ۾ ڪمانڊر ان چيف جي رئنڪ تائين پهتو ۽ رٽائرڊ ٿيڻ بعد ڪئناڊا جو گورنر جنرل ٿي رهيو 1886ع کان 1890ع تائين انڊيا ۾ رهيو جڏهن سنگاپور ۽ ملايا کي به انڊيا کان ڪنٽرول ڪيو ويو ٿي. پاڻ 1850ع ۾ ڄائو ۽ 1942ع ۾ وفات ڪيائين. ڪيس ٽي ٻار، شهزادي مارگريٽ، شهزادو آرٿر ۽ شهزادي پئٽريشيا هئا جن مان شهزادو آرٿر سائوٿ آفريقا جو گورنر جنرل ٿيو ۽ ڏکڻ آفريقا جي ڪيٽرن ئي شهرن، ڪيمپ ٽائون، ڊربن، جهانسبرگ وغيره ۾ هن شهزادي ڪناٽ نالي روڊ، رستا ۽ عمارتون آهن.

دهلي ۾ هي به گول دائري ۾ رستا آهن جن ۾ هي عمارتون ۽ انهن جا ورانڊا ٺهيل آهن جن جي چوڌاري سينٽرل پارڪ آهي. ٻاهريون گول رستو ڪناٽ سرڪس سڏجي ٿو ۽ اندريون ڪناٽ پليس. هونءَ عام طرح هي علائقو شاپنگ ۽ Entertainment جو مرڪز آهي. ڪناٽ سرڪس واري گول روڊ کي چوڌاري گهٽ ۾ گهٽ اٺ ڪن اهم رستا اچيو لڳن انهن مان هڪ بابا کڙڪ سنگهه روڊ به آهي. هڪ ٻيو رستو جنهن جو نالو ٻڙا ڪمبا به آهي. هڪ ٻيو روڊ جيڪو پڻ ڪناٽ سرڪس کي اچيو ملي ان جو نالو پانچ ڪنوان (پنج کوهه) آهي، يا شايد پنج کوئين آهي، جنهن جي

معنيٰ ڪا ٻي هجي. هن روڊ تي خوبصورت ڏيا، بجلي جا لئمپ انهن جا Shade براس ۽ ڪاٺ جون شيون ۽ فرنيچر ۽ ٻيو گهر جي سينگار جو سامان ملي ٿو.

دهليءَ جو مشهور جنتر منتر به ڪناٽ پليس وٽ ئي آهي جيڪا چنڊ تارا ڏسڻ ۽ ڪئلينڊر ناهڻ جي Observatory آهي جيڪا 1719ع ۾ جيپور جي مهاراجا جئه سنگهه ٺهرائي هئي.

رڪشا ڊرائيور متراروڊ ختم ڪري ڊاڪٽر ذاڪر حسين روڊ تي چڙهيو جيڪو پڻ ڪراچي جي بندر روڊ (ايم اي جناح روڊ) وانگر ڪافي ڊگهو آهي ۽ اچيو انڊيا گيٽ تي ڪيڏي اهو اسان جو آخري اسٽاپ هو. انڊيا گيٽ دهليءَ جي اهم شيءِ آهي جتي هر سال آزاديءَ واري ڏينهن 15 اگست تي مارچ ٿئي ٿو ۽ شهر جا هزارين ماڻهو هن پريڊ جو نظارو ڪن ٿا جيڪا انڊيا گيٽ سان ملندڙ هڪ ٻئي روڊ Raj Path تائين ٿئي ٿي. راج پاٿ وارو رستو انڊيا گيٽ کان وٺي راشٽرپتي ڀون ۽ سينٽرل سيڪريٽريٽ تائين وڃي ٿو. راشٽر پتي ڀون ۾ انڊيا جو صدر رهي ٿو جيڪو 300 ايڪڙن تي هڪ شاهي نموني جو محل آهي ۽ سينٽرل سيڪريٽريٽ ۾ گورنمينٽ آف انڊيا جون آفيسون آهن. هي ٻئي عمارتون نئين دهلي شهر جي اڏاوت ڪندڙ انگريز ايڊورڊ لٽين ۽ هڪ ٻئي انگريز چارلس بيڪر 1920ع ۾ ٺهرايون هيون. جڏهن دهليءَ تي بلڪ سڄي هندستان تي انگريزن جو راڄ جو.

انڊيا گيٽ 42 ميٽر اتاهون هڪ يادگار دروازو آهي جيڪو انڊيا جي انهن نوي هزار سپاهين جي ياد ۾ ٺهرايو ويو هو جيڪي ورلڊ وار پهرين ۾ مارجي ويا هئا. انهن مان 36 هزار سپاهين جا نالا به ان دروازي تي لکيل آهن. هن دروازي (India Gate) جي پيڙهه جو پٿر سن 1921ع ۾ رکيو ويو هو ۽ مڪمل ٿيڻ ۾ ڏهه سال لڳي ويا. دروازي جي وچ ۾ رائيفلون ۽ سولجر جو ٽوپلو رکيل آهي. پاسي کان ٻرندڙ ڏيئي جي لاٽ اڻ سڃاتل سپاهين جي مان ۾ هميشه ٻرندي رهي ٿي. ٽيڪسي ڊرائيور کي چيم ته منهنجو هڪ به فوٽو ڪڍ ته پوءِ پاڻ واپسيءَ جي پنڌ کي ڇڪيون. منجهند جا ٻه ڪن ٿيا هئا سج چوٽ تي هجڻ ڪري فوٽو گرافي صحيح نه ٿي رهي هئي پر تڏهن به يادگار فوٽو ڪڍرائي ورتم.

منهنجي گروپ جا ماڻهو ۽ خريداري

منهنجي گروپ جا ماڻهو جن جو هڪ ئي اوڏ فئملي سان تعلق آهي انهن ۾ گهڻائي انهن جي آهي جيڪي ملڪ کان پهريون دفعو ٻاهر نڪتا آهن ان ڪري هو هر ڳالهه ۾ انڊيا کي پاڪستان سان ئي ڀيٽين ٿا. هنن کي انڊيا جون ڪيتريون ئي شيون خاص ڪري ساڙهيون وغيره ۽ ٽانو ٽپا وڌيڪ پسند آهن. هونءَ به هنن ۾ عورتن جو تعداد وڌيڪ آهي سو هو جيڪا ٿوري گهڻي شاپنگ پنهنجي لاءِ يا مائٽن عزيزن لاءِ ڪن پيا ان ۾ گهر جون شيون وڌيڪ آهن. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته انڊيا جا ٺهيل ٽانو ٽپا ويندي مڪسر، جيوسر ۽ ٻيو اليڪٽرڪ جو سامان ڏسڻ ۾ ڪٽي ٿورو سادو آهي پر مضبوط، رف ڊيوٽي وارو ۽ سستو آهي. ان قسم جي سامان ۾ انڊيا ايترو اڳيان وڌي ويو آهي جو انڊيا جو سامان ملائيشيا، سنگاپور ۽ عرب ملڪن جي مارڪيٽن ۾ ڪاميابيءَ سان وڪرو ٿي رهيو آهي.

مون کي في الحال ڪا به شيءِ وٺڻ جو ارادو نه آهي پر روز ٻين جو سامان ضرور ڏسان ٿو يا منهنجي گروپ جا ماڻهو خاص ڪري اهي جيڪي منهنجي سامهون ۽ پير وارن ڪمرن ۾ رهن ٿا، انهن کان خريداريءَ جو پڇان ٿو.

"ادا اڄ آئون پراڻي دهليءَ جي مسالن واري مارڪيٽ ۾ هليو ويس جتان ڪاڄا تمام سستا وٺي آيو آهيان" دودي ٻڌايو.

"ڪهڙي حساب سان؟" مون پڇيو.

"ساڍا ٽي سؤ روپيا ڪلو. توهان کي به کپن ته سياڻ هلي وٺي اچون. هتان رڪشا 25 روپيا وٺي ٿي."

آئون چپ ٿي رهان ٿو سڀ سوچيندا رهن ٿا ته آئون خريداري ڇو نٿو ڪريان. وڏو صابرين آهيان. هو ضرور سوچيندا هوندا. هاڻ ڪين ڪير ٻڌائي ته آئون سفر ۾ هلڪو رهڻ چاهيان ٿو ۽ سڄي عمر هڪ ٻئي کي ڏسي هر شيءِ وٺندا رهياسين جن مان ڪيترين جو ڪو ڪارج ئي نه آهي. جهازن تي هجبو هو تڏهن ته وٺبو هو پر ملائيشيا ۾ رهڻ دوران به شاپنگ جو شوق نٿي لٿو. ملائيشيا کان سنگاپور گهمڻ وڃبو هو ته گهمڻ بدران The Sate جو اشتهار ڏسي دڪانن ۾ گهڙي وڃبو هو. گهر ۾ هڪ شوڪيس جو سڄو خانو ٽانون سان پريل ڏسي اڄ به پاڻ تي کِلَ ايندي آهي ته افسوس به ته ڪيئن اهي ٽانو سنگاپور جي هڪ دڪان ۾ Discount قيمت جو ٻڌي ورتا هئاسين ۽ واقعي اهي اصل قيمت کان سستا هئا، پوءِ ان ڏينهن گهمڻ ڦرڻ ڇڏي ڳرا چينيءَ جا ٽانو ورتاسين. بس ۾ موٽڻ بدران ٽيڪسي ڪئي سين. ملائيشيا جي بارڊر تي ڪسٽم وارن کي انهن جي

ڪسٽم ڊيوٽي ڪجهه ڏني سين ڪجهه معارف ڪرائي سين ۽ پوءِ ملائيشيا چڙهڻ وقت باءِ ايئر ڪراچيءَ ڏيوئي آياسين. وزن وڌي وڃڻ ڪري ان جا به پئسا ڏناسين. ٽانون سنن هٿڻ ڪري، جيئن ٿيندو آهي، اڄ تائين استعمال به نه ڪيا اٿئون. هيڏانهن انڊيا اچڻ کان اڳ هڪ ڏينهن ڪراچيءَ جي گل سينٽر ۾ ويجان ته اهي ساڳيا چينيءَ جا ٽانو جيڪي ويهارو سال کن اڳ مون سنگاپور کان ورتا هئا اهي هتي رکيا پيا هئا ۽ قيمت به اڌ کان گهٽ. يعني سنگاپور مان Sale ۾ وٺڻ تي به اسان کي مهانگا پيا (ان وقت جي مارڪيٽ ويليو موجب ڪٽي سستا هئا) ان کان علاوه سنگاپور کان ملائيشيا آڻڻ ۾ ٽيڪس ڏنوسين ۽ ان بعد ڪراچيءَ ۾، ۽ بارڊار پئي ڍويوسين.

هونءَ به والايت ۾ ڪيترين شيون لڳندو آهي ته سستيون آهن ۽ ڪٽي هجن به پر تنهن هوندي به ڪنهن وڏي فرق سان سستيون نٿيو رهن. جيئن هتي انڊيا ۾ هڪ ڪلو ڪاجا ساڍي ٽين سؤ روپئي ٽا ملن جن جا پاڪستان پنج سؤ روپيا ٿيا چو ته پاڪستان ۾ يا هتي انڊيا بارڊر تي پاڪستاني هزار روپين جا 700 انڊين روپيا ملن ٿا. بهرحال اڌ ڏينهن خراب ڪري رڪشا جو 25 روپيا اوٽ ۽ 25 روپيا موٽ پاڙو پيري وٺڻ معنيٰ اهي ٿيا 400 انڊين روپيا ۽ بارڊر تي ڪٽي ٽيڪس نه ڏجي ته به هڪ ڪلو وزن جا 60 روپيا ڏيٽا پيا جو بس ذريعي انڊيا پاڪستان ايندڙ مسافرن کي فقط ويهه ڪلو وزن ڪڻڻ جي اجازت آهي ۽ ان تي تمام گهڻي سختي آهي ۽ ايندي وقت ٿي ڪنهن جو هڪ يا به ڪلو وزن وڌيڪ هو ته ان بار جا هن کي بارڊر تي پئسا ڏيٽا پيا ۽ هاڻ واپسيءَ تي خريداري بعد ان جي وزن جا پئسا به ڏيٽا پوندا. يعني هڪ ڪلو ڪاجا 460 انڊين روپيا يعني پاڪستان 660 روپيا ٿيا ۽ 650 ۾ ته پاڪستان ۾ به ملن ٿا پر هر هڪ انسان پرديس ۾ چاهي ٿو ته هو پنهنجن لاءِ ڪجهه وٺي وڃي. ويندي حج تي ويندڙ حاجي جيڪي پڪو پهه ڪري پهچن ٿا ته فقط عبادت ڪبي سي به ڪجهه ڏينهن کان پوءِ خريداريءَ ۾ لڳيو وڃن.

هونءَ به چار ڳالهيون مون هن سفر جي گروپ ۾ نوٽ ڪيون آهن جيڪي قابل تعريف آهن. هڪ ته مون سان گڏ سفر ڪندڙ هنن اوڏن ۾ اجائي سجائي خريداريءَ جو شوق بنهه ناهي جيتوڻيڪ جيئن مٿي لکيو آيو آهيان ته هنن ۾ ڪيترا پهريون دفعو ٻاهر نڪتا آهن. اڌ کان وڌيڪ عورتون آهن جن کي عام حالتن ۾ خريداريءَ جو وڌو شوق ٿئي ٿو خاص ڪري ڇوڪرين کي پر هي وڏين بازارين ۽ شاپنگ مالن مان لنگهندي پرسڪون آهن. ورلي ڪا شيءِ وٺن ٿيون سا به سوچي سمجهي بنهه ضروري ۽ نئين آهي ته. ٻي پلس پوائنٽ هن اوڏ فئملين ۾ اها نوٽ ڪيم ته پنهنجو سامان ڍوئڻ يا وقت تي اٿڻ ۾ فوجين وانگر بيحد چست ۽ چوبند آهن. مرد ته مرد پر ننڍيون ڇوڪريون ۽ وڏي عمر جون عورتون به پنهنجو سامان پاڻ هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ تائين ڍوئي وڃن ٿيون ۽ هر وقت خوش مزاجيءَ سان! ۽ ڪڏانهن به گهمڻ وڃون ٿا يعني هردوار، امرتسر، آگرا، جيپور يا احمد آباد بڙودا وغيره. جهڙن شهرن ڏي ته صبح جو ڇهين بجي ئي نڪرون ٿا جنهن لاءِ هر هڪ کي صبح جو چئين بجي ئي اٿي تياري ۽ نيرن پاڻي ڪرڻو پو ٿو پر آئون ڏسي رهيو آهيان رات جو سمهندي ٻارهن هڪ ٿي ويندن ته به صبح جو چئين بجي اٿي تياري شروع ڪنديون ۽ پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي ته رات جي ڪٽل ننڊ جو پورائو بس ۾ لڏندي ڪيو وڃي ٿو. هڪ دفعي ته سنجي، ڊاڪٽر لڇمڻ جي فئملي ۽ ڪملا ۽ انهن جي ڏيئرن راڌا ۽ ڊاڪٽر ارمر کي 50 ڪلاڪن کان به مٿي جاڳڻو پيو. بڙودا (گجرات) مان شام جو دهليءَ لاءِ نڪتاسين. سڄي رات سفر ڪري صبح جو ستين بجي دهليءَ ۾ پهتاسين سڀ اهڙو ٿڪل هئاسين جو پهچڻ سان سمهي رهياسين پر مٿيان همراهه ڪلاڪ ڏيڍ بعد جيپور هليا ويا جتان رات جو پنجين بجي دهلي موٽيا ۽ ڪلاڪ بعد ٻئي ڏينهن وري اسان سان گڏ بس ۾ دهليءَ کان ٻاهر گهمڻ لاءِ نڪتا. پر سڀ خوش هئا. ٿڪ ۽ بيزاريءَ جو احساس ڪنهن جي به چهري تي نه هو. سندن پر واري ڳوٺ مجر جي وسطڙن وانگر ڪچهريءَ جا به شوقين آهن. ڪچهريءَ لاءِ ڪو مواد نه هوندن ته زالون مڪيش ۽ راجيش (گهوٽن) جي شادين جا راڳ ۽ سهرا ويهي ڳائينديون پر اهو نوٽ ڪيو اٿم ته منهنجي غيرموجوگيءَ ۾ هو پنهنجو پاڻ سان پنهنجي اوڏڪي زبان ۾ ڳالهائن پر راڳ يا سهرا اهي ئي سنڌيءَ جا ڳائين. ويندي انڊيا ۾ رهندڙ اوڏ به اهي ئي راڳ مور ٿو ٿلي. وغيره ڳائين. بقول سندن اوڏڪي زبان ۾ ڪو راڳ يا سهرو ناهي.

گل ماڙين ۾ ٽڙندا، گل ڪوٺن تي ڪڙندا
آ پائر هوريان هوريان آ
تنهنجي من جا گل ڪڙندا
سهٽي! منڊل مچايو آ تو
مڪيش تنهنجي سيني جو سينگار
اهو شان مڪيش جو آهي
آءَ پائر هوريان هوريان آءَ

هڪ ٻي سني ڳالھ جيڪا هن گروپ ۾ مون محسوس ڪئي آهي تہ اسان جي جرني تقريبا اچي اختتما تي پهتي آهي ۽ مهينو کن اچي ٿيو آهي پر هر هڪ پنهنجي ۾ مگن آهي. ڪابہ غلط فهمي يا جهيڙو جهٽو يا روسامو نہ آهي جيڪو سفر ۾ عام رهي ٿو چاهي هڪ ئي فئملي هجي، سڀ دوست هجن يا اڻ ڄاڻ. منهنجي خيال ۾ ان جو وڏو سبب گهٽ Expectation ناهي ۽ هر هڪ آزاد آهي. ريل ۾ بہ جنهن کي جيڪي وڻي اهو وٺي کائي، گهمڻ لاءِ بہ هر ڪو آزاد آهي. وڌ ۾ وڌ ڪو چاهيندو تہ ٻيا بہ ساٿس شامل ٿين تہ هو هڪ وار سيني کي ٻڌائيندو تہ بنارس يا لکنؤ ٽيڪسيءَ ۾ وڃان پيو ڪو هلندو. پوءِ ڪنهن جي موڊ ٿي تہ هن سان شامل ٿي ياڙي جو حصو ڏيندو پر جي ڪو نہ هليو تہ هو اڪيلو بہ هليو ويندو. ان کان علاوه هنن ۾ اها بہ سني ڳالھ آهي تہ هڪ ٻئي کان گهٽ پڇ پڇ يا ٽوڪ طعنو نٿا ڪن. ڪنهن کا ڳالھ ٻڌائي يا خريد ڪيل شيءِ ڏيکاري تہ ٺيڪ آهي نہ تہ هر ڪو خوش هجي. سڀ کان وڏي ڳالھ سڀ پڙهيل ڳڙهيل آهن. جيتوڻيڪ اها اهڙي ڳالھ ناهي، پڙهيل ڳڙهيل بہ سفر ۾ وڙهندا رهن ٿا. بس اهو چئي سگهجي ٿو تہ هو ننڍي هوندي کان گهر ۾ ائين ترين ٽيل آهن. هو سڀ پاڻ ۾ گڏ بہ آهن (جو سڀ پاڻ ۾ پائر پينر آهن. سڀ نارائڻ داس جو اولاد آهن) تہ الڳ الڳ پنهنجن پنهنجن مڙسن يا زالن ۽ ٻارن جي ننڍڙي ننڍڙي گروپ ۾ بہ. ڪيترا ڪٽي ٻاهر نہ نڪتا آهن پر جيڪي سندن پائر پينر ٻاهر نڪتا آهن انهن کان هنن سنيون ڳالهيون معلوم ڪري Adopt ڪيون آهن ۽ هر هڪ کي (مرد توڙي عورت کي وڏي توڙي ننڍي کي) نہ فقط ڪپڙي گندي پائڻ جو ڍنگ اچي پر ڳالهائڻ جو طريقو پڻ. آئون تہ هڪ قسم جو ڪٽي گهر جو ياتي ٿيس پر ڏارين ۽ نون ماڻهن سان بہ هر هڪ وڏي Confidence سان ڳالهائيندو ۽ ننڍي تهي جون ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا تمام سني انگريزي ڳالهائين ٿا جيتوڻيڪ هنن ڪنڊيارو نوابشاهہ رتوديرو ۽ لاڙڪاڻي جي عام اسڪولن مان تعليم حاصل ڪئي آهي. سندن انگريزيءَ جو لهجو بہ ڪافي حد تائين بهتر آهي. ٽرين ۾ يا مختلف دعوتن ۾ جتي ڪنواريتن جا ديوان مائٽ جيڪي سڄي عمر ولايتن ۾ رهيا انهن بہ هنن سان ڳالهايو ٿي تہ هر ٽاپڪ تي هنن جواب ڏنو ٿي ۽ وڏي اعتماد سان. اهي اهڙيون ڳالهيون آهن جن ۾ عام طرح اسان جي صوبي سنڌ جا ٻار ڪمزور آهن ۽ هنن کي دنيا ۾ منهن ڏيڻو آهي تہ اعتماد پيدا ڪن ۽ اهو تڏهن ٿيندو جڏهن پنهنجي تعليم صحيح طرح حاصل ڪرڻ سان گڏ جنرل ناليج ۾ بہ پڙ ٿين.

بهرحال پاڻ وري خريداريءَ تي ايندا سين تہ انڊيا مان اسان جا ماڻهو ڇا ٿا پسند ڪن. سو ان ۾ هڪ تہ ڪپڙو آهي، خاص ڪري ساڙهي وغيره ۽ پيو ٿانو ٿپا. جن مان بہ شيون هر هڪ ورتيون، هڪ پريشر ڪڪر جيڪو چار سؤ روپئي ۾ مليو ٿي، سائيز مطابق ۽ پيون ٿالهيون، اسٽيل جون وڏيون پليٽون جن ۾ چار خانا ٿين. هڪ وڏو خانو يت يا ماني رکڻ لاءِ ۽ ٽي ننڍا ٻوڙ ڀاڄي، چٽڻي، آچار ۽ سلاد جهڙين شين لاءِ يعني هيءَ ٿالهي پليٽ بہ ٿي تہ Tray بہ. ان قسم جون ٿالهيون ذڪر هندستان ۾ وڏيڪ مشهور آهن جو ملائيشيا ۽ سنگاپور جهڙن ملڪن ۾ جتي تامل گهڻا رهن ٿا، انهن جي سائوٿ انڊين هوٽلن ۾ ان قسم جون ٿالهيون استعمال ٿين.

منهنجو ڪمرو Share ڪرڻ وارو سنجي (سريچند جو پٽ) بہ جينز جن پتلونون وٺي آيو پر پوءِ حساب ڪري ٻڌايائين تہ اهڙيون سستيون نہ مليون آهن جو ايترن پئسن ۾ تہ پاڪستان ۾ بہ مليو وڃن.

هونءَ هڪ ڳالھ آهي تہ انڊيا ۾ هر قسم جي ڀاڄي ڀتي ۽ فروٽ هر وقت مليو وڃي. انڊيا ايڏو وڏو آهي جو ڪٿي ٿڌڪار ڪري (جيئن تہ ڪشمير پاسي) صوف ۽ انگور ٿين ٿا، ڪٿي واريا سو علائقيو (راجستان جهڙو) هجڻ ڪري گدرا ۽ چانهيون ٿين ٿيون ۽ ڪٿي گهڻي بارش ڪري (تامل نادو يا مغربي بنگال وغيره) ڪنهل، ليچي، ڊوڪو انناس ٿئي ٿو تہ ڪٿي ٿڌڪار وارا جابلو علائقا هجڻ ڪري چيري، اسٽابيري وغيره ٿئي. سو هنن کي هر فروٽ پنهنجي ملڪ ۾ مليو وڃي. ائين نہ آهي تہ اسٽابيري کائڻ لاءِ جاپان يا سئيڊن وڃڻو ٿو پوين يا انناس ۽ ليچي لاءِ ملائيشيا ۽ ٿائلينڊ جو سوچين ٿا يا وري ملائيشيا جي ماڻهن کي صوف ۽ انگور کائڻ لاءِ پاڪستان اچڻو پوي ٿو. اهڙي طرح هتي انڊيا ۾ ڊراءِ فروٽ بہ هر قسم جو ٿئي ٿو تہ ڀاڄيون بہ. دهليءَ جي فروٽ ۽ سبزي مارڪيٽ ۾ توهان کي هر شيءِ ملندي. هڪ ٻي ڳالھ نوٽ ڪيم تہ کير جهڙي شيءِ جيڪا هر ڪو غريب غربو استعمال ڪري ٿو انڊيا ۾ ايڏو مهانگو ناهي. هتي اڌ اڌ ڪلو جون تازي کير جون ٿيلهيون ڏهين روپئي جي حساب سان وڪامن. باقي پائوڊر وارو نيڊو ملڪ ۽ ٻيا کير تمام مهانگا آهن ۽ هونءَ بہ جڏهن فريش کير سستو ۽ سولائيءَ سان ملي وڃي ٿو تہ ولايت جو پيڪ ٿيل پائوڊر کير ڇو استعمال ڪجي.

دهليءَ جي گهٽين ۾

بہ ٽي ڏينهن پنهنجي گروپ سان دهليءَ کان ٻاهر گهمڻ بعد ڪالھ وري واندڪائي ملي ۽ مون دهليءَ جو هي تاريخي شهر گهمڻ چاهيو ٿي جيڪو مغل شهنشاهہ بابر جهڙي کي پسند نٿي آيو. هو اتر کان ٿڌن ملڪن کان آيو هو تڏهن تہ هن پنهنجي يادگيرين جي ڪتاب ۾ لکيو آهي...

”هن کي (دهلي جي رهاڪن کي) نه گهوڙا آهن نه سٺو گوشت، نه انگور آهن، نه خوشبودار گدرا، نه سٺو ميوو آهي ۽ نه برف يا ٿڌو پاڻي، هنن جي بازارين ۾ نه سٺو کاڌو آهي ۽ نه نان، نه غسل خانا آهن نه ڪاليج، نه ڏيا، شمعدان يا ميڻ بتيون.“

بابر جون لکيل ڪي ڪي ڳالهيون به عجيب آهن پر سائين بادشاهه جو ٿيو ۽ سو به هندستان جهڙي عظيم ملڪ جو. بهرحال دهلي يا هندستان جي ٻين شهرن جي افسوس ناڪ حالت کي هو اتر کان ڪهي سڌارڻ لاءِ آيو هو پر چا هن اهو سڌارو عوام جي ڀلي لاءِ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي يا پنهنجي عياشيءَ لاءِ. بابر هندستان تي 1527ع کان 1530ع تائين ٽي چار سال حڪومت مس ڪئي ان بعد سندس اولاد حڪومت ڪندو رهيو.

گذريل هفتي جنهن آٽو رڪشا واري سان دهليءَ جو چڪر هنيو هوم تنهن همايون جي مقبري تي پنهنجي معلومات مطابق مون کي چيو هو.

”سائين مغل گهراڻي جو هي ٻيو شهنشاهه ڏاڍو Unfortunate ماڻهو هو هو ٻن مشهور شخصيتن پيءُ بابر ۽ پٽ اڪبر جي وچ ۾ ڦاسي پيو.“

منهنجي خيال ۾ مئٽرڪ پاس ۽ گهٽي ڳالهائڻ جي عادت وارو اهو آٽو رڪشا وارو جنهن پاڻ کي ڊرائيور گهٽ پر گائيڊ گهڻو ٿي سمجهيو اهو ڪنهن حد تائين صحيح به هو. مئٽرڪ تائين جيڪي انگريزن جا تاريخ جا لکيل درسي ڪتاب اسان جي مسلمانن طرفان ترجمو ٿيل پڙهياسين يا ڊگهن ساموندي سفرن جو وقت ڪٽائڻ لاءِ جيڪي تواريخ جا ڪتاب جهاز تي پڙهڻ لاءِ مهيا ٿي سگهيا انهن مان اهوئي لڳي ٿو ته هي آٽو رڪشا ڊرائيور ونود ڪافي حد تائين صحيح ٿو چوي. همايون جيتوڻيڪ ذهين حاڪم هو پر ساڳي وقت Unbalanced به چئي سگهجي ٿو. هن جتي شهر ناهيا اتي هن انهن جي تباهي به آندي. بابر جي هٿ ڪيل حڪومت جيڪا هن کي ورثي ۾ ملي ائين ئي وائڙن وانگر وڃائي ڇڏي ۽ دربدر ڌڪا کائڻ لڳو ۽ پوءِ آخرڪار هن کي اها وري واپس ملي وئي ته سندس حياتيءَ وفا نه ڪئي ۽ ڇهن مهينن بعد گذاري ويو. مغلن جي عمارت سازيءَ ۾ وڏي هاڪ آهي پر همايون توڙي سندس پيءُ جي هند سنڌ ۾ ڪا اهڙي نهرايل عمارت ناهي جنهن جا گڻ ڳائي سگهجن. دهليءَ ۾ همايون جو مقبرو ڏسڻ وٽان آهي ۽ مترا روڊ تان ايندي ويندي سندس ياد تو ڏياري پر ان جو ڪريڊٽ همايونءَ کي ته نٿو ڏئي سگهجي. اهو ته هن جي مرڻ بعد پوين ٺهرايو. باءِ دي وي مغلن جي ٺهرايل عمارتن ۾ همايون جو مقبرو پهرين شيءِ آهي. ٻيون عمارتون، مقبرا، درگاهون يا تاج محل سڀ پوءِ ٺهيا. همايون جو هي مقبرو وڏين ڪمانن (Arches) ۽ ٻٽي گنبذ وارو 1565ع ڌاري سندس زال حاجي بيگم ٺهرايو ۽ Architect جي حساب سان ڪن ڳالهين ۾ تاج محل کان پوءِ ٻئي نمبر تي آهي. مترا روڊ تان لنگهندي ۽ هن مقبري وٽان ڦري لوڌي روڊ تي مڙڻ وقت ڪڏهن ڪڏهن ماضيءَ جي دنيا ۾ هليو ويندو آهيان ته اڄ کان ساڍيون چار صديون اڳ هتي مرحوم همايون جي بيوهه زال پنهنجي مڙس جي ياد ۾ نهرايل هن مقبري کي ڏسڻ لاءِ اچي ٻيهندي هوندي. تاج محل ته اڃا ٺهيو نه هو ۽ نه وري ڪا ٻي اهڙي اهم عمارت مغلن طرفان ٺهي هئي. هي هڪ اهڙو شاندار Monument ٺهي رهيو هو جنهن جي هو سنڌ ۾ وڏي هاڪ هلي رهي هوندي ۽ سالن تائين هلي هوندي ۽ پوءِ بعد ۾ ٻين عمارتن، باغ باغيچن ۽ خاص ڪري تاج محل نهڻ ڪري ماڻهن جو ڌيان هتي ويو هوندو نه ته اڄ ڏينهن تائين حاجي بيگم جي تعريف پئي هلي ها ته زال ته همايون شهنشاهه جي چئجي جنهن پنهنجي مڙس مٿان بهترين مقبرو ٺهرايو جنهن تي هيترو خرچ ۽ هيترا سال لڳي ويا. ساڳي طرح هن وقت اهو سوچي افسوس ٿو ٿئي ته هي ئي مغلن جو مقبرو هو جنهن اندر لڪل مغل گهراڻي جي آخري شهنشاهه بهادر شاهه کي 1857ع واري بلوي ۾ انگريزن هن مقبري ۾ پڪڙي ورتو ۽ مغل بادشاهت جيڪا هندستان ۾ 330 کن سال قائم رهي ان جي The End ٿي وئي. بهادر شاهه کي ملڪ بدر ڪري رنگو (هاٽوڪو ينگون) موڪليو ويو ۽ سندس اولاد کي ماري ختم ڪيو ويو.

بهرحال دهليءَ جهڙي تاريخي شهر ۾ نه فقط مون جهڙو پر ٻيا به ڪيترائي ٽوئرسٽ ماضيءَ جي يادين ۾ هليا ويندا هوندا ۽ اها تاريخ ماضي ئي آهي جيڪو دهليءَ کي ڏسڻ وٽان ۽ خوبصورت بنائي ٿو ۽ انسان ان گذري ويل وقت ۾ ايڏو گم ٿيو وڃي جو هن کي حال جي مٽي، ڌوڙ، مکين، مڇرن، ٽرئفڪ جي دونهين ۽ ماڻهن جي پيهه پيهان جو ذرو به احساس نٿو ٿئي. مون دهلي شهر جو وري چڪر هڻڻ چاهيو ٿي. رهجي ويل شيون ڏسڻ چاهيون ٿي. پراڻي رڪشا ڊرائيور ونود ڪمار جو موبائيل نمبر هوم پر پوءِ تيار ٿيڻ بعد رستي تي نئين رڪشا ئي ترسائڻ بهتر سمجهيم جو مون کي هاڻ پاڙي جي Idea ته ٿي وئي هئي. جيڪڏهن ڪو آٽو رڪشا وارو مون کي نئون سمجهي ٽيهه چاليهه روپيا وڌيڪ ٿو وٺي ته اهو هن جو حق آهي جو آئون به رستي تي ڪيترائي دفعا رڪشا کي بيهاري فوٽو ڪيدان ٿو جنهن ۾ هن جو ڪافي وقت ضايع ٿئي ٿو. پر يارو هڪ ڳالهه حق جي ڪبي ته دهليءَ جا، بلڪ هيستائين انڊيا جي جن به شهرن مان ٿي آيو آهيان، ان مان اهوئي لڳي ٿو ته سڄي انڊيا جا ڊرائيور ٻين ملڪن جي ڊرائيورن کان سٺا آهن. پوءِ هو چاهي بسين جا هجن، ٽئڪسين جا، آٽو رڪشائن يا رڪشائن جا. پاڙو به يورپ، ملائيشيا، جاپان جهڙن ملڪن کان ته گهٽ آهي

پر پاڪستان کان گهٽ آهي. رستن تي امن امان آهي هر ڪو فضيلت سان گاڏي هلائي ٿو ۽ هر ڊرائيور پوليس کان ڊڄي ٿو هر ڊرائيور چاهي ٿو ته سوار خوش رهي ۽ سندس شڪايت نه ٿئي.

رستي تان لنگهندڙ هڪ آٽو رڪشا واري کي بيهاريم.

”ميٽر تي هلندين يا اُڪو؟“ مون پڇيومانس.

”توهان جي مرضي.“ ڊرائيور چيو.

”مون کي هتان چئن پنجن جاين تي وٺي هل ۽ وري واپس هتي اچي ڇڏ. گهڻو وٺندين.“

”ڪٿي ڪٿي هلندائو؟“

”جاميا ملي اسلاميه يونيورسٽي، جمنا ندي جو ڪنارو، حضرت نظام الدين اولياء جي درگاهه، جامع مسجد ۽ لال قلعو. رستي تي فوٽو به ڪڍڻا اٿم.“

”سائين جامع مسجد ۽ لال قلعو ته هتان کان ڇڳو پري آهي. پهچڻ ۽ گهمڻ ڦرڻ ۾ توهان کي وقت لڳندو.“

”ڇڳو ڳالهه پڌ هن وقت صبح جا نو ڪن ٿيا آهن تون چار ڪلاڪ ڪن مون سان گڏ هجڻ جا گهٽا وٺندي. يعني هڪ بجي هتي اچي لاهجانءِ.“ مون پڇيو مانس. هن ٿوري دير سوچي اڍائي سؤ چيا ۽ مون هائوڪار ڪئي ته ڪلاڪ اڌ وڌيڪ لڳو ته به سؤ روپيا ڪن وڌيڪ ڏيڻ به سستو ڪم آهي. جنهن ڏينهن کان آيو هوس ته اهو سوچي رهيو هوس ته جمنا ندي جيڪا دهليءَ مان لنگهي ٿي اجا نظر نه پئي اچي. نيٺ ڪالهه رات نماز تي گوبندا پوري واري مسجد جي قاريءَ کان پڇيم ته جمنا ندي ڪٿان وهي ٿي.

”سائين هتان ويجهو ته آهي. به اڍائي ميل هن پاسي ويندائو ته جمنا ندي آهي. هونءَ به توهان جاميا ملي اسلاميا يونيورسٽي وڃو پيا ته پرسان ئي توهان جمنا ندي ملندي. جاميا يونيورسٽيءَ جي پرسان نگر ۽ ان سان گڏ ابوالفضل ڪالون بلڪل جمنا نديءَ جي ڪناري تي آهن. جاميا نگر جي ڀئي پاسي غفار نگر ۽ ذاڪر نگر آهن. انهن سيني جي سامهون يعني جمنا ندي جي ڀئي ڪناري تي نوئيندا جو نئون ۽ ماڊرن شهر ناهيو ويو آهي جنهن کي جمنا نديءَ مٿان نهيل پل نوئيندا پرج دهليءَ جي اندرين Ring Road سان ملائي ٿي. نوئيدا ۽ گرگائون شهر بلڪل نوان ۽ دنيا جي ماڊرن شهرن وانگر اڏيا ويا آهن جيئن اسان وٽ اسلام آباد آهي پر اسلام آباد کي ٺهي وڏو عرصو ٿي ويو آهي. هي هاڻ ڪجهه سال اڳ ٺهيا آهن. سو هنن ۾ هر ڳالهه ۽ سهولت جو وڏو خيال رکيو ويو آهي. دهلي شهر جا امير ماڻهو نوئيندا ۽ گرگائون وڃي رهيا آهن جيڪي شهر هنن لاءِ يورپ جي شهرن کان گهٽ ناهن. ساڳي وقت دهليءَ کي وڌيڪ Congested ٿيڻ کان بچايو ويو آهي.

دهلي شهر وٽان لنگهندڙ هن ندي جمنا تي مٿين نوئيدا پل کان علاوه ٻيون به ڪيترين ئي پليون آهن جيئن ته وزير آباد پل جيڪا دهليءَ جي اتراهين حصي کي جمناجي ڀئي پاسي نهيل وزير آباد روڊ سان ملائي ٿي جيڪو رستو اترپرديش جي شهر غازي آباد تائين هليو وڃي. دنيا جي مشهور ۽ پراڻي رستي گرانڊ ٽرنڪ روڊ کي (جيڪو لاهور کان ڪلڪتي تائين هليو وڃي ٿو) جمنا نديءَ تان ISBT پل ملائي ٿي. هن پل جي پرسان ئي دهليءَ جي ميٽرو ريل جمنا ندي ڪراس ڪري ٿي. ان کان علاوه جمنا نديءَ مٿان وڪاس مارگ ۽ نظام الدين (اولياء) جي نالن سان به پليون آهن.

هتي به اکر جمنا (Yamuna) نديءَ بابت لکڻ بي محل نه ٿيندو جنهن نديءَ جو نالو اسان ننڍي هوندي کان جاگرافي تاريخ جي ڪتابن ۾ پڙهون ٿا. ٻيو نه ته ڪيترين چوڪرين جا اهي نالا پڌا هونداسين جيڪي هندستان جي ٻن اهم ندين جمنا ۽ گنگا جا نالا آهن جيئن اسان وٽ سنڌ ۾ سنڌو آهي. ٻيو نه ته انهن ندين جا نالا انڊين فلمن ۾ ضرور پڌا هونداسين جن جو سنگم الهه آباد وٽ ٿئي ٿو ۽ جتي هندن جو وڏو ميلو ڪنڀ ميلو پڻ لڳي ٿو.

جمنا ندي چوڏهن سؤ ڪن ڪلو ميٽر (860 ڪن ميل) ڊگهي ندي آهي. جيڪا اتر ۾ هماليه جبلن تان شروع ٿي هن شهر دهلي ۽ آگري وٽان ٿي الهه آباد ۾ گنگا نديءَ سان وڃيو ملي. گنگا وانگر هن نديءَ جي ڪپر تي به ڪيترائي مندر، مقبرا ۽ تاريخي شيون آهن جن مان تاج محل پڻ هڪ آهي. دهلي شهر مان وهندڙ اها ندي جنهن جو پاڻي ڪجهه ڪلاڪن بعد تاج محل وٽان پيو لنگهي ان کي نه ڏسڻ بدسوٽي آهي. ان ڪري رڪشا وارو پهرين مون کي جمنا نديءَ جي ڪناري تي وٺي آيو جيئن آئون ڪجهه فوٽو ڪڍي سگهان. پر ۾ غفار ڪالوني ڇا اسان جي بزرگ سياستدان (ولي خان والد صاحب) نالي تي ته نه آهي؟ اجا تائين ڪنهن کان پڇڻ جو موقعو نه مليو اٿم پر ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته انڊيا جو عوام توڙي

حڪومت اسان جي غفار خان صاحب ڪي وڏي عزت جي نگاهه سان ڏسن ٿا ۽ کيس سرحدي گانڌي سڏين ٿا. مين روڊ تي لڳل ”غفار منزل ڪالوني“ جي بورڊ اڳيان بيهي فوٽو ڪڍايان ٿو. ان مين روڊ جو نالو محمد علي جوهر مارگ آهي. هر ملڪ ۾ روڊن جا انگريزي ۾ مڪاني ٻولين جا نالا ٿين ٿا جيئن اسان وٽ روڊ ۽ اسٽريٽ کان علاوه رستن لاءِ شاهراهه ۽ ڊفينس سوسائٽي جهڙن علائقن ۾ ته لين، بليوارڊ ۽ خيابان به استعمال ٿئي ٿو. ملائيشيا ۽ پر وارن ملڪن ۾ ”جالان“ لفظ استعمال ٿئي ٿو جيڪو ملئي لفظ آهي جنهن جي معنيٰ رستو آهي. تيئن هتي انڊيا جي شهرن ۾ وڏي ۽ ويڪري رستي کي مارگ چون ٿا. جيڪو شايد هندي، سنسڪرت يا ڪنهن ٻي زبان جو لفظ هجي. سو هن روڊ جو نالو جنهن تي جاميا مليه يونيورسٽي آهي محمد علي جوهر مارگ آهي. جيڪو مولانا محمد علي جوهر نالي آهي.

آٽو رڪشا وارو روڊ تا ڦري ٻئي پاسي جاميا جي گيٽ وٽ اچي ٿو سامهون مرزا غالب جي ڏه فوٽ ڪن ڊگهي اسٽيچيوجي چوڌاري ڪيترائي شاگرد ۽ شاگردياڻيون ڦري رهيون آهن. آئون ساڻن خبرچار ڪريان ٿو هتي اچڻ کان اڳ مون سمجهيو ته هن يونيورسٽيءَ ۾ فقط مسلمان پڙهن ٿا پر سامهون ايندڙ ڀرين ٽن چوڪرين کان معلوم ٿيو ته هنن ۾ به هندو آهن ۽ هڪ سک آهي.

”انڊيا جو هي بهترين تعليمي ادارو آهي. جيڪو جيتوڻيڪ مسلمانن جي ڪوشش سان ٺهيو پر ملڪ جو هر شاگرد هندو توڙي عيسائي هن اداري مان تعليم حاصل ڪرڻ ۾ فخر محسوس ڪري ٿو.“ هي چوڪريون ٻڌائين ٿيون.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته هن تعليمي اداري جن حالتن ۾ جنم ورتو ۽ Survive ڪيو اها هڪ قابل داد ڳالهه آهي. هڪ ننڍي اسڪول مان ترقي ڪري هڪ اهڙي وڏي يونيورسٽي ٿيڻ جنهن تي هندستان کي ته ڇا دنيا جي سڀني مسلمانن کي فخر آهي. بقول سروجني نائيڊو جي جيڪا هندستان جي بلبل سڏجي ٿي:

Jamia Millia is a saga of dedication, conviction and vision of people who worked against all odds and saw it growing step by step. Thy built up the jamia Millia stone by stone and sacrifice by sacrifice.

هي تعليم ادارو جامعه اسلاميه پهرين هڪ ننڍڙي اسڪول جي صورت ۾ علي ڳڙهه (اتر پرديش) ۾ 1920ع ۾ ٺهيو. ڪرچمند گانڌيءَ جي Quit India تحريڪ جنهن ۾ هن انگريزن کي انڊيا ڇڏڻ ۽ انڊيا جي ماڻهن کي انگريزن جي هر شيءِ کان بائيڪاٽ ڪرڻ جي سڏ تي علي ڳڙهه مسلم يونيورسٽي جي ڪجهه ٽيچرن ۽ شاگردن علي ڳڙهه مسلم يونيورسٽيءَ ۾ انگريزي نموني جي هلندڙ تعليم بدران پنهنجي نموني جو تعلمي ادارو کولڻ جو ارادو ڪيو. انهن ۾ چند ماڻهو هي هئا جيڪي اڳيان هلي ننڍي ڪند جون اهم شخصيتون ثابت ٿيون:

مولانا محمود حسن، مولا محمد علي، حڪيم اجمن خان، ڊاڪٽر مختيار احمد انصاري، عبدالحميد خواجه وغيره وغيره.

هن تعليمي اداري کولڻ ۾ گانڌيءَ به مسلمانن جي وڏي مدد ڪئي ۽ هڪ فائونڊيشن ڪميٽي 29 آڪٽوبر 1920ع ۾ ناهي وئي جنهن ۾ مٿين شخصيتن کان علاوه يوپي جا مولانا سليمان ندوي، مولانا شبير احمد عثماني، مولانا حسين احمد مدني ۽ چوڌري خليق زمان (جنهن جي نالي تي ڪراچيءَ ۾ ٽين تلوارن وٽ روڊ به آهي) پنجاب جو ڊاڪٽر سيف الدين ڪچليو ۽ ڊاڪٽر اقبال شاعر، بهار صوبي کان مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ سنڌ ٻمبئي پاسي کان سيٺ عبدالله هارون (ڊان اخبار وارو) مولانا عبدالحق (باباءِ اردو) سيٺ ميان محمد حاجي جام چوٽاڻي وارا ۽ ٻيا چونڊيا ويا ۽ ان ئي ڏينهن جامعه مليه اسلاميه جي پيڙهه جو پٿر مولانا محمود حسن رکيو. مهيني کن بعد جامعه جي لاءِ پهريون چانسلر حڪيم اجمل کي چونڊيون ويو. وائيس چانسلر جي پوسٽ گانڌي صاحب ڊاڪٽر علامه اقبال صاحب کي آفر ڪئي پر هن جي قبول نه ڪرڻ تي مولانا محمد علي جوهر کي ڏني وئي.

سال ٻن بعد انگريز حڪومت هندستان جي مسلمانن توڙي هندن تي سختيون شروع ڪري ڏنيون ڪيترن نيشنلسٽ قسم جي شاگردن ۽ استادن کي جيل ۾ وڌو ويو. نيٺ 1925ع ۾ جامعه کي لکنؤ مان شفٽ ڪري دهليءَ جي ڪارول باغ علائقي ۾ آندو ويو. گانڌي هر وقت هن تعليمي اداري جو مورال مٿانهون ڪندو رهيو هڪ هنڌ ته هن ايتري قدر چيو ته:

The jamia has to run. If you are worried about its finances, I will go about with a begging bowl.

حڪيم اجميل خان لاءِ چون ٿا ته هو ان مشڪل وقت ۾ پنهنجي کيسي مان جامعه جي خرچ جو وڏو حصو ڏيندو رهيو ۽ ڊاڪٽر ذاڪر حسين، ڊاڪٽر عابد حسين ۽ ڊاڪٽر محمد مجيب جهڙن پروفيسرن جن جرمني مان پي ايچ ڊي ڪئي هئي ۽ اتي ئي نوڪريءَ ۾ هئا، جرمني ڇڏي تقريبا مفت ۾ اچي جامعه ۾ نوڪري ڪئي. انهن نه فقط صبح جو پر شام جو به پڙهائڻ شروع ڪيو. شام جو هنن تعليم بالغان شروع ڪئي جيڪا اڳتي هلي 1938ع ۾ ”اداره تعليم وترقي“ جي نالي سان مشهور ٿيو.

ڊاڪٽر ذاڪر حسين جي خدمتن جي اعتراف ۾ تہ ويندي گانڌيءَ هڪ هنڌ چيو:

The goodness of a good man is itself his true jubilee. Dr. Zakir Husain's great work itsef is his true greatness.

مهاتما گانڌيءَ جو اهو قول جامعہ جي هڪ در وٽ وڏي پٿر تي اڪريل نظر اچي ٿو. ڊاڪٽر ذاڪر حسين نالي جامعہ ۾ يادگار ميوزيم بہ آهي. 1928ع ۾ حڪيم اجمل خان جي وفات بعد جماعہ جو ٻيو نمبر تي وائيس چانسلر ڊاڪٽر ذاڪر حسين ٿيو. جامعہ کي هر وقت پئسي ڏوڪڙ جي کوٽ رهي ٿي ۽ شاگردن کي اهوئي خدشو رهيو ٿي تہ بنا پگهار يا گهٽ پگهار تي ڪم ڪندڙ ٽيچر اڄ آهن پر سڀاڻي بہ رهندا يا نہ. ان وڳوڙ مان ماڻهن کي ڪيڍڻ لاءِ ڊاڪٽر ذاڪر پاڻ سان گڏ هڪ ٽيچرن جوگروپ ٺاهيو ۽ سڀني اهو واعدو ڪيو ۽ قسم کنيو تہ اسان ايندڙ ويهہ سالن تائين جامعہ جي خدمت ڪندا رهنداسين ۽ ان جو اجورو مهيني ۾ فقط ڏيڍ سؤ روپيا وٺنداسين. ان گروپ جي ٽيچرن کي جامعہ جو لائيف ميمبر سڏيو ويو جن مان ڪجهہ جا نالا هن ريت آهن:

حافظ فياض احمد, جنا شفيق الرحمان ڪدوائي, مولانا محمد اسلم جيرا جپوري, پروفيسر مجبي, خواجہ عبدالحئي وغيره.

1935ع ۾ دهلي جي اوکلا علائقي ۾ هڪ اسڪول جي پيڙهہ جو پٿر رکيو ويو. انهن ڏينهن ۾ اوکلا هڪ گمنام ڳوٺ هو جنهن جو نقشي ۾ بہ نالو نہ هو. 1936ع ۾ جامعہ جا سڀ ڊپارٽمينٽ ڪارول باغ کان اوڏانهن شفٽ ڪيا ويا.

1939ع ۾ ڊاڪٽر ذاڪر حسين جي دعوت تي سنڌ کان مولانا عبيدالله سنڌي (ڄم جي تاريخ 1872ع, وفات 1944) جامعہ ۾ اچي رهيو. هن جامعہ ۾ بيت الحڪمہ نالي اسلامڪ اسٽڊيز جو اسڪول کوليو جتي هن شاهہ ولي الله جي آئيڊلاجي جو سبق ڏنو.

جامعہ جي لئبريري هال ۾ هن جامعہ جي سلور جوبلي جي هڪ تصوير لڳل آهي جيڪا 1946ع ۾ ٽي هئي. ان ۾ جامعہ جو وائيس چانسلر ذاڪر حسين وچ ۾ بيٺو آهي. سندس هڪ پاسي محمد علي جناح ۽ لياقت علي خان آهن تہ ٻئي پاسي پنڊت جواهر لعل نهرو, آصف علي ۽ سر راجا گولا پاچاري بيٺل آهن, هندستان جي آزاديءَ بعد ڊاڪٽر ذاڪر حسين انڊيا جو پريزيڊنٽ ٿيو ۽ پوءِ جامعہ جي چانسر عبدالمجيد خواجہ جي وفات بعد, 1963ع ۾ ڊاڪٽر ذاڪر حسين هن يونيورسٽي (جامعہ مليہ) جو چانسلر بہ ٿيو ۽ ان ئي سال جامعہ کي يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن طرفان يونيورسٽي جو درجو حاصل ٿيو.

جامعہ ۾ اچڻ وقت رستي تي ڪيترن هنڌن تي ملائيشا جي پرائيم منسٽر احمد بداوي جا پوسٽر ڏٺم جيڪي هن يونيورسٽيءَ ۾ اچڻ ۽ آنرري ڊاڪٽوريٽ ڊگري وٺڻ کان اڳ جا لڳل هئا, يونيورسٽي پهچڻ کان اڳ اهي پوسٽر ڏسي مون اهوئي سوچيو تہ ملائيشيا جي وزيراعظم جي اچڻ ڪري هن يونيورسٽي (جامعہ مليہ اسلاميہ) جي وڏي لئہ ٽي وئي هوندي پر پوءِ جڏهن هن يونيورسٽي جي اڌ ميل کن ۾ ڊگهي عمارت, انجنيئرنگ, سائنس کان آرٽس جا انيڪ ڊپارٽمينٽ, ڊسپلينڊ شاگرد ۽ اعليٰ تعليم جا ماهر پروفيسر ڏٺم تہ پوءِ اهو سوچيم تہ ملائيشيا جي وزيراعظم بداويءَ جي هتي اچڻ ڪري هن يونيورسٽي جي نہ پر بي اي پاس بداويءَ جي وڏي لئہ ٽي وئي هوندي. 1986ع جڏهن هو وزير ٿيو هو تہ مون هن کي پنهنجي مئرين انجنيئرنگ ڊپارٽمينٽ ملاڪا ۾ چيف گيسٽ ڪري گهرايو هو تہ جيئن اسان جي اڪيڊمي جي لئہ ويهي ۽ هو اسان جي اڪيڊمي جيڪا هن يونيورسٽي جي مقابلي ۾سمجهيو تہ پوسٽ ڪارڊ تي ٽڪلي هئي, مان بيحد متاثر ٿيو هو اڄ هو ملائيشيا جو وزيراعظم آهي.

يونيورسٽي جي هڪ پروفيسر جن اهم ماڻهن جا نالا ٻڌايا جيڪي هتان گهمي ويا آهن انهن مان ڪجهہ هي آهن: يوگوسلاويہ جو ليڊر مارشل ٽيٽو افغانستان جو بادشاهہ ظاهر شاهہ, سعودي عرب جو شهزادو فيصل, ايران جو شهنشاهہ رضا شاهہ پهلوي وغيره وغيره. يونيورسٽيءَ کان ٻاهر نڪتس تہ ڊرائيور وڏي مرڪ سان منهنجو آڌرڀاءُ ڪيو يعني منهنجي گهڻي دير لڳائڻ ڪري هن کي جيڪو خوف هو تہ آئون شايد ٻئي در کان پچي ويس ۽ سندس ڀاڙو ڪائي ويس سو غلط ثابت ٿيو ۽ هن جا ٻڌل پئسا بچي ويا ۽ پوءِ يڪدم ٿورو ناراضگيءَ وارو چهرو ٺاهيائين يعني هر هنڌ مون هيڏي دير ڪئي تہ هن جي رات ٿي ويندي. سگنل چٽو چپاتو هو سندس ويجهو پهچي چيومانس:

"ڏس تون پئسن جو فڪر نہ ڪر مقرر ڪيل وقت کان وڌيڪ وقت جا توکي ٻيٽا ڪري پئسا ڏيندس."

"نهين صاحب ميرا مطلب يہ نهين هي, تصوير نڪالون؟"

"جي ها ضرور." مون بہ خوش ٿيندي هاڪار ڪئي جو مون کي هڪ بہ تصويرون اچا ڪياڻيون هيون, جامعہ جي جنهن شاگرد يا شاگرديائيءَ کي تصوير ڪيڍڻ لاءِ ٿي چيم تہ هن پهرين پيري ڪتابن جي مون کان ٿي جهلرائي ۽ پوءِ ڪئميرا وٺي فوٽو ٿي ڪڍيا. بهرحال رڪشا

ڊرائيور منهنجا فوٽو ڪيڻ لڳو. هتي، هتي، هن در اڳيان، هن بورڊ اڳيان... ۽ پوءِ آهستي آهستي واڪ ڪندو اچي رڪشا ۾ ويٺس. هي رستو اهو آهي جنهن تي گذريل ستر سال، 1936ع کان وٺي خبر ناهي ڪهڙا ڪهڙا عالم، حاڪم، پروفيسر ۽ دانشور هليا ۽ انهن ۾ هڪ مولانا عبيدالله سنڌي پڻ! ۽ ان تان ياد آيو تہ هن جامعہ ۾ ٻين ملڪن کان بہ ڪيترائي وڏا تعليمي ماهر پڙهائڻ لاءِ آيا جيئن تہ مصر جو بهاجت وهابي، ترڪيءَ جو مدبئم هالد اديب وغيره. مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي ڏينهن ۾ جرمني جي هڪ ليڊي پروفيسر گرڊا فلپسبون نالي پڻ هئي جنهن کي عام طور ”آپا جان“ سڏيندا هئا. هن ڪيترائي سال هن يونيورسٽيءَ ۾ پڙهايو ڪيس مرڻ بعد جامعہ جي احاطي ۾ ئي دفن ڪيو ويو.

هن جامعہ جو نشان ٻن ڪچين جي وچ ۾ تارو (Star) آهي جنهن اندر الله اڪبر لکيل آهي ۽ هيٺ چنڊ جي هيٺان جامعہ مليہ اسلاميہ دهلي لکيل آهي ۽ چنڊ جي مٿان ٿهيل ڪتاب تي قرآن جي آيت: علم الانسان مالم يعلم لکيل آهي. جامعہ جو ترانو محمد خليق صديقيءَ جو لکيل آهي:

ديا شوق ميرا ديا شوق ميرا

شهر آرزو ميرا، شهر آرزو ميرا..... وغيره

جامعہ جو اڄڪلهہ وائيس چانسلر پروفيسر مشيرالحسن آهي جيڪو 2004ع کان آهي ۽ ان کان اڳ چار سال ڪن سيد شاهد مهدي هو ۽ ان کان اڳ ليفٽيننٽ جنرل ايم اي ذڪي هو.

آٽو رڪشا وارو هاڻ مون کي حضرت نظام الدين اولياء جي درگاهہ تي وٺي هلڻ چاهيو ٿي جيڪا اتان ويجهي هئي. ”يار ٽورو ٽڪو ٽڪو هل.“ هاڻ مون کي جلدي ٿيڻ لڳي. ويچارو شريف ڊرائيور گهٽو ئي ٽڪو هليو پر هڪ هن ٽرئفڪ جام ۾ ڦاسي پيو. ڪارون، بسيون، ٽئڪسيون، آٽو رڪشائون، سائيڪل ۽ موٽر سائيڪلن تي سوار هڪ ٻئي ۾ پيچندا وياسين.

”ڇا ڳالهہ آهي سنگنل بند آهي؟“ مون پڇيو.

”سر خبر ناهي.“

”ڪو حادثو ٿيو آهي.“

ٽيڪسي ڊرائيور گهٽو ئي ڳاٽ ٻاهر ڪڍي پري پري تائين ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي پر هن کان ڊگهو آئون هوس مون کي ئي ڪجهہ نظر نہ پئي آيو. فقط گاڏيون ئي گاڏيون هيون. ڊرائيور گهٽو ئي پنهنجي رڪشا کي موڙي پيديان موٽي ڪو ٻيو رستو اختيار ڪرڻ ٿي چاهيو پر سڀ گاڏيون ائين تہ هڪ ٻئي ۾ ڦاٿيون پيون هيون جيئن ڪنهن مشين جون گيئرس. پنيان ايندڙ گاڏين جي بہ ڊگهي قطار ٿي وئي. آخر ويهہ پنجويهہ منٽن جي ٻلي پيير بعد چوراهو ڪراس ڪيوسين جتي نڊٽڪين ڊڳين جي چرڻ ڪري رستا بلاڪ ٿي ويا هئا. ڪراچيءَ ۾ ٽريفڪ جام ٿيندي آهي معنيٰ صوبي جي حاڪم ڊاڪٽر ارباب جي سواري پئي لنگهي يا ملڪ جي صدر مشرف جي. پر هتي ڍڳين جي ڪري ٽريفڪ جام ٿيو وجي اسان جي پيٽارو جي پڙهيل ارباب رحيم ۽ سينٽ پيٽرڪ جي شاگرد ڪين پرويز مشرف کي تہ اسان گهٽ وڌ بہ ڳالهائي سگهون ٿا ۽ نوڪرين تان لهڻ بعد ڏنڊا بہ هٽي سگهون ٿا پر ڪنهن کي آهي همت جو ڳئون ماتا کي ڏنڊا هٽي پري ڪي. دهلي جهڙي راڄڌاني جي رستن تي روز ڪٿي نہ ڪٿي ڪجهہ ننڍ، سست، بيمار، پوڙهيون ۽ ڪاهل ڍڳيون رستو بلاڪ ڪري ڇڏين. حڪومت توڙي عوام توڙي ٽرانسپورٽرن سورن ۾ پئجيو وڃن پر ڍڳين جو سائين ڪير نالو وٺي.

”پوءِ هنن ڍڳين جو تعداد تہ روز وڌندو ويندو هوندو.“ مون هتي جي هڪ هندو رهاڪو کان پڇيو هو.

”ها، پر حڪومت لڪچوريءَ رات جي وقت انهن ڍڳين ۽ بيمار ڍورن کي بارڊر پار ڪري ڇڏيندي آهي تہ مسلمانن جي ملڪن ڏي هليون وڃن جتان وري ڪوبہ نہ موٽيو آهي.“ هن وراڻيو خبر ناهي سچ يا ڪوڙ پر مون کي هن جو Sense of Humor پسند آيو جو هن ۾ ڪافي سچائي لڳي. هڪ انڊين فلم يا شياد ڊرامو ڏٺو هوم جنهن ۾ بہ دوست پنهنجي ٽين دوست مان پنهنجي جان ڇڏائڻ جو سوچي رهيا آهن جنهن هنن کي ڏاڍو تنگ ڪري رکيو هو. آخر ٻئي ان راءِ تي ٿا پهچن تہ هن کي ڪنهن طريقي سان پاڪستان موڪلي ڏجي جتي روز بم ڌماڪا پيا ٿين، بسين ۽ گاڏين جا حادثا پيا ٿي، اغوا ۽ قتل پيا ٿين..... ڪٿي نہ ڪٿي هو مري ڪپي ويندو.

بهرحال ڍڳين جي ڳالهہ تان ياد آيو تہ ڍڳيون نہ فقط ٽريفڪ جام ٿيون ڪن پر فوٽو گرافيءَ جو مزو بہ ڪڏيو ڇڏين. گذريل ٻن ٽن هفتن جا فوٽو وينو ڏسان تہ ڪيترن فوٽن ۾ رول ڍڳيون اچي ويون آهن خاص ڪري تاريخي جاين اڳيان. هڪ ۾ تہ مون پاڻ ڪنهن عمارت اڳيان بيهي فوٽو

ڪيڏايو آهي تہ پير ۾ ڏيکي بہ اچي بيهي رهي آهي. بهيڻ وقت تہ آئون اڪيلو هوس پر فوٽو ڪڍڻ واري جيسين ڪئميرا کي فوڪس ڪري بٽڻ کي دٻايو آهي تيسين خرامان خرامان ڪا ڏيکي بہ اچي مون سان گڏ بيٺي آهي.

”درگاهہ تائين پهچڻ ۾ هاڻ باقي ٿورو پنڌ آهي.“ منهنجي پڇڻ تي ڊرائيور ٻڌايو. سنڌ هند بزرگن، درويشن، فقيرن، صوفين جي ڌرتي آهي جتي ڪيترائي اولياء، پير فقير زندگي بسر ڪري ويا جن ۾ گهڻا ئي وچ ايشيا، ايران، ترڪي افغانستان کان هتي آيا ۽ هن ڌرتي تي ئي زندگي گذاري ڇڏي. شاهہ لطيف، سچل سرمست، قلندڙ شهباز، اڏيرو لعل جيان ڪيترائي بزرگ، اولياء هندستان جي ڌرتيءَ تي بہ رهيا جن جي اڄ تائين نہ فقط مسلمان پر هن ديس جا هندو، سک ۽ ٻيا بہ عزت ڪن ٿا. حضرت خواجہ نظام الدين اولياء هندستان جو هڪ وڏو اولياء، درويش ۽ صوفي فقير ٿي گذريو آهي. جنهن جا هند سنڌ کان ٻاهر بہ معتقد آهن. هونءَ تہ دهليءَ جو هي علائقو جتي حضرت نظام الدين اولياء جي درگاهہ آهي اڄ کان ست اٺ سؤ سال اڳ غياث پور جي نالي سان مشهور هو پر هاڻ هن اولياء جي نالي سان سڏجي ٿو. ويندي پر واري پوليس اسٽيشن بہ هن اولياء جي نالي سان سڏجي ٿي. جنهن جي ويجهڙائي وارو ڊفينس سوسائٽي ڪراچي جهڙو علائقو نظام الدين ايسٽ ۽ نظام الدين ويسٽ سڏجي ٿو. پڪيڙ توڙي آدمشماريءَ ۾ دهلي ڪراچيءَ کان گهڻو وڏو آهي ۽ جيئن ڪراچيءَ جون بہ ريلور اسٽيشنون آهن ڪراچي صدر ۽ ڪراچي سٽي تيئن دهليءَ جون ٽي وڏيون اسٽيشنون آهن. نئين دهلي اسٽيشن، پراڻي دهلي اسٽيشن ۽ حضرت نظام الدين اولياء اسٽيشن. پهرين اسين دهلي جي ڪارول باغ علائقي ۾ رهياسين ٿي تہ اتان نئين دهلي اسٽيشن ويجهي هئي ۽ هاڻ هتان ڪالڪاجي کان حضرت نظام الدين اسٽيشن ويجهي آهي. بهرحال منهنجو مطلب اهو آهي سڄي دنيا ۾ ڪيترائي بزرگ فقير آهن. ويندي دهليءَ ۾ ئي ڪيترن جون درگاهون ۽ مقبرا آهن پر هتي دهليءَ ۾ حضرت نظام الدين اولياء ايترو مشهور آهي جو هن جي نالي تي رود، پل بستيون ۽ ريلوي اسٽيشن آهي ۽ دهليءَ ۾ آيل هڪ نئين ماڻهوءَ کي بہ پهرين ڏينهن ئي خبر پئجيو وڃي تہ هن اولياء جو مقبرو هتي آهي.

نظام الدين اولياء جا وڏا بخارا جا آهن. سمرقند، بخارا، تاشقند، فرغنا جتي بابر جائو اشڪ آباد وغيره اهي شهر تاجڪستان، ازبڪستان، ترڪمنستان جهڙن ملڪن جا آهن جيڪي افغانستان کان مٿي اتر ۾ آهن ۽ گذريل صدي گڏيل روس (USSR) جون رياستون بہ ٿي رهيا. اسان وٽ سنڌ ۾ بہ ڪيترا عالم ۽ بزرگ مرزا قليچ بيگ کان قلندر شهباز تائين جي وڏن جو انهن ملڪن سان واسطو هو. اسان جا ڪيترا بزرگ اولياء پير انهن (وچ ايشيا جي) شهرن کان آيا. دين جي تعليم حاصل ڪيائون ۽ ماڻهن کي پيار محبت سان اسلام جو سبق ڏنائون. حضرت نظام الدين جو بہ ڏاڏو ”خواجہ علي“ ۽ نانو ”خواجہ عرب“ بخارا کان انڊيا آيا ۽ پهرين لاهور ۾ رهيا ان بعد بدايون ۾ اچي Settle ٿيا. بدايون دهلي شهر جي اتر ۾ آهي. خواجہ عليءَ پنهنجي پٽ خواجہ احمد جي شادي خواجہ عرب جي ڌيءَ بيبي زليخا سان ڪرائي جنهن مان ڪين سال 1238ع ۾ بدايون شهر ۾ حضرت نظام الدين اولياء ڄائو. حضرت نظام جو پيءُ خواجہ احمد بدايون شهر جو جج هو پر حضرت نظام اڃا پنجن سالن جو مس هو تہ هو گذاري ويو پنيان هن هڪ پائي بہ نہ ڇڏي هئي. حضرت نظام جو ننڍپڻ سخت غربت گذريو ۽ ان غربت ۽ ڏکين ڏينهن مان ئي هن روحاني سگهہ حاصل ڪئي. جنهن ڏينهن گهر ۾ کائڻ لاءِ ڪجهہ بہ نہ هوندو هو تہ سندن امڙ بيبي زليخا پنهنجي پٽ ۽ ڌيءَ کي چوندي هئي تہ ”ٻچا اسان رب پاڪ جا مهمان آهيون.“ ۽ پوءِ ڪڏهن لڳاتار ڪيترا ڏينهن گهر ۾ ڪاڏو موجود هوندو تہ ننڍڙو نظام پنهنجي ماءُ کان آهستي پڇندو هو تہ امان اسان وري ڪڏهن رب پاڪ جا مهمان ٿينداسين.

بيبي زليخا وڏي همت واري عورت هئي جيتوڻيڪ ننڍي عمر ۾ هن جو ساٿي هليو ويو ۽ هوءَ نہ فقط اڪيلي رهجي وئي پر ڪيس پئسي ڏوڪڙ جي بہ تنگي هئي پر هن چاهيو ٿي تہ هن جو پٽ نيڪ رهي، دين جو درس ۽ دنيا جو علم حاصل ڪري. هن نظام کي مدرسي ۾ داخل ڪيو جتي هن قرآن جي سٽن ئي طريقن جي قرئت سکي. ان کان پوءِ عربي زبان ۽ ان جي گرامر پڙهائي ۽ پوءِ قرآن جي تفسير، حديث ۽ فقي (اسلامي قانون) ۾ هن کي پڙ ڪرايو. ٻارهن سالن جي ڄمار ۾ هن کي ”علم جي پڳ“ عطا ڪئي وئي. ديني علم سان گڏ هن انگي حسابن ۽ سائنس نجوم (Astronomy) جي پڻ تعليم ورتي. خواجہ شمس الملڪ ۽ مولانا ڪمال دين سندس استادن مان هئا.

حضرت نظام کي تعليم حاصل ڪرڻ سان گڏ درويشن ۽ صوفين جي صحبت ۾ وهڻ جو پڻ شوق هو جن مان هو تمام گهڻو متاثر رهيو ٿي. هڪ ڏينهن هڪ خانہ بدوش قوال بدايون جي شهر ۾ آيو جنهن حضرت نظام الدين کي بابا فريد گنج شڪر ۽ هن جي اجوڌان واري خانقاهہ جي روحاني قسم جي ماحول بابت ٻڌايو. اجوڌان پاڪستان واري پنجاب جو شهر آهي ۽ هاڻ پاڪ پتن سڏجي ٿو. بابا فريد جي نالي حضرت نظام الدين جي طبيعت ۾ عجيب لاڙو پيدا ٿيو. هن کي محسوس ٿيو تہ هڪ ڏينهن اهڙو ضرور ايندو جڏهن هن کي بابا فريد جي قدمن ۾ ويهڻ جو شرف حاصل ٿيندو.

بنيادي تعليم بدايون ۾ حاصل ڪرڻ بعد حضرت نظام الدين 18 سالن جي ڄمار ۾ پنھنجي ماءُ ۽ ڀيڻ سان گڏ دھلي لڏي آيو. دھلي انھن ڏينھن ۾ ترڪ سلطان جي خوبصورت گاديءَ وارو شھر ھو. اھي سلان جن کي غلام گھراڻي جا بادشاھ سڏيو وڃي ٿو جن جو پھريون بادشاھ قطب الدين ايبڪ ھو جنھن 1206ع کان 1210ع تائين حڪومت ڪئي. پاڻ اصل ۾ غلام ھو ۽ ترڪستان کان وقت جي حاڪم محمد غوريءَ وٽ پھتو ھو. محمد غوريءَ کي پٽ نہ ھجڻ ڪري ھن پنھنجي ھن غلام قطب دين کي جيڪو ڏاھپ، انتظاميہ ۽ جنگي معاملن ۾ پنھنجو مٽ پاڻ ھو تخت ۽ تاج لاءِ چونڊيو. دھليءَ جو مشھور قطب مينار جنھن جو ذڪر ان کي ڏسڻ بعد اڳتي ھلي ڪنداسين دھليءَ جي ھن بادشاھ نالي آھي.

قطب الدين جي مرڻ بعد ڪورٽ جي نوابن ۽ ڏاھن آرام شاھ کي تخت تي ويھاريو پر ھن ڪو ھوتو نہ ھاريو ۽ ڪيس يڪدم لاھي پوءِ قطب الدين نائي جي التمش کي تخت تي ويھاريو جيڪو 1211ع کان 1236ع تائين دھليءَ جي تخت تي ويٺو. انھن ئي ڏينھن ۾ حضرت نظام الدين اولياء جو دھليءَ جي پر واري شھر بدايون ۾ 1238ع ۾ جنم ٿيو جڏھن التمش جي ڌيءَ رضيہ سلطانہ تخت تي ھئي. رضيہ سلطانہ پھرين مسلمان عورت آھي جيڪا ملڪ جي حاڪم ٿي ۽ 1236ع کان 1240ع تائين دھليءَ تي تخت تي ھئي. ۽ ھاڻ جڏھن حضرت نظام الدين اولياء کان 18 ورھين جي ڄمار ۾ يعني 1256 ڌاري دھليءَ ۾ آيو تہ رضيہ سلطانہ بعد سندس ڀاءُ نصرالدين محمود دھليءَ جي تخت تي ھو جيڪو حضرت نظام الدين اولياء جي دھليءَ ۾ اچڻ بعد بہ ڏھ سال کن 1266ع تائين بادشاھ رھيو جنھن بعد ويھ سال کن غياث الدين بلبن دھليءَ جي تخت تي ويٺو. حضرت نظام جي عمر ماشاءَالله 86 سال رھي ۽ سندس سن 1324ع ۾ وفات تائين دھليءَ جي تخت تي خبر ناھي ڪيترا بادشاھ ويٺا. غياث الدين بلبن بعد سندس پٽ پرنس محمد تخت تي ويٺو ان بعد ٻئي پٽ جنھن جو نالو ٻگڙو خان ھو ان کي تخت جي آڇ ڪئي وئي پر ھن ھندستان جو بادشاھ ٿيڻ بدران بنگال يا ڪنھن ٻئي صوبي جو ئي گورنر ٿي رھڻ پسند ڪيو ۽ ان بعد ٻگڙي جي پٽ ڪيقوياد کي 1287ع ۾ دھلي جي تخت تي ويھاريو ويو ۽ ڪجھ ٻين کي جيڪي گھٽو ڪري ڪي چند ڏينھن مس ويٺا جو ڪين بنھ افعال نہ ھو ۽ 1290ع تائين اھو سجو گھراڻو ڪڪ پن ٿي ويو جنھن بعد دھليءَ جي حڪومت خلجي گھراڻي جي ھٿ ۾ آئي جنھن جو پھرين بادشاھ جلال الدين خلجي 1290ع کان وٺي 1296ع تائين بادشاھ رھيو. ان بعد علاؤالدين خلجي تخت تي ويٺو جنھن جي ڏينھن ۾ حضرت نظام الدين اولياء جھڙن بزرگن ۽ سندس مريد، اردو ۽ فارسي جي شاعر امير خسرو جھڙن جو وڏو مان ڪيو ويو. علاؤالدين 1296ع کان 1320ع تائين سڏو سنئون يا اڻ سڌي طرح دھلي جي تخت تي رھيو وچ ۾سندس پٽ مبارڪ ۽ شھاب الدين ۽ ٻيا ھن جي آشيرواد سان تخت تي ويٺا. ان بعد ھندستان جي حڪومت تغلق گھراڻي جي ور چڙھي جن ھڪ سؤ کن ورھيہ ڪم ھلايو. پھريون بادشاھ غياث الدين تغلق پنج سال کن 1320ع کان 1325ع تائين حاڪم رھيو. جنھن جي ڏينھن ۾ حضرت نظام الدين اولياءُ سن 1324ع ۾ وفات ڪئي ۽ سال کن بعد 1325ع ۾ محمد بن تغلق دھليءَ جي تخت تي ويٺو.

رستي تي ماڻھن کي گوڏين، شلوار قميصن، پنجامن، ڇار وارين ۽ قراقلي ٽوپنين ۾ ڏسي سمجھي ويس تہ مسلمانن جي رھائش جو ڪو علائقو اچي ويو آھي ٿي سگھي ٿو اتي ئي نظام الدين اولياء جي درگاھ ھجي. منھنجي ڳالھ صحيح نڪتي جو ان ئي وقت ڊرائيور اعلان ڪيو "بس سر پھنچ گئي" ۽ پوءِ مين روڊ تان سائيڊ روڊ تي آيو ۽ پوءِ سائيڊ روڊ تان برانچ روڊ تي، پاسن کان جايون جايون سان مليل، جاين مٿان ڦڏيون سڏيون ماڑيون ٿھيل جتي ڪٿي انڪروچ مينٽ ۽ برانچ روڊ تان ڪاٻي ساڄي ويندڙ گھٽيون. گھٽين مان گھٽيون ۽ وڌيڪ انڪروچ مينٽ ۽ وڌيڪ ماڻھو مرد عورتون، زالون، ٻار، مڪاني، ٿيلھن ۽ ھڙن سان گڏ پرديسي، وڏن دڪانن ۽ ھوٽلن بعد ھاڻ ننڍا ننڍا دڪان ۽ ننڍيون ھوٽلون، ھر دڪان ڪاٺ جي تختن ذريعي يا ڪنھن نموني سان رستي تي ٻاھر نڪرڻ جي ڪوشش ۾، ويتر گھٽيون سوڙھيون ٿينديون وڃن. ٽيئن ٽيئن عوام جي پيھ پيھان، جڻ گھٽين جا ٽوپا اڍوڙي ٻاھر نڪري ايندا. رڪشا وري منھنجي سھولت لاءِ رڪشا کي اجا اڳتي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي جيئن درگاھ تائين باقي پنڌ مون کي گھٽ ڪرڻو پوي پر پوءِ ھڪ سوڙھي چوراھي وٽ ڪتابن ۽ منائي واري دڪان اڳيان بيھي رھيو.

"سر! ھاڻ توھان کي پنڌ وڃڻو پوندو." ھن چيو.

آئون ڪئميرا، ڪاپي پين ۽ پيئڻ جي پاڻيءَ جي بوتل ڪڍي ھيٺ لٿس، پرسان ھوٽل ھئي جنھن جي اڳيان ٻن وڏين ديڳين ۾ ڪجھ رڌجي رھيو ھو. انھن جي پويان بينل علاؤالدين جي جن جھڙي ٿلھي ۽ ڀنن اگھاڙي بورچيءَ وڏو لوھي چمچو اھڙو زور سان ديڳ تي ھنيو جو مون کان ڇرڪ نڪري ويو. ھن منھنجو ئي ڌيان ڇڪائڻ چاھيو ٿي جو پوءِ يڪدم اھو چمچو منھنجي منھن اڳيان ڪري زور سان چيو: "فقيرن جي خيرات لاءِ ديڳ حاضر آھي."

مون کي ان بورچيءَ جي نہ شڪل وٺي ۽ نہ سندس اهو چرڪائي ڏوئيءَ جهڙو چمچو منهنجي منهن اڳيان جهلي ڳالهائڻ جو انداز. آئون چڙ مان اکيون ڦاڙي هن کي گهورڻ لڳس تہ هڪ ٻئي لنگهندڙ همراهہ هڪ رسيدن جي بندي منهنجي اکين اڳيان لوڏي پڇيو تہ ڪيترين غريبن جي لنگر جون پرچيون ڪٽيان.

”هي آهي چا! ائين Aggressive طريقي سان خيرات گهربو آهي.“ مون دل ئي دل ۾ سوچيو هي تہ جڻ گن پوائنٽ تي ڦر ڪري ٿي.“

مون پنهنجي اڳهاڙي بورچيءَ کي چڙدي هن نئين پيدا ٿيل فنٽوسس کي ڪاوڙ مان ڏٺو. بورچي وري ديگ تي چمچو هٽي بين ايندڙن جي منهن ۾ ذري گهٽ هٽندي هنن جو ڌيان ڇڪائڻ لڳو. مون ٻنهي کي چڙدي اڳتي وڌڻ کي ڪئي. پاجامن ۾ هندستان ۾ رهندڙ مسلمان، شلوار قميص ۾ پاڪستان جي پنجاب ۽ سرحد جا پنجابي ۽ پناڻ مسلمان، هندستان جي جمون ۽ ڪشمير جا مسلمان مرد توڙي عورتون وڏي عقيدت سان ان سوڙهي گهٽيءَ مان اچي وڃي رهيا هئا. آئون اڳتي وڌندو رهيس. ٿوري دير اڳ مين روڊ (Mathura Road) تان لنگهندي مون سوچيو بہ نہ هو تہ ساڄي پاسي دهليءَ جي هن قديم ترين بستي جنهن جو اصل نالو ڳوٺ غياث پور هو پر هاڻ درگاهہ نظام الدين اولياء جي نالي سان سڃاتي ٿي، ان ۾ ماڻهن ۽ دڪانن جي ايڏي پيهہ پيهان هوندي. فقيرن جا ميڙ، گهوڙيئرن (Street Vendors) ڳاهٽ، ٽوپيون وڪڻندڙ ٻار، تسبيحون ۽ قرآني آيتون وڪڻندڙ... پاسي کان ڪوابن ۽ پورين پڪوڙن جا ننڍڙا دڪان، گلن جا دڪان، مزار مٿان چاڙهڻ لاءِ پڙ وارن جا دڪان... هر هڪ خريد ڪرڻ لاءِ زور پري رهيو آهي. هڪ گهٽيءَ ۾ مغلي هوٽل ”دستر خوان ڪريم“ ٿورو اڳيان غالب اڪيڊمي، ۽ پوءِ درگاهہ جي جيئن ئي ويجهو پهچڻ ٿيو تہ گل، مٺا، پتاشا، پڙ لاءِ چادرون وڪڻندڙن جا نہ فقط انيڪ دڪان پر هر دڪاندار دڪان مان نڪري گلن جي پليٽ توهان جي نڪ اڳيان جهلي خريد ڪرڻ لاءِ زور پري رهيو آهي. گل ۽ چادر تہ وني وڃو بہ ڏينهن اڳ برلا مندر ۽ ڪالڪا مندر ٻاهران ديوتائن ۽ ديوين جي مورتين مٿان چاڙهڻ لاءِ چادرون، گل ۽ پتاشا وڪامندي مون تعجب پئي ڪاٿو تہ چا انهن مورتين کي سيءُ ٿو لڳي يا بک ٿي لڳي جو پوڄاري انهن لاءِ چادرون، گل ۽ پتاشا تا ڪنيون وڃن ۽ اڄ هڪ مسلمان اولياء جي ٻاهران اهي ساڳيون شيون ڏسي ٿتجب ٿو لڳيم ۽ دڪاندار ڪيڏو داداگيريءَ سان عقيدت مندن کي اهي خريد ڪرڻ لاءِ مجبور ٿا ڪن. چا حضرت نظام الدين اولياء جي قبر کي انهن شين جي ضرورت آهي. چا اهي شيون آفر ڪرڻ بنا ڪو فاتح يا قل نٿو پڙهي سگهي. حضرت نظام الدين اولياء جن پاڻ ئي حيات هئا تہ پاڻ ڪڏهن بہ مادي شين کي اهميت نہ ڏنائون، پاڻ وٺڻ بدران هميشہ ڏنائون.

درگاهہ ۾ اندر گهڙڻ سان چوڌاري ڏٺا مٿا مجاور ورايو وڃن جيڪي پاڻ کي هن درگاهہ جا سجاده نشين ٿا سڏرائين يعني حضرت نظام الدين اولياء جو اولالد پر جيستائين مون کي خبر آهي تہ شاهہ لطيف وانگر حضرت نظام الدين کي بہ ڪو اولاد ناهي بلڪ هن تہ شادي بہ نہ ڪئي. درگاهہ اندر حضرت نظام الدين اولياء ۽ سندس مريد ۽ شاگرد امير خسرو جا ڏار ڏار مقبرا آهن. آئون نظام الدين اولياء جي مقبري ڏي وڌان ٿو تہ ڪجهہ نوجوان مجاور مون کي ۽ ٻين کي جهلين ٿا.

”پهرين امير خسرو جي مقبري تي وڃجي ۽ پوءِ نظام الدين اولياءَ جي مقبري تي ”هو اسان کي Almost ڌڪي ٻئي طرف ڪن ٿا. هنن جي ڳالهائڻ جي انداز ۾ اها هوا آهي تہ هو وڏا عالم آهن جڻ وڏي مذهبي ڳالهہ پيا ٻڌائين ۽ اندر درگاهن ۾ اجان بہ ٿلهي قسم جا صحتمند مجاور صاحب وينا ڪچهريون ڪن جيئن ئي ڪو عقيدت مند اندر گهڙي ٿو تہ هن کان نذراني طور پئسا گهرن ٿا جنهن جو انداز پڻ سمجهو تہ گن پوائنٽ وارو آهي. ”ماڻهو آهن چا!“ آئون دل ئي دل ۾ سوچيان ٿو. نہ ڪم نہ ڪار، ڏٺا مٿا پڪا هلايو قبر اڳيان ٽڏڪار ۾ وينا ڪچهريون ڪن ماڻهن کان پئسا ۽ پڙ اوڳاڙين. ظهر نماز جو وقت آهي اٿي وڃي نماز پڙهڻ ڪيين پر وينا چٽا يا ڪو سڪل ميوو ڦڪين. چا اهو آهي اسلام. هڪ نئين ماڻهوءَ کي هن قسم جا ماڻهو ۽ ريتون رسمون ڪيڏو غلط Image ڏين ٿيون. ڪيترا ماڻهو خاص ڪري عورتون قبر تي هٿ لاهي منهن کي ملي رهيون هيون. هڪ بہ جٽو تہ قبر اڳيان سجدي ۾ ڪريل هو ۽ هي مجاور کهن کي بہ جهلين نہ پيا تہ هي گناهہ جو ڪم آهي. ڏيڻ وارو داتا فقط هڪ رب آهي جنهن کان گهرڻ کپي. پر هي مجاور تہ ان ڳالهہ جي همت افزائي پيا ڪن جيئن هتي جي مندرن ۾ باوا پيا ڪن ۽ جي اهوئي ڪجهہ ڪرڻو آهي تہ پوءِ هندن کي بت پرست چوڻا سڏيو. اها عظيم هستي جيڪا هتي دفن ٿيل آهي سا الله جي ڪلام، تفسير، حديث ۽ فقي جي جاڻو هئي هن ڪڏهن بہ پاڻ ائين نہ ڪيو ۽ نہ هن سوچيو هوندو تہ سندس وفات بعد سندس قبر جي هن ريت پوڄا ٿيندي!

امير خسرو جي مقبري سامهون هڪ وڏو ڪاٺ جو بند ٿيل در ”حجره قديم“ آهي جيڪو ڪڏهن صوفي فقيرن جي اچڻ ۽ قوالي جي پروگرام تي کوليو وڃي ٿو. هي قديمي ڪمرو تيرهن صديءَ جي آخر ۾ ٺراهيو ويو هو هن ڪمري جي ٻاهرين پٽ تي اردو جي شاعر ڊاڪٽر علامہ اقبال جو حضرت نظام الدين جي ساراهہ ۾ چيل شعر لکيل آهي. حضرت نظام الدين اولياء ۽ امير خسر جي مقبرن جي وچ ۾ بہ چار ٻيون بہ قبرون آهن جن مان هڪ شاهجهان جي ڌيءَ جهان آرا جي آهي ۽ هڪ محمد شاهہ جي آهي.

نظام الدين اولياء جي مقبري جي ٻاهران وڏو ورانڊو آهي جتي قوالي ٿيندي رهي ٿي جتي ان وقت ڪيترائي عقيدت مند ان وقت رحت وٺي رهيا هئا. اولھ طرف پڪين سرن جو جماعت خانو آهي جتي نماز پڙهي وڃي ٿي. اهو هال نظام الدين اولياءَ جي وفات کان ڪجھ سال پوءِ دهليءَ جي حاڪم فيروز شاھ تغلق ٺهرايو هو.

هونءَ خانقاه هتي نه هو جتي هينئر هي مقبرو آهي. خانقاه جتي حضرت نظام اڌ صدي کان ماڻهن سان مليو، کين تعليم ڏني، جتي سوچ ۽ فڪر ڪيو جتي عبادت ڪئي اهو هن درگاھ کان ميل کن پري بينا نديءَ جي ڪناري تي آهي.

بدايون کان دهلي لڏي اچڻ تي جيتوڻيڪ حضرت نظام الدين جي عالمن، پڙهيل لکيل ماڻهن ۾ وڏي عزت رهي پر حضرت نظام کي دلي طرح سڪون نٿي رهيو. آخر چار سال دهليءَ ۾ رهڻ بعد هو بابا فريد شڪر گنج جي ڳوٺ ويو ۽ هن جو مريد ٿي هن کان علم پرايو. 1265ع ۾ جڏهن بابا فريد گذاري ويو ته کين هن جو روحاني وارث بنايو ويو ۽ بابا فريد جو چوغو عصا (لٺ) ۽ جانماز سندن (حضرت نظام الدين جي) حوالي ڪئي وئي.

حضرت نظام الدين پهرين قطب مينار وٽ رهڻ لڳو پر پوءِ چون ٿا ته 1280ع ڌاري هن غيب مان آواز ٻڌ ته غياثپور وڃي رهہ. ان تي عمل ڪندي هو ڪجھ عقيدتمندن کي پاڻ سان وٺي اچي غياثپور کان نڪتو جتي هن يمنا (جمنا) نديءَ جي ڪناري تي هڪ سادو خانقاھ ٺاهي الله جي عبادت ڪئي ۽ ماڻهن کي پيار محبت ۾ رهڻ، صبر ۽ انسان ذات جي خدمت ڪرڻ جو سبق ڏنو.

آئون فاتح پڙهي ٻاهر نڪتس. درگاھ جي منهن وٽ ٻه معزز قداور برزگ مليا.

”ڪٿي جا آهيو؟“ مون کائن انگريزيءَ ۾ پڇيو.

”اتان جا جتي جو هي بزرگ آهي. سمجهو؟“

”جي ها. بخارا جا.“ مون وراڻيو مان.

”صحيح سمجهانو. پر هينئر افغانستان ۾ رهون ٿا ۽ هتي انڊيا اچڻ تي هيڏانهن به آيا آهيون.“ هن ٻڌايو ۽ مون ساڻن گڏ فوٽو ڪيرايو مون کي هنن جا پرسڪون چهرا ۽ پرسڪون ڳالهائڻ جو اسٽائيل ڏاڍو وڻيو.“

ٻاهر نڪرڻ سان هڪ دفعو وري گوڙ گهمسان ۽ Aggressive Selling جي دنيا ۾ ماڻهو اچي ويو پر خوش نصيبي سان گلن، پتاشن ۽ پڙن (چادرن) وڪڻڻ وارا خاموش هئا فقط هوٽلن وارا لنگر جو چندو يا فقيرن کي کارائڻ جو چندو وٺي رهيا هئا. ها هڪ ٻن هنڌن تي قداور قسم جي Heavy Weight ٻڪرن سان بيٺل همراهن. لنگهڻ وقت، انهن ٻڪرن جو منهن منهنجي هٿن ۾ هٽي مون کي بيهاريو ٿي. هنن صدقي يا شايد عقيقي يا خيرات لاءِ ٻڪر ذبح ڪرڻ جون خدمتون سر انجام ڏيڻ چاهيون ٿي. هر هڪ جو اهو زور هو ته ٻڪر کي هڪ دفعو ته غور سان ڏسو ته ان جي قيمت جي مقابلي ۾ ڪيڏو اتم آهي پر منهنجيون نظرون ٻڪر بدران آٽو رڪشا ڊرائيور کي ڳولينديون رهيون جيڪو منهنجي دير ڪرڻ تي پڪ موڊ آف ۾ هوندو پر جڏهن هو مليو ته هن خوش مزاجي جو ئي اظهار ڪيو مون هن سان گڏ اتي هڪ چاپڙا هوٽل ۾ ويهي چانھ پيتي پوءِ هن کي اڳتي هلڻ لاءِ چيو.

حضرت نظام الدين اولياء جي درگاھ جي ٻاهران ان چاپڙا هوٽل ۾ چانھ پيئڻ دوران اردوءَ جي رٽائرڊ اسڪول ٽيچر عبدالرشيد سان ملاقات ٿي. هو لکنؤ کان هتي دهلي ٻن ٽن ڏينهن لاءِ آيل هو. انگريزي ۽ اردو سان گڏ کيس فارسي به آئي ٿي.

”امير خسرو هڪ ئي وقت هوشيار دنيادار، باڪمال صوفي ۽ عظيم شاعر هو.“ هن ٻڌايو. ”هو سپاهي به هو ته ولي ڪامل به. شاعر به هو ته ماهر موسيقي به. عاشق به هو ته زنده دل به.“

هن امير خسروءَ جي حضرت خواجه نظام الدين اولياء سان پهرين ملاقات جو ٻڌايو ته امير خسرو جڏهن اٺن سالن جو هو ته هن جي ماءُ کيس اولياء سان ملڻ لاءِ هن جي خانقاه ڏي موڪليو. خانقاه وٽ پهچي هو يڪدم اندر نه گهڙيو. هن نظام الدين اولياء کي آزمائڻ ٿي چاهيو سو در وٽ ويهي هن پنهنجي منهن هي سٽون ٺاهيون:

Tu aan Shai ke ber aiwan_e qasrat
Kabutar ger nasheenad, baaz gardead
Ghareeb_e mustamand_e der aamed
Be_ yaayad and aroon, ya baaz gardad.

(تون بادشاھ آهين جنهن جي محل جي در تي،

هڪ ڪبوتر بہ باز ٿيو پوي.
هڪ غريب مسافر تنهنجي در تي آيو آهي،
ڇا هو اندر اچي، يا موٽي وڃي).
چون ٿا تہ ان گهڙيءَ خانقاہ ۾ موجود حضرت نظام الدين پنهنجي خادم کي سڏ ڪري چيو تہ ٻاهر وڃ ۽ در وٽ ويٺل همراہ کي هي شعر ٻڌاءِ:
Be_ yaayad andaroon mard_e haqeeqat
Ke ba ma yek nafas hamraaz gardad
Agar abla buvad aan mard_e naadan
Azzan raah_e ke aamad baaz gardad.
(او مرد حقيقت اندر هليو اچ
جيئن تو منهنجو همرزا ٿي سگهين
پر جي اندر اچڻ وارو همراہ بيوقوف (مرد نادان) آهي
تہ پوءِ هو جيئن آيو آهي تيئن موٽي وڃي).
اهو ٻڌي خسروءَ کي پڪ ٿي تہ هو صحيح جاءِ تي پهتو آهي.
نظام اوليا خسروءَ جي ڳالهہ ٿا ڪن تہ هڪ ڏينهن هو صبح پهر يمنا نديءَ جي ڪناري تي ويهي پري کان ماڻهن کي يمنا نديءَ ۾ سنان ڪنديءَ ۽ پوڄا ڪندي ڏسي رهيا هئا. نظام الدين اولياء امير خسروءَ جو انهن ڏي ڌيان ڇڪائي چيو:
هر قوم راست راهي ديني وقبلہ گاهي
(هر قوم جو پنهنجو دين آهي، جنهن قبلي ڏي هو منهن ڪن ٿا).
اتفاق سان حضرت نظام الدين مٿي تي پنهنجي ٽوپي ٿوري ڦڏي ڪري رکي هئي جنهن ڏي امير خسروءَ اشارو ڪندي چيو:
من قبلہ راست کردم برسمت کج کلاهي
(مون پنهنجو قبلو ان ڦڏي ٽوپيءَ جي سنوت ۾ سڌو ڪيو آهي).
ان ڇاپڙا هوٽل جي پٽ تي هنديءَ ۾ لکيل شعر هن ماستر صاحب پڙهي ٻڌايو تہ اهو پڻ امير خسروءَ جو آهي:
”کهير پکائي جتن سي، چرخہ ديا جلا
آيا کتا کها گيا تو بيٺهي ڍهول بجا.“
1316ع ڌاري جڏهن هندستان تي خلجي گهراڻي جي حڪومت هئي تہ هن گهراڻي جي وقت جي حاڪم سلطان مبارڪ شاهہ حضرت نظام الدين اولياء کي چوائي موڪليو تہ هو هر مهيني جي آخري ڏينهن تي هن سان ملڻ ايندو ڪري. نياپو آڻڻ واري کي اولياء ٻڌايو تہ هي اسان فقيرن جي روايت جي خلاف آهي. مقرر ڏينهن اچڻ تي اولياء سان سندن ساٿين اندر اوريو تہ بادشاهہ جو چيو نہ مڃڻ تي اسان لاءِ هاڃيڪار ثابت نہ ٿي پوي.
”بادشاهہ مون تي سوپ حاصل ڪري نہ سگهندو جو مون هينئر خواب ڏٺو آهي تہ هڪ سڱن وارو جانور مون تي حملو ڪرڻ لاءِ وڌي رهيو آهي، هن جي ويجهو اچڻ تي مون هن کي سڱن کان جهلي اهڙو پٽ سان هنيو آهي جو هو مري ويو آهي.“
۽ پوءِ جڏهن ڏينهن پورو ٿي ويو ۽ مريد پريشانيءَ جي حالت ۾ بادشاهہ طرفان ڪا مصيبت نازل ٿيڻ جو انتظار ڪري رهيا هئا تہ کين اطلاع مليو تہ خسرو خان نالي هڪ هندو مان نئين مسلمان ٿيل همراہ مبارڪ شاهہ کي قتل ڪري ڇڏيو آهي.
مبارڪ شاهہ جي مرڻ بعد سندس پاءُ شهاب الدين ڪو سال اڌ لاءِ دهليءَ جي تخت تي ويٺو ان بعد اهو خسرو خان تخت تي ويٺو جنهن کي ان ئي سال غازي مَلڪ قتل ڪري پاڻ تخت تي ويٺو ۽ ان غازي ملڪ هندستان ۾ تغلق گهراڻي جو بنياد رکيو ۽ پنهنجو لقب غياث الدين تغلق رکيو. هن بادشاهہ غياث الدين تغلق چاهيو ٿي تہ هن جي دهليءَ جي دوري تي نڪرڻ کان اڳ حضرت نظام الدين اولياء غياثپور ڇڏي وڃي. اهو ٻڌي حضرت نظام الدين کي ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ چيو ”دهلي دور است“ (دهلي اڃا گهڻو پري آهي) ۽ پوءِ بادشاهہ جي دهليءَ لاءِ نڪرڻ کان ڪجهہ ڪلاڪ اڳ غياث الدين تغلق جو تغلق آباد وارو محل هن مٿان ڪري پيو ۽ بادشاهہ ان هيٺان دٻجي مري ويو.

آٽو رڪشا وارو نظام الدين اولياء جي درگاهه واريون سوڙهيون گهٽيون اڪري مين روڊ تي پهتو. رستي تي نظام الدين اولياء واري علائقي ۾ جيڪو دهلي نمبر3 به سڏجي ٿو اوبيراءِ هوٽل جي سامهون هڪ قبرستان وٽ لهي فوٽو ڪڍرايم. مين گيٽ وٽ لڳل بورڊ تي لکيل آهي: ”مسجد ومدرسه حفظ القرآن.“

رڪشا وارو اڳتي هلي ٿو. مين روڊ تان ڪاٻي پاسي مڙي پرانا قلعه روڊ ڏي وڃي ٿو. بورڊ تي هندي، انگريزي، اردو ۽ گرمکي اکرن ۾ ”پرانا قلعه“ روڊ جو نالو لکيل آهي. ٽرئفڪ ڪجهه دير ڳاڙهي سنگل اڳيان بيهي پوءِ وڏي ٿي. آيئون ڊرائيور کي ترسائي تصور ڪيان ٿو. پر ۾ هڪ ننڍڙي ڇوڪري ڪرتب ڏيکاري، ڳاڙهي سنگل ڪري بيهل گاڏين وارن کان. خيرات گهري ٿي. خيرات ته نه پر ڪرتب ڏيکاري وندرائڻ جو اجورو ٿو جو توهان کي تعجب لڳندو ته انڊيا ۾ پنڻ تي بندش وڌي وئي آهي. بندش ته اسان وٽ به آهي پر ان قانون تي عمل ۾ سختي نٿي ڪئي وڃي پر هتي جا ماڻهو اسان جي ماڻهن کان وڌيڪ قانون جي پوئواري ڪن ٿا ۽ پوليس جهڙن ادارن کان ڊڄن ٿا. اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪٿي ڪٿي لڪ چوريءَ کو پنندو به رهي ٿو پر کلي عام نه. اهڙي ئي هڪ فقير کي مون شروع وارن ڏينهن ۾ خيرات ڏنو ته مون کي يڪدم ٻين واڻهن خبردار ڪيو ته هتي دهليءَ توڙي انڊيا جي ٻين شهرن ۾ پنڻ ڏوهه آهي ۽ پنڻ واري سان گڏ خيرات ڏيندڙ لاءِ به سزا ۽ پنج سؤ روپيا ڏنڊ آهي ۽ پوءِ ته ان بابت چتاءَ جا ڪيترائي اشتهار دهليءَ جي مختلف رستن تي نظر آيا. بهرحال هاڻ هتي جا فقير سنئون سڌو پنڻ بدران ڪا شيءِ وڪڻندا نظر اچن ٿا يا مين روڊ جي چوراهن تي مختلف ڪرتب ڪري ڏسندڙن کان پئسا پنن ٿا. هونءَ ان قسم جا کيل تماشا يا ننڍڙين اسٽيجن تي مزاحيه يا ڌرمي ڊراما پڻ گهٽين گهوٽين ۾ ٿيندي نظر اچن ٿا.

رڪشا وارو مون کي دهليءَ جو مشهور لال قلعو ڏيکارڻ لاءِ هلي رهيو هو. ڪاٻي پاسي ويندڙ رستو جنهن قلعي ڏي ويو ٿي اهو پراڻو قلعو سڏجي ٿو. پراڻو قلعو (Old Fort) تاريخ جي ٻن بادشاهن همايون ۽ شيرشاهه سوريءَ سورهين صديءَ جي پهرين اڌ (1535ع کان 1545ع) ۾ ٺهرايو. مغل شهنشاهه اڪبر جي حڪومت ۾ سندس ڪورٽ جي هڪ رتن ابوالفضل ”عين الاڪبري“ نالي ڪتاب لکيو. سورهين صديءَ جي هن جهوني ڪتاب ۾ ابوالفضل لکيو آهي ته جنهن هنڌ تي همايون هي قلعو (پراڻو قلعو) ٺهرايو اهو هندستان جي هڪ جهوني شهر اندرا پراستا جي Location آهي اندرا پراستا (Indraprastha) هندو ڌرم جي مشهور ڪهاڻي مهاڀارت جي هيرو پانڊوون جي گاديءَ جو هنڌ هو. دراصل 19 هين صديءَ جي آخر تائين هن قلعي اندر اندراپت نالي هڪ ڳوٺڙو هوندو هو جنهن جو نالو اندارا پراستا سان ملي ٿو. بهرحال ان جي اڄ تائين پڪ نه ٿي سگهي آهي ته عين الاڪبري ڪتاب موجب اهو جهونو شهر واقعي هتي هو يا نه جنهن جو مهاڀارت ڌرمي ڪتاب موجب اڄ کان ٽي هزار سال اڳ هن ڌرتيءَ تي وجود هو.

هن پراڻي قلعي ۾ جيڪو هن وقت ڪافي ڊنل حالت ۾ آهي، اندر داخل ٿيڻ لاءِ ٽي دروازا آهن جن جا نالا هن ريت آهن: همايون دروازو، تلاڪي دروازو ۽ بڙا (وڏو) دروازو. قلعي اندر 1541ع جي شير شاهه جي ٺهيل مسجد آرڪيٽيڪٽ جو ماسٽر پيس آهي. ان جي اولهه واري اندرين پٽ ۾ اڇي ۽ ڪاري سنگ مرمر پٿر جا ڪمان وارا کليل در آهن. مسجد اندر هڪ وڏي پٿر جي سلئب تي جيڪي فارسيءَ ۾ سٽون لکيل آهن انهن جي مون واري گائيڊ هن ريت Translation ڪئي:

As long as there are people on this earth, may this edrfice be frequented and people be sheerful and happy in ii.

ان گائيڊ سان، جڏهن ٻه چار ڏينهن اڳ هي پراڻو قلعو ڏسڻ آيو هوس ته هن، اٺ ڪنڊي مناري ڏي اشارو ڪري ٻڌايو هو ته ان مناري تان همايون جو پير ترڪي ويو هو ۽ ڏڪي ڪائڻ تي هن جو موت ٿيو. ان ڏينهن جيڪو رڪشا ڊرائيور هو سو پڙهيل ڳڙهيل ضرور هو پر هن جون مغلن جي هن بادشاهه همايون تي وڏيون خاروں هيون جنهن کان هن افغان بادشاهه شير شاهه سوريءَ 1540ع ۾ سوڀ ڪئي ۽ همايون کي ملڪ بدر ڪري ڇڏيو.

”سر تاريخ نويسن جي ڳالهين تي گهٽو نه لڳجو.“ ان ڊرائيور هي پراڻو قلعو گهمڻ وقت مون کي ائين چيو جڻ ڪا راز جي ڳالهه ٿو ٻڌائي ”سر! همايون بيوقوف کان شيرشاهه سوري سچ ته سنو ماڻهو هو. بس شيرشاهه سوريءَ جي فقط اها غلطي هئي جو هو پلوڙ پٽ پيدا ڪري نه سگهيو هي قلعو شيرشاهه ئي ٺهرايو هو ۽ پوءِ جڏهن همايونءَ شيرشاهه جي مرڻ بعد سندس چسي پٽ کان پنهنجي حڪومت واپس کسي ورتي ته هو پنهنجي لاءِ ڪو بيو محل محلات ناهڻ بدران شيرشاهه جي ٺهيل هن قلعي ۾ رهي پيو. همايونءَ اها ٻي وڏي غلطي ڪئي جو هو بنهه سست ۽ ڪاهل ماڻهو هو. سر! سوچڻ جي ڳالهه آهي ته همايونءَ جهڙو هٽو ڪٽو ماڻهو ڏاڪڻ تان ڪري پوي! هو ڪو اهڙو ڪمزور يا پوڙهو ته نه هو؟“

”پوءِ پلا تنهنجو ڇا خيال آهي؟“ مون پڇيومانس.

”سر هن کي نشو پياريو ويو هو بلڪ هو Drunk هو. آئون توهان کي سچ ٿو ٻڌايان همايون Drug Addicted هو. ۽ پوءِ شير شاهه کٽي هن کي ڏکو ڏنو....“

”شير شاهه؟“ مون سندس ڳالهه کي اڌ ۾ ڪٽيندي چيو. ”شيرشاهه ته ان وقت تائين مري چڪو هو تڏهن ته همايونءَ هن جي ڪاهل پٽ کان دهليءَ جي گادي واپس کسي ورتي.“

”سر منهنجو مطلب شيرشاهه جي Ghost (روح) سان آهي. جيڪو ان قلعي ۾ موجود هو. همايون دماغ ۾ پريل ڪيميڪل (نشي) جي زور تي سيڙهيون وڃائي ڳائي رهيو هو ته شيرشاهه جي روح کٽي هيٺ ڏکو ڏنس. ڏڪرا بدلو وٺي ڇڏيائينس.“

واهه جي ٿيوري ٻڌائين.... مون دل ئي دل ۾ سوچيو. ڪاش اڄ ڊاڪٽر مبارڪ جهڙو ڪو تاريخ دان مون سان گڏ هجي ها! آئون ته رڳو جهازن ۽ انهن جي انجڻين بابت ئي بحث ڪري سگهان ٿو.

بهرحال اڄ جو مانيٽو ڊرائيور هن وقت دهليءَ جي جامع ۽ حضرت نظام الدين اولياء جي درگاهه ڏيکارڻ بعد مون کي لال قلعو Red Rort ڏيکارڻ لاءِ نيتا جي سڀاش مارگ روڊ تي وٺيو پئي هليو جنهن روڊ جي ڀڃي پاسي دهليءَ جي مشهور جامع مسجد آهي. ٿورو ڪاپي پاسي هتي جو مشحور چاندني چوڪ ۽ فتح پوري مسجد پڻ آهي.

هونءَ ته ڏٺو وڃي ته تاريخ کان اڻ واقف ماڻهوءَ لاءِ دهليءَ جو شهر ڏوڙ دونهون، ماڻهن جي پيهه پيهان، گرمي ۽ مڪيون ۽ مڇر آهن. پر تاريخ جي لحاظ کان ڏسجي ته دهليءَ جي شهر جي ڇا ته اهميت آهي. هڪ يا ٻه بادشاهه نه پر گهراڻن جا گهراڻا هن شهر دهليءَ ۾ رهيا ۽ هند سنڌ تي حڪومت ڪئي. مسجدون ۽ مندر ٺهرايا. قلعا ۽ باغ باغيچا ٺهرا. دهليءَ جي شهر ۾ توهان کي قدم قدم تي تاريخ نظر ايندي. دهليءَ جو شهر جتي ماڊرن آهي اتي قديمي به آهي. هتي دهليءَ ۾ اچي اهو سوچيندو رهان ٿو ته دنيا جو ڪهڙو اهڙو شهر آهي جتي صدين تائين بادشاهت جا سلسلا رهيا. نظام الدين اولياء ۽ امير خسرو جهڙا بزرگ ۽ شاعر رهيا، نادر شاهه ۽ منگولن جهڙا ڌاڙيل آيا ۽ ڌاڪوءَ جيڪو شهر اڄ به اسڪولن ڪاليجن، يونيورسٽين اسپتالن، مندرن، مسجدن ۽ ٽڪاڻن کان مشهور آهي. دهلي اهو گاديءَ جو هنڌ آهي جتي هڪ گهراڻي يا قوم جي حاڪمن نه پر منگولن، مغلن، ترڪن، افغانن ويندي انگريزن حڪومت ڪئي. دهليءَ جي مقابلي ۾ دنيا جي ڪيترن شهرن کي پيٽ ۾ رکان ٿو... ٽوڪيو سنگاپور، ڪوالالمپور، پينانگ، ڪراچي، عدن، ڪولمبو.... اهي سڀ شهر ته دهليءَ جي اڳيان پار لڳن ٿا پر لنڊن، سمرقند، بخارا، تهران، قاهره جهڙا شهر به ايترو تاريخي Charm نٿا رکن جيترو دهليءَ جو اتاهون مان آهي. رڪشا مختلف روڊن تان ٿيندي اچي لال قلعي جي اڳيان بيٺي آهي.

چوڌاري شهر جي عام بسين ۽ ٽوئرسٽ بسين جا ڳاهٽ آهن ۽ انهن کي چوڌاري وڪوڙي بيٺل آٽو رڪشائون، سائيڪل رڪشائون، ٽيڪسيون، موٽر سائيڪلون، سائيڪلون ۽ پرائيويٽ ڪارون آهن. فوٽ پاٿ مختلف شين وڪڻندڙن سان ڦاٽن ٿا. قلعي وٽ بيٺل پوليس ڪنهن به گاڏي يا سائيڪل واري کي قلعي جي ويجهو بيهڻ کان منع ڪري ٿي ان ڪري هن قلعي جو خوبصورت نظارو پري پري تائين چٽو نظر اچي ٿو. اها هڪ اهڙي ڳالهه آهي جنهن تي ملائيشيا، سنگاپور، انگلينڊ ۽ ٻيا ملڪ به عمل ڪن ٿا ان ڪري اتي جون تواريخي جايون اڃا تائين سهڻي انداز ۾ نظر اچن ٿيون ۽ اهي حيدرآباد جو قلعو يا موهن جو دڙو نه ٿينديون وڃن.

ويجهڙائيءَ کان هندستان ۾ قانونن تي تمام سختيءَ سان عمل ڪري رهيو آهي، هڪ ته حڪومت طرفان هر ان وڏي عمارت ٺهرائڻ تي بندش وڌي وئي آهي ۽ بنا اجازت اڏجندڙ هر ان عمارت کي ڊهرايو پيو وڃي جيڪا ڪنهن تاريخي مقبري، مندر، مسجد کي آڏي ٿي ٿئي. ان سان گڏ رستن تي انگ اگهاڙا پوسٽر لڳائڻ تي به سختي ڪئي پئي وڃي. هنن ئي ڏينهن ۾ اسرائيل جي يهودي جماعت به ان ڳالهه تي سختي ڪئي آهي ۽ ڪيترين بين الاقوامي ڪمپنيون جن جا لکين روپين جا اشتهاري پوسٽر Bill Board اڳهين لڳل آهن سي انهن کي لاهڻ بدران انهن ۾ ڏيکاريل اگهاڙين عورن کي پينٽ (رنگ) ذريعي يا ڪپڙن ذريعي ڍڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيون آهن.

منهنجي خيال ۾ دهليءَ جو لال قلعو هڪ اهڙي عمارت آهي جنهن کان هڪ تاريخ جو اڻ واقف به متاثر ٿئي ٿو. ڇاڪاڻ ته اتاهون خوبصورت ۽ وڏو قلعو آهي. نه فقط تن ڏينهن جي حساب کان جڏهن نهيو هو پر اڄ جي حساب سان به جڏهن عمارت سازيءَ جي ڪم لاءِ ڪيترين ئي ماڊرن مشينون نڪري پيون آهن ڪيترائي Constructional Material ايجاد ٿي چڪا آهن. لال قلعو سونهن ۽ سوڀيا جي نشاني آهي.

ڳاڙهي پٿر ۽ سرن جو هي اتاهين. پٽين، برجن، درين، منارن وارو قلعو پڙا ميٽر ۾ ٻن ميلن کان به وڌو آهي. جنهن جون پٽيون يمنا نديءَ واري پاسي کان 18 ميٽر (يعني 40 ڪن فوٽ اٺ ڪن ماڻهو هڪ ٻئي جي ڪلهن تي بيهن ته پوءِ ان تي رسن) ۽ شهر واري پاسي کان جتان اسين ڏسڻ وارا

داخل ٿيون ٿا, اجا بہ اتاهيون. اٽڪل 33 ميٽر آهن. هي قلعو (لال قلعو) مغل شهنشاهہ 1638ع ۾ ٺهرايو ۽ ڏهن سالن ۾ (1648ع ۾) ٺهي راس ٿيو. همايون ۽ سندس پيءُ بابر جي ڏينهن ۾ تہ گاديءَ جو هنڌ دهلي هو پر پوءِ اڪبر بعد مغل بادشاهن آگري شهر کي وڌيڪ Prefer ڪيو. ان بعد شاهجهان پنهنجي تخت کي دهليءَ ۾ آڻڻ چاهيو جنهن لاءِ هن نئون شهر شاهجهان آباد ٻڌرايو جتي هي قلعو بہ ٺهرايو. دهليءَ جي آسپاس وارا هي سڀ شهر غياث پور کان (جتي حضرت نظام الدين اولياء خانقاہ ٺاهيو ۽ درگاهہ آهي) کان وٺي هي شاهجهان آباد ملي هڪ شهر ٿي پيو آهي نہ تہ هي سڀ بستيون هڪ ٻئي کان ائين پري هيون جيئن ڪراچيءَ ۾ ماريپور, ڪارادر, ڪياماڙي, لالو کيت (لياقت آباد) ميمڻ ڳوٺ, ملير, لانڍي وغيره. جيڪي اسان جي ننڍپڻ ۾ بہ الگ الگ ڳوٺن جي صورت ۾ هئا.

شاهجهان بادشاهہ جو هي شهر شاهجهان آباد جنهن ۾ سمجهو تہ هي لال قلعو ۽ جامع مسجد جهڙيون شيون اچي وڃن ٿيون اڄ پراڻي دهلي جو حصو سڏجي ٿو. شاهجهان هن قلعي تي وڏو خرچ ڪيو ۽ قلعي اندر مسجدون (موتي مسجد) عام ۽ خاص ماڻهن سان ملاقاتن لاءِ ديوان عام, ديوان خاص, نقار خانو جيڪو نوبت خانو بہ سڏجي ٿو. تهہ خانا ۽ خوبصورت محلات ٺهرايو. ان وقت يمنا ندي بلڪل قلعي وٽان لنگهي ٿي جنهن مان ڪئنال قلعي اندر آيا ٿي. قلعي اندر ٺهيل ٻين محلاتن جا اهڃاڻ اڄ بہ ممتاز محل, رنگ محل, خاص محل, ديوان خاص, حمام ۽ شاهہ برج جي صورت ۾ موجود آهن. شاهہ برج وٽان جيڪو پاڻيءَ جو ڪئنال نڪري محلن وٽان لنگهيو ٿي ان کي نهر بهشت (جنت جي نهر) سڏيو ويو ٿي.

اڄ بہ هن قلعي اندر ڇا بهاري ۽ سڪون آهي. قلعي ۾ اندر اچڻ کان اڳ ٻاهر گاڏين لارين جو گوڙ گهمسان ۽ ماڻهن جو هل هنگامو پر قلعي ۾ اندر اچڻ بعد لڳي ٿو تہ اهو سڀ ڪجهہ لائيٽ Years ڏور هليو ويو. قلعي اندر عمارتون, محل محلاتون, انهن جون ڀتيون, ڀتين تي ٺيل رنگين چٽسالي ۽ ڪاٺ جي درن توڙي پٿرن جي محرابن تي ٺيل گل گلڪاريءَ جو ڪم موهيو رکي ۽ اهڙي هڪ پٿرائين محراب جي هيٺان ڪنهن ڪاليج يا يونيورسٽيءَ جو شاگرد ۽ شاگرديائي آهستي آهستي چپن ۾ پڙهڪي رهيا آهن. ڪتاب ۽ ڪاپيون سندن هٿن ۾ آهن. اڄ ئي آئون اهو سوچي رهيو هوس تہ دهليءَ جي هن گوڙ شور ۾ خبر ناهي پريمي منا ٻول هڪ ٻئي کي ڪيئن ٻڌائي سگهندا هوندا. ٺهيو هاڻ خبر پئي تہ مغلن هي محلاتون ۽ باغ باغيچا نہ فقط پنهنجي سک لاءِ ٺهرايا پر ايندڙ نسلن جي پريمين جي (Communication) لاءِ پڻ ڇڏي ويا آهن. آئون سندن ويجهو وڃي ويهان ٿو پر هنن کي ڪو هوش ناهي پنهنجيءَ ۾ غرق آهن تان جو آئون سندن تصوير ڪڍي کين ٻڌايان ٿو تہ مون هي خوبصورت محراب جي نہ پر توهان جي تصوير ڪڍي آهي.

”اوہ سر! توهان اجايو پنهنجو فوٽو ضايع ڪيو اسان ۾ ڪهڙي سونهن, سونهن تہ هنن عمارتن ۾ آهي.“ ڇوڪر چيو.

”پر منهنجي خيال ۾ توهان جي موجودگيءَ ۾ هنن ۾ وڌيڪ سوڀيا اچيو وڃي.“ مون وراڻيو مان.

شاهجهان بادشاهہ هيڏو خرچ ڪري پنهنجي بچاءَ لاءِ هي شاهي قلعو ۽ سڪون سان رهڻ لاءِ هي خوبصورت محل ٺهرايا پر افسوس جو هن کي ٻئي نصيب نہ ٿي سگهيا. هو آگري مان هتي پنهنجي نالي ٻڌرايل ڳوٺ جي هن قلعي ۾ پوري طرح اجا شفٽ بہ نہ ٿيو تہ سندس پٽ اورنگزيب کيس تخت تان لاهي اوڏانهن آگري واري قلعي ۾ قيد ڪري رکيو ان بعد اورنگزيب هندستان جو بادشاهہ ٿيو ۽ دهليءَ جي هن لالا قلعي ۾ اچي رهيو. دهليءَ مان حڪومت ڪرڻ وارن مغل بادشاهن مان اورنگزيب پهريون ۽ آخري مشهور حاڪم ٿي رهيو.

قلعي اندر ٺهيل ديوان خاص جيڪو اڇي رنگ جي پٿر جو ٺهيل آهي اڄ بہ هتي جي شان شوڪت جي شاهدي ڏئي ٿو. جتي وقت جو حاڪم خاص ماڻهن سان ميٽنگون ڪندو هو. هال جي وچ ۾ زبردست قسم جو تخت جيڪو ”مور تخت“ (Peacock Throne) جي نالي سان مشهور ٿيو رکيل هو. هي سچو سون جو ٺهيل هو جنهن جي پويان مور ٺهيل هئا. تخت ۾ لڳل انيڪ قيمتي رنگين هيرن جي روشني ماڻهن کي مدهوش ڪندي هئي. اڄ اهو تخت غائب آهي جو 1739ع ۾ نادر شاهہ جيڪا دهليءَ جي ڀينگ ڪئي ان ۾ هي تخت بہ ايران کڻائي ويو. ان بعد 1760ع ۾ هن هال (ديوان خاص) جي ڇت چانديءَ مان ٺهيل ڇت ڪڍي ويا سو اڄ فقط ان جاہ جلوي ۽ مال ملڪيت جو هڪ هڏبو ڍانچو وڃي رهيو آهي. البتہ ڀتين تي تن ڏينهن جي مشهور شاعر فردوسيءَ جو اڪريل فارسي شعر اڄ بہ موجود آهي, جنهن جي معنيٰ ڪجهہ هن ريت آهي تہ:

جيڪڏهن هن ڌرتيءَ تي ڪو بهشت آهي

تہ اهو هي آهي, اهو هي آهي, اهو هي آهي.

قلعي اندر هڪ ننڍڙي مسجد پٿرن جي ٺهيل ”موتي مسجد“ نالي پڻ آهي. هي ڊڪيل مسجد 1659ع ۾ اورنگزيب پنهنجي ذاتي عبادت لاءِ ٺهرائي هئي.

شام جي وقت هن قلعي ۾ کلي ميدان تي ”سائونڊ ۽ لائيٽن“ جو شو پڻ ٿئي ٿو جنهن ۾ انڊيا جي تاريخ ٻڌائي وڃي ٿي. ههڙا Sound & Light شو دنيا جي ٻين به ڪيترن ئي شهرن ۾ ٿين ٿا. هي دهليءَ وارو به ڏسڻ وٽان آهي پر بهتر اهو آهي ته هتي، پيرن ۽ ڪنڌ تي مڇرن کي ڀڄائڻ جي Mospel جهڙي دوا مکي اچجي نه ته مڇر پٽيو وجهن.

دهليءَ جي لال قلعي ۽ ان جي ٺهرائيندڙ شاهجان جي ڳالهه ڪرڻ وقت اهو لکڻ بي محل نه ٿيندو ته ٺٽي جي 93 گنڌن ۽ 33 محرابن واري مسجد به هن ئي مغل شهنشاهه شاهجان ٺهرائي هئي ان ڪري سندس نالو ”شاهجهان مسجد“ آهي. ٺٽي جي هيءَ ”شاهجهان مسجد“ سن 1647ع ۾ هندستان جي حاڪم شاهه جهان جي حڪم سان مير عبدالله ٺهرائي.

مغل شهنشاهه شاهجهان هن ٺٽي واري مسجد کان علاوه ٻيون به ڪيتريون ئي مسجدون ٺهرايون جيڪي، Architect جي خيال کان اڄ به اهم آهن ۽ پسند ڪيون وڃن ٿيون. لاهور آگرا اجمير به شاهجهان جي ٺهرايل مسجدن کان مشهور آهن. سڀ کان وڏي ۽ خوبصورت دهليءَ جي جامع مسجد آهي. جيڪا لال قلعي کان ميل کن جي پنڌ تي آهي.

”ڏس هيستائين لال قلعي تائين ته پهچي ويا آهيون.“ مون گهر ڏي واپس موٽڻ وقت رڪشا ڊرائيور کي چيو ”هاڻ سامهون ته جامع مسجد آهي. ان لاءِ سياڻي وري هن پاسي اچان ان کان بهتر آهي ته هينئر ئي ڏيکاريندو هل.“

ڊرائيور هائوڪار ڪئي پر ڪجهه سست هائوڪار جنهن جي سبب اڳتي هلي خبر پئي ته جامع مسجد جي آسپاس وارين گهٽين ۾ ايڏي ٽريفڪ جام ۽ ماڻهن جي پيهه پيهان رهي ٿي جو اڌ ڪلو ميٽر جو فاصلو اسان اڌ مني ڪلاڪ ۾ پورو ڪيو. ڪجهه ڪجهه ڪراچي جي ڪوري گارڊن ۽ حيدرآباد جي فقير جي پڙ وارو حال هو. رستي جي ٻنهي پاسي ننڍا ننڍا دڪان ۽ انهن اڳيان فٽ پاٿ تي چادرون، پنا، دفتريون وڇائي شيون وڪڻندڙن جا سوين اسٽال هئا. هتي ڪاسائين جا دڪان به عام طرح نظر آيا جن وٽ ڪنل ڪڪڙيون ۽ ٻڪريون ٽنگيل هيون. ٻڪريءَ جي پاون ۽ منڍيءَ جا به ڪيترائي دڪان هئا. وري ننڍڙيون هوٽلون جن مان ڪن تي فقط چانهه وڪامي رهي هئي ته ڪن وٽ ڪاڏي پيتي جا ديڳڙا هئا جن تي رکي رکي بورچيءَ زور سان لوهي چمچو هڻي لنگهندڙن جو ڌيان پاڻ ڏي ڇڪايو ٿي. اڳهين سنڌن هوٽلن ۾ بيرن جون رڙيون، وڏي آواز تي اسپيڪرن مان گانن جو آواز ۽ فٽ پاٿ تي شيون وڪڻندڙن جا هوڪا ڪي گهٽ هئا جو رکي رکي هنن بورچين لوهي چمچا ديڳڙن تي ٿي هنيا. فٽ پاٿ تي انڊين شين کان علاوه چين جون سستيون شيون: بيٽري سيلن کان ٽيپ رڪارڊر ۽ ڪئميرائون پڻ هيون. پانن ۽ ٻين اوزارن جا دڪان ته اهي به هڪ ٻئي پويان جام. تسبيحن ۽ جانمازن جا دڪان ته اهي به انيڪ. ڪاڏي پيتي جي شين جا، جڙين بوٽين ۽ تيلن جا دڪان. سرمي ڏنڊڻ، ڪنگڻين، ڪڇن جا دڪان، لنڊا جو سامان وڪڻندڙن جون رڙيون. بوٽن ۽ پرسن وڪڻندڙن جا ڪوڪڙاٽ، رکي رکي آئون به ڪنهن هنڌ ترسي قيمت پڇڻ لڳس ٿي هر شيءِ سستي هئي پر اسان جي آڇر بازارين، ڪوري گارڊن، موتن داس ۽ بولٽن مارڪيٽن ۾ وڪرو ٿيندڙ آنهن ساڳين شين جي قيمت کان وڌيڪ هيون. مون هنن فٽ پاٿي دڪانن مان ڪجهه تي خاص ڪري سيڪنڊ هئنڊ ڪتابن ۽ اليڪٽرانڪ جي شين وارن تي ڪجهه دير ترسي ڪا ڪم جي شيءِ ڏسڻ ٿي چاهي پر پنيان مڙڻ تي ڊرائيور کي پنهنجي اوسيئڙي ۾ بيڻل ڏسي پوءِ مسجد ڏي سڌو رخ رکيم.

ڪو دهليءَ ۾ ڏينهن اڌ لاءِ اچي ته به هن کي ٻيو نه ته هتي جو هي لال قلعو ۽ پر ۾ هيءَ انڊيا جي وڏي ۾ وڏي مسجد جامع مسجد (جيڪا شروع جي ڏينهن ۾ ”مسجد جهانما“ سڏبي هئي) ضرور ڏسڻ کپي. جامع مسجد تائين پهچڻ لاءِ هنن سستين، گوڙ شور ۽ پيهه پيهانن وارين بازارين ۾ به مزو ايندو جو انهن ۾ نه فقط اسان ايشيائي پر يورپ ۽ آمريڪا پاسي جا ماڻهو به چڪر هڻي رهيا هئا ۽ سستين ۽ عجيب قسم جي شين جي خريداري ڪري، خوش ٿي رهيا هئا.

انڊيا جي هيءَ وڏي ۾ وڏي مسجد، شاهجهان بادشاهه 1650ع ۾ ٺهرائڻ شروع ڪئي جنهن تي پنج هزار کن مزور ڇهن سالن تائين ڪم ڪندا رهيا. هن ۾ هڪ ئي وقت پنجويهه هزار کن ماڻهو نماز پڙهي سگهن ٿا.

دهلي کان ٻڙودا

ڏينهن ويندي ويرم نٿي لڳي جهڙو ڪالهه جو ڏينهن هو جو انڊيا اچڻ لاءِ پاڪستان جي بارڊر واري شهر واگها ۽ انڊيا جي بارڊر واي شهر اٽاريءَ ۾ پئي پاسپورٽ تي Entry جا ٺپا هڻاياسين. ۽ هاڻ دهليءَ ۾ ٻن هفتن کان به مٿي ٿي ويو آهي. پنهنجي هڪ ننڍپڻ جي اسڪول ميٽ ڊاڪٽر

رامچند جي پٽ راجيش جي شادي به ٿي وئي. دهلي ۽ ان جي آسپاس جون ڪيترين ئي تاريخي جاين ۽ شهر به گهمي ورتاسين. ويندي هردوار شهر وچي گنگا نديءَ جو ديدار به ڪري آياسين ۽ هاڻ اسان جي ٻئي اسڪول ساٿي نولراءِ اوڏ جي پٽ مڪيش جي شاديءَ جي تاريخ ويجهي اچي وئي آهي جيڪا شادي بڙودا شهر ۾ ٿيڻي آهي جيڪو شهر هتان دهليءَ کان هزار کن ڪلوميٽر ڏکڻ ۾ گجرات صوبي ۾ آهي. يعني اسان کي هريانا، اترپرديش، راجستان ۽ مڌيا پرديش مان ڦرندو گجرات صوبي ۾ ٻاءِ ٽرين پهچڻو آهي جنهن سفر لاءِ اسان جي دوست نولراءِ اوڏ انڊيا لاءِ نڪرڻ کان اڳ ٽڪيٽون خريد ڪري سيٽون رزور ڪرائي ڇڏيون آهن. دهليءَ کان بڙودا اسان جون سيٽون پشچم ايڪسپريس (Paschim) ۾ بڪ ٿيل آهن ۽ واپسيءَ جون ”جان جٽ ايڪسپريس“ (Jan Jat) ۾. سواءِ پنج ڇهه گاڏين جي جيڪي Mail گاڏيون سڏجن ٿيون باقي سڀ ايڪسپريس ڪوٺيون وڃن ٿيون. انڊيا آدمشماري ۽ پکيڙ جي حساب سان تمام وڏو ملڪ آهي ۽ انگريز حڪومت جيڪو ريلوي نظام انڊيا وارن حوالي ڪريا ويا ان کي هنن ملائيشيا ۽ سنگاپور وانگر نه فقط Maintain ڪيو آهي پر وڌايو ۽ وڌيڪ سهڻو پڻ ڪيو آهي. ان ڪري انڊيا ۾ ريل جو سفر ڏکيو ۽ خراب سمجهڻ بدران آرامده ڪفايتي، باسلامت ۽ Enjoyable سمجهيو وڃي ٿو ۽ غريب توڙي امير پنهنجي حيثيت آهر ٽرين جي مختلف ڪلاس جي دٻن ۾ سير ڪندو رهي ٿو ۽ سڄي ملڪ ۾ هڪ سؤ کن ايڪسپريس ريل گاڏيون مختلف شهرن کي ڳنڍين ٿيون ۽ ميل گاڏيون ان کان علاوه آهن.

اسان جيئن ئي انڊيا آيا آهيون ته پهرين ڏينهن کان دهلي شهر ۾ توڙي پر وارن شهرن آگره، لکنؤ هردوار، اجمير وغيره آٽو رڪشا، ٽيڪسي يا بس ۾ اچون وڃون پيا يعني ٻاءِ روڊ سفر ڪريون پيا پر ٻاءِ ريل هاڻ برودا وڃڻ جو ئي سفر هو ان ڪري ان سفر جو آئون پهرين ڏينهن کان ئي انتظار ڪري رهيو هوس ته ڏسجي ته انڊيا جي ريل گاڏين، پليٽ فارمن، ريلوي اسٽيشن تي ٺهيل هوٽلن ۽ ڪئبن ٽائپ دڪانن ۽ انهن ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن ۽ سروس جو ڪهڙو حال آهي. انگريزن ته ملائيشيا، سنگاپور کان بنگلاديش، پاڪستان ۽ انڊيا کي هڪ ئي قسم جون ريلوي عمارتون، ڦاٽڪ، ريلوي هوٽلون، ريل جون پٽڙيون توڙي سليپر ۽ گاڏين جون انجڻيون ۽ ڊبا ڏنا. سک ۽ تامل تي ٽي، ريل جي پٽڙين ۽ گاڏين جي مرمت ڪرڻ وارا، هندو سنڌي ۽ گجراتي ڪئشير ۽ اسٽور ڪيپر ڏنا، پنجابي ۽ پٺاڻ ريلوي پوليس طور رکيا جيئن هي نظام سلامتيءَ سان ۽ Smoothly هلندو رهي. انگريزن جي وڃڻ بعد ملائيشيا ۽ سنگاپور وارن ته پنهنجي ريل گاڏين ۽ انهن جي سروس کي يورپ وانگر عاليشان ۽ Efficient بنائي ڇڏيو آهي، جنهن ۾ سواري ڪرڻ سزا نه پر Luxury آهي جيتوڻيڪ هنن جي نصيب ۾ ننڍي کنڊ جي براڊ گيج جهڙي ريل بدران ڪنهن زماني ۾ ٺٺو آدم کان ٻدِ عيدن هلندڙ راجا جي گاڏيءَ جهڙي Narrow Gauge واري ريل ملي.

نولراءِ اوڏ جي پٽ مڪيش جي بڙودا ۾ شادي اٽينڊ ڪرڻ لاءِ دهليءَ کان هلندڙ ڄاڃين جو تعداد پنجاهه کن هو جن ۾ اڌ کان وڌيڪ اسين سنڌ کان آيل هئاسين ۽ باقي نولراءِ جا ڪجهه اهي پائر ۽ انهن جا ٻار هئا جيڪي مختلف ملڪن، انگلينڊ، آمريڪا، ڪئناڊا ۽ نيوزيلينڊ ۾ رهن ٿا ۽ اتان هتي دهليءَ ۾ آيا هئا ۽ اهڙو ڏهاڪو کن اهڙن اوڏن جو هو جيڪي ورهاڱي کان اڳ کان يا بعد ۾ دهليءَ ۾ اچي Settle ٿيا هئا ۽ نولراءِ وارن جا يا انهن جي پيڙهين جا مائٽ هئا. انهن ۾ سڪرنڊ کان لڏي آيل شري آسودو مل ۽ سندس پٽ پڻ هئا. جيڪي انجنيئر آهن پر پنهنجي پيءُ سان گڏ روڊس ۽ بلڊنگس جي ٺيڪن جو ڪم ڪن ٿا. هڪ ٻيو همراهه اسي سالن جو واپاري مل اوڏ نالي هو جيڪو اسان جي Look after ڪري رهيو هو ته جيئن اسان صحيح پليٽ فارم تان صحيح ريل ۾ چڙهون ۽ پوءِ ٽڪيٽ چيڪرن کي اسان جون ٽڪيٽون ڏيکارڻ، رات ٿيڻ تي سيٽي کي وهاڻا، چادرون ۽ بلاڪيٽ ڏيارڻ وغيره ڏيارڻ جهڙا ڪم جيڪي لڳي ٿو ته نولراءِ هن جي حوالي ڪري ڇڏيا هئا. پاڻ ٻڌايائين ته هو لاڙڪاڻي ۾ مختيارڪار جي آفيس ۾ هيڊ منشي هو. هو 1969ع ۾ انڊيا لڏي آيو ۽ هتي به رٽائرمينٽ تائين ساڳي پوسٽ تي رهيو. سندس جنم جو سال 1925ع آهي يعني اسان جي دوست نولراءِ اوڏ جي والد صاحب شري نارائڻ اوڏ کان ڏهاڪو کن سال ننڍو ڄڻبو.

اسان جي ٽرين Paschim Express کي دهلي پنجين بجي ڇڏڻو هو. شهر ۾ ٽريفڪ جام هجڻ جي ڊپ کان اسان سوير ئي نڪتاسين ۽ چئين بجي ڌاري نيو دهلي ريلوي اسٽيشن تي پهچي وياسين. نولراءِ اسان لاءِ هن سفر جون ٽڪيٽون اڳواٽ ئي وٺي سيٽن جي ريزرويشن ڪرائي ڇڏي هئي. بلڪ اڃا اسان پاڪستان ۾ ئي هئاسين ته هن پنهنجي دوست (ٿي سگهي ٿو هن واپاري مل اوڏ) جي معرفت وٺي ڇڏيون هجن. ان وقت اسان جي رهائش جو فيصلو نه ٿيو هو ته دهليءَ ۾ ڪٿي ڪٿي رهنداسين نه ته اسان کي نيو دهلي رسلوي اسٽيشن بدران دهليءَ جي ٻي ريلوي اسٽيشن حضرت نظام الدين اولياء ريلوس اسٽيشن وڌيڪ ويجهي پوي ها. بهرحال واپسيءَ تي ان اسٽيشن تي لهي پياسين. پکيڙ ۾ دهلي ڪراچيءَ کان ٽيڻو وڏو شهر ٿيندو ۽ جيئن ڪراچيءَ ۾ به وڏيون ريلوي اسٽيشنون، ڪراچي صدر ۽ ڪراچي سٽي آهن تيئن هتي دهليءَ ۾ ٽي اسٽيشنون، پراڻي دهلي، نئين دهلي ۽ حضرت نظام الدين اولياء ريلوي اسٽيشنون آهن ۽ انهن جي وچ ۾ ڪافي مفاصلو آهي.

ريلوي اسٽيشن جي پليٽ فارم تي اسان کي ڪلاڪ کن ملي ويو جنهن ۾ خوب چڪر هڻندا رهياسين. ايندڙ ريل گاڏين مان لهندڙ ۽ چڙهندڙ مسافر ڏسندا رهياسين ۽ رکي رکي مختلف ريلوي اسٽالن تان چانهه، لمتا ۽ ائمول ڪمپني جو ملڪ شيڪ نموني جو کير پيئندا رهياسين. انڊيا جي سرڪاري ريلوي انڊسٽري خوشحال نظر اچي ٿي. مسافرن جي ويهڻ لاءِ جتي ڪٿي ڪرسيون، ٿڌي پاڻيءَ جا ڪولر، چڱي حد تائين صاف سٿرا واش روم جن ۾ پاڻي به آيو ٿي ته بجلي به هئي. پليٽ فارمن جي به سٺي صفائي ٿيل هئي ۽ چپي چپي تي چانهه ۽ ٿڌي جا اسٽال، ڪتابن ۽ اخبارن جا اسٽال، ننڍيون ننڍيون هوٽلون هيون جن تي هر شيءِ ذري گهٽ ان ئي اگهه تي ملي ٿي جنهن تي ٻاهر ملي ٿي. يعني ٻاهران آڻڻ بدران ڪو گراهڪ چاهي ته پليٽ فارم تان ئي پنهنجي لاءِ ڪا شيءِ يا مائٽ متن لاءِ ڪو تحفو وٺي سگهي ٿو. اهوئي حال ريل گاڏيءَ جي ڊائننگ ڪار جو هو. ان ڪري مون ڏٺو ته هر هڪ پليٽ فارم تان خريداري ڪندي يا ريل جي ڏٻي مان ماني کائيندي خوش هو. دڪاندار ۽ ريل گاڏي جي هوٽل واري گهٽ فائدو رکيو ٿي پر وکرو ڏاڍو ٿين ٿي.

ريلوي اسٽيشن تي بيني هوائي اڏي جو ڏيک لڳو ٿي. ريل ۾ وينل مسافرن کي ڏسڻ سان ڪيترين گاڏين جي خبر پئجي ٿي وئي ته اهي ڪٿان اچن پيون يا ڪڏانهن وڃن پيون. هڪ ريل گاڏيءَ ۾ گهڻي تعداد ۾ وينل سکن مان لڳو ته هي گاڏي چنديگڙهه، لڌيانا يا امرتسر کان آئي آهي. راجستاني ويس وڳن ۾ مردن ۽ عورتن کي ڏسي سمجهي وياسين تي ته هيءَ گاڏي پلوارا، اجمير، جيپور يا جيسلمير کان هتي دهلي پهتي آهي. اهڙي طرح گاڏيءَ مان لهندڙن کي پاڻ ۾ بنگاليءَ ۾ ڳالهائيندي يا سڌ ڪندو ٻڌي سمجهي وياسين ته هيءَ گاڏي انڊيا جي صوبي بنگال جي ڪنهن شهر (مودنيپور يا ڪولڪتا وغيره) کان آئي آهي. ”اي ميان ڪيمن آشين. ڀالو تو“ پنهنجي ننڍپڻ جي سکيل بنگالي ٻوليءَ کي تکو ڪرڻ لاءِ پر مان لنگهندڙ هڪ خوش مزاج همراهه جي کيڪار ڪريان ٿو ۽ هيءَ گاڏي هندستان جي ٻنهه ڪنهن ڏاکڻي صوبي تامل ناڊو يا ڪيرالا کان اچي رهي آهي. تامل ۽ مليالم ڳالهائيندڙ بندري قد ۽ ڪاري رنگ جا مسافر پليٽ فارم جي ٻئي پاسي بيٺل ٽرين جي مسافرن کان ڪيڏو ته مختلف لڳي رهيا آهن جنهن ٽرين ۾ گهڻي ڀاڱي مسافر قداور، گورا ڳاڙها ۽ شلوار قميص ۾ آهن.

”بهائي صاحب يه گاڑي کهان سي آر رهي هي؟“ آئون هڪ همراهه کان پڇان ٿو.

”جمون ۽ سري نگر کان.“ هو وراڻي ٿو. ٺهيو چئبو ته ڪشمير کان پئي اچي تڏهن ايڏا گورا ۽ سهڻا ماڻهو آهن ۽ ڪيتريون عورتون گاڏي جي دريءَ مان ٻاهر ليئا پائڻ مهل پنهنجو منهن ڍڪي رهيون آهن جيتوڻيڪ ٻئي طرف ريل ۾ چڙهندڙ ساڙهين ۾ ملبوس عورتن جون ننڍي بلائوز ڪري سڄو پيٽ به نظر اچي رهيو آهي. مختلف ماڻهن، رنگن، زبانن، ويس وڳن ۽ ڪلچر ڪري انڊيا واقعي دنيا جو هڪ نرالو ملڪ آهي تڏهن ته ڌارين ملڪن کان هتي آيا گورا به ڇيلهه تي هٿ رکيو واٽرن وانگر پيا ڏسن. دنيا جا ٻيا به ڪيترائي ملڪ آهن جيئن ته سنگاپور، ملائيشيا وغيره جتي مختلف قومن جا ماڻهو رهن ٿا ۽ اهي ملڪ Multi Racial ۽ Multi Cultural سڏجن ٿا پر اتي اهو فرق ايڏو Sharp ۽ واضح نٿو لڳي جيترو هتي انڊيا ۾. تڏهن ته هن ملڪ لاءِ چيو ويچي ٿو ته هن ملڪ اندر ملڪ آهن ۽ هتي هڪ ئي ملڪ ۾ اچي ڪيترن ئي ملڪن جو مزو ۽ تجربو حاصل ڪري سگهجي ٿو.

اسان جي ٽرين دهليءَ کان شروع نه ٿي رهي هئي پر هوءَ اڳهين ڪنهن ٻئي صوبي کان اچي رهي هئي جو اسان ويناسين ته منجهس ديرادون، نيني تال ۽ سهارن پور پاسي جا ماڻهو وينل هئا جن سان بعد ۾ خبر چار ٿيڻ تي هنن ٻڌايو. پر اهو آهي ته ٽرين صحيح ٽائيم تي هلي يعني مقرر ٿيل ويهه منٽ ترسي دهليءَ جي اسٽيشن ڇڏيائين ۽ ٻي ڳالهه ته ٽرين جا مختلف ڏٻا (بوگيون) جن تي As1, As2, A1, A2 جهڙا اکر ۽ انگ لکيل هئا اهي بلڪل انهن ئي هنڌ تي بيٺا جتي انهن جا ريلوي اسٽيشن تي بورڊ لڳل هئا. ان ڪري ٽرين اچڻ تي پليٽ فارم تي مسافرن جي پيچ ڊوڙ نه ٿي جيڪا اسان وٽ عام آهي. هر هڪ مسافر پنهنجي بوگي نمبر مطابق اتي ئي بيٺو رهيو جتي ان جو بورڊ لڳل هو ۽ پوءِ ٽرين اچڻ تي سامهون ڏٻي ۾ چڙهي پياسين. بوگين (ريل جي ڏٻن) ۾ اندر ٻئنچن تي نمبر صاف لکيل هئا ۽ هر ڪو پنهنجي پنهنجي سيٽ ولاري ويٺو. سڄي رات جو سفر هو سو سمهڻ لاءِ هر هڪ کي فل سيٽ مليل هئي. اها ٻي ڳالهه هئي ته اجا شام جا پنج ٿيا هئا سو سواءِ ايڪڙ ٻيڪڙ جي ٻيا سڀ هينين سيٽن تي وينا هئا. منهنجي ٽڪيٽ تي جيڪو نمبر هو اهو بلڪل مٿي صوفي جو هو معنيٰ هن عمر ۾ آئون هر هر باندر وانگر وڃين صوفي (سيٽ) تي پير رکي مٿين تي ٽپ ڏيندو رهان ۽ ٻي ڳالهه ته اسان واري پاسي جون هڪ ٻئي مٿان ٽي سيٽون، ٽي پر واريون ۽ به سامهون واريون اسان جي ڄڄ جي اوڏ عورتن کي مليون ۽ به اڳ جي چڙهيل عورتن جون هيون. يعني منهنجي موجودگي ۾ هنن جي به آزادي ڇٽ ته منهنجي به. سو بيگ پاسي تي رکي سيٽ مٽائڻ لاءِ 80 مسافر جي هن ڏٻي جي هڪ ڪنڊ کان سروي شروع ڪيم. شروع ۾ ئي ادا گلاب راءِ جو پٽ وڃي مليو جنهن کي هينين سيٽ ملي هئي. پر هن ٻڌايو ته ان تي سندس والد سمهندو ۽ پاڻ مٿين سيٽ تي ۽ هو پنهنجي پوڙهن والدين جي پر ۾ ئي رهڻ چاهي ٿو. انهن کي ڇڏي هڪ يا ٻه

سيڪشن اڳي وڏيس ٻن ٽن ڏارين مردن جي سيٽن ۾ هڪ سيٽ انجنيئر راٺي اوڏ جي پيڻ سروج جي هئي سا ٻه هيئين. هوءَ خود منجهي رهي هئي ته ڇا ڪجي. مون کيس سيٽ مٽائڻ لاءِ چيو.

”انڪل توهان کي ڪهڙي ملي آهي هيئين. وچين يا مٿين؟“ هن پڇيو ۽ آئون هن کي پاڻ واري سيڪشن ۾ وٺي آيس.

”ڏس سروج تون ته جوان ڇوڪري آهين ۽ قد بت ۾ به هلڪي آهين توکي مٿي چڙهڻ ۾ ڪهڙي تڪليف وڏي ڳالهه ته هي مردن سان ويهڻ ۾ آئون وڌيڪ Comfortable محسوس ڪندس ۽ هتي تون پنهنجي پقين ۾ ڪزن سان.“

”ادا تون اسان جو پياءُ آهين. پلي هتي ئي هج.“ سروج جي پقين چيو.

”اهو بلڪل صحيح آهي پر هوڏانهن دير تائين ٻتي ٻاري آئون چپ چاپ پڙهندو رهندس ۽ هيڏانهن توهان کي.

”مڪيش گهوٽ تون هلين ٿو ٻانهن لوڏي لوڏي

ماڻهو ڏسن ٿا توڏي توڏي.“

سر ڪٽائڻ لاءِ سروج ملي ويندي.

آئون بيگ کڻي سروج واري سيٽ تي آيس. گاڏي دهلي شهر جون لانڊي ملير جهڙيون ننڍيو اسٽيشنون بنا ترسڻ جي لتاڙي هريانا صوبي جي فريدآباد ريلوي اسٽيشن. ٿوري گهٽ رفتا سان لتاڙي رهي هئي. مون انڊو پاڪ جي تاريخ جي مغل گهراڻي جي دور جو چيپٽر ڪڍي اچا پڙهڻ شروع ڪيو ته اتي مهرچند اوڏ پاڻ سان گڏ آسودي مل جي ٻن پٽن کي وٺي اچي برجمان ٿيو ته اچو ته پتي راند ڪريون. مون صاف انڪار ڪيو.

”يار ڪمال آهي پوءِ جهاز تي ڪيئن وقت پيس ڪندا هئائو؟“ مهرچند چيو.

”چوين سچ ٿو انهيءَ ڪري ته آئون لکڻ پڙهڻ جهڙن ڪمن ۾ لڳي ويس جو پتي راند مون کي نٿي آئي.“

”ان جو مطلب مون کي چوٿون پليئنر به آڻڻو پوندو.“ اهو چئي هو ڪنجهندي اٿيو ۽ ٿوري دير کان پوءِ پر واري دٻي مان ڪرڪندو اچي پهتو. ساڻس گڏ سرڳواسي حشمت راءِ جو انجنيئر پٽ راٺو اوڏ هو. حشمت راءِ اوڏ پاڻ به انجنيئر هو ۽ سڄي عمر حيدرآباد ۾ گذريس ۽ جي او آر ۾ پنهنجي بنگلي ۾ رهيو. پاڻ ڊپٽي ڪمشنر شري نارائڻ داس اوڏ جو گلاب راءِ کان پوءِ پيو نمبر پٽ هو. مهرچند وارن اسان جي ٻئنچن هيٺان ۽ مٿان بيگون لاهي انهن کي سيٽن جي وچ ۾ ٽيبل ناهيو ۽ هاڻ پتي راند شروع ڪئي. منهنجي راند سان ڪا دلچسپي نه هئي. ايڏي دلچسپي مغل دور جي تاريخ سان به نه هئي پر انڊيا گهمڻ جو صحيح طرح مزو وٺڻ خاطر مون دماغ ۾ ماضي جي بادشاهن جا قصا رکڻ ٿي چاهيا جن هن ڌرتيءَ تي حڪومت ڪئي. اهو ته نه چئي سگهندس ته هنن رعيت جي خدمت ۽ رعيت سان انصاف ڪيو. ها اهو ضرور چوندس ته ٽٽ ٽنگر ۽ پنهنجي عيش عشرت لاءِ محل محلاتون ٺهرايون. ناچڻين رنن ۽ نخريلي ڇورين سان محل ۽ ڳجها آرام گاهه پريائون. ڪنهن ايڪڙ ٻيڪڙ کي ڇڏي سڀ راجا، بادشاهه ٽوڙي نواب هڪ جهڙا لڳن ٿا. انهن جا ٺهيل محل ۽ مقبرا اڄ ڏسي ٺرون پيا. خبر ناهي انهن تي ڪم ڪندڙ ڪمين ڪاسبين کي سندن پورهئي جو اجورو به ڏيندا هئا يا هو رڳو سندن نستي جواني اپارڻ لاءِ زور ڏيڻ وارين عورتن کي ئي خرچيون ڏيندا رهيا. دنيا جي ماڻهن جون تاريخون پڙهو ته انهن مان ته اهائي خبر پوي ٿي باقي اسان جي سائين محمد صديق ميمڻ جي ”تاريخ انڊو پاڪ“ پڙهه ته هر هڪ بادشاهه لاءِ لکيو پيو آهي ته هو وڏو مسلمان هو وڏو نيڪ نمازي هو وڏي دين جي خدمت ڪيائين. هندن جا مندر ڊهرايائين. ان تي هيترا دفعا حملا ڪري منجهس موجود سون جا بت پيجرائي ڇڏيائين ۽ (پوءِ اهو سون ڪڏانهن ويو ڇا غريبن ۾ ورهايائين يا گوٽ ڪٽائي ويو) سکن جو زوريءَ طهر ڪرائي هنن کي مسلمان بنايائين (جنهن جون نفرتون اڄ تائين اسان پوڳي رهيا آهيون. ڇا ڪهڙي حديث ۾ ائين آهي. يا ڪهڙي خليفي يا اصحابيءَ ائين ڪيو؟ ۽ ڇا مسلماني ان ڳالهه تائين محدود آهي ته پاڻ نيڪ ڪم نه ڪريو باقي ڪنهن جي ٽيڙ جو وڪو ڪٽي ثواب حاصل ڪريو) پر اسان آهيون جو پيا ٺرون. تاج محل، خاص محل، ۽ ٻيا مقبرا ۽ مينار ڏسي وڏي ٺانءَ ۾ ٿا اچون ۽ اڄ جو رئيس، وڏيرو چوڌري ته ڇا هڪ اسيمبليءَ جو ميمبر ۽ وزير (جيڪو عوام نمائندو آهي جنهن کي عوام چونڊي اڳيان ڪيو آهي ته اسان جي لاءِ ڪجهه ڪر) هو به عوام جي خدمت ڪرڻ بدران هنن جا فنڊ پنهجن ڪمن ۽ مشهورين ۾ لڳائي مشهوري ماڻڻ جا جتن ڪري ٿو. يعني هر هڪ ٻئي خرچ تي تاج محل ناهڻ جي چڪر ۾ آهي. اها هڪ Sick Mentality اسان جي خمير ۾ وسي وئي آهي.

اڄ کان پورا ٽي سؤ چوهتر سال اڳ ۽ جون 1631ع تي، هندستان جي عظيم الشان شهنشاهه شاهجهان جي محبوب راٺي ممتاز محل، پنهنجي چوڏهين ٻار شهزاديءَ گوهر آرا بيگم کي جنم ڏيندي، ويم دوران Infection سبب وفات ڪئي. بادشاهه انهيءَ غم ۾ هيڪر ته ڀڄي پري پيو. روئندي روئندي سندس نظر چٽ ٿي وئي. غم ۾ وار اڇا ٿي ويس. هن جي نظر ۾ طوفان نوح کان پوءِ انسان جي تاريخ جو هي ٻيو سانحو هو. مرحوم

ملڪ ممتاز محل جي ياد ۾ جمنا درياءَ جي ڪناري تي هن هڪ عظيم الشان مقبرو اڏايو. ويهن سالن ۾ تيار ٿيندڙ هيءَ عمارت دنيا ۾ لاثاني مڃي وئي جنهن کي دنيا تاج محل جي نالي سان سڏي ٿو. هن عمارت جي ٺهي راس ٿيڻ ۾ ڪيترو وقت ۽ پئسو خرچ ٿيو ان لاءِ پتر ڪتان ڪتان ايو ۽ انهن پٿرن کي ڪنهن ڪنهن گهڙيو، تڪيو ۽ پالش ڪيو. هن محل جي پيڙهه ۾ ڪيترن ماڻهن جون هڏيون دفن ٿي ويون. هن جون ڪهڙيون ڪهڙيون پٽيون، ڪيترا دفعا ڪيرائي انهن کي وري ٺاهيو ويو. اها هڪ الگ ڪهاڻي آهي.

بلڪل انهن ئي ڏينهن ۾ جن ڏينهن ۾ هندستان جو بادشاهه شاهجهان هو سئيڊن جو بادشاهه گستاورس اڊولفس هو ۽ انهيءَ مهيني هن جي زال پڻ هڪ ڇوڪريءَ کي جنم ڏنو جنهن مهيني ۾ ممتاز محل جي پيٽ مان گوهر آرا بيگم پيدا ٿي ۽ بلڪل ان ئي جون جي مهيني ۾ سئيڊن جي بادشاهه گستاورس جي راڻي صاحبه بارجي ڊليوري دوران پيٽ ۾ Infection ٿي پوڻ ڪري گذاري وئي. ان ئي لمحي سئيڊن جو بادشاهه سلامت به همت هاري ويهي رهيو جڏهن هندستان جو بادشاهه شاهجهان پنهنجي راڻي ممتاز محل جي غم ۾ روئي روئي نابين ٿي رهيو هو. هيڪر گستاورس غم ۾ غرق ٿي ويو پر جلد ئي پاڻ سنڀالي پنهنجي زال جي موت تي غور ڪيائين ۽ جنهن وقت شاهجهان تاج محل جي اڏاوت ۾ مشغول هو گستاورس ايڊولفس حڪم ڏنو ته "ملڪ جي هر ڳوٺ، هر ڳوٺ جي هر پاڙي ۽ هر طبقي مان به چست ۽ ذهين ڇوڪرين کي گاديءَ واري شهر اسٽاڪهوم ۾ آندو وڃي ۽ کين دائيءَ جي ڪم جي ٽريننگ ڏني وڃي. جڏهن اهي ماهر ٿي وڃن ته کين واپس پنهنجي ڳوٺ موڪليو وڃي جتي اهي ٻين ٻن ڇوڪرين کي ٽريننگ ڏين، پوءِ جيڪڏهن ڪنهن ڳوٺ، ڪنهن پاڙي يا شهر جي ڏهن ڪوهن ۾ ڪا عورت ويم دوران مري وئي ته نه انهن دائين جو خير ٿيندو ۽ نه وري عورت جي ماڻٽن جو!"

اهو فرق هو اسان ۽ يورپ ۾. جڏهن اسان جا وڏا شاهي مقبرا ٺاهي زال جو غم غلط ڪري رهيا هئا، هاٿين جي وات مان ٻڪرين جا آواز ڪڍائي رهيا هئا، راڳن سان پاڻيءَ ۾ باهه لڳرائي رهيا هئا. حڪيمن کان طاقت جا ڪشتا ٺهرائڻ ۾ لڳا پيا هئا. انهيءَ وقت يورپ جا حاڪم عوام جي فلاح ۽ بهبود جا منصوبا ٺهرائي رهيا هئا. يونورسٽيون قائم ڪري رهيا هئا، ڪارخانا، فيڪٽريون، لائبريريون ۽ ليبارٽريون ٺهرائي رهيا هئا. هنن سمجهيو ٿي ته قومن جي عروج لاءِ انسان جي بهتري تي مبني سماجي نظام، بهترين تعليم، ٽيڪنالا ۽ انصاف آهي. ان ڪري يورپ جي حاڪمن هميشه انهن ڳالهين تي زور ڏنو ۽ اسان جا حاڪم ملڪ يا صوبي جا هجن يا ضلعي، تعلقي يا ڳوٺ جا اڄ به عوام جي ڀلائي ڪرڻ بدران حڪم هلائڻ کي حڪومت ڪرڻ سمجهن ٿا. اسان جي سڄي انڊوپاڪ جي تاريخ ماضيءَ جي اهڙن حاڪمن سان ڀري پئي آهي جيڪي پاڻ کي زمين تي خدا جو پاڇو سڏائڻ لڳا ۽ هو دين الاهي ايجاد ڪرڻ لڳا جنهن جو نتيجو اهوئي نڪتو جو عروج زوال ٿي ويو ۽ زوال عروج. ڪاش شاهجهان تاج محل بدران انگلينڊ جي آڪسفورڊ يونيورسٽي ٺاهي هجي ها، سئيڊن جهڙو ڪو ميڊيڪل ڪاليج کوليو هجي ها، عوام جي سک ۽ مستقبل لاءِ پوک ۽ پاڻيءَ جي بندوبست جو سوچي ها. مستقل روزگار مهيا ڪرڻ ۽ صحتمند رکڻ لاءِ ڪارخانا، فيڪٽريون ۽ ميڊيڪل تعليم جا ماهر پيدا ڪري ها. نتيجي ۾ مليريا جي علاج لاءِ انگريزن طرفان مليل چند ڪوئنن جي گورين تي به اسان جا بادشاهه سلامت ڦان ٿي ٿي پيا ۽ پوءِ آخر ۾ پيچ ۽ لڪڻ جي راهه نٿي ملين. ڪيڏي دردناڪيءَ سان مغل خاندان جو آخري شهنشاهه پنهنجي جان بچائڻ لاءِ پنهنجي تڙ ڏاڏي همايون جي مقبري ۾ اچي لڪيو هو. ڇهه هزار ميل پري کان آيل چند انگريزن جي مڪاني سپاهين ڪيس جهلي گورن جي حڪم تي رنگون ملڪ دربدر ڪري ڇڏيو ۽ سندس سموري اولاد (ننڍي وڏي) کي قتل ڪري ڇڏيو. ڪو احتياج نه ٿيو ڪا رئلي نه نڪتي، ڪا بک هڙتال نه ٿي. سندن رعيت چپ چاپ نئين آيل حاڪم جي "جي حضوريءَ" ۾ لڳي وئي! فارسي ڇڏي انگريزي زبان سکڻ ۾ لڳي وئي!

"يار مهرچند تون پتي راند ٿو کرين يا جوڊي ڪراٽي؟" مون انڊيا جي تاريخ پڙهڻ بند ڪري مهرچند کي چيو جنهن جي گوڙ ۽ ويڙهاند تي باوجود ڪوشش جي آئون ڪتاب تي Concentrate نه پئي ڪري سگهيس. پتو ائين ٿي ستيائين جڻ سرن يا تختن جي بنڊل تي مڪ هڻي به اڌ ٿي ڪيائين. ڪٿڻ توڙي هارائڻ ۾ هن لاءِ دانهون ڪرڻ ضروري هو. سنا پتا ٿي آيس ته اپو ٿي ٿي ويو. "چا ته ننڍڪ نار پتا آهن." ۽ پوءِ خراب ٿي پتا آيس ته جاپاني ڪبوڪي ايڪٽر جهڙو چبو چهرو ٿي ٿي ويس." هاءِ ماري وڌائون. چا ته اندر ساڙ پتا آيا آهن."

اهڙي هلندڙ ويڙهاند ۾ پڙهڻ جو سوال ته پيدا ئي نٿو ٿئي. هيڏانهن هوڏانهن دريءَ مان ڏسجي ۽ منهنجي پر ۾ ۽ سامهون وينل ڏارين مسافرن سان خبر چار ڪجي. گاڏي فريد آباد ٽپي وئي هئي اتي بيني ضرور پر فقط ٻن منٽن لاءِ ۽ هاڻ ننڍين ننڍين اسٽيشن تي گاڏي بيهڻ بدران ويندي رهي. اسٽيشن اچڻ تي ڪجهه رفتار گهٽي ٿي ۽ هڪ ٻن اسٽيشن جا نالا پڙهي ورتم. پلوا، بالا بگڙهه، شولا ڪا جهڙا هئا.

هي فريد آباد اهو شهر آهي جتي هندستان جي ورهاڱي وقت سپ کان گهڻا پاڪستان کان لڏي آيل هندو اچي رهيا. اڄ هي شهر فيڪٽرين ۽ ڪارخانن ڪان مشهور آهي. چون ٿا ته هن شهر جو نالو مشهور صوفي بزرگ سيد مرتضيٰ خان فيد بخاري تان آهي جيڪو ننڍي ڪنڊ ۾ بابا فريد جي

نالي سان مشهور آهي. سندس مقبرو بہ هن ئي شهر ۾ آهي جتي حاضري ڀرڻ لاءِ عقيدتمند پري پري کان اچن ٿا. ڪن جو اهو بہ چوڻ آهي تہ هي شهر اڪبر جي نورتن مان هڪ شيخ فريد جي نالي تي آهي جنهن 1607ع ۾ هن شهر جو بنياد رکيو. شيخ فريد شهنشاهہ اڪبر ۽ ان بعد سندس پٽ شهنشاهہ جهانگير جي حڪومت ۾ وزير خزانا ٿي رهيو. هن هتي هڪ قلعو ۽ مسجد پڻ ٺهرائي. فريد آباد جو شهر هريانا صوبي ۾ ائين آهي جيئن ڪراچي سنڌ ۾. هريانا صوبي جي سٺ سيڪڙو اپت فريد آباد مان آهي.

منهنجي پڇڻ تي سامهون ويٺل ٽيهہ پنجٽيهہ سالن جي جوان مرد ٻڌايو تہ هاڻ اسان جي گاڏي اتر پرديش جي ريلوي اسٽيشن متڙا تي هلي بيهندي. هي همراهہ بہ مون وانگر ڪو ڪتاب پڙهي رهيو هو جنهن تي خاڪي پني جو ڪور چڙهيل هجڻ ڪري ڪتاب جي ٽائيٽل ۽ نالي جي خبر نٿي پئي ۽ رکي رکي هو پنهنجي زال کي فون ڪندو ٿي رهيو تہ هوءَ ڪٿي پهتي آهي. هوءَ ڪيس دهلي اسٽيشن تي ڇڏڻ آئي هئي. سٿڻ قميص ۽ پوتيءَ ۾ هجڻ ڪري مون سمجهيو تہ هيءَ ڪا سک فيملي آهي جيتوڻيڪ هو هندي يعني اسان واري اردو ۾ ڳالهائي رهيا هئا ۽ مڙس کي ڏاڙهي بہ نہ آهي پر اها ڪا اهڙي ڳالهہ ناهي. اڄڪلهہ ڪيترائي سک ڏاڙهي ڪوڙائي پيا هلن. پر پوءِ بعد ۾ وڌيڪ ڪيڪار ڪرڻ تيڻ تي هن ٻڌايو تہ هن جي زال هن کي دهلي جي ريلوي اسٽيشن تي ڇڏي، هاڻ واپس پنهنجي ڳوٺ بلند شهر پئي وڃي جيڪو دهليءَ کان 80 ڪن ڪلوميٽر اوير ۾ آهي.“ سو رکي رکي سندس خيريت جو پيو پڇان جو هوءَ اڪيلي ڪار هلايو پئي وڃي.“ پاڻ جيڪو ڪتاب پڙهي رهيو هو ان جي پٺ مون ڏي هئي ۽ اهو ڏسي مون کي تعجب پئي لڳو تہ هن ڪاٻي کان ساڄي پنا پئي اٿلايا جيئن اردو، عربي يا سنڌي ڪتابن ۾ ڪبو آهي.

”توهان ڪهڙي ڪتاب پڙهي رهيا آهيو؟ مون پڇيومانس.

”اردو شاعريءَ جو آهي.“ هن وراڻيو ۽ ڪتاب مون کي ڏسڻ لاءِ ڏنو اهو دهليءَ ۾ ڇپيل هو.

”ڪمال آهي توهان کي اردو اچي ٿي مون سمجهيو فقط مسلمان پڙهن ٿا.“

”دراصل آئون مسلمان ئي آهيان، پر اها بہ ڳالهہ آهي تہ نہ فقط مسلمان پر هتي جا، خاص ڪري دهلي، هريانا ۽ اتر پرديش جا هندو بہ اردو پڙهن ٿا.“

هن ٻڌايو تہ سندس نالو ڊاڪٽر سعيد عالم آهي. سندس زال جو شهر ”بلند شهر“ آهي پر سندس ڳوٺ نيپال وٽ هماليا جبلن جي قدمن ۾ پورنپور آهي. پاڻ علي ڳڙهہ يونيورسٽيءَ مان پي ايچ ڊي ڪئي اٿس ۽ اتي ئي نوڪري ڪري ٿو. هن وقت هو بہ اسان سان گڏ بڙودا شهر ۾ لهندو جتي ڪنهن يونيورسٽيءَ ۾ هو ٽن ڏينهن لاءِ ليڪچر ڏيڻ لاءِ وڃي رهيو آهي.

”مسلمان جي حيثيت سان توهان کي هتي ڪيئن ٿو لڳي؟“ مون پڇيومانس.

”بلڪل صحيح ٿو لڳي. اسان هن ڌرتيءَ تي ڄاوا آهيون ۽ هي ئي اسان جو ديس آهي، هتي اسان جو گهر آهي ۽ اسان جڏهن پاڪستان جي حالتن کي پنهنجي ملڪ انڊيا سان ڀيٽيون ٿا تہ رب پاڪ جا شڪر ٿا ڪريون تہ پاڪستان جي مقابلي ۾ اسان وٽ سڪون آهي، اسان وٽ آزادي آهي، اسان وٽ ٽيڪنالاجي ۽ تعليم جو معيار بيحد بلند آهي ۽ اسان جي پاسپورٽ کي دنيا عزت جي نگاهہ سان ڏسي ٿي.“ هن وراڻيو.

”پر تڏهن بہ حڪومت تہ هندن جي آهي.“ مون چيومانس.

”چا مطلب؟ ظاهر آهي اهي ئي هن ملڪ ۾ ميجارٽي ۾ آهن پر تنهن هوندي بہ هتي صحيح ڊيموڪريسي آهي. ان جو مثال ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ هوندو تہ ملڪ جو صدر، وزيراعظم ۽ وينڊي آرمي چيف ملڪ جي هندو ميجارٽي بدران Minority (اقليت) مان آهي؟ پر اسان لاءِ ڪو فرق نٿو پوي. ڪٿي ڪير بہ هجي هن کي ملڪ جي Constitution ۽ قانون جي پوئواري ڪرڻي آهي. هن ملڪ ۾ هر رهندڙ کي پنهنجي مذهب جي آزادي آهي چاهي هو مسلمان هجي، يا سک، عيسائي يهوديءَ هجي جين، پارسي، ڪنهن کي بہ ڪو سندس مذهب يا مندر مسجد ۾ وڃڻ کان روڪي نٿو سگهي. انڊيا هر فيلڊ ۾ ترقي ڪري رهيو آهي ۽ اڄڪلهہ دنيا جا طاقتور ۽ امير ملڪ انڊيا جي ماڻهن کي نوڪريون ڏين ٿا. دنيا جا ماڻهو تعليم، ٽوئرزم ۽ طبي علاج لاءِ اسان جي ملڪ ۾ اچن ٿا جو هنن کي پئسو خرچ ڪرڻ جي بدلي ۾ بهتر ۽ زياده Value جي شيءِ ملي ٿي...“

ڊاڪٽر محمد سعيد عالم ٻڌايو تہ جنهن ڳوٺ ۾ هو ڄائو آهي اڄ بہ هو پنهنجن پاڙيسيري هندو دوستن سان گڏ هولي ملهائي ٿو ۽ هو بہ ن وٽ عيدن جي مبارڪ ڏيڻ اچن. منهنجي خيال ۾ ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ انڊيا جي ماڻهن ۾ چاهي ڪو ڪهڙي بہ مذهب يا زبان سان واسطو رکندڙ هجي هن ۾ برداشت جو وڏو مادو آهي. اسان وٽ تہ ڏينهون ڏينهن جهڙي زيرو Tolerance ٿيندي وڃي. معمولي معمولي ڳالهين تي هڪ ٻئي جا سر ڪپيو وينا آهيون ۽ اڄ جي دور ۾ جڏهن اليڪٽرانڪ ميڊيا تيز ٿي ويو آهي دنيا جي ماڻهن کان ڳالهہ نٿي لڪي ۽ هي اسان وٽ ٿيندڙ اغوائن، ڪاروڪاري جي چڪرن ۾ مائرن ڀينرن جي قتلن، خونريزين، بيروزگاري وگهي خودڪشين، ناڪاره ڪرندڙن عمارتن، گٽرن ۾ ٻڏندڙن بيگناهہ

ٻارن جو ڏهن ڪو ڏاريو اخبار ۾ پڙهي ٿو يا ريڊيو تي وي تي ٻڌي ۽ ڏسي ٿو تہ هن کي عجب لڳي ٿو. هندستان ۾ پاڪستان کان بہ وڌيڪ مسلمان رهن ٿا پر هو تہ اسان وانگر ٻم ڦاڙيو پنهنجن مسلمانن کي نٿا مارين. هو بيگناهہ عورتن جو Gang rape نٿا ڪن ۽ نہ Sodomy جون وارداتون ٿا ڪن.

ريل گاڏي مترا اسٽيشن تي پهتي تہ اسان جا جا جواري پائر چادر چنڊي اٿي ڪڙا ٿيا.

”هاڻ هلڻ کي هلو ٿا يا وري موٽندائو؟“ مون پڇيومان.

”نہ بس هاڻ هلون ٿا.“ مهرچند وراڻيو ”توهان زور زور سان ايڏو ڳالهايو پيا جو اسان کي ڊسٽرب پيا ڪريو.“

”واه مهرچند واه! هي تہ اهوئي ٿيو تہ الٽار چور ڪوتوال کو ڊانٽي.“ مون وراڻيو مانس ۽ پيٽين کي سيٽن هيٺان داخل ڪري رستو صاف ڪري ڇڏيم. دريءَ جي ٻاهران دودو مون کي هيٺ لهي اچي پليٽ فارم تي چانهہ پيئڻ جو اشارو ڪري رهيو هو. آئون اخبارن، پنا پينون پاساٽيون ڪري هيٺ لٿس پلاسٽڪ جي گلاس ۾ چانهہ وٺي جلد ئي مٿي چڙهيس. گاڏي هلڻ ۾ اجا ٽائيم هو پر مون هيٺ بيهي چانهہ نٿي پيئڻ چاهي نہ تہ هر اسٽيشن تي هيٺ هلڻ چلڻ ۽ گاڏيءَ جي چرڻ وقت دڪاندار کي چانهہ يا شربت جا پئسا ڏيئي هلندڙ ٽرين ۾ ٽپ ڏيئي چڙهڻ ان وقت پراڻي هابي رهي آهي جڏهن تعليم دوران پڪنڪ تي وڃبو هو يا موڪلن ۾ ڳوٺ وڃبو هو. مون کان ڪڏهن بہ ٽين مس نہ ٿي. آخري دبي ۾ بہ چڙهي پوندو هوس. پيٽارو جي منهنجي ڪيٽرن ڪلاس ميٽن ڊينٽل سرجن رضا شيخ، مرحوم علي رضا ميمڻ ۽ چاچي فقير محمد بسوءَ جي پٽ انور ميمڻ کان اڪثر ڪوئيٽا يا لاهور پاسي ٿي وئي هئي پوءِ ٽرين ۾ ڏکا کائيندي اچي منزل تي پهتا هئا. اسان جا ٽيچر جيڪي چاليهہ پنجيتاليهہ ورهين جي وڏي عمر جا هئا اهي هميشہ ان ڳالهہ تان دڙڪا ڏيندا رهندا هئا. ظاهر آهي هو پوڙها ۽ ڪمزور جو ٿيا. اڄ آئون سٺ کان ٽپي چڪو آهيان ۽ انهن ٽيچرن کان بہ گهٽو پوڙهو ٿي ويو آهيان. بيٺل گاڏيءَ ۾ بہ گوڏن تي زور ڏيئي لهان چڙهان ٿو سو ڪيئن ٿو هلندڙ ٽرين ۾ ننڍپڻ وارا Acrobatic Feats ڪري سگهان ۽ اهو بہ تڏهن جڏهن ٽيڪٽ تہ کٽي مون وٽ کيسي ۾ آهي پر سيني جا پاسپورٽ حفاظت لاءِ نولراءِ جي وڏي ناٺي شمن لعل اوڏ وٽ آهن. ٽرين ڇڏائي وڃڻ تي پوليس پهرين پاسپورٽ جي گهر ڪندي.

هي شهر مترا جنهن جي ريلوي اسٽيشن تي اسان جي گاڏي اچي بيٺي ۽ جتان چانهہ وٺي پيتي اٺم هندن جي ستن اهم شهرن مان هڪ آهي. هن کان اڳ توهان بہ مون وانگر هن شهر جي فقط تاريخ پڙهي هوندي يا وري هن شهر جو نالو هڪ انڊين فلم جي مشهور گاني ۾ ٻڌو هوندو:

مترا مي تين بندر

جاتي ٿي زور مندر....

حياتي رهي تہ هن شهر کي ڏسڻ لاءِ هلي ملي اچبو جو هي شهر روم، قسطنطنيہ (استنبول Istanbul) لاهو شيراز، قم آگري، دهليءَ وانگر آهي جنهن کي ڏسڻ لاءِ ڏينهن کپن. هي اهو شهر آهي جتي تيرٿ لاءِ هندو سک، ٻڌ ۽ جين اچن ٿا. مترا هندن لاءِ بيحد پاڪ ۽ مانوارو شهر آهي جتي هندو ڌرم موجب هنن جي ڀڳوان ڪرشنا جنم ورتو. هي شهر نندي ڪنڌ جي پراڻن شهرن مان هڪ آهي. دهليءَ کان 140 ڪلوميٽر ڏکڻ ۾ جمنا نديءَ جي ڪناري تي هي شهر عيسوي سن کان 600 سال اڳ براج پوميءَ جي نالي سان مشهور هو. هن شهر ۾ لارڊ ڪرشنا (جيڪو وشنو ڀڳوان جو اوتار Incarnation چيو وڃي ٿو) پنهنجو ٻالڪپڻ گذاريو ۽ هن شهر جو ذڪر هندو ڌرم جي جهوني ڪتاب مهاڀارت ۾ بہ آهي.

مترا بعد ۾ موريا سلطنت جو حصو ٿي رهيو ۽ موريا گهراڻي جا بادشاهہ اشوڪا هن شهر ۾ ٽي صدي قبل مسيح ڪيترائي ٻڌ ڌرم جا ڪتبا ۽ Monuments نهرايا. حضرت عيسيٰ عليہ السلام جي جم کان هڪ سؤ سال اڳ ۽ هڪ سؤ سال پوءِ وارو عرصو هي شهر (مترا) آرٽ جو مرڪز هو جتي پٿر جي ٽڪ جو ڪم ٿيو ٿي. اڄ بہ انهن شين لاءِ مترا اسڪول آف آرٽس جو حوالو ڏنو وڃي ٿو. بهرحال هي شهر موريا گهراڻي جي حاڪمن اشوڪا کان وٺي چوٿين صدي جي حاڪم گپتا جي ڏينهن تائين سياسي طاقت جو مرڪز رهيو ۽ ٻڌ ڌرم جو اپار ٿيو ۽ ڪيترائي ٻڌ ڌرم جا عبادتگاهہ Monasteries نهيون جن جو ذڪر پٽولمي (Ptolemy) ۽ چين جي مشهور سياح فاحيان Fa_Hian جيڪو هتي سن 401 کان 410 تائين هو ۽ هيئن سانگ Hiuen Tsang جيڪو هتي هن 634 ۾ آيو پنهنجن سفرنامن ڪيو ۾ ذڪر آهي تہ مترا جي اردگرد ٻڌن جون بہ هزار کان مٿي Monasteries آهن. فاحيان جو ذڪر مون پنهنجي سفر نامي ”هي بيٺ هي ڪنارا“ ۾ تفصيل سان ڪيو آهي.

موريا خاندان جي حڪومت بعد ٻڌ ڌرم هندستان کان ٻاهر سريلنڪا، سيام (ٿائيلينڊ) برما، ويندي چين، ڪوريا ۽ جاپان تائين تہ وڌندو رهيو پر هندستان ۾ ان جي جاءِ وري هندو ڌرم والاري ورتي.

مترا ٻن مسلمانن جي گاديءَ وارن علائقن: دهلي ۽ آگري جي وچ ۾ هجڻ ڪري هر وقت انهن جي حملن هيٺ رهيو. آگرو هتان فقط سٺ ڪلوميٽر ڪن آهي. سن 1018ع ۾ افغان حملي آور محمود غزني هن شهر مترا ۾ ڦرلٽ جي باهه ٻاري ۽ هندو ۽ ٻڌ ڌرم جي مندرن کي تباهه ڪيو. سن 1500ع ۾ سڪندر لوڌيءَ هن شهر جي پيينگ ڪئي. مغل شهنشاهه اورنگزيب اسلام جي خدمت ڪرڻ جي نشي ۾ هن شهر مترا ۾ نهيل اهم مندرن کي تباهه ڪيو ۽ شهر جي بيڪ ڪيڊي ڇڏي. انهن تباهه ڪيل مندرن ۾ بيحد اهم مندر ڪيساوا ديو مندر به هو جنهن جي جاءِ تي چون ٿا ته هن مسجد اڏرائي ۽ ان کان پوءِ رهيل کهيل کسر 1757ع ۾ افغاني حملي آور احمد شاهه ابدالي اچي ڪيڍي ۽ سڄي شهر کي تيلي ڏئي ساڙيو. 1804ع ۾ هي شهر مترا آخر انگريز حڪومت جي هٿ هيٺ آيو ۽ هڪ دفعو وري بهتر روپ ۾ آيو.

گاڏي مترا جي اسٽيشن مان آهستي آهستي ٿي ٻاهر نڪري رهي هئي. پري پري تائين هن شهر جي مندرن، مسجدن ۾ برٽش اسٽائيل عمارتن جا مٿاهان حصا، نظر اچي اڏرندڙ ڌوڙ ۽ دونهن ۾ ڏنڌلا ٿيندا ويا. اڄ وقت جو چرخو 600BC کان Ad2005 تي ويو آهي پر هي پٽ، هي مٽي ۽ ڌوڙ هي موسم ۽ وهندڙ جمنا (يمنا) ندي ساڳي آهي. ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو هتي پهتا جتان آئون هن وقت لنگهي رهيو آهيان. پٽولمي، فاحيان، هييوئين سانگ، محمود غزنوي، سڪندر لوڌي، اورنگزيب، احمد شاهه ابدالي، رابرٽ ڪلائيو رچرڊ ويلسلي، وارن هيسٽنگس، حاڪم، سياح، سنت ساڌو، درويش، صوفي رازا، واڍا، هاري ناري، ڪمي ڪاسبي، ڦورو لٽيرا هن آسمان هن درياهه، هن ڌرتيءَ هڪ انسان جا ٻئي تي ظلم، هڪ انسان جون ٻئي تي پلايون...... هندو ڌرم ٻڌ ڌرم، جين ڌرم، اسلام سک ڌرم.... هن ڌرتيءَ جا نه مذهب ۽ ريتون رسمون، خوشيون غميون ڏٺيون. اهو شهر جيڪو مختلف حاڪمن ڦري لٽي تباهه ڪري ڇڏيو اڄ اتي هر خوشيءَ جو ڏينهن ملهايو وڃي ٿو. اڄ اهو انڊسٽري ۽ ايگريڪلچلر جي لحاظ کان انڊيا جي ماڊرن شهرن مان آهي. منهنجي پر ۾ ويٺل رٽائرڊ پوليس آفيسر ٻڌايو ته هن نوڪريءَ جو آخري سال مترا ۾ گذاريو هو.

”ٻئي دفعي توهان اچو ته ڪڏاهن به نه وڃجو.“ هن کي جڏهن خبر پئي ته آئون ليڪڪ به آهيان ته هن مون کي صلاح ڏني، ”فقط هن صوبي ۾ هليا اچجو ۽ ڦرين ڦرين مترا گهمجو.“

هن ٻڌايو ته مترا سامونڊي سطح کان به سؤ ميٽر مٿي هجڻ ڪري اوسي پاسي جي شهرن کان بهتر موسم اٿس. ريلوي جنڪشن هجڻ ڪري هتي پهچڻ به سولو آهي.

”هيڏي تباهيءَ بعد اڄ به مترا مندرن ۽ مسجدن کان مشهور آهي، آرٽ ۽ هنرن کان مشهور آهي.“ هن ٻڌيو ۽ ڪجهه جايون ڏسڻ لاءِ جيڪي هن مون کي نوٽ ڪرايون هن ريت آهن: چئن منارن واري جامع مسجد جيڪا 1661ع ۾ ابو نبير خان نهرائي. وشرام گهاٽ جتي چون ٿا ته ڪانسا ظالم کي مارڻ بعد ڪرشن ڀڳوان اچي آرام ڪيو هو. دواڪا ديس مندر جيڪو 1814ع جو نهيل آهي ۽ شهر جو اهم مندر آهي جيڪو هولي، ڏياري جنما شتامي جي موقعن تي زبردست طريقي سان سينگاريو وڃي ٿو گيتا مندر وغيره وغيره.

”توهان کي خبر آهي ته هندستان جا سڀ کان اهم شهر هن صوبي اتر پرديش ۾ آهن؟“ هن رٽائرڊ پوليس آفيسر مون کي سندس ڳالهه جي صداقت بابت ٻڌائڻ ٿي چاهيو ته هو چو مون کي هندستان جي هي اتراهون صوبو اتر پرديش جيڪو اتر ۾ نيپال سان ٿو وڃي لڳي، گهمڻ لاءِ چئي

مون هائوڪار ۾ ڪنڌ ڌوڻيو. آئون هن صوبي جي جاگرافيءَ کان واقف هوس ته هن ۾ اسان مسلمانن توڙي هندن جا اهم شهر آهن. نه فقط اسان پر انگريزن جا به جيڪي گهڻو ٽڪو اتر پرديش ۾ رهيا ۽ هن صوبي جي شهرن جي پس منظر ۾ هنن ناول ۽ پنهنجيون ڪهاڻيون لکيون. مترا کان علاوه لکنؤ آگرو فيروز آباد، مرادآباد، فتح پور سڪري، جانپور، ڪانپور، جهاسي، رام نگر، سنڪدريا، سراسوتي، بنارس (جنهن کي هاڻي وارا ناسي سڏين ٿا)، اعظم ڳڙهه، بارام پور، پيلي پيٽ، امروها، سهانپور ويندي الهه آباد هن صوبي ۾ آهن. الهه آباد هن دفعي ڏسڻ جو ارادو هوم پر هاڻ ڪو هفتو سوا مس وڃي بچيو آهي ۽ مڪيش جي شادي اٽينڊ ڪرڻ ۾ به ٽي ڏينهن بڙودا ۽ گجرات جي اوسي پاسي وارن شهرن ۾ گذري ويندا ۽ باقي ڏينهن واپس دهليءَ ۾. الهه آباد نه ڏسڻ جو ڏک ضرور اٿم جو اهو شهر اسان جي هڪ پياري ٽيچر ڪمانڊر اسرارالله جو ڳوٺ آهي جنهن اسان کي نه فقط ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ آلجبرا، ترگناميٽري ۽ ڪئلڪيولس پڙهائي پر مئرين انجنيئرنگ پڙهڻ دوران مئرين اڪيڊمي، چٽگانگ ۾ نيول آرڪيٽيڪٽ ۽ نيويگيشن جا حساب ڪرايا. پيٽارو ڇڏڻ وقت هن جي به چٽگانگ بدلي ٿي هئي. ان ريت هي اهو ٽيچر آهي جنهن ڪئپٽن بشير وسطرو ڪئپٽن رياض چوڌري، ڪئپٽن احمد مخدوم، چيسف انجنيئر اسلم زبيري ۽ مون جهڙن کي گهٽي کان گهڻو عرصو پڙهايو. سندس سڄي عمر پڙهائڻ ۾ گذري. هينئر هو اسي سالن کان مٿي هوندو ته به پنهنجو واسطو ٽيچنگ سان رکندو اچي. اڄڪلهه سعودي عرب جي حڪومت

هن کي مديني جي انگريزي ميڊيم وارن اسڪول جو ائڊوائيزر ڪري مديني ۾ رکيو آهي سندس گهرواري پڻ اتي جاب ڪري ٿي ۽ گائنا ڪالاجسٽ آهي. اولاد ۾ ڪيس فقط هڪ ڌيءَ آهي جيڪا (سعديه) ۽ سندس مڙس ٻئي ڊاڪٽر آهن ۽ ڪراچي ۾ پريڪٽس ڪن ٿا.

ڪمانڊر اسرارا: اسان کي هميشه پنهنجي هن شهر الهه آباد جون ڳالهيون ٻڌائيندو رهيو آهي جتي هو ڄائو نپنو ۽ وڏو ٿيو. انڊيا اچڻ کان اڳ هو مون کي مديني پاڪ مان فون ڪندو رهيو ته آئون الهه آباد گهمي ان تي ڪجهه لکان ۽ شادي وارن ڏينهن تي ٻنهي گهوٽن جي پيئرن ڊاڪٽر، ڊاڪٽر رامچند اوڏ ۽ نولراءِ اوڏ کي هن پاران سندس پٽن جي شاديءَ جو مبارڪون ڏيان. رامچند ۽ نولراءِ اوڏ کان علاوه سندن وڏو ڀاءُ سرڳواسي ارجن داس اوڏ پڻ ڪمانڊر اسرارالله جو شاگرد هو بلڪ اسان سڀني کان وڌيڪ فيوريٽ هو. ٽئي ڀائر هوشيار ۽ محنتي هئا. ارجن داس اوڏ ته پڙهائيءَ کان علاوه سپني راندين، سئمنگ، گهوڙ سواري، پي ٽي، پريڊ ۾ ايڏو هوشيار هو ۽ منجهس ليڊر شپ ۽ Officer Like Qualities ايتريون ته هيون جو ڪاليج جي انگريز پرنسپال ڪيس J.U.O يعني هڪ هائوس (ايوب هائوس) جو ليڊر به ناهيو. ڪمانڊر اسرارالله سڀني شاگردن کي اولاد وانگر چاهيو ٿي. هو جيترو ڪلاس روم کان ٻاهر سنو ۽ چرچائي هو ايترو ئي پڙهائڻ دوران سخت. ڏيان سان نه پڙهڻ تي دڙڪا به ڏيندو هو. ٿڦڙون الارينده ته هو پر ڪڏهن ڪڏهن هٿي به ڪيندو هو. هڪ دفعي ارجن داس ڪلاس ۾ ڪا شرارت ڪئي يا صحيح حساب نه پئي ڪياٿين سو ڪمانڊر اسرار سندس ڊيسڪ وٽ ٻيهي هٽ مٿي ڪٽي چيس: ”ارجن هاڻ جي غلطي ڪئي اٿئي ته آئون توکي هيءَ پري ٿڦڙ هڻندس.“

ارجن ٻچڻ ٻدران (دلير ته هونءَ به هوندو هو ۽ چرچائي پڻ) پنهنجي پين ڊيسڪ تي رکي اٿي کڙو ٿيو. اسان به واٽڙا ٿي وياسين ته هي ڪري ڇا ٿو ويندي ڪمانڊر اسرار به. جو هن حيرت مان ارجن کان پڇيو:

What Happened?

.Sir you can not slap me ارجن ڏاڍو گنڀيرتا سان چيو (جيتوڻيڪ پوءِ پاڻ به کلي ڏنو هئائين ۽ ڪمانڊر اسرار به ٺهڪ ڏنا هئا پر ان وقت هن ٻيحد Serious تي ڪمانڊر اسرار کي چيو ته سائين توهان مون کي ٿڦڙ هرگز نٿا هڻي سگهو).

.Why not ڪمانڊر اسرار ڪجهه ڪاوڙ ۽ ڪجهه تعجب مان پڇيو.

.Sir, because I am an appointment holder يعني آئون هائوس جو ليڊر (J.U.O) آهيان.

.So What ڪمانڊر اسرار پڇيو.

Sir you can de_strip me first and then only slap me for second mistake.

(ٻهرين غلطيءَ تي توهان مون کي فقط مانيٽري تان لاهي سگهو ٿا ۽ پوءِ ٻي غلطي ڪرڻ تي ئي ٿڦڙ هڻي سگهو ٿا) اهو چئي ارجن داس پنهنجي ڪيسي مان ان سرڪيولر جي ڪاپي ڪڍي جيڪو ڪجهه ڏير اڳ ڪاليج جي پرنسپال طرفان سڀني J.U.O سيڪشن ليڊرن ۽ S.U.O کي ڏنو ويو هو ته ڪنهن به Holder Appointment (يعني هائوس يا ڪلاس جي ليڊر) کي ڪا به غلطي ناهي ڪرڻي ٻي صورت ۾ هن کي سزا کان اڳ پهرين ته هن کي انهن جي ليڊري واري پوسٽ تان لاٿو (De_Stripe ڪيو) ويندو.

ڪمانڊر اسرار وٽ اهو سرڪيولر اڃا نه پهتو سو پڙهي ڏاڍو کليو. سرڪيولر تان نه پر ارجن داس جي همت ۽ Serious ائڪٽنگ ڪرڻ تان. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته ارجن داس تمام سنو ايڪٽر پڻ هو. ڪاليج ۾ ٿيندڙ هر ڊرامي ۾ هن کي حصو ملندو هو ۽ ان کان علاوه، ڪاليج جي ٻئنڊ جو ليڊر ۽ شاهين ايئر اسڪائوٽ به هو. بهرحال ان ڏينهن ارجن جي ڪيل اها ايڪٽنگ اسان کي ڏاڍي وڻي ۽ ڪمانڊر اسرار اڄ به ارجن جي اها ڳالهه ياد ڪري کلندو آهي ته ٻار ٿي ڪري مون کان ٻچڻ ٻدران اٿي ٻيهي ٿو چوي ته سر! يو ڪين نات سلپ مي!

ڪمانڊر اسرار بعد ۾ وري ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو ۾ آيو پر ليڪچرر جي حيثيت سان نه پر پرنسپال جي پوسٽ تي ۽ نولراءِ ۽ ارجن داس جا ٻيا ڀائر به پيٽارو ۾ آيا جن کي پڻ هو سڃاڻي ٿو. خاص ڪري ڪيپٽن امرچند اوڏ کي جيڪو بعد ۾ نيوي ۾ آيو هو ۽ ڪمانڊر اسرار ويجهڙائيءَ ۾ ٻڌايو ته اوڏ ڀائرن جي والد صاحب نارائڻ داس اوڏ سان هن جي آخري ملاقات تڏهن ٿي جڏهن هو امرچند کي مٿرين اڪيڊمي ۾ داخل ڪرڻ لاءِ وٺي آيو هو.

ڪاليج وارن ڏينهن ۾ 1960ع يا شايد 1961ع واري سال ۾ مغل اعظم فلم جو هي گانو بناڪا گيت مالا يا ٻين ريڊيو اسٽيشنن تان تمام گهڻو ايندو هو:

تيري من کي گنگا،

ميري من کي جمنا کا

بول رادها بول سنگم هو گا ڪہ نهين.

ڪمانڊر اسرار ٻڌائيندو هو تہ انهن ندين گنگا ۽ جمنا جو ميلاپ الهہ آباد آهي ۽ اتي هر سال وڏو ميلو لڳي ٿو.

هندن لاءِ هي هنڌ تمام وڏي اهميت رکي ٿو جتي گنگا، جمنا ۽ اڻ نظر ايندڙ سرسواتي نديون اچيو ٿيون ملن. هتي هر ٻارهين سالين ڪنڀ ميلي نالي تمام وڏو ميلو لڳي ٿو ۽ نہ فقط هندستان مان پر دنيا جي دور دراز ملڪن کان هندو عقيدت مند اچن ٿا ۽ هتي درياهہ ۾ وهنجن ٿا. ان کان ننڍي پيماني جو اردها ڪنڀ (ڪمڀ) هر ڇهين سال لڳي ٿو ۽ ان کان علاوه هر سال بہ ميلو لڳي ٿو جيڪو ماگهہ ميلو سڏجي ٿو.

الهہ آباد شهر هڪ تمام پراڻو ۽ تاريخي شهر آهي جيڪو آرين جي ڏينهن ۾ پراياگ سڏبو هو. هندو ويدن جي ڪتابن ۾ جيڪي ڏيڍ هزار کن سال قبل مسيح پراڻا چيا وڃن ٿا، ۾ پڻ پراياگ جو ذڪر آهي جتي هندو ديوتا برهما قربانيءَ جي رسم ادا ڪئي.

سن 1193ع ۾ دهليءَ جي سلطان محمد غوريءَ هن شهر تي قبضو ڪيو. هن شهر جو نالو الهہ آباد 1584ع ۾ اڪبر مغل بادشاهہ رکيو ۽ هتي هڪ وڏو قلعو بہ ٺهرايو. قسمت جي بدنصيبي جو هن شهر الهہ آباد مان شهنشاهہ اڪبر جي پٽ سليم (جيڪو پوءِ جهانگير جي نالي سان مشهور ٿيو) پنهنجي پيءُ خلاف بغاوت ڪئي ۽ سندس ٺهرايل هن قلعي ۾ پنهنجي شاهي ڪورٽ هلائي. اها 1602ع جي ڳالهہ آهي. 1605ع ۾ اڪبر جهانگير کي پنهنجو جانشين تسليم ڪيو. ان تي جهانگير جي پٽ شهزادي خسرائو بغاوت ڪئي جو جهانگير جي انقلاب آڻڻ وارن ڏينهن ۾ اڪبر بادشاهہ پنهنجي مرڻ بعد پنهنجي تخت جو واڳون جهانگير جي هن پٽ جي حوالي ڪرڻ جو واعدو ڪيو هو. سو هن جو ڏنو تہ سندس ڏاڏي اڪبر جو سندس پيءُ جهانگير سان صلح ٿيڻ تي ماڳهين سندس هٿن مان تخت ۽ تاج هليو ويو سو وٺي گوڙ ڪيائين. خسرائو جون هي ارڏايون ڏسي سندس پيءُ جهانگير کيس موچڙا هٽائي هٿڪڙين ۽ زنجيرن ۾ ٻڌرائي ڇڏيو. سال ٻن بعد هن کي انڌو ڪيو ويو ۽ نيٺ 1622ع ۾ کيس هن شهر الهہ اباد ۾ مارايو ويو.

الهہ آباد اهو شهر آهي جتي 1858ع جي بلوي (Sepoy Mutiny) بعد لارڊ ڪننگ انگريزن جي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جون واڳون برطانيہ جي حڪومت حوالي ڪيون.

ڪمڀ ميلي بابت بہ سٽون هتي لکڻ ضروري سمجهان ٿو جيڪي مون سان گڏ سفر ڪندڙ مترا جي هندو پوليس آفيسر ٻڌايون.

”هندو ڌرم جي جمني مٿ (Myths) مطابق هڪ دفعي ديوتائن ۽ شيطانن (Demons) جي ڪمڀ (دکيءَ) تي وڏي ويڙهہ هلي جنهن ۾ آب حيات هو يعني جنهن مٽ کي پيئڻ سان هڪ فاني شيءِ لافاني ٿي پوي. وشنو ديوتا جا هن ڏکيءَ ۾ هٿ ڦبي ويا ۽ ان کي کٽي روانو ٿيو پر اڏام دوران هن مٽ جا چار ڦرا ڌرتيءَ تي هارجي ويا. الهہ آباد، هردوار، ناسڪ ۽ اجئين. زندگي لافاني ڪرڻ جي هن مٽ تي ٻارهن ڏينهن لڙائي هلندي رهي آخر سوڀ ديوتائن جي ٿي ۽ کين ئي مٽ ملي. ان جو نظارو اڪثر هندو مٿ جي تصويرن ۾ چٽيل نظر اچي ٿو.

مٿين چئني شهرن ۾ ٻارهن سالن ۾ هڪ دفعو وڏو ميلو لڳي ٿو جو هندو مٿ مطابق ديوتائن جي زندگيءَ جو هڪ ڏينهن فاني انسان جي ٻارهن سالن برابر آهي هردوار شهر جنهن جو ذڪر شروع ۾ ٿي ويو آهي اتي هي وڏو ميلو (گڏجاڻي) سن 1998ع ۾ ٿيو ان بعد ٽن سالن کان پوءِ 2001ع ۾ هتي الهہ آباد ۾ ٿيو هو ۽ هاڻ الهہ آباد ۾ اهڙو وڏو ميلو سن 2013ع ۾ لڳندو. الهہ آباد جو ڪمڀ ميلو سڀ ۾ وڏو پوتر ۽ ڀلارو سمجهيو وڃي ٿو جنهن ۾ دنيا ڀر جا هندو جمنا ۽ گنگانديءَ تي اچيو سنان ڪن. هي اهو ميلو آهي جنهن ۾ اگهاڙا ساڌو ۽ دنيا کي تياڳ ڏيندڙ جوڳي بہ اچي نڪرندا آهن. ملائيشيا ۾ هوندو هوس تہ اتان بہ الهہ آباد جي هن ڪمڀ ميلي لاءِ هندن جا قافلن جا قافلا روانا ٿيندا هئا جن جو بندوبست گهٽو ڪري ”تان سري ڪشو“ گلوب سلڪ اسٽور جو مالڪ ۽ سرگواسي وڪيومل لاکياڻي ڪندو هو.

بي بي سي جي هڪ پراڻي ۽ بيحد مشهور نمائندي مارڪ ٽليءَ هڪ ڪتاب لکيو آهي .No full Stops in India ان ۾ هڪ سڄي چيپٽر ۾ الهہ آباد جي هن ڪمڀ ميلي جو دلچسپ احوال لکيو اٿس.

اسان مترا اسٽيشن مان ٻاهر نڪري رهيا هئاسين، مترا اسٽيشن ائين جنڪش اسٽيشن آهي جيئن اسان جي روهڙي يا ڪوٽڙي جتان ٻن يا ٽن طرفن ڏي گاڏيون وڃن ٿيون. هتان مترا مان بہ ڪي ريل گاڏيون (مثال طور انڊيا جي سڀ کان تيز رفتار ترين تاج ايڪسپريس) آگري ڏي وڃن ٿيون پر اسان واري پشچم ايڪسپريس اتر پرديش جي آگري يا ٻين شهرن ڏي وڃڻ بدران راجستان صوبي جو رخ ڪري ٿي جنهن جي پهرين ريلوي اسٽيشن ڀرتپور آئي. هاڻ رات جا نو ساڍا نو ٿي ويا هئا. ڊائننگ ڪار جا بيرا رکي رکي ٽماٽن جو گرم سوپ، چانهہ، ڪافي يا سينڊوچون ڪٽي هوڪا ڏيئي رهيا هئا. ڪي تہ پيپسي ۽ هتي جون مڪاني ڪولائون يا امول جي ٺڌي کير جون سائي ۽ گلابي رنگ جون بوتلون وڪڻي رهيا هئا ۽ پوءِ آهستي آهستي ٽي مانيءَ جي ٽري بہ اچڻ لڳا جن جو هر هڪ کان شام جو ئي آرڊر وٺي ويا هئا جو ڪن چڪن يا مڇي جهڙن ڀڃن جو آرڊر ڏنو

هو تہ ڪن پاڇي ۽ دال جو. اسان جي ملڪن (انديا، سريلنڪا، ملائيشيا، سنگاپور وغيره) ۾ ريل گاڏين ۾ بہ انگريزن جي ڏينهن کان سٺي ماني ملي ٿي پر هتي انديا ۾ اڳهہ ڪافي گهٽ نظر اچن ٿا بلڪہ تمام گهٽ شايد اهوئي سبب آهي جو ٽرين ۾ هر هڪ غريب غربي گاڏيءَ جي ڊائننگ ڪار مان ماني گهرائي ۽ شايد ئي ڪو گهران ڪٽي آيو هجي. ۽ ٻي ڳالهہ تہ صفائي سٿرائيءَ جو ايڏو خيال هو هو جڻ ريل ۾ نہ پر هوائي جهاز ۾ سفر ڪري رهيا هجون. هر هڪ جو ٽري ڍڪيل ۽ مٿان ان جو نمبر لڳل ۽ وري ٽري ۾ رکيل هر شيءِ چاهي چپاتيون هجن يا ڀوڄيا پٽ جو پيالو. ان جي مٿان پني چڙهيل هئي. هنڌ بسترا بہ سيني کي ساڳيا، لانڊري جا ڌوتل ۽ هر چادر، وهاڻو ٽوال ويندي بلاڪيٽ استري ٿيل ۽ پلاسٽڪ جي ٿيلهيءَ ۾ سيل ٿيل هو. ٿي سگهي ٿو پاڪستان جي گاڏين ۾ بہ رات جي مسافرن لاءِ اهڙو بندوبست ٿيل هجي پر جنهن شاليمار ريل گاڏيءَ ۾ اسان ڪراچيءَ کان لاهور پهتاسين ان جي تہ واش روم جا در بہ بند نٿي ٿي سگهيا ۽ اڳتي هلي پاڻي بہ بند ٿي ويو. بہ بہ ايئر ڪنڊيشنر ناهڻ جا انجنيئر (يا مستري) گڏ هئا پر ڊبي ۽ ٻاهر جي گرمائش ۾ اوڻهين ويهن جو فرق هو. ڪنهن کي چئہ ڪٽي تہ خار مان ڏسي هن ڪتو جواب ٿي ڏنو تہ اسٽيشن وارن ٽانڪين کي پاڻيءَ سان ڀريو ئي ڪونہ اسان ڇا ڪريو. ريلوي ڊپارٽمينٽ ايئر ڪنڊيشنر جا نوان Expansion V/V ئي نٿو ڏئي اسان ڇا ڪريو. هاڻ اهو ٿيندو آهي هڪ ملازم جو جواب ان گراهڪ لاءِ جنهن سان توهان بزنس ٿا ڪريو. اسان جو ريلوي ڊپارٽمينٽ يا پوسٽل ڊپارٽمينٽ يا ڪو ٻيو ڊپارٽمنيٽ عوام سان بزنس تہ ڪري رهيو آهي. سروس Provide ڪرڻ لاءِ هو پئسن تي ٽڪيٽ ٿو وڪٽي ڪا عيسائين جي خيراتي اسپتال تہ نہ پئي هلائي وڃي ۽ جڏهن توهان بزنس پيا ڪريو تہ بزنس مين ۽ ان جي ملازمن لاءِ وڏو باس گراهڪ هوندو آهي. ان کي هر صورت ۾ مطمئن ڪيو ويندو آهي يا معافي ورتي ويندي آهي ۽ نہ چڙٻون ڏنيون ويندون آهن. اسان وٽ هر سرڪاري اداري جو ماٺهو مئنيجر کان صفائي وارو پنگي عوام کي ڏنپ ۽ تڙٻون ڏيڻ ٿو چاهي جڻ هن پنهنجي ڪيسي مان لنگر جي ديگ چاڙهي آهي ۽ اهي ئي ڳالهيون آهن جو سان ائزاي نئشن مار ڪايو وڃون. ۽ اتي ئي فرق صاف ظاهر ٿئي ٿو. اسان جي دهليءَ کان ٻڙودا ويندڙهن گاڏيءَ ۾ پر واري سيڪشن ۾ سپ کان مٿاهين سيٽ تي ستل نولراءِ جي ننڍي پيڻ شيلا ريل جي لنگهندڙ هڪ ملازم کي ٻيهاري چيو: ”پاڻي هن ايئر ڪان کي تہ ڏس، ڪم ئي نہ پيو ڪري ڇا؟“

دراصل آئون ٻڏي رهيو هوس ۽ سڄي زندگي جهازن جي ريفريجريشن ۽ ايئر ڪنڊيشنگ انجنيئرنگ سان واسطو هجڻ ڪري سمجهيم پئي تہ ايئرڪنڊيشن جي ٿڌاڻ صحيح آهي پر تازو ڪجهہ منٽ اڳ اسٽيشن تي ٽرين جي بيهڻ ۽ دروازن جي کل بند ٿيڻ ڪري ڊبي جي ڪولنگ ڪجهہ گهٽ ٿي وئي آهي. ريل جو ملازم ”جي مئڊم“ ڪري ويو. هن ضرور ٿرمو اسٽيٽ کي ٿورو سيٽ ڪيو هوندو جيئن ڪولنگ وڌي پر وڌندي وڌندي بہ ڪجہ وقت ٿو لڳي ۽ ان دوران هن کي وري ڪتي ٿي ڪٽي ۽ اچيو ٿو اسان جي ڊبي مان لنگهي. شيلا وري ڪاوڙمان چيس تہ پاڻي هي ڊبو ٿڌو ٿئي ئي ڪونہ ٿو. مون کي جيتوڻيڪ دل ۾ آيو تہ شيلا کي چوان تہ ڪولنگ صحيح آهي ۽ آهستي آهستي وڌيڪ ٿڌو ٿي رهيو آهي، پر چپ ٿي رهيس. هو مستري بہ بنا ڪنهن رد ڏيڻ جي ”جي مئڊم، جي مئڊم“ چئي پنيان پير ڪيا. Thermostat سان گڏ A.C جا فلٽر وغيره بہ وڃي صاف ڪيا هوندائين جو پوءِ ڪلاڪ ڏيڍ کان پوءِ سڄو ڊبو تمام گهڻو ٿڌو ٿي ويو. ٻيا تہ ٺهيو پر شيلا بہ ٿڌ ڪري هاڻ بلاڪيٽ اندر گهڪي ٿي وئي هئي ۽ هاڻ ڪا اسٽيشن بہ ويجهڙائيءَ ۾ اهڙي نہ هئي جنهن تي اسان جي ريل بيهي ۽ در کلن تہ ٿڌڪار گهٽجي. ويتر ريل هاڻ راجستان جي وارياسين پٽن ۾ هلي رهي جتي ڏينهن جو ريتي تپي گرمي ٿي پيدا ڪري اتي رات جو وڌيڪ ٿڌ ٿي ڪري يعني ٻاهر جو ٽيمپريچر ڪرڻ ڪري اندر ريل جي ڊبي ۾ اجا بہ وڌيڪ ٿڌ ٿي پئي هئي رات جا ٻارهن ٿي چڪا هئا مون پڙهي پڙهي هاڻ سمهڻ ٿي چاهيو پر سوچيم تہ ڀرين ان ايئرڪنڊيشن واري مستري کي ڳولهي چوانس تہ ٿڌڪار گهٽ ڪر نہ تہ قلفي ٿي ويندا سين. کيس ڳولڻ ۾ مون کي دير نہ لڳي. اسان واري بوگي جي آخر ۾ ٻاٿ روم وٽ اسٽول تي ويٺو هو. اتفاق سان ان ئي وقت هڪ ٻيو مسافر بہ هن سان گهٽي ٿڌ جي شڪايت ڪري رهيو هو.

”جي هان وه تو مين ڀي سمجهہ رها هون“ هو چئي رهيو هو ”پر ڇا ڪريان هونءَ جيڪا 31 نمبر واري سيٽ تي جاپاني مهانڊي واري عورت آهي اها دڙڪا ٿي ڏئي.“ يعني هو شيلا لاءِ چئي رهيو هو. اهو ٻڌي مون کي کل آئي ۽ چيومانس تہ پلي ٿڌڪار گهٽاءِ هو پاڻ پئي چوي. دل ۾ سوچيم تہ هن مڪينڪ جي سٺي Observation آهي. واقعي نولراءِ وارن ۾ ڪي ارجن داس، نول پاڻ، ڊاڪٽر لڇمڻ جهڙا جاپاني يا ٿائي اسٽائيل جي گول چهرن وارا آهن تہ ڪي ڀاءُ پيڻ رامچند، ميرا وغيره جهڙا ڊگهي چهري وارا ننڍي ڪنڌ جي ماڻهن جهڙا آهن.

پنهنجي بنو ڪري آئون بہ اڇي سمهي رهيس. منهنجي مٿان واري بئنچ تي پوليس جو رٽائرڊ آفيسر ۽ ان جي مٿان علي ڳڙهہ يونيورسٽيءَ جو پروفيسر ڊاڪٽر سعيد عالم هو. سپ گهري ننڊ ۾ هئا. سامهون واري هيٺين سيٽ تي پنن اڳهاڙو ننڍڙي پوتڙي ۾ هڪ ساڌو فقير درٻءَ ڏي منهن ڪري شام کان پٽل ماريو ويٺو هو تہ هينئر رات جا ٻارهن ٿيڻ وارا هئا. هو نہ ليٽيو ٿي نہ ڪنهن سان ڳالهايو ٿي ۽ نهن ڪجهہ کاڌائين ٿي. هڪ ڊگهي مالها جا ئي ڪڻ چورينڊو رهيو ۽ ڪجهہ پڙهندو رهيو. ان جي مٿين سيٽ تي هتي جي هڪ آئل ڪمپنيءَ جو انجنيئر هو ۽ ان جي مٿين

سيٽ تي جينز ۽ ٽي شرٽ ۾ پنجابي ڇوڪري هئي جنهن کي بڙودا کان بہ اڳيان عربي سمنڊ جي بندرگاهہ واري شهر "سورت" ۾ B.Sc جا فائنل پرچا ڏيڻا هئا. هن ٻڌايو هوءَ پاڻ پنجاب جي آهي پر سندس پيءُ جي سورت ۾ نوڪري هجڻ ڪري پاڻ سورت ۾ پڙهي. هاڻ ويجهڙائيءَ ۾ هن جي پيءُ جي بدلي مٿرا ٿي وئي آهي سو امتحان لاءِ هوءَ سورت وڃي رهي آهي. ڪيس ماءُ پيءُ مٿرا اسٽيشن تي چڙهڻ آيا هئا.

بڙودا کان جيترو اتر ۾ ڏيڍ سؤ ڪلوميٽر پر گانڌي نگر آهي اوترو ئي مفاصلي تي ڏکڻ ۾ سورت آهي. سورت جو بندرگاهہ ڪنهن زمان ۾ ملاڪا بندرگاهہ وانگر بلي بلي هو پر هاڻ اڄ جا وڏا جهاز سورت ۾ ملاڪا جهڙن ننڍن بندرگاهن بدران بمبئي ۽ سنگاپور وڃن ٿا. سورت تاپتي نديءَ جي ڇوڙ وٽ عربي سمنڊ جو بندرگاهہ آهي جيئن ڪٽي چئجي تہ پورٽ قاسم سنڌو نديءَ جي ڇور وٽ عربي سمنڊ جو بندرگاهہ آهي. ٻارهين صديءَ ۾ ايران جي شهر ڪان لڏي آيل زور وسترِ (باهہ جا پوڄاري) انڊيا جي هن شهر سورت ۾ اچي رهيا هئا ۽ انهن جو اولاد ۽ انهن جو اولاد آهستي آهستي فارسي بدران هن صوبي جي زبان گجراتي سکندو ۽ ان کي اپنائيندو ويو. اڄ اهي آتش پرست جيڪي حرف عام ۾ "پارسي" سڏجن ٿا گجراتي ڳالهائين ٿا. سورت کان پوءِ آهستي آهستي بمبئي، ڪراچي ۽ ٻين شهرن ڏي بہ ٽڙي پکڙي ويا ۽ ڪراچيءَ ۾ رهندڙ پارسي جن NED ۽ ماما پارسي اسڪول جهڙا تعليمي ادارا کوليا سنڌي پڻ ڳالهائيندا هئا. اڄ بہ هنن جو مشهور جهازن جو مالڪ ۽ ڪالم نويس ڪاواسجي گجراتيءَ سان گڏ سنڌي بہ ڳالهائي ٿو.

1573ع ۾ سورت جي شهر تي مغل شهنشاهہ اڪبر جو قبضو ٿيو ۽ هن سورت کي واپار وڙي جو بندرگاهہ بنايو. تن ڏينهن ۾ مڪي ۽ مديني ويندڙ هندستان جا حاجي هن بندرگاهہ سورت کان روانا ٿيندا هئا ۽ هوڏانهن ڳاڙهي سمنڊ جي بندرگاهہ جدي ۾ لهڻ بدران ينبوع ۾ لهندا هئا جيڪو مديني جي بلڪل ويجهو آهي. ڏسنديءَ ڏسندي سورت هڪ امير شهر ٿي ويو. 1612ع ۾ انگريزن مغل حاڪمن جي اجازت سان واپار جي ڪوٺي کولي ۽ ان بعد 1616ع ۾ ڊچن (هالينڊ جي رهاڪن) ۽ پوءِ 1664ع ۾ فرينچن هن شهر ۽ بندرگاهہ ۾ پنهنجيون واپاري بينڪون کوليون. اناج جي منڊين کان علاوه هي شهر هيرن (Diamonds) کان بہ مشهور آهي. اڄ کان ڏهہ ٻارهن سال اڳ هن شهر ۾ ڪوئن جي پليگ (Pneumonic) بيماري پکڙجڻ ڪري دنيا جي خبرن ۾ نمايان رهيو. فيڪٽرين ۽ گاڏين جي گوڙ شور، دونهين، مٽي ڇيڻ ۽ فيڪٽرين مان نڪرندڙ زهريلي ڪيميڪل ڪري هن شهر جي آلودگي (Pollution) کان هر هڪ واقف آهي گهٽ تہ احمد آباد بہ نہ آهي. پر بقول B.Sc جو امتحان ڏيندڙ مٿين پنجابي ڇوڪريءَ جي:

If Ahmedabad is bad in noise and pollution then Surat is horrific.

گاڏي راجستان صوبي جون منزلون ماري رهي هئي. راجستان هونءَ ڪٽي رڻ پٽ ۽ واريا سو صوبو آهي پر جيپور، جوڌ پور، پلورا، اجمير، بيڪانير، جيسلمير جهڙن تاريخي شهرن کان مشهور آهي. اسان جي سنڌ جا اوير وارا سڀ ضلعا راجستان سان مليا پيا آهن. گهوٽڪي، سکر ۽ خيرپور ضلعا راجستان جي جيسلمير سان ۽ سانگهڙ، عمر ڪوٽ وري بارمر سان اڄ کان هڪ سؤ سال کن اڳ جڏهن شناختي ڪارڊن ۽ پاسپورٽن جا چڪر نہ هئا تہ سنڌ جا ماڻهو هوڏانهن بلوچستان ۽ ايران ڏي تہ هيڏانهن انڊيا جي راجستان ۽ گجرات صوبن ڏي پيئي آيا ويا. تڏهن تہ شاهہ لطيف بہ پنهنجن شعرن ۾ هن پاسي جو ذڪر ڪيو آهي. شاهہ جي مشهور شعر "سائين! سدائين" واري ۾ شروع جون سٽون آهن تہ:

"ڪي دهليءَ ڪي دکن، ڪي گڙن مٿي گرنار،
ڪنهين جنبي جيسلمير تان، ڏنا بيڪانير بڪار،
ڪنهن پچ پچائيو ڪنهن ڍٽ مٿي ڍار،
ڪنهن اچي امر ڪوٽ تان، وسايا ولهار،
سائينم! سدائين ڪرين، مٿي سنڌ سڪار،
دوست! مٺا دلدرا! عالم سڀ آباد ڪرين."

آئون پنهنجي بستر (سيٽ) جي مٿين بٽي وسائي سمهي رهيس. تقريبا سڀ ننڊ ۾ هئا سواءِ ڪنهن هڪ ٻن جي. جيڪي واش روم ڏي اچي وڃي رهيا هئا يا شايد ڪنهن ايندڙ اسٽيشن تي هو لهڻ جي تياري ڪري رهيا هئا. فقط پوتڙي ۾ ويٺل ساڌو انهيءَ پوزيشن ۾ ويٺو رهيو جنهن ۾ اسان کي هن ايندي وقت ڏٺو هو. ٿي سگهي ٿو ويٺي ويٺي ننڊ ڪري رهيو هجي يا جاڳي رهيو هجي. سندس پٺ اسان ڏي هئي، مون کي ڪنهن وقت اک لڳي وئي، جڏهن ننڊ مان اٿيس تہ اڄو صبح ٿي ويو هو. رٽائرڊ پوليس آفيسر انڊيا جو هفتيوار رسالو The Week پڙهي رهيو هو. ڏٻي ۾ موجود باقي

مسافرن مان ڪي اڃا سنا پيا هئا ته ڪي اٺڻ جي تياري ڪري رهيا هئا. ڊائننگ ڪار جا بيرا ”گرم چانهه. گرم چانهه“ جا هوڪا ڏيئي رهيا هئا ۽ ساڳي وقت نيرن جا آرڊر پڻ وٺي رهيا هئا.

”ڪٿي پهتا آهيون؟“ مون پوليس آفيسر کان پڇيو.

”بس هاڻ گجرات صوبي ۾ گهڙي چڪا آهيون. ٿوري دير اڳ داهود ريلوي اسٽيشن ڇڏي اٿئون جيڪا هن ريلوي لائين تي گجرات جي پهرين اسٽيشن آهي.“

پوليس آفيسر ٻڌايو.

”۽ هاڻ ڪهڙي ريلوي اسٽيشن ايندي؟“ مون پڇيو.

”هاڻ يڪو ڪلاڪ ڏيڍ بعد گوڌرا (Godhra) تي هلي بيهندي.“

مون دريءَ مان ٻاهر ڏٺو. سرسبز ٻنيون ۽ ڳوٺن جا گهر ۽ مندرن مسجدن جا منارا نظر اچي رهيا هئا. ڪيڏي هڪجهڙائي آهي هن پاسي ۾ ۽ ملاڪا ۾. گهرن ۽ مندرن جو اهوئي اسٽائيل لڳي رهيو آهي جيڪو ملاڪا شهر مان وهندڙ ملاڪا نديءَ جي ڪناري وارن گهرن جو آهي. ملئي ماڻهن جي ديس ملايا (ملائيشيا) ۾ هي هن تر گجرات جي رهاڪن جا گهر آهن جيڪي ٻه ٽي صديون اڳ هتان گجرات کان لڏي ملاڪا وڃي رهيا هئا جن مڪاني راجائن کي خبردار ڪيو هو ته يورپ کان ايندڙ پورچو گالي جهازين کان بچي رهجو نه ته اهو حشر ٿيندائو جيڪو انڊيا سان انگريزن ڪيو. گجراتين جون اهي نصيحتون ۽ چتاءُ ٻڌي ملئي حاڪم خبردار ٿي ويا ۽ ڪنهن حد تائين هو پورچو گالين کي ڀڄائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا هئا پر پوءِ جڏهن هنن پورچو گال ۽ سندن انڊين ڪالوني گوا کان وڌو سپاهه وٺي اچي ملاڪا تي قبضو ڪيو ته پهرين هنن گجراتين جي محلن کي ٻاهيون ڏنيون. هاڻ جيڪي ملاڪا ۾ گجراتين جا گهر آهن اهي گذريل صديءَ جي شروعات جا ٺهيل آهن. بهرحال گجراتين جي ملاڪا وارن انهن گهرن جو آرڪيٽيڪيٽ بلڪل هن پاسي جو آهي. ملاڪا ۾ انهن جا گهر ته ڇا پر ٺنگري جهڙيون جهونيون مسجدون به گجرات جي مندرن سان گهڻو ملن ٿيون.

آئون ريل گاڏي جي ڊائننگ ڪار وارن کي ڦڪي چانهه سان نيرڻ آڻڻ جو آرڊر ڏيئي ڪجهه ٽنگ ڊگهي ڪرڻ لاءِ ته ڪجهه پنهنجي ۽ پر واري دٻي (بوگي) ۾ ويٺلن جو جائزو وٺڻ لاءِ اٿيس. پر واري سيڪشن جي انن ٻئچن. يعني انن مسافرن ۾ شيلا ۽ سندس ڌيءَ کان علاوه نولراءِ جي پڦي بختاور جي ڌيءَ وينجهار ۽ ان جي ڌيءَ ڪرن ۽ بيا هئا. نولراءِ وارن کي ٽي پڦيون هيون يعني ڊپٽي ڪمشنر نارائڻ داس اوڏ کي ٽي ڀيڻون بختاور، سدوري ۽ سگران هيون. بختاور جي هن ڌي وينجهار جي شادي امر لعل اوڏ سان ٿي ۽ ان جي بدلي ۾ امر لعل جي ڀيڻ مارئيءَ جي شادي نارائڻ داس جي ٻي نمبر پٽ حشمت راءِ سان ٿي. وينجهار ۽ سندس ڌيءَ ڪرن جيڪا اڄڪلهه سنڌ يونيورسٽي مان باٽني ۾ M.Sc ڪري رهي آهي. سان گڏ سندس پڦي مارئي به هئي هي پونڙيءَ مان ڪجهه ڪيڏي ڪائي رهيا هئا. منهنجي اتان گذرڻ تي اها منهنجي اڳيان ڪيائون ته آئون به کٽان. هٿ جي ترڻءَ کان ڪجهه نيدا گول بسڪيٽ هئا.

”ڇا آهي؟“ مون پڇيو.

”موڪلائڻ وقت دهليءَ جي ريلوي اسٽيشن تي شيلا جي مڙس ڊولڻ جا مائٽ ڏئي ويا. ڪوڪيون آهن.“

شيلا جو مڙس ڊولڻ اوڏ ڪنڊياري جي لاڪو مل اوڏ جو پٽ آهي. هي سڄي زندگي ڪنڊياري ۾ رهيا ۽ ٻارن کي ٻه اتي ئي پڙهاياڻون. وڏو پٽ ڪشور انجنيئر آهي. ٻيو پٽ شام ڪمار ايم ڪام آهي ۽ پوءِ ٻن ڌيئرن مان وڏي ريڪا ڪماري MBA ۽ ننڍي برکا انٽر پئي ڪري جيڪا هن وقت پنهنجي ماءُ سان پنهنجن مامن جي پٽن جي شاديءَ لاءِ انڊيا آئي آهي ۽ هاڻ اسان سان گڏ بڙودا هلي رهي آهي. شيلان وارا هينئر مهينو ٻه ٿيندا ته ڪنڊيارو ڇڏي حيدرآباد ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي اٿن. آئون پهرين به لکي چڪو آهيان ته اوڏن جي شادي بدي ۾ ٿئي ٿي سو شري نارائڻ داس اوڏ پنهنجي هيءَ سڀ کان ننڍي ڌيءَ شيلان ڪنڊياري جي لاڪو مل اوڏ جي پٽ کي سنگ ۾ ڏيئي ڪانئس سندس ڌيءَ گلان پنهنجي انجنيئر پٽ مير چند لاءِ ورتي. مير چند نارائڻ داس اوڏ جي ننڍي زال نانڪيءَ مان سرڳواسي ڪرشن ۽ نولراءِ بعد ٽيون ٻار آهي.

مون اها بسڪيٽ جهڙي ڳالهڙي ۽ سوڪ ماني ڪائي ڏٺي جيڪا خستہ. مني ۽ لذيذ هئي.

”واه جي آهي. هي ته توهان جي ماءُ نانڪي يا شايد رامچند وارن جي ماءُ سوناري ناهيندي هئي. نول وارا موڪلن بعد هميشه ڪاليج ڪٽي ايندا هئا. خاص ڪري هوليءَ بعد. هڪ دفعو پيتارو ڪاليج طرفان اسڪائوٽنگ ڪئمپ لاءِ ڪوئٽيا ويا هئاسين ته ارجن داس ڊبو پري ڪٽي هليو هو ۽ ان ٽنبوءَ ۾ رهندڙ سيني کي ڪارائيندو هو.

مون به ٻيون مانيون ڪنيون. هڪ پنهنجي لاءِ هڪ پر واري سيڪشن ۾ وينل پروفيسر بسنت لاءِ. آئون بسنت وارن سان ٿوري دير ويهي خبرون ڪرڻ لڳس ته اتي بيري اچي سڏيو ته هو منهنجي نيرن ۽ گرم گرم چانهه منهنجي سيٽ تي رکي آيو آهي. بسنت مون کي اجا ويهڻ لاءِ چيو.

”بسنت هاڻ بڙودا ۾ ئي ڪچهري ڪنداسين. اسان مستري ماڻهن ۽ اديبن لاءِ چانهه کان وڌيڪ ڪو ٻيو دوست يا مائٽ آهي ئي ڪونه.“ ۽ آئون سڌو اچي چانهه تي ويٺس. نيرن ۾ آيل ڊبل روٽي ۽ بيضو به پوءِ کاڌم. هونءَ به هٿ جيڏيون ڪوڪيون (منيون مانيون) کائي ويٺو هوس.

”آپ گجرات سي تو رجاستان گهومتي.“ آئل ڪمپنيءَ ۾ ڪم ڪندڙ اميت ڪانڊيلوال مون ليڪ هجڻ جي ڪري صلاح ڏني. هن صحيح ڳالهه ڪئي جنهن سان آئون سهمت هوس پر ڪيس ٻڌايم ته گجرات اسان سنڌي ماڻهن لاءِ اهم حيثيت رکي ٿو جو اسان جي سنڌ ۽ گجرات ڄڻ هڪ ٻئي جا حصا آهن. زبان ۽ ڪلچر، ريتون ۽ رسمون ڪافي ملن ٿيون. وڏي ڳالهه ته اسان جي شاعر شاهه لطيف هن صوبي جي راجائن، راڻين ۽ ڌرتي ۽ ان جي ماڻهن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ آڻي اسان سان انهن جو ايڏو تعارف ڪرايو آهي جو توهان جي ٽوئرسٽ ڊپارٽمينٽ به نه ڪرايو هجي ۽ ٻي ڳالهه ته اسان هندستان جا ٻيا صوبا ڇڏي هتي گجرات ۾ پنهنجي دوست نولراءِ اوڊ جي پٽ مڪيش پرٽائڻ لاءِ آيا آهيون.

آئون هن آئل ڪمپنيءَ جي نوجوان آفيسر کي شاهه لطيف بابت ٻڌائي پوءِ سوچڻ لڳس ته واقعي صحيح چيم يا في الحال ٺلهي لئه رکي ويس. پر پوءِ يڪدم ڌيان ۾ آيو ته واقعي خوبصورت ڪوئرو هن گجرات جي ته هئي. سندس پيءُ رانو ڪنگهار ڪڇ ڏيهه ۾ لڪپت جوئي ته چت ڏٺي هو.

چنيسر سين چاڳ، متان ڪا منڊ ڪري،

جان مون پوءِ پروڙيو ته هي نه ماڻي ماڳ،

ڏمريو ڍاڳ، سگهو ڏئي سهاڳڻين.

۽ هي ٻيجل ۽ انيرا وغيره پڻ هن گجرات جا ئي ته هئا ۽ هن صوبي جي شهر جهونا ڳڙهه جو راءِ ڏياچ راجا هو.

جاجڪ جهونا ڳڙهه ۾ ڪو عطائي آيو

تنهن ڪامل ڪڍي ڪينرو ويهي وڄايو،

شهر سڄو ئي سر سين، تَندن تپايو

دايون دَرِ مانديون ٿيون، باين ٻاڏايو

چارڻ تي چايو ته ماري آهي مڱڻو.

اڄ به هي سياسي بارڊر نه هجن ته اسان سنڌين لاءِ ته راجستان وانگر ئي گجرات ويجهو آهي. لاهور ۽ ڪوئيٽيا به پالنپور ۽ گرنار کان پري ٿيا.

گل چنو گرنار جو پنڊ ٿيون پٽين،

سهسين سورٺ جهڙيون، اپيون اوسارين،

چوٽا چارڻ هٿ ۾، سر سينگاريو ڏين،

ناريون ناد ڪرين، ”راجا رات رَمگيو“

گجرات جي حوالي سان شاهه جي شعرن جي وڌيڪ خبر مرحوم عبدالرحمان نقاش ئي ٻڌائي سگهيو ٿي يا هن وقت سوجهرو رسالي جي چيف ايڊيٽر صاحبا ج.ع. منگهاڻي.

هونءَ ته انڊيا جو هر صوبو ڏسڻ وٽان آهي ۽ هر صوبي ۾ ڪيترين ئي تاريخي شين آهن ۽ انڊيا جي حڪومت به غير ملڪين جو ڌيان ڇڪڻ لاءِ هر صوبي ۾ رهائش، سواري، کاڌي پيتي توڙي Law & Order جو تمام سٺو بندوبست ڪيو آهي ۽ هندستان جي جنهن تنهن وڏي شهر توڙي ڳوٺن ۾ يورپي، آمريڪن توڙي عرب ۽ ايشيائي گهمندا ڦرندا نظر اچن ٿا. پر ٻين صوبن جي مقابلي ۾ گجرات صوبي ۾ ڌاريان ٽوئرسٽ گهٽ اچن ٿا ۽ اهائي ڳالهه اسان سان هن ٽرين ۾ سفر ڪندڙ آئل ڪمپنيءَ جي آفيسر مسٽر اميت ڪئي. بهرحال هن صوبي (گجرات) جي پنهنجي خاص اهميت آهي ۽ انڊيا جو مهاراشترا بعد، سڀ کان گهڻو Industralized صوبو آهي. گانڌي نگر هن صوبي جي گاديءَ جو هنڌ آهي جيڪو اسلام آباد وانگر نئون ۽ پلاننگ تي ٺهيل هڪ ماڊرن شهر آهي. هن صوبي جو مشهور ترين شهر احمد آباد جيڪو هن کان اڳ گاديءَ وارو شهر هو گانڌي نگر جي پر ۾ ئي آهي ۽ اڄ به ان جي اهميت هڪ ڪمرشل سينٽر جي آهي جيئن ڪراچيءَ جي آهي. گجرات انڊيا کي به وڏا ليڊر ڏنا جن هندستان جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪئي.. مهاتما گانڌي ۽ ولڀ ڀائي پٽيل. هونءَ جيتوڻيڪ ڄم جي جاءِ تي Dispute آهي پر اها حقيقت آهي ته باباءِ پاڪستان قائد اعظم محمد علي جناح جي مادري زبان به گجراتي هئي. گجراتين جي آرٽ ۽ سائنس جي دنيا ۾ به وڏي Contribution آهي

۽ انڊيا کي وڪرم سارا ڀائي جھڙا Space پروگرام جا سائنسدان ڏنا. جيتوڻيڪ توھان کي گھٽي ڀاڳي گجراتي بزنس ۾ ملندا ۽ ھنن جي نس نس ۾ Entrepreneurial اسپرٽ آھي.

راجپوتن جي ھڪ شاخ سولنڪي گجرات تي 960ع کان وٺي 1243ع تائين حڪومت ڪندي رھي. سامونڊي واپار وڙي جي خيال کان گجرات انڊيا جو اھم مرڪز سمجھيو ويو ٿي ۽ ان وقت جو گاديءَ جو ھنڌ انھيلوار (Anhilwara) جيڪو پٽان بہ سڏجي ٿو انڊيا جي وڏن شھر مان ھڪ ھو. 1243ع کان 1292ع گجرات تي مختلف سردار ۽ گھراڻا حڪومت ڪندا رھيا تان جو 1297ع ڌاري دھليءَ جي سلطان علاؤالدين انھليوارا جي تباھي اچي ڪئي ۽ گجرات کي پنھنجي دھلي سلطنت سان ملائي ڇڏيو. ان بعد چوڏھين صديءَ جو آخر ڌاري جڏھن تيمور دھلي تي حملا ڪري سلطانن جي حڪومت کي ڪمزور ڪري رکيو تہ گجرات جي مسلمان گورنر ظفر خان مظفر گجرات مٿان پنھنجي حڪومت جو اعلان ڪيون ۽ سندس پٽ سلطان احمد شاھہ (جنھن 1411ع کان 1442ع تائين حڪومت ڪئي) گجرات جي گاديءَ وارو ھنڌ پنھنجي نالي سان احمد آباد مقرر ڪيو. سلطانن جي گجرات تي 1576ع تائين حڪومت جاري رھي پوءِ مغل شنھشاھہ اڪبر گجرات فتح ڪري پنھنجي سلطنت سان ملائي ڇڏيو. گجرات 8 ھين صديءَ تائين مغلن جي حڪومت جو ٿي صوبو رھيو ان بعد اھا مرھٽن جي حوالي ٿي وئي.

يورپين ۾ پورچو گالي پھريان ھئا جيڪي گجرات ۾ آيا ۽ گجرات صوبي جي سامونڊي ڪناري تي مختلف بينڪون (Enclaves) ناھيون جن ۾ دامان، ديو (Diu)، دادرا ۽ ننگر حويلي پڻ آھي. ان بعد ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ وارن (جيڪي انگريز ھئا ۽ انگلينڊ کان آيا ھئا) 1641ع ۾ گجرات جي شھر سورت ۾ فيڪٽري قائم ڪئي جيڪو ھنن (انگريزن) جو انڊيا ۾ پھريون Base ھو ۽ انھن ڏينھن ۾ سورت اڄ جو سنگاپور ۽ دبئي ٿيندو پئي ويو پر پوءِ 1668ع ۾ انگريزن جيئن ئي پورچو گالين کان ممبئي (بمبئي) حاصل ئي تہ پوءِ سورت ۽ اوسي پاسي جي ٻين شھرن جو شان شوڪت ممبئي کي ئي نصيب ٿيندو رھيو ۽ اڄ گجرات، مھاراشترا، تامل ناڊو پاسي ۾ سڀ وڏو صوبو آھي.

گجرات تي انگريزن جي حڪومت دوران ڪيترن ئي مڪاني حاڪمن انگريزن سان ظاھر ظھور لڪ چپ ۾ معاھدا ڪري پنھنجيون ننڍيون ننڍيون سلطنتون قائم رکيون جن جي بدلي ۾ ھو انگريزن کي مقرر ڪيل مال پاڻ پھچائيندا رھيا. انھن تي حاڪمن ۾ بڙودا (جيڪو ودودارا Vadodara بہ سڏجي ٿو) جو مرھٽو حاڪم گئيڪواڊ (Gaekwads) ھو. سڄي گجرات کي بعد ۾ سياسي طرح بمبئي پريزنڊنسي سان ملايو ويو تہ بہ بڙودا رياست کي الڳ رکيو ويو. جنھن جو انڊيا جي گورنر جنرل سان Direct واسطو رھيو ٿي. 1818ع کان 1947ع تائين انگريزن جي دور ۾ گجرات صوبي ۾ جھونا ڳڙھہ، ڪاٺياواڙ جھڙيون ڪئين ڊزن ننڍيون وڏيون نوابي رياستون (Princely States) ھيون جن کي انگريزن آزادي ڏئي ڇڏي ھئي تہ انھن جا حاڪم پيا موج مزا ڪن ۽ انگريزن کي بہ گھر ويٺي عيش ڪرائين ۽ سلامي ڀرين. انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ بعد انڊيا حڪومت سگھو ئي انھن شھزادن کي Line حاضر ڪري ڇڏيو جيڪي اڄ ڏينھن تائين انگريزن کي ياد ڪندا رھن ٿا. انگريز بہ ھڪ طرف ھنن رياستي نوابن کي شراب، ڪباب ۽ شباب جي کلي آزادي ڏيئي ڇڏي تہ ٻئي طرف پنھنجا چاڙتا ۽ جاسوس رکي ھنن جي نڙڪو عيش عشرتن ۽ Fantasies جون ڳالھيون نوٽ ڪري، ثبوت سوگھا ڪري ڪين دل وٽان بليڪ ميل ڪيو ۽ قريو لٽيو ۽ اڄ تائين انھن شھزادن ۽ حاڪمن جي ڪھاڻين جا ڪتاب ڇپبا رھن ٿا. افسوس اھو آھي تہ اڄ بہ اسان جي ملڪن ۾ ان قسم جون اٽڪلون ھلنديون رھن ٿيون ۽ اسان جا ڪيترا نمائندا، وزير ظاھري طرح تہ قوم جي خدمت ڪرڻ جون ھاميون ڀريندا رھن ٿا پر پنھنجين عياشين ۽ ڪڌن ڪرتوتن ڪري پاڻ کان مٿين حاڪمن وٽ وڪاميا پيا آھن. ھنن جي ڳچيءَ ۾ رسو اھڙو سوگھو آھي جو مجال آھي پنھنجي حاڪم جي نافرماني ڪري ڏيکارين. اڳ زماني ۾ تہ رڳو اکين ڏٺا شاھد ھئا ھاڻ تہ آواز بہ ٽيپ آھن تہ ڪڌا ڪرتوت بہ فلمايل آھن.

گاڏيءَ جي رفتار گھٽجڻ لڳي آھي معنيٰ ھاڻ ڪنھن اسٽيشن اچڻ جا آثار آھن. اسان بہ اچي چڙھيا آھيون جاڻ تہ منزل واري شھر بڙودا ۾ پھتاسين ڪو ڪنواريتن کي اطلاع ڪري تہ گھوٽ صاحب پھچڻ وارو آھي. ھيءَ بہ اھا ڳالھہ ٿي تہ "ڪنول پاڙون پاتال ۾ پونئر پري آڪاش" ڪٿي ڪنڊياري ڳوٺ جي رئيس نارائڻ داس جو پوٽو مڪيش ۽ ڪٿي گجرات صوبي جي شھر بڙودا جي ڪنوار شرمي. بہ ٽي سال اڳ تہ ٻنھي جي مائٽن کي خواب خيال ۾ بہ نہ ھوندو تہ سندن ٻار لنڊن جي ھڪ ڪاليج ۾ وچي پڙھندا جتي ھنن جو پيار ٿيندو ۽ اتي ئي شادي رچائڻ بدران مڱڻو ڪراچيءَ ۾ ۽ شادي بڙودا ۾ ڪندا جتي ڊپٽي ڪمشنر شري نارائڻ داس جي اولاد پٽن، ڌيئرن، پوٽاڻ ڏھٽاڻ جي سڀ کان وڏي گڏجاڻي ٿيندي. اڄ ڏينھن تائين ھنن اوڏن جي شادين ۾ ھڪ ئي وقت ايترا ڀاءُ ڀيڻون نہ مليا ھوندا. ھي بہ چا ڪن ڪو ڪنھن شھر ۾ تہ ڪو ڪنھن ملڪ ۾. ڪنھن جي اھڙي نوڪري جو سولائيءَ سان موڪل ڪريو وڃي ڪنھن کي وري ايڪس پاڪستان Leave لاءِ Ppply ڪرڻو پوي. ڪو ڪنھن يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر تہ ڪو ڪنھن اسپتال ۾ ڊاڪٽر يا سرجن. ڪو پاڻيءَ جي جھاز جو ڪئپٽن تہ ڪو ھوائي جھاز جو پائيليٽ بھرحال ھن

شاديءَ ۾ بہ سڀ گڏ نہ ٿي سگھيا پر تڏھن بہ ڪافي اوڏ پائر پيٽون ۽ انھن جو اولاد اچي گڏ ٿيو آھي. ۽ انھن مڙني ۾ فقط آئون ئي ھڪ Non_Oad پيو ھلان. ھلڻ لاءِ تہ ڪيپٽن بشير وسطڙو فيڊرل سيڪريٽري ممتاز شيخ، سکر جو عاشق حسين شاھہ اقبال جماڻي، شريف بلوچ ۽ ٻيا ڪيترا پيٽارو جا دوست ۽ نولراءِ جاسي ايس پي ڪيلگ تيار ٿيا پر پوءِ آخر تائين ڪم ڪارين ڪري يا موڪلون نہ ملڻ ڪري ھڪ ھڪ ٿي گروپ مان نڪرندو ويو. رھجي ويس آئون. پر چڱو جو منھنجو داٽو پاٽي لڪيل ھو. انڊيا ڏسڻ جو مون کي بہ وڏو تجسس ھو. گڏ رھڻ ڪري ننڍي ٿھي جي اوڏن جا نالا پڻ ياد ٿي ويا آھن لڳي ٿو تہ مھينو بہ وڌيڪ سفر ٿئي ھا تہ اوڏڪي زبان جو بہ ذرو پرزو سمجھہ ۾ اچي وڃي ھا جيڪا ڍڪي آھي يا سولي پر ميوزيڪل ضرور آھي. منجھس تامل ۽ پشتو وارو گوڙ گڙڪو رعد رڙڪو ناھي.

”سائين چانھہ لاءِ ھيٺ نہ لھبو؟“ منھنجي اڳيان لنگھندي دودي ۽ راڻي چيو:

”ڪھڙي اسٽيشن آھي؟“ مون پڇيو.

”اھا خبر ئي ڪانھي.“ دودي وراڻيو. گاڏي ان ئي وقت اسٽاپ ۾ آئي ۽ اسٽيشن جو نالي وارو ھڪڙو بورڊ مون واري دريءَ جا ٻاھران بہ ھو. مون نالو پڙھيو انگريزيءَ ۾ Godhra لڪيل ھو. ٻي زبان ضرور گجراتي ۽ ٿي ھندي ئي ھوندي. اسٽيشن تي فوٽو ڪيڊرائي چانھہ پي اچي وينس تہ پوليس جي رٽائرڊ آفيسر چيو تہ اھا يادگار تصوير رھندي.

”ڪيئن؟“ مون پڇيو.

”چو تہ ھيءَ اھا بدنام جاءِ گوڌرا اسٽيشن آھي جتان ٿي سال اڳ 2002ع ۾ ھندو مسلم فساد Originate ٿيا ھئا ۽ ھڪ طرف ھزارين جانيون تباھہ ٿي ويون تہ ٻئي طرف دنيا ۾ انڊيا جي حڪومت جي سخت بدنامي ٿي ھئي تہ اھو ملڪ جيڪو جمھوريت ۽ ھر مذھب سان سھپ جو Claim ٿو ڪري ان ۾ ھن قسم جا جھيڙا مذھب جي نالي ۾ ٿي رھيا آھن.“

”ھاڻ مون کي ياد آيو ڪيترن ڏينھن تائين انھن ھنگامن جون خبرون ٽي وي ۽ اخبارن ۾ ايندي رھيون. حقيقت ۾ ڇا ٿيو ھو؟“ مون ھن رٽائرڊ پوليس آفيسر کان پڇيو.

”ظاھري طرح تہ ھيئن ٿيو ھو جو جيئن سبرمتي ايڪسپريس ٽرين ھتي گوڌرا ۾ پھتي تہ ان تي حملو ڪيو ويو.“ ھن رٽائرڊ پوليس آفيسر جيڪو ھندو ھو ٻڌايو ”گاڏيءَ کي باھہ ڏني وئي ۽ سٺ کن ماڻھو مري ويا جيڪي گھڻو ڪري ھندو ھئا. ان بعد ھندن ھن سڄي شھر ۾ ٻاري ڏني ۽ ٻن ٽن ڏينھن کان پوءِ جڏھن ٺاپر ٿي تہ خبر پئي تہ مسلمانن جا چار پنج ھزار ماڻھو قتل ٿي ويا. ان بعد حقيقت معلوم ڪرڻ لاءِ ھڪ ڪميٽي ٺاھي وئي جنھن ۾ سماج وادي جو ايم پي راج ببر (مشھور ايڪٽر(ايم پي شبان اعظمي (فلم ايڪٽرس) ۽ انڊيا جي مشھور اخبار راشٽريہ سحارا جو ايڊيٽر عزيز برني آھي. آخر ۾ خبر پئي تہ ان ۾ شروع جي چرچ اسان جي ھندن جي ھئي. آيوڌا کان ھڪ غنڊن جو ٽولو جنھن ۾ پاڻ کي رام سيوڪ ٿي سڏايو سڄي واٽ ٽرين ۾ توڙي ريلوي اسٽيشن تي گوڙ گھمسان ڪندو آيو. ھنن ھر اسٽيشن تي ڪاڌي پيتي جي دڪانن تان شيون وٺي پئسا ڏيڻ بدران ھنن جا ٺانو ٿپا ٿي پيچي ڇڏيا. ھنن مسلمانن ۽ انھن جي پاڪ جاين جي خلاف نعرا ۽ غلط لفظ ٿي چيا ۽ ريل گاڏيءَ ۾ چڙھيل مسافرن کي بہ ھيسائيندا ۽ ڊيڄاريندا ھليا. جن مسلمانن عورتن کي نقاب ھو انھن جو اھو لھرائي ڇڏيائون. ھڪ فيمليءَ احتجاج ڪيو تہ ان کي زوريءَ گاڏيءَ مان لھرائي ڇڏيائون. پوءِ ھنن اھي ساڳيا ڪم ھتي گوڌرا جي ريلوي اسٽيشن تي ڪيا. ھڪ پير مرد مسلمان دڪان واري پئسا نہ ملڻ تي احتجاج ڪيو تہ ھن کي ٻي درديءَ سان مارڻ لڳا. ھن وٽ بيٺل سورھن سالن جي ڌيءَ ڪين پنھنجي پيءُ کي نہ مارڻ لاءِ ايلاز منٿون ڪيون تہ ماڳھين ھن کي زوريءَ ڪٽي گاڏي ۾ بند ڪري ڇڏيائون. گاڏي ھلڻ تائين پير مرد پنھنجي ڌيءَ کي ڇڏڻ لاءِ ڊبي کي ڌڪ ھڻندو رھيو پر اندران ڪنھن بہ در نہ کوليو ۽ پوءِ چون ٿا تہ ڪجھہ غيرتمند نوجوان آخري ڊبي ۾ چڙھي پيا ۽ ريل گاڏي ڪلوميٽر ڪن اڳتي ھلڻ بعد جتي مسلمانن جي وڏي بستي آھي اتي ٽرين کي بيھاري ھنن سان جھيڙو ڪيائون. اوسي پاسي جا ٻيا مسلمان بہ اچي گڏ ٿيا ۽ ھڪ ٻئي تي پٿراءُ ٿيندو رھيو. خبر پئي تہ ھنن رام سيوڪن جو ڊبو اڳھين پٿرن سان پريو پيو ھو ۽ رستي تي بہ ھو پٿر بازي ڪندا آيا ھئا. ايتري ۾ ڪنھن ھڪ پراڻي سوڙھہ کي باھہ ڏيئي ريل گاڏيءَ جي ھينان ڇڏي ۽ پنيٺ مچي ويا جو ريل جي ھڪ ٻن ڊبن ۾ گاسليٽ جا دٻا ۽ پارڻ جي گيس جا سلينڊر ھئا جن جي ڦاٽڻ تي باھہ وکوڙي وئي ۽ ان ۾ ڪيترائي ماڻھو سڙي راک ٿي ويا. ان بعد ھندو مسلمانن جو قتل عام ڪندا رھيا. BJP (ڀارتيا جنتا پارٽي) وارن جي حڪومت ھئي جيڪي ھن واقعي کي As Usual پاڪستان سان ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪندا رھيا تہ ان ۾ پاڪستانين جو ڳجھو ھٿ آھي. بھرحال ھن پرسڪون ڏرتيءَ تي ھيءَ ھڪ افسوسناڪ Tragedy ھئي جنھن ڪيترن صحيح سوچ رکندڙ ھندن جو ڪنڌ جھڪائي ڇڏيو ۽ اسان جو ملڪ دنيا جي نظرن ۾ بدنام

ٿيو. هندو مسلمانن جي پيار محبت جي وچ ۾ چند شيطان قسم جي انسانن جو هي هڪ وڏو ڪاٽ هو جنهن سان پيدا ٿيل نفرتون گهٽ ٿينديون ٿينديون وڏو عرصو لڳندو.

بقول ان وقت گوڌرا جي پوليسس سپرنٽينڊنٽ نانواتيءَ جي:

"The Provocation was there and the reaction was strong. But no one had imagined all this would turn into such a big tragedy".

اسان جي ريل گاڏي (پشچم ايڪسپريس) هتي گوڌرا ۾ چڱي دير بيهي ان بعد اسان جي آخري منزل بڙودا ڏي هلڻ لڳي. پروفيسر بسنت اوڙ جيڪو پهرين بہ انڊيا اچي چڪو آهي تنهن گوڌرا کان چند ميل اڳيان جبل ڏي اشارو ڪري ٻڌايو تہ اهي پاوا ڳڙهہ جو ٽڪريون (Pavagarh Hills) سڏجن ٿيون. انهن جي قدمن ۾ هندن جو هڪ تمام مشهور مندر آهي جيڪ ڪالي ديويءَ جو مندر سڏجي ٿو.

گوڌرا ۽ هن کان اڳ آيل اسٽيشن داهود (Dahod) جاڙا شهر سڏجن ٿا. مغل بادشاهہ اورنگزيب هن شهر داهو ۾ ڄائو هو.

هونءَ هي صوبو گجرات واپار وڙي، انڊسٽري ۽ پراڻن مندرن کان مشهور چيو وڃي ٿو. ان ۾ حقيقت ئي هوندي جو هن صوبي ۾ پالنپور (نوابن جي پراڻي رياست جنهن ۾ بلرام مهاديو مندر ۽ ٻيا هندن جا مندر آهن)، پاٽان (جيڪو جين ڌرم جي مندرن سان ڀريو پيو آهي) موڌيرا (جيڪو سورج مندر ۽ ٻين هندو ۽ جين ڌرم جي مندرن کان مشهور آهي)، راجڪوٽ، جهونا ڳڙهہ ۽ ڄام نگر جهڙا ڪيترائي شهر مندرن کان مشهور آهن. تاريخ جو مشهور مندر سومنات بہ هن ئي صوبي گجرات ۾ آهي. سومنات مندر کان نہ فقط انڊيا جو ٻچو ٻچو واقف آهي اسلام جي ناليءِ ۾ ٿهيل اسان جي ملڪ جو ٻچو ٻچو پڻ. انڊيا وارا ان ڪري جو سومنات مندر ننڍي کنڊ جو تمام مشهور، جهونو ۽ امير ترين مندر آهي (يا گهٽ ۾ گهٽ رهيو آهي) ۽ اسان جي ملڪ جا ان ڪري جو ان تي حملو ڪندڙ افغان محمود غزنوي ڪي جيڪو ظاهر آهي...... جين ۽ ٻين ڌرمن سان واسطو رکندڙ ننڍي کنڊ جي ماڻهن لاءِ هڪ ڦورو ۽ ڌاڙيل ئي ٿيو جو هنن جي عبادت گهرن کي تباهہ ڪري مال ملڪيت ڪٽي ويو پر اسان جي تاريخدانن اسان جي لاءِ هن کي وڏو دلير، اعليٰ مسلمان، دولت تي نہ وڪامڻ وارو ڪري پيش ڪيو آهي. افغانستان کان هو پنهنجا سپاهي ۽ ٽيهہ هزار گهوڙي سوار رضاڪار وٺي سڄو جهان لتاڙي عربي سمنڊ جي ڪناري تي جهونا ڳڙهہ صوبي جي وڏي شهر ۽ بندرگاهہ ويرا وال جي پر ۾ ٺهيل سومنات مندر تي حملو ڪري، هن ان ۾ ٽنگيل بت کي ڀڃڻ تي چاهيو. هو پاڻ سچو مسلمان هو تہ هن نہ ٿي چاهيو تہ ڪنهن بت جي پوڄا ٿئي سو هن تير ڪمان سان بت کي ڀڃڻ تي چاهيو. مندر جا پوڄاري ۽ پاوا سندس قدمن تي ڪري پيا.

"توهان اسان جي ديوتا جي مورتي کي ڀڃي پور پور نہ ڪريو. اسان توهان کي دولت ۾ توري ڇڏينداسين."

پر محمود غزنوي نہ مڃيو ظاهر آهي هو سچو مسلمان هو هن وراڻيو "آئون بت فروش نہ آهيان، آئون بت شڪن آهيان." (يعني آئون بت وڪڻڻ وارو نہ آهيان پر بت ڀڃڻ وارو آهيان). ننڍي هوندي حيدرآباد ۾ محمود غزنوي ناليءِ ڊرامو اسان فقير جي پڙ ۾ ڏٺو هو جيڪو همراهہ ڏاڙهي لڳائي محمود غزنوي ٿي آيو هو ان جنهن وقت اهي جملا چيا تہ ڏسندڙ ڪا دير تاڙيون وڄائيندا رهيا ۽ واهہ واهہ ڪندا رهيا. "چا تہ محمود غزنوي ورندي ڏني!" هر هڪ ٿي چيو.

بهرحال اسان جي تاريخن جي ڪتابن ۾ آهي تہ محمود غزنوي هندن جي مال ملڪيت جي آفر کي ٺڪرائي تير کي ڇڪي ان بت کي هنيو تہ اهو ٽڪرا ٽڪرا ٿي اچي پٽ تي پيو ۽ محمود کي جيڪا دولت مندر جا پاوا آفر ڪري رهيا هئا ان کان ڪيترائي دفعا وڌيڪ دولت جا هيرا جواهر بت جي پيٽ مان نڪري آيا جيڪي ان ۾ لڪايا ويا هئا. محمود غزني ان دولت سان خرجنون ڀري پنهنجي وطن روانو ٿيو.

اها ڪهاڻي ۽ ڊرامو اسان تڏهن پڙهي ۽ ڏٺي جڏهن اسين چوٿين درجي ۾ هئاسين. اڄ تائين اها ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ اچي سگهي آهي تہ محمود جي ڳوٺ غزني کان ٻي ڇيڙي تي جهونا ڳڙهہ جي ڪنڊ ۾ هن مندر کان علاوه ڇا ڪو ٻيو مندر ۽ بت هو ئي ڪونہ جو هو ثواب ڪٽڻ لاءِ ايڏو ڪهي هي سومنات جو بت ڀڃڻ آيو ۽ ڇا بت ڀڃڻ سان ٻئي ڏينهن کان اوسي پاسي جا هندو بتن جي پوڄا ڇڏي مصلا وڇائي نمازون پڙهڻ شروع ڪري ڏنائون ۽ ڇا محمود پاڻ مسلمانن جي لشڪر سان واٽن تي نمازون روزا رکندو، خير خيرات ڪندو پهتو هو؟ مندر جي هن بت مان مليل سون ۽ هيرا جواهر ۽ ٻيو قيمتي مال اتي جي ئي غريبن ۾ ڇو نہ خيرات ڪري ڇڏيو؟ گهٽ ۾ گهٽ ملائيشيا پاسي اسلام ائين تہ نہ پکڙيو. اتي عربستان، ايران ۽ ننڍي کنڊ کان آيل ماڻهن اچي نيڪ ڪم ڪيا، ڏنڌي ڌاڙي ۾ ايمانداريءَ جا مثال قائم ڪيا جن مان مڪاني ماڻهو Impress ٿي مسلمان ٿيا. تڏهن تہ ننڍي کنڊ جا غير مسلم اسلام تي اهو الزام هڻن ٿا اسلام تلوار جي زور تي پکڙيو.

هونءَ سومنات مندر اهڙي هنڌ تي آهي جو اسان جا ڪيترا جهازي دوست جيڪي انديا جي ممبئي ۽ پر وارن بندرگاهن ۾ ايندا رهيا اهي باءِ Sea يا باءِ روڊ خاص ڪري دوارڪا ڪان ايندا رهيا. هونءَ به هي سومنات مندر يا جهونا ڳڙهه شهر, ڪاٺياواڙ يا پوچ وغيره اسان جي ڪراچي, حيدرآباد يا بدين ڪان پري نه آهن جهاز ڪي ڪراچي بندرگاهه مان ڪيڍي ٻاهر ڪري جيسين سسٽم ڪي ڊيزل آئل مان هيوي فيوئل تي چينج ڪر ۽ فل اسپيڊ تي آٽي آٺو تي رکي انجڻ روم مان ٻاهر ڊيڪ (عرشي) تي اچ ته انديا گجرات جا مانڊوي ۽ مندرا بندرگاهه به گذريو وڃن ۽ شام تائين دوارڪا, پور بندر ۽ سومنات وارو بندرگاهه ويراول به گذريو وڃي. يعني پاڻي وارو جهاز انهن ڪي لتاڙيو وڃي جيتوڻيڪ پاڻيءَ جي جهاز جي رفتار بنهه گهٽ گڏهه يا خچر جيتري آهي. اسان جي شهرن بدين, ميرپورخاص, عمر ڪوٽ ڪان ته سڪر ۽ جيڪب آباد به پري آهن پر مانڊوي, پوچ, موٽالا, فتح ڳڙهه, پالنپور ۽ پور بندر ۽ سومنات ويجها آهن. به ڪانگ يا ڪي پيا به پکي, هڪ ميرپورخاص مان ڪشمور يا جيڪب آباد لاءِ نڪري ۽ ٻيو سومنتات لاءِ ته سومنات وارو گهڻو اڳ منزل تي پهچي ويندو. اهو هينئر سياسي باڊرن جا چڪر آهن ۽ ڪاريون بسون ۽ هوائي جهاز نڪري پيا آهن پر جڏهن ماڻهو پنڌ ۽ اٺن تي هلندا هئا ته لاڙ ۽ وچولي سنڌ جي ماڻهن لاءِ هي گجرات, مهاراشٽرا ۽ راجستان جا شهر وڌيڪ ويجها هوندا هئا. اسان جي والد صاحب گل محمد شيخ ۽ سندس ڪلاس ميٽ, ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ, غلام مصطفيٰ شاهه ۽ نولراءِ اوڏ جو والد صاحب نارائڻ داس اوڏ وغيره مئٽرڪ جي امتحان لاءِ بمبئي ويندا هئا يا وڪالت لاءِ جهونا ڳڙهه ته ٿرپار مان اٺن ذريعي سفر ڪندا هئا ۽ اسان سنڌين ڪي هي شهر ڪوئيٽا, ملتان, لاهور ڪان ويجها پيا ٿي. ڪيترا ته سفر جا شوقين پيرين پنڌ نڪري پوندا هئا ۽ منزلون هڻندا بيڪانير, جيسلمير, پوچ, جام نگر ڪان وڃي نڪرندا هئا ۽ هونءَ به اج ڪان اڍائي يا ٽي سؤ ڪن سال اڳ ڪٽي هيون ريل گاڏيون ۽ بسيون موٽرون, ماڻهو پنڌ ۽ اٺن تي سفر ڪندا هئا. شاهه لطيف به انهن مان هڪ آهي جنهن ان دور ۾ ضرور اهي علائقا گهميا هوندا تڏهن ته انهن جا چٽا حوالا ڏئي ٿو.

هونءَ جيڪو پاڻيءَ جو ننڍڙو جهاز هجي, جهڙا سؤ سال ڪن اڳ تائين هئا ته هن صوبي گجرات جي بندرگاهن جو جواب ناهي. منهنجي خيال ۾ انديا ۽ پاڪستان ۾ گجرات ئي اهو صوبو آهي جنهن جو سپ ڪان گهڻو سامونڊي ڪنارو آهي ۽ اهو به ڪاڏل ڪنارو آهي يعني جتي ڪٽي ننڍا ننڍا بندرگاهه ٺهي پيا آهن. آئون تصور ڪري سگهان ٿو ته انگريزن جي ڏينهن ۾ اهي بتيلي تائيپ سڙهن وارا ۽ پوءِ ٻاڦ وارا آگبوٽ هن گجرات واري علائقي ۾ هڪ ٻئي پرسان ٺهيل بندرگاهن ۾ فرحتي ويندا هوندا ۽ ٽريڊ ۽ واپار ڪان هن پاسي ميلو متل هوندو. هاڻ جهاز ايڏي وڏي سائيز جا ۽ اونها ٿي پيا آهن جو هن سموري علائقي جا بندرگاهه انهن لاءِ ننڍا آهن ۽ پاڻي به ايترو اونهو ناهي جيڏي اوچائي جهازن جي ٿي وئي آهي. گذريل صديءَ تائين سومنات مندر جي Location واقعي پٺاري هئي جتي نه فقط خشڪي ذريعي پر سمنڊ ذريعي پڻ پري پري ڪان تيرٿي ڪهي آيا ٿي ۽ جيترو پئسو هن مندر ڪي مليو ٿي اوترو ڪنهن ڪي نٿي مليو.

هندو ڌرم جي ڪيترن ماڻهن جو اهو اعتقاد آهي ته هي مندر سومراج, چنڊ ديوتا, پاڻ سون سان جوڙايو ۽ پوءِ وري راوڻ نئين سنئين چانديءَ مان ٺهرايو ۽ پوءِ ڪرشن ڪاٺ مان ٺهرايو ۽ پوءِ ان ڪي پيمم ديو پٿر مان جوڙايو. سومنات جي هونءَ به لفظي معنيٰ آهي اهو جنهن جو نالو چنڊ تان رکيو ويو آهي. سومنات مندر ٻين به ڪيترن ئي نالن سان سڏجي ٿو. ديئو پاٽڻ, پرڀاس پاٽڻ يا پاٽڻ سومنات. هي مندر سپ ڪان گهڻي شان مان وارو ليکيو ويو ٿي جنهن ۾ ٻارهن مان هڪ جوتي لنگس (چمڪندڙ لنگس) هو جنهن هندن وٽ وڏي اهميت رکي ٿي. چون ٿا ته هن مندر جي ناهه جوڙ ۽ ٺهل ٺڪور لاءِ ڏهه هزار ڳوٺن مان خرچ حاصل ڪيو ويو ٿي. هڪ ئي وقت به هزار برهمڻ ٻاون هن ۾ رکيل مورتي (Idol) جي خدمت ڪئي ٿي. مندر جو گهنڊ ڏهڪي سوني زنجير سان وڄائي پوڄا پاٺ جو اعلان ڪيو ويو ٿي. سومنات مندر خبر ناهي ڪيترا دفعو ڦريو ۽ ڍهندو رهيو ۽ عقيدتمند هن ڪي وري ٺاهيندا رهيا ٿي. هن تي فقط افغان مسلمان محمود غزنوي حملو نه ڪيو پر نئين دهليءَ جي جواهر لعل نهرو يونيورسٽيءَ جي مشهور تاريخدانن پروفيسر رميلا ٿپر جي چواڻي تي ڪيترا هندو راجا (چودا ساماس, اڀيراس ۽ ياداواس) به هن مندر مان مال پاڻي ڪيندا رهيا هن مندر لاءِ ايندڙ تيرٿين جي به ڦرلٽ ڪندا رهيا جيڪي پاڻ سان پئسو ڏوڪڙ ۽ ڳهه ڪٽي ان نيت سان نڪرندا هئا ته هن مندر ڪي Donate ڪا هلي ڪريون. هماچندرا نالي ٻارهين صديءَ جي هڪ ليکڪ اهوئي لکيو آهي ته مندر جي ڦرلٽ ۾ مسلمانن يا ترڪن ڪان وڌيڪ مڪاني هندو راجا Involve هئا. بهرحال ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته سومنات مندر وڏي مال ملڪيت جو گدام هو ۽ مندر جي حوالي ايڏو ڌن دولت هو جو تباهيءَ بعد وري ان ڪي ٺاهيو ويو ٿي. محمود غزنيءَ هن ڪي ست دفعا تباهه ڪيو وري وري هن ڪي ٺاهيو ويو. پهرين دفعو جڏهن محمود غزنيءَ سومنات مندر تي 1024 ۾ حملو ڪيو ته ان وقت مندر ايڏو خوشحال هو جو مندر ۾ 300 ساز وڄائڻ وارا ۽ 500 نچڻ واريون ڇوڪريون هيون ۽ زيارت لاءِ ايندڙ پوڄارين جي ٺوڙهه ڪرڻ لاءِ ٽي سؤ حجام هئا. محمود غزني جي بت ڀڃڻ (بت شڪن ٿيڻ) واري اسٽوري سان ڪيترن ئي تاريخدانن جو اختلاف

آهي ته اهي سڀ پوءِ جون نصيحت پريون ڪهاڻيون آهن. جيڪي هن جي ڦر ڪي Justify ڪرڻ ۽ هيرو بنائڻ لاءِ ٺاهيون ويون آهن. پهرين ڳالهه ته سومناٿ مندر ۾ ڪو به بت يا مورتي نه هو پر اهو سون جو Solid لنگا (مرداڻو عضوو) هو جيڪو شيوا ديوتا جو لنگا سڏيو وڃي ٿو.

محمود غزنيءَ جي حملن بعد علاؤالدين خلجي جي ڪمانڊر افضل خان سومناٿ تي حملو ڪيو ان بعد هن مندر تي وري 1297ع، 1394ع ۾ ۽ آخري دفعو 1706ع ۾ اورنگزيب حملو ڪيو. ان 1706ع واري حملي بعد هن مندر جي وري ٺاهه جوڙ نه ڪرائي وئي. هندستان جي ورهاڱي بعد 1950ع ۾ سردار ولڀ ڀائي پٽيل (1875ع ڄمر 1950ع وفات) جي ڪوشش سان نهي راس ٿيو ۽ مندر جي مين گيٽ جي سامهون هن جو Statue آهي ۽ 11 مئي، 1951ع تي انڊيا جي صدر ڊاڪٽر راجيندرا پرساد مندر ۾ نئون چمڪندڙ جوتي لنگم رکيو.

ٽرين جي ڊبي ۾ هاڻ اسان جي ماڻهن (ڄاڄين) جي چرپر شروع ٿي وئي هر هڪ پنهنجو سامان سهيڙي ٿيلهن ۾ پئي وڌو. سيٽن هيٺان هيڏانهن هوڏانهن هلي ويل چمپل هٿيڪا ڪري بيگن ۾ وڌاسين ۽ جوراب بوٽ پائڻ لڳاسين يعني هاڻ اسان جي منزل بڙودا اسٽيشن آئي ڪي آئي. اسان ڪي بڙودا (اصل نالو ودودرا هو ۽ هاڻ وري ان ئي نالي سان هي شهر سڏجي ٿو) ۾ ڇڏي پوءِ هن ٽرين کي ممبئي وڃڻو هو. رستي تي هن کي گجرات صوبي جي ٽن وڏين اسٽيشن تي ضرور بيهڻو پوندو يعني ودودرا (Vododara) بعد ڀاروچ ۽ ان بعد سورت جتي اسان سان گڏ سفر ڪندڙ اسٽوڊنٽ ڇوڪريءَ کي لهڻو آهي ۽ ان بعد والسد (Valsad). والسد گجرات صوبي جي آخري اسٽيشن آهي. ان بعد مهاراشٽرا جو صوبو شروع ٿئي ٿو جنهن ۾ ”ممبئي“ آهي. پورچو گالين جي ڪالون دامن (Daman) ۾ وڃڻ لاءِ هن ريلوي اٿيشن تي لهڻو پوي ٿو. پورچو گالين جي ٻي وڏي ڪالوني گوا (Goa) آهي جيڪا ممبئيءَ کان گهڻو هيٺ آهي.

هونءَ انڊيا ۾ توڙي سريلنڪا، ملائيشيا وغيره ۾ يورپي قومن مان پهرين اچڻ وارا پورچو گالي هئا. هو جهاز راني ۽ جاگرافي ۾ انگريزن، ڊچن ۽ فرينچن کان به تيز هئا پر انتظاميه ۾ صفا ڍڳا هئا. انتظاميه ۾ بلڪ ٺڙڳ نڳيون ڪٽي ڇڏجن جن ۾ انگريز هوشيار هئا ۽ جيتوڻيڪ انگريز جتي ڪٿي پوءِ پهتا پر اٽڪلون ڪري مڪاني حاڪمن ۽ راجائن کان علاوه پنهنجن يورپين کان به حڪومت کسيندا ۽ صوبن، رياستن ۽ ملڪن تي قبضو ڪندا رهيا. سڄي هندستان تي آخرڪار انگريزن جي حڪومت ٿي وئي. پورچو گالين وٽ آخر ۾ گوا ۽ اهو دمان رهيو جنهن سان گڏ Diu نالي هڪ ٻيٽ ۽ هوڏانهن فرينچن وٽ به انڊيا جو پانڊيچيري، هڪ ننڍڙو علائقو آخر تائين رهيو جنهن ۾ اڄ به فرينچ ڳالهائي وڃي ٿي جيئن گوا ۾ پورچو گالي. ايتري قدر جو هنن هنڌن تي رهندڙ ماڻهن وٽ پورچو گال ۽ فرانس جا پاسپورٽ هئا ۽ هنن کي اهي سهولتون مليون ٿي جيڪي انهن ملڪن ۾ رهندڙ ماڻهن کي هيون. 1961ع ۾ انڊيا حڪومت انهن کي به انگريزن وانگر ڀڄائي ڪڍيو. اڄ گوا ۽ دامن تي انڊيا جي حڪومت آهي پر اتي رهندڙ پراڻن ماڻهن کي جن وٽ پورچو گال جا پاسپور آهن ڪين اڄ به اتان پينشن ۽ بيروزگاري الائونس ملي ٿي جيڪو انڊيا جي ڪنهن وڏي آفيسر جي پگهار کان به گهڻو آهي.

منهنجي خيال ۾ صبح جا ساڍا نو يا ڏهه ڪن ٿيا ته اسان جي گاڏي خير سان بڙودا اسٽيشن تي اچي پهتي. دريءَ مان ٻاهر ڏٺم ته ريلوي پليٽ فارم تي سيمينٽ جي وڏي بورڊ تي لکيل هو Vadodara. پهرين ته مون کي ائين لڳو ته شايد بڙودا کان اڳ واري اسٽيشن تي گاڏي پهتي آهي ۽ بڙودا اچا پوءِ ايندو پر پوءِ خبر پئي ته اهائي بڙودا اسٽيشن آهي ۽ هن شهر جو اصلوڪو نالو ”ودودرا“ ئي آهي. پر جيئن ته انگريز سرڪار کي ڪيترا ديسي لفظ اچارڻ ۾ ڏکيائي ٿئي ٿي ان ڪري هنن پنهنجي سهولت لاءِ هن شهر جو نالو بڙودا رکيو جيئن قاهري جو ڪيرو، شام جو سريا. انگريزن جي وڃڻ بعد به انهن جا رکيل نالا ڪافي عرصي تائين قائم رهيا پر هاڻ انڊيا حڪمت اهي بدلائي پراڻا رکيا آهن جيئن مدراس جو چنائي، بنارس جو ورناسي وغيره.

سامان ڪٺي گاڏيءَ مان لٿاسين ته اسان کي وٺن لاءِ مڪيش جا ساهرا تيار بينا هئا. ڪجهه ڪجهه جون شڪليون ڄاتل سڃاتل لڳيون ٿي. ٻاهر نڪري سامان ٽيمپو (ٽرڪ نموني جي ننڍي گاڏي) ۾ رکيوسين ۽ اسان ڪنوارتين طرفان آنڌل ڪارن ۾ اچي هوٽل ايڪسپرس پهتاسين جتي اسان جي رهائش جو بندوبست هو.

جيسين هوٽل جي ڪائونٽر تي وينل رسيپشن گجراتي ڇوڪري هر هڪ مهمان لاءِ ڪمرن جو چابيون الگ ڪري تيسين هوٽل جي يونيفارم ۾ به اسٽيورڊ ڇوڪرا ڄاڄين کي تازي جيوس Serve ڪرڻ لڳا گهوٽ مڪيش جون ڀيڻون پشپا ۽ ساوتري، ڪزن: ڪرن، مانيڪا، سروج ۽ ڀڦيون ڇوڏاري رکيل صوفن تي ويهي خوشيءَ جا ڳيچ ڳائڻ لڳيون. ڪين پشپا جو مڙس شمن لعل ۽ نولراءِ اوڏ جي وڏي ننهن سيتا ڀڙ سر وترائي رهي هئي:

پنهنجي مڪيش کي آءُ تي پرٽايان

آءُ تي پرٽايان شاديءَ جي شغل ڳايان

سر لاڌل جي موڙ جي سونهندا،
موتين جوڙ بنايان
پننجي متوءَ کي آءُ تي پرڻايان
مڪيش منهنجو سدا سهڻُ جا سودا ڪري
سون جا سودا ڪري، هيري موتي جي ٻيڙا پري
اڪيون مڪيش جون ٻرن مشعلا، ڪجل جوڙ بنايو
ابل منهنجو سدا سهڻو سرن جا سردا ڪري

ڏند مڪيش جا ماڻڪ، موتي سرخيءَ جوڙ بنايو
ابل منهنجو سدا سهڻو سون جا سودا ڪري.

گجرات جي شهر بڙودا ۽ آسپاس ۾

هندستان جي صوبي گجرات جي بڙودا شهر ۾اسان ڇاجين جي رهائش جو بندوبست ڪنواريتن هوٽل ايڪسپريس ۾ ڪيو هو جيڪا ريلوي اسٽيشن جي ڪافي ويجهو لڳي ٿي جو پندرهن ويهن منٽن ۾ اسان اچي هوٽل ڪان نڪتاسين. مون کي ۽ سنجي کي هوٽل جي اٺين فلور تي ڪمرو مليو جتان پري پري تائين شهر جو نظارو ٿي سگهيو ٿي. هڪ بجي ٻي فلور جي ڊائننگ هال ۾ اسان جي لنچ جو بندوبست رکيل هو جيڪو پڻ ڪنواريتن طفان هو جو نولراءِ هر هر سيني کي تاڪيد پئي ڪئي ته پوري وقت تي پهچجو جو مانيءَ تي ڪنواريتا به هوندا. ان وقت يارهن ٿيا هئا. سنجي ٿوري دير تي وي ڏسي سمهي رهيو. آئون وهنجي نڪتس ته هوٽل جو بيرو اسان ٻنهي لاءِ چانهه ڪڻي آيو. مون سنجي کي اٿاريو.

”انڪل مون کي سمهڻ ڏيو چانهه ڪان پياري آهي ننڊ مون کي!....“ سنجي اڌ جاڳ اڌ ننڊ ۾ چئي وري ڪوما ۾ هليو ويو. مون پهرين پنهنجي ۽ پوءِ سنجي جي چانهه پيتي.... مون کي چانهه جي هڪ انگريز شوقين جو قول ياد آيو:

There is no life beyond tea.

بهرحال اهي سڀ چوڻ جون ڳالهيون آهن حقيقت اها آهي ته گهٽي چانهه پيئڻ سٺي ڳالهه ناهي. پر هينئر مون ته هڪ ڪوپ پيتو ٻيو ڪوپ سنجي جو پي پئسا سجايا ڪيا جو پيئڻ ۽ نه پيئڻ جي باوجود هوٽل وارا في ڪوپ چاليهن روپئي جي حساب سان ڪنواريتن ڪان يا اسان جي دوست نولراءِ ڪان پئسا چارج ڪندا جن جو بيرو چانهه رکڻ مهل ان جي اسي روپيه بل تي مون ڪان صحيح وٺي ويو. Amount جي هيٺان پلس سروس چارجز ۽ ايڪسائيز ڊيوٽي به لکيل هئي معنيٰ اهو وڃي هڪ سؤ اندين روپيا ۽ اسان جا ڏيڍ سؤ روپيا ٿيا. آئون دل ئي دل ۾ گهٽي چانهه پيئڻ جو شوق پورو ڪرڻ لاءِ پنهنجو پاڻ کي مطمئن ڪرڻ لاءِ ان سک واري Reasoning ڪرڻ لڳس جيڪو روز شام جو پنهنجي دوست سان گڏ لسيءَ واري ٿوٽ جيڏي گلاس ۾ وسڪي پيئندو هو. گهٽي پيئڻ ڪري هڪ ڏينهن هن جو دوست گذاري ويو. سک کي ان جو ڏاڍو صدمو رسيو ۽ سيني اڳيان شراب پيئڻ ڪان توبه ڪيائين.

هڪ ڏينهن هن جي گهر پاڙي جو هڪ همراهه اوچتو گهڙيو ته ڏسي ته سردار جي ته ساڳي ٽيبل تي ساڳيو ٿوٽ جيڏو گلاس وسڪي سان پري پي رهيو آهي.

”سردارجي! تو ته شراب پيئڻ ڪان توبه ڪري ڇڏي هئي؟“ پاڙي واري حيرت مان پڇيس.

”بلڪل صحيح ٿو چوين.“ سک وراڻيو.

”۽ پوءِ هي گلاس تنهنجي هٿن ۾؟“

”هي منهنجي دوست جو آهي، مون پيئڻ ڇڏي ڏنو آهي هن پنهنجي مرحوم دوست جو پي رهيو آهيان.“

سو دل ڪوتي نه عذر گهڻا چانهه. جو شوق پورو ڪرڻ لاءِ بهانا ڪوڙيرچا ڪجي اها چانهه مون کي لکڻ لاءِ تيار ڪري ٿي جيئن هڪ پنڻ بابت ڪنهن ڪتاب ۾ لکي چڪو آهيان ته ڄامشوري واري پراڻي ڦاٽڪ وٽ پشاور کان ايندڙ هن ترڪ واري کي جلال چانڊيي جو ڪيسٽ زور سان ٻڌندو ڏسي تعجب مان پڇيومانس ته خان صاحب سمجهه ۾ اچئي ٿو؟ ورڻائين:

”کيا کرون اس ظالم کي آواز مجهي جگا رکهتي هي.“

لنچ ۾ اڃا به اڍائي ڪلاڪ هئا ڪجهه دير ٽي ويءَ جا مختلف چئنل گهمائڻ بعد گذريل ڏينهن جي سفر جون اهم Points ويهي لکيم جيئن وقت ملڻ تي يا ننڊ ڦٽڻ تي انهن مان هڪ هڪ تي تفصيلي احوال لکي سگهان.

ٽي ويءَ تي گهڻي ڀاڱي گجراتي زبان جا چئنل هئا. ڇو نه هجن؟ گجرات انڊيا جي امير صوبن مان هڪ رياست آهي جنهن جا ماڻهو پنهنجي ملڪ کي گهڻي کان گهڻي فارين ايڪسچينج ڪمائي ڏين ٿا. دنيا جي مختلف ملڪن ۾ گهڻي کان گهڻا ايشين گجراتي آهن. ملائيشيا ۽ سنگاپور نه ڏس ته ڪينيا ۽ يوگنڊا نه ڏس. جتي ڪٿي توهان کي گجرات جا بزنس مين ملندا. انگلينڊ ۽ آمريڪا ته جڻ پريو پيو آهي. خاص ڪري گجرات جي پٽيل ذات وارن سان. جيئن ملائيشيا پاسي پنجابي معنيٰ پاڪستاني تيئن نيويارڪ توڙي لنڊن ۾ پٽيل معنيٰ انڊين. گجرات جو صوبو انڊسٽري ۾ به چڱو خاصو امير آهي ۽ هتي جي فيڪٽرين جو مال سڄي دنيا ۾ ايڪسپورٽ ٿئي ٿو جنهن مان پڻ گجرات صوبي ۾ ڪافي غير ملڪي ڌن دولت اچي ٿو. گجرات جو پراڻو گاديءَ وارو شهر احمد آباد جيڪو 1411ع ۾ احمد شاهه ٻڌرايو ۽ شروع واري دؤر ۾ ته مٽي ۽ ڌوڙ هو ان ڪري هن کي مغل شهنشاهه جهانگير ”گرد آباد“ (ڌوڙ جو شهر) ئي سڏيو اهو پوءِ سترهين صديءَ جي شروع تائين دنيا ڀلي ڀلي شهر ٿي پيو. جنهن لاءِ 1615ع ۾ سر ٿامس. رونالي هڪ انگريز سفير پنهنجي رپورٽ ۾ لکيو آهي ته:

"Gujrat`s City Ahmedabad is Goodly city, as large as London".

۽ پوءِ اڳتي هلي اوڻهين صديءَ جي آخر ڌاري ۽ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ هتي ايترا ته ڪارخانا ٿيا خاص ڪري ڪپڙن (Textile) جا، ۽ شهر جي چوڌاري ڪارخانن جون ايترين ته چمنيون (Funnels) نظر آيون ٿي جو احمد آباد ”مشرق جو مانچسٽر. سڏجڻ لڳو. هڪ بي مزيدار ڳالهه هتي لکڻ بي محل نه ٿيندي ته هن صوبي گجرات جا آمريڪا ۾ ايترا ته ماڻهو آهن خاص ڪري پٽيل ذات جا جو اڄڪلهه آمريڪا وارا ڪنهن به پٽيل کي آمريڪا جي Visa نٿا ڏين. جنهن به نالي سان گڏ پٽيل ذات ڏسن ٿا ته ان جي ويزا Reject ڪريو ڇڏين سو هاڻ گجرات جا پٽيل پنهنجي ذات لکڻ کان لنوائين ٿا.

سامهون واچ ۾ وقت ڏٺم ته هڪ ٿي رهيو هو. پنهنجا ڪاغذ پٽ بند ڪري اٿي ڪڙو ٿيس. سنجي کي اٿاريم ته جلدي ڪر لنچ ٿي دير نه ٿيڻ ڪپي. جيسين هو تيار ٿئي آئون ٻاهر نڪتس ۽ لفٽ ذريعي ٻئي فلور تي پهتس ته گهوٽيتن جي سهرن ۽ راڳن جا آواز ڪن تي پيا. معنيٰ آئون صحيح فلور تي پهتو آهيان. پيا به اتي ٿي آهن:

ڇهه سو هار جوڙائي

مڪيش موڙ چوان

لهه لانءُ مڪيش تنهنجو سهرو چوان

تنهنجي حياتيءَ جو خير الله کان پئي گهران

لهه لانءُ مڪيش.....

*

من! ماندو نه ٿيءُ! اجهي ڄاڃي آيا

اجهي مارو آيا، جيڏل ڪاڻ آيا

حيدرآباد جهڙي شهر مان، لايون مان گهرايون

من! ماندو نه ٿيءُ! اجهي ڄاڃي آيا

سکر جهڙي شهر مان، موترو مان گهرايون

من! ماندو نه ٿيءُ! اجهي ڄاڃي آيا

ٽورنٽو (Canada) جهڙي شهر مان هوائي جهاز مان گهرايا

من! ماندو نہ ٿيءُ! اجها چاچي آيا.

پشپا (گهوٽ جي پيڻ) جي مڙس شمن لعل مون کي سامهون کان ايندو ڏسي ڳائڻ واري ٽوليءَ کي هڪل ڪئي تہ بابا پاٽيءَ وارن جهازن جو بہ تہ نالو ڪٿو.... ۽ پوءِ "چاچا الطاف پلي ڪري آيائو" چئي ڪيڪاري ڊائننگ هال ۾ وٺي آيو.

لنچ تي ڪنواريتنجا بہ ڪجهہ مهمان ۽ مائٽ هئا سڀ گجراتي ويس وڳن ۾. ماني ٽڪي بہ نج گجراتي هئي. اسان جي ڪاڌي پيتي جو اسٽائيل اتر انڊيا جي ڪاڌن جهڙو آهي. ملائيشيا پاسي رهي ڏکڻ هندستان جي مختلف ڪاڌن کان بہ واقف هوس. ۽ هاڻ هتي گجرات ۾ خبر پئي تہ هنن جي ڪاڌن جو اسٽائيل نہ اتر جي رياستن جهڙو آهي جنهن تي مسلمانن جي اثر ڪري ڪيترا هندو (۽ ٻڌ بہ) گوشت کائين ٿا ۽ نہ ڏکڻ هندستان جي مدراسي، دکني ۽ تاملن جي ڪاڌي جو اثر آهي جيڪي مرچ مسالا گهڻا استعمال ڪن ٿا. هتي تہ دال بہ مني ڪاڌي وچي ٿي ۽ اسان کي اهو ڏسي تعجب لڳو تہ منجهند جي ماني (۽ پوءِ رات جي ماني جي پڻ) شروعات مني (Sweet Dish) سان ڪئي وئي. مون ڪيرٽي پاسي تي رکي تہ پوءِ ٿو کان تہ پر ۾ ببيٺل ڪنوار جي ماءُ پيءُ يڪدم چيو تہ "ڀائي صاحب هي تمام سني ۽ خاص طرح ٺاهي وئي آهي." يعني هنن سمجهيو تہ آئون کائڻ پسند نٿو ڪريان. سامهون منهنجي ٽيبل تي نولرءِ ڏنمر تہ هو ۽ سندس زال کائي رهيا هئا تنهن ڪلندي سنڌيءَ ۾ چيو: "ادا هنن سيني گجراتين ۾ اهو رواج آهي. لنڊن ۾ هنن وٽ ويندو آهيان تہ اتي بہ ائين ڪن. مئڪڊونالڊ تي بہ پهرين ائپل پائي کائين ان بعد برگر." مني کائڻ بعد هوٽل جو بيرو سيني اڳيان ٿامي جي ٿالهي ۽ ان ۾ چار ننڍڙيون ڪٽوريون رکندو ويو ۽ پوءِ بيو بيرو هر هڪ جي پليٽ ۾ هڪ يا بہ پوريون ۽ چپاتي رکندو ويو ۽ ڀوڙ يا ڀاڄيءَ جا ڊش رکڻ بدران، جيئن اسان پنهنجي پسند جو ڀوڙ ضرورت موجب ٿورو يا گهڻو ڪٽي سگهون، هو پاڻ پنهنجي مرضيءَ سان هر قسم جي ڀوڙ جو ذرو هر هڪ پياليءَ ۾ وجهندو ويو جنهن مان هڪ مني دال بہ هئي.

مڪيش جي ڪنوار جيڪا هن شهر بڙودا جي، گجراتي زبان ڳالهائڻ واري آهي. تنهن جي مامي ٻڌايو تہ گجرات جي رهاڪن تي "جين ڌرم" جو اثر هجڻ ڪري هنن جي ڪاڌن جا ڊش گوشت ۽ مڇيءَ بنا ٿين. يعني هو رڳو داليون ۽ ڀاڄيون کائين ٿا ۽ ٻي ڳالهہ تہ گجرات ۾ مناڻ جو واهپو گهڻو آهي. منيون شيون ڪجهہ وڌيڪ ئي منيون ٺاهيون وڃن ٿيون ۽ ڪيتريون شيون جيڪي ٻين هنڌن تي نمڪين (Saltish) ٺاهيون وڃن ٿيون، هتي گجرات ۾ منيون (Sweetish) آهن. يعني گجرات ۾ نمڪ پارن بدران شڪر پارا پسند ڪيا وڃن ٿا. "اسان نوڊلز ۽ اسپاگهيٽي بدران منيون سويون پسند ڪريون ٿا، ويندي دال جو ڀوڙ بہ منو کائون ٿا ان جا جيتوڻيڪ سنا اثر نہ نڪتا آهن. خاص ڪري اڄ جي دؤر ۾ جڏهن مردن کان پنڌ ۽ عورتن کان جند ڇڏائي ويا آهن، هتي جا ماڻهو ڊائبٽيز ۽ ٿولهہ جا مريض ٿيندا وڃن."

گجراتين جي مشهور ڪاڌن مان ڪاڌي (Kadhi) هڪ آهي جيڪو ڏوري، ڦلڪين ۽ سنهي ڪٽيل ڀاڄين جو هڪ ڊش آهي. هڪ بيو ڊش اونڌيو (Undhyoo) آهي جنهن ۾ پٽاٽا، گجر ۽ مٽر ٺڪر جي ديگڙيءَ ۾ وجهي ديگڙي کي اونڌو ڪري مٽيءَ ۾ پوري مٿان باهہ ڏيئي پچايو وڃي ٿو. اهڙي ريت ان پڪل ڀوڙ کي اونڌيو سڏين ٿا. ٿي سگهي ٿو اهو لفظ اونڌو مان نڪتو هجي. ڪيترا لفظ گجراتي ۽ سنڌيءَ جا ملن ٿا آخر سنڌ ۽ گجرات ائين آهي. جيئن سنڌ ۽ پنجاب جو ڏاکڻو حصو جتي سرائڪي زبان ڳالهائي وڃي ٿي جيڪا گهڻي ڀاڱي اسان کي سمجهہ ۾ اچي ٿي. گانٺيا گجرات ۾ بہ مشهور نمڪو آهي ۽ انهن کي چيو بہ گانٺيا وڃي ٿو. شايد هي گجراتيءَ جو لفظ هجي جيڪو ٻين ڪيترن گجراتي لفظن سان گڏ سنڌي زبان ۾ اچي ويو هجي. گجرات آئيس ڪريم ٺاهڻ کان بہ مشهور آهن. وادي لعل (Vadilal) نالي گجرات جي آئيس ڪريم سڄي اولهہ انڊيا ۾ مشهور آهي، جنهن جا ويهہ Flavours آهن.

لنچ بعد ڪجهہ دير گهوٽيتا ۽ ڪنواريتا ملندا رهيا. سواءِ ڪنوار جي ڏاڏي جي، ٻيا سڀ شاديءَ لاءِ ٻاهرن ملڪن کان آيا هئا. جتي هو رهيا ٿي ۽ جتي هنن جا ڏنڌا ڌاڙيون آهن. سڀ خوش هئا تہ هن شاديءَ بهاني سيني جو پنهنجي اباڻي وطن چڪر لڳو ۽ هڪ ئي وقت سيني سان ملاقات ٿي وئي. ڪنوار جو پيءُ سيني پائرن پيننرن ۾ ننڍو آهي ۽ ڏاڏو اسي ورهين جي ڄمار ۾ تمام گهڻو چست ۽ سمارٽ لڳي رهيو هو. رات جو ميندي‌ءَ تي اسٽيج تي ڳائڻ وڄائڻ جي پروگرام ۾ هو پنهنجن پٽن ۽ نهرن سان گڏ ڪا دير ڊانس ڪندو رهيو. سندس صحت جي راز پڇڻ تي هن ٻڌايو تہ هو روزانو بہ ميل واڪ ڪري ٿو ۽ ڪاڌي تي ڪنٽرول رکي ٿو. منو کائڻ تہ هن سالن کان ڇڏي ڏنو آهي.

"گجرات ۾ رهي مناڻ نہ کائڻ واقعي ڪمال جي ڳالهہ آهي." مون ڪلندي چيومانس.

ميندي‌ءَ جو پروگرام شام جو هتي جي هڪ ڪلب ۾ رکيو ويو هو. شام جو ڇهين بجي سڀ تيار ٿي هوٽل کان نڪتاسين ۽ اسان جي گهوٽيتن بس ۾ ويهڻ سان مڪيش جي شاديءَ جي خوشيءَ جا ڳيچ ڳائڻ شروع ڪيا. دهليءَ ۾ تہ ڪنواريتن هندي يعني اسان واري اردوءَ ۾ ڳايو هو هتي خبر ناهي هي ڪنواريتا بہ انڊين هندين فلمن جا گانا ڳائين يا شايد گجراتيءَ ۾. بهرحال اسان جي چاچين سنڌي راڳ ئي شروع ڪيا.

مڪيش چڪ مهريءَ کي

اسين سيٺين گهر لهنداسين

سيٺان! ڏاج ڏيکار پنهنجي ڌيءَ جو

اسين اسر ويندا سين

لاهيو ڪوٽ جو ڪڙو

اسين مومل نينداسين

مڪيش مهريءَ کي چڪي يا نه چڪي اسان جي ڊرائيور پنهنجي بس کي چڪيو ۽ ٻڙودا شهر جي وڏن رستن ۽ چوراهن تان بس کي ڦيرائيندو اسان کي شهر گهمائيندو اڳيان وڌيو. رستي بيٺل ماڻهو ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جا ٽولا. ننڍا وڏا ۽ ٻار به سمجهي ويا ته هي شڪليون ڪنهن ٻئي شهر يا ديس کان آيل آهن ۽ شاديءَ جي ڄڃ آهي. ڪن کي اسان هٿ لوڏي Wave پئي ڪيو ته ڪن اسان کي. بس ايئرڪنڊيشنڊ هجڻ ڪري دريون بند هيون پر تڏهن به اسان جو ڪجهه ڪجهه آواز ٻاهر وڃي رهيو هوندو. ٻيو نه ته اسان جا چرندڙ چپ ڏسي سمجهندا هوندا ته اسان ڳائي رهيا آهيون پر سندن ”ڪيم ڇو؟ مزا ماڇو!“ وازي زبان جا راڳ نه پر نج سنڌيءَ جا....

لاڙون لاڏل جي ڦلڙي جوڙائي

ڏس ديڳين جا ڏڏڪار لعل سائين

آهيان نياڻي آهيان نياڻي

پنهنجن پائرن جي مان آهيان نياڻي

پلئه ٻڌندم شال پنهنجي پائرن جا

پلئه ڇوڙيندم شال پنهنجي پائرن جا

مان آهيان نياڻي، مان آهيان نياڻي......

❊

چڙهه ريل راٽا! سوڍا سياڻا،

ڪڻ ناز اڪڙيون نيڻ نماڻا

بينسر ادل جي مان لاڙئون آڻايان

چڙهه ريل راٽا! سوڍا سياڻا

❊

بس وارا راٽا! بس هوريان هلاءِ

بس هوريان هلاءِ، ٻيهي مون سان ڳالهاءِ

اڪيون مڪيش جون ٻرن مشعلا، ڪجل جوڙ ٻناءِ

بس وارا راٽا! بس هوريان هلاءِ

مينديءَ جو ڪنواريتن تمام وڏو بندوبست رکيو هو. ماني ٽڪيءَ کان علاوه ڳائڻ وڄائڻ جو پروگرام به هو جنهن لاءِ وڏي اسٽيج ٺاهي وئي هئي. ڊانسون ۽ ننڍا ننڍا ڊراما سڀ ڪنوار جي ساهيڙين ۽ پاڙي جي ڇوڪرين طرفان هئا. هڪ اردو غزل ڳائڻ واري عورت وچ وچ ۾ غزل ڳائيندي رهي. بهرحال ڪا ڊانس، غزل يا ڊرامو بور ٿي لڳو ته رامچند سان اچي ٿي ڪچهري ڪيم يا ڊاڪٽر لڇمڻ سان جو هو ٻئي پائر شاديءَ بعد ڏورانهين ڏيهه آمريڪا هليا ويٺا هئا، باقي نولراءِ ۽ ادا گلاب راءِ وغيره کي ته اسان سان ئي گڏ ڪراچي ۽ حيدرآباد هلڻو هو. رات جا به ٿيا ته دودي ۽ مهرچند کي چيم ته يار هي پروگرام ته خبر ناهي ڪنهن وقت ختم ٿئي آئون ڪنهن آيل مڪاني مهمان سان گڏ واپس هوٽل ڏي هليو ٿو وڃان. پروگرام ختم ٿيڻ مهل جيڪڏهن ڪو مون کي ڳولهي ته ٻڌائجوس ته مون کي ننڊ پئي آئي ۽ هليو ويس.

منهنجي سوير اچي سمهڻ تي اهو فائدو ٿيو جو صبح جو جڏهن ٻيا سڀ ستا پيا هئا ته آئون نيرن ڪري شهر جي چڪر تي نڪري پيس. ٻڙودا جهڙي تواريخي شهر ۾ رهي ڪري ٻاهر نڪرڻ بدران بند ڪمري ۾ گذارڻ ڪٿي جو انصاف آهي؟

هوٽل جي مين گيٽ کان ٻاهر نڪتس ته گيٽ تي بيٺل سنتريءَ چيو:

”سائين آئون توهان لاءِ ٽيڪسي گهرايان؟ ويري گذر ٽيڪسي؟“

”نه مهرباني آئون Walk لاءِ نڪتو آهيان.“ مون وراڻيو مانس.

مون کي سواري کٽي ٽي پر ٽيڪسي بدران آٽو رڪشا جي ضرورت هئي ۽ ٻيو ته وڏي هوٽل جي در تان ڪا سواري ڪٽڻ معنيٰ ڊرائيور کي ٻڌائڻ ته آئون مڪاني ماڻهو نه آهيان ۽ وڏي هوٽل ۾ رهيل آهيان معنيٰ هو ڀاڙو ٻه ان حساب سان وٺي.

ٻڙودا دراصل شهر جو به نالو آهي ته ضلعي جو به جيئن حيدرآباد، نوابشاهه وغيره. انڊيا جي هن صوبي گجرات ۾ ستاويهه کن ضلعا آهن جي جي نالن کان ٻيو ڪو ڏاريو واقف هجي يا نه پر اسان سنڌ جا رهاڪو جيڪي بلڪل گجرات صوبي جي پاڙي ۾ رهون ٿا ننڍي هوندي کان لوڪ ڪهاڻين، تاريخ، جاگرافيءَ ۾ ٻڌندا اچون ۽ اهي نالا اسان کي بلڪل Familiar لڳن ٿا جيئن ته: ڪڇ جو رڻ (جيڪو بلڪل اسان جي ٿر سان مليو پيو آهي، ڪڇ (جتي جا ماڻهو نه فقط آزاديءَ کان پوءِ پر ان کان اڳ ئي اسان وٽ ايندا رهيا جيئن اسان جا ماڻهو تعليم ۽ بزنس لاءِ گجرات جي مختلف شهرن ۾ ويندا رهيا ٿي. اسان جي ويجهو هجڻ ڪري هنن جي زبان ”ڪڇي“ گجراتيءَ کان به وڌيڪ اسان جي سنڌي زبان سان ملي ٿي. اڄ به توهان کي ڪيترائي ننڍا وڏا دڪاندار ۽ بندرگاهه ۾ ڪم ڪندڙ ڪڇي ملندا جيڪي گهڻو ڪري ڪراچيءَ جي علائقن، ڪياماڙي، کارادر، ميئادر ۾ رهن ٿا) جام نگر ضلعو احمد آباد، امريلي، بناس، ڪٺا، جهونا ڳڙهه، راجڪوٽ، پور بندر، گوڌرا، گانڌي نگر، پاءَ نگر، سورت، نوسري ضلعو وغيره.

جيئن ته حيدرآبا دکن نظامن کان ميسور ٽيپو سلطان کان مشهور رهيو آهي تيئن ٻڙودا گائيڪ وادي نوابن ۽ حاڪمن کان سڃاتو وڃي ٿو جيڪي مرهٽن جي هڪ شاخ آهن. گائيڪ واد حڪمرانن جو گهراڻو هڪ طاقتور حاڪمن جو گهراڻو ٿي گذريو آهي جيڪي پيشوا جا جنرل هئا ۽ هنن هن علائقي تي حڪومت دوران ٻڙودا کي گاديءَ جو هنڌ رکيو. ٻڙودا هنن جي دؤر ۾ وڏي اوج تي پهتو خاص ڪري مهاراجا سايا جيراءِ جي ڏينهن ۾ جيڪو اوڻهين صديءَ جي آخري سالن کان وٺي ويهين صديءَ جي شروع وارن سالن تائين تخت تي ويٺو ۽ هن ڪئين ڪم ڪيا خاص ڪري تعليم جي واڌاري لاءِ. هتي جي ايم ايس (مهاراجا سايا جيراءِ) يونيورسٽي به هن گائيڪ واد حاڪم ٺهرائي، ريلوي جي جار وڇائي ۽ اسڪول ۽ اسپتالون ٺهرايون. انگريزن سان به پورو وقت رهائي رکي ويٺو ۽ هنن به گائيڪ واد حاڪمن جو نالو نه ورتو. گائيڪواد انهن ٽن اتم نوابن مان ليکيو ويو ٿي جن کي 21 بندقون جو سلوٽ مليو ٿي. (باقي به هئا: حيدرآباد رياست جو نظام ۽ هزهائينيس ميسور). ٻڙودا جي نوابي ماضيءَ جو ئي نتيجو آهي جو اڄ ٻڙودا محلاتن جو شهر سڏجي ٿو.

تواريخ ۾ ٻڙودا جو ذڪر سن 812ع کان اچي ٿو جڏهن ٻڙودا وادا پادراڪا (Vadapadraka) سڏبو هو. ٻڙودا هڪ مڪاني راجپوت حاڪم جي نالي سان ”چند ناواتي“ به سڏبو هو. وقت سان گڏ ٻڙودا جا نالا بدليا رهيا جيئن ته: ورهاوتي، وٽپا ترا ڪا ۽ پوءِ ودودرا ٿيو. انگريزن لاءِ جيئن ته ڪيترائي مڪاني لفظ اچارڻ ڏکيا ٿي ٿيا سو هنن پنهنجا نالا رکيا. ودودرا کي هو ٻڙودا سڏيندا هئا. 1971ع ۾ هن شهر جو نالو ٻڙودا بدران وري پراڻو ودودرا ڪيو ويو.

ٻڙودا جي تاريخ مختلف دؤرن ۾ ورهائي سگهجي ٿي. هندو دؤر پراڻي زماني کان وٺي 1297ع تائين هليو ۽ پوءِ دهليءَ جي سلطان مسلمانن جي حڪومت 1297ع کان 1401ع تائين هلي. هو پنهنجي گاديءَ واري شهر دهليءَ کان هنن ڏورانهن علائقن تي ڪنٽرول هلائيندا هئا ۽ پوءِ گجرات سلطانن جي نالي سان مڪاني مسلمانن حاڪمن Independent حڪومت سن 1201ع کان 1573ع تائين هلائي ۽ پوءِ 1573ع کان ٻڙودا اڪبر جي ڏينهن کان وٺي مغل شهنشاهن جي قبضي ۾ آيو جيڪو دؤر 1734ع تائين هليو ۽ پوءِ مرهٽا دؤر شروع ٿيو جنهن ۾ گائيڪ واد گهراڻو حاڪم رهيا ۽ 1734ع کان 1947ع تائين رهيو. 1802 ۾ انگريزن ٻڙودا ۾ ريزڊنسي قائم ڪئي. پر گائيڊ واد حاڪمن کي پنهنجي مرضيءَ سان حڪومت قائم رکڻ ڏنائون ۽ هنن حاڪمن به پنهنجي ذاتي عياشي ڪرڻ بدران عوام جي ڀلي لاءِ به گهڻو ئي ڪجهه ڪيو خاص ڪري تعليم جي معاملي ۾ جنهن جو مختصر ذڪر مٿي ڪري چڪا آهيون.

لنڊن ۽ ٽوڪيو جهڙن شهرن وانگر ٻڙودا شهر جي وچ مان به درياهه وهي ٿو جنهن جو نالو وشوار مورتي ندي آهي. اسان جي هوٽل ايڪسپريس ۽ پر واري ودودرا هوٽل ٻڙودا ريلوي اسٽيشن جي ويجهو ۽ ساڄي پاسي آهن. پر ۾ ريس ڪورس، سرڪٽ هائوس ٽي بي اسپتال آهي. آٽو رڪشا وارو مون کي ريس ڪورس واري دت روڊ تان شهر ڏي وٺي هليو جيڪو ريلوي اسٽيشن جي کاٻي پاسي آهي. ريلوي اسٽيشن جي هٽي پاسي تلڪ روڊ تي پڻ ڪيترين ئي وڏين هوٽلن نظر آيو جهڙوڪ: ائمبسڊر هوٽل، هوٽل ٿريا، راما ان، اپسرا هوٽل، جگديش هندو لاج، وڪرم هوٽل ۽ ٻيون. اڳتي

هلي هي روڊ ”وشوار مورتي“ نديءَ جي ڀي پاسي هليو وڃي ٿو. درياهہ پرسان ئي ڪرتي مندر، شوبا باغ، جمعا مسجد، ماندوي باغ، فتح گنج، موتي باغ نظر آيا. حيدرآباد جيڏي هن ٻڙودا شهر ۾ ننڍيون وڏيون ڪيترين ئي اسپتالون نظر اچن ٿيون. ڪي تہ تمام وڏيون ۽ سرڪاري اسپتالون ڏسڻ ۾ آيون. ليپرسي اسپتال، مينٽل اسپتال، آيروديڪ اسپتال وغيره. آٽو رڪشا وارو پهرين فتح گنج واري علائقي ۾ وٺي هليو جتي ڪيٿولڪ چرچ جي سامهون ٻہ ٽي فوٽو گرافرن جا دڪان هئا جن کي فوٽون ڪڍڻ لاءِ فلم رول ڏنم. هڪ ڳالهہ نوٽ ڪيم تہ هتي ڇوڪرين ۽ عورتن جي وڏي تعداد سائيڪلون ۽ موٽر سائيڪلون هلايون ٿي. سنڌي هندو جيڪي سنڌ کان هندستان لڏي آيا انهن جو ٻہ وڏو تعداد هن صوبي گجرات ۾ رهي ٿو. گانڌيدام ۽ گانڌي نگر ۾ تہ تمام گھڻا رهن ٿا پر احمد آباد ۽ ٻڙودا جهڙن شهرن ۾ ٻہ ڪيترائي رهن ٿا ويندي سندن الڳ الڳ رهائشي ڪالونيون آهن. مون کي اها آئيڊياز نہ هئي تہ هتي ڪي سنڌي ٻہ رهن ٿا. فوٽو گرافر جي دڪان تي جيسين هو فوٽو تيار ڪري ڳالهين ڪندي هن ٻڌايو تہ هو سنڌي آهي ۽ پوءِ منهنجي پڇڻ تي هن ٻڌايو تہ هتي ڪيترائي سنڌي رهن ٿا. ”هتي ٻڙودا ۾ سنڌين جي رهائش جون ٻہ وڏيون ڪالونيون آهن.“ هن ٻڌايو ”اسان جو هڪ ڪلب ٻہ آهي جتي شاديون مراديون رچايون وڃن ٿيون. لئبرري ٻہ آهي ۽ ملاقات جو حال ٻہ جتي هر آچر تي اسان جي گڏجاڻي ٿئي ٿي.“

واپسيءَ تي پنهنجي رهائش واري هوٽل ”ايڪسپريس هوٽل“ جي بلڪل لڳولڳ ڇهہ ماڙ بلڊنگ جي اڳيان سنڌي ساهتيہ جي بورڊ ڏسي مٿي آفيس ۾ ٻہ ويس پر ان ڏينهن اها آفيس بند هئي ۽ ان بعد وري مون کي ٽائيم نہ مليو ۽ هونءَ ٻہ ٻڙودا ۾ گس پنڌ تي يا دڪانن ۾ ايترن تہ سنڌي ڳالهائڻ وارن سان ملاقات ٿي وئي جو پوءِ اهو Charm ئي نہ رهيو يعني اها ڪا نئين ڳالهہ نٿي لڳي تہ هتي ٻہ ڪي سنڌي رهن ٿا.

آٽو رڪشا جو ڊرائيور شهر جو چڪر ڏيارڻ دوران ڪيترين ئي اهم عمارتن اڳيان ڪافي دير ترسيو ٿي جتي پارڪ يا اتي موجود ماڻهن انهن عمارتن بابت ٻڌايو ٿي. گھڻا ٿڌا پارڪ، ميوزيم، اسڪول ۽ اسپتالون نظر آيون ٿي جنهن مان هن شهر جي خوشحالي محسوس ٿئي ٿي. هڪ ”فائين آرٽس ڪاليج“ وٽ ٻہ هو ڪافي دير ترسيوءِ اتي جي شاگردن کان خبر پئي تہ هن ڪاليج ۾ داخلا لاءِ نہ فقط گجرات ۽ انڊيا جي ٻين صوبن مان پر ڌارين ملڪن مان ٻہ هتي اچن ٿا. هتي جي ڪجهہ ٻين اهم جاين جو مختصر احوال ڏيان ٿو جيئن ڪو هفتي ٻن لاءِ هن شهر ۾ اچي رهي تہ انهن کي چڱي طرح ڏسي سگھي. دراصل ٻڙودا ۾ ۽ گجرات جي ٻين شهرن پاءُ نگر، ڪاٺياواڙ کان جهونا ڳڙهہ، پور بندر، دوارڪا ۽ احمد آباد ۾ اسان سنڌين جي ڏسڻ ۽ ماڻهن سان ملڻ لاءِ ايترو تہ گھڻو ڪجهہ آهي جنهن لاءِ خاص ٻن ٽن هفتن لاءِ هلي ملي گجرات ڀلي ڪٽي يورپي سياحن جي دلچسپيءَ جو سبب نہ هجي پر اسان سنڌ جي رهواسين لاءِ ضرور آهي، پر هتي اچڻ کان اڳ هن پاسي جي تاريخ جاگرافي ۽ لوڪ ڪهاڻين، ادب ۽ شاعريءَ جو جيترو گھڻو مطالعو ڪو ڪري ايندو ايترو ئي هن کي مزو ايندو.

مهاراجا سايا جي راڻو يونيورسٽي (MSU)

انڊيا جي اهم يونيورسٽين مان هڪ آهي. سندس عمارت ٻہ بيحد Impressive آهي. ائڊمنسٽريشن ڊپارٽمينٽ جي هڪ سينيئر آفيسر ٻڌايو تہ هن وقت پنجويهہ هزار شاگرد Enrolled آهن. سڄي گجرات ۾ اها ئي هڪ يونيورسٽي آهي جنهن ۾ پڙهائي جو ميڊيم انگريزي آهي. ان ۾ 13 مختلف Facalties آهن. شاگردن جي رهائش لاءِ 17 هاسٽلون آهن جن مان چار ڇوڪرين جي لاءِ آهن. حيدرآباد جيڏي هن شهر ۾ هڪ سؤ کن پرائيويٽ انگريزي اسڪول آهن ۽ ويهہ پبلڪ اسڪول.

ساياجي باغ

وشوا متي نديءَ جي ڪناري وٽ هي باغ آهي جيڪو گائيڪ واد حاڪم سايا جيرائو ٽئين 111 سن 1879ع ۾ ٺهرايو. 113 ايڪڙن ۾ پکڙيل هن پارڪ ۾ هڪ ننڍڙو چڙيا گھر (Zoo) ٻہ آهي ان کان علاوه ٻڙودا ميوزيم ۽ تصويرن جي گيلري صحت ۽ هائيجن جو ميوزيم ۽ سردار پٽيل Planetarium پڻ هتي آهي.

ٿريا نارائڻ مندر

ٻڙودا جي پراڻن مندرن مان آهي جيڪو ٿريا نارائڻ باغ وٽ آهي.

ڪرتي مندر

تلڪ روڊ تي، اسٽيٽ بئنڪ آف انڊيا جي پرسان هي مندر آهي، جيڪو 1936ع جو ٺهيل آهي.

انهن شين کان علاوه نهرو روڊ تي لڪشمي ولا محل آهي ۽ ان جي پرسان مهاراجا فتہ سنگھہ ميوزيم جنهن ۾ هتي جي حاڪمن جو گڏ ڪيل آرٽ جون ديسي ۽ ولايتي شيون آهن، ويندي يورپ جي مشهور آرٽسٽن رافيل، ٽائٽيان ۽ مريلو جون ٺهيل تصويرون آهن.

آئون ان ڏينهن هوٽل تي پهتس ته هڪ ٿي چڪو هو. ڪمري تان ٿي گرائونڊ فلور تي آيس جتي لنچ جو بندوبست رکيل هو. شاديءَ جي پروگرام هڪ ہي هوٽل ۾ رکيو ويو جتي شام جو ڇهين بجي ٿي پهچڻو هو جيئن شاديءَ جا ساٽ سوڻ ۽ ريتون رسمون اڳوات ٿي سگهن. منجهند جي ماني کائي ڪمري تي اچي سمهي رهيس. شام جو ڇهين بجي ڊاري تيار ٿي هيٺ لٿس ته هڪ وڏي بس جاچين کي وٺي شادي واري هوٽل ڏي هلڻ لاءِ تيار هئي. گهوٽ به پنهنجي روايتي لباس ۾ تيار ٿي الڳ ڪار ۾ اسان سان گڏ هليو. هڪ دفعو وري گهوٽ جي پيٽن، سوٽين، ماساتين، پڦين ۽ چاچين راڳ ڳائڻ شروع ڪيا:

پلي لاهه لاڏا! ميندي لاهه لاڏا.

سنهڙن پيرن کي، سهڻن هٿن کي

بينسر مڪيش جي لاڙئون جو آئي

پلي لاهه لاڏا! ميندي لاهه لاڏا!

دهري لاڏل جي لاڙئون جو آئي

پلي لاهه لاڏا! ميندي لاهه لاڏا!

ٻانهي گهوٽ جي لاڙئون جو آئي

پلي لاهه لاڏا! ميندي لاهه لاڏا!

وس ڪڪر ڪوهيارل! پلي پئي بوند وسي

پلي پئي بوند وسي، پلي پئي ڇڄ اچي

ٻانهن ۾ وينگس کي ٻانهين ٺهندي

پلي پئي بوند وسي، پلي پئي ڇڄ اچي....

هوٽل ۾ پهچڻ سان اتي موجود گهوٽتياڻين به ڳائڻ ۾ شروع ٿي ويون. ضروري ساٽ سوڻن بعد ڪنواريتن گهوٽ کي شادي هال ۾ گهرڻ ڏنو ۽ هڪ ننڍڙي چانهه ۽ Snacks جي دعوت بعد گهوٽ کي اسٽيج تي ويهاري هن کي ٻن پنڊتن حوالي ڪيو ويو جيڪي ڪا دير منتر پڙهندا رهيا بلڪ تمام گهڻي دير منتر پڙهندا رهيا ۽ اسين ڪڏهن ماٺ ڪري ٻڌاندا رهياسين ته ڪڏهن فوٽو ڪڍندا رهياسين ۽ پاڻ ۾ خبرون چارون به ڪندا رهياسين. آئون ڪجهه دير ڊاڪٽر لڇمڻ اوڏ سان خبرون ڪري پوءِ پنهنجي پيٽارو جي ساٿي ڊاڪٽر رامچند اوڏ سان اچي ويٺس. جيڪو ڪافي عرصي کان ڪولوروڊو يونيوسٽيءَ جي سول انجنيئرنگ ڊپارٽمينٽ ۾ واٽر ريسورسز ۽ Irrigated ائگريڪلچر جو پروفيسر آهي. اها يونيورسٽي آمريڪا جي رياست Colorado جي شهر فورٽ ڪولنس ۾ آهي. سندس زال ۽ پٽ دهليءَ ۾ سندس پٽ راجيش جي شاديءَ بعد آمريڪا هليا ويا هئا باقي پاڻ پنهنجي وڏي ڀاءُ نولراءِ اوڏ جي پٽ مڪيش جي شاديءَ لاءِ انڊيا ۾ ترسي پيو هو ۽ هاڻ سياڻي هن جي فلائيٽ هئي. ڊاڪٽر رامچند ڪيڊٽ ڪاليج پيٽارو مان انٽر ڪرڻ بعد NED انجنيئرنگ ڪاليج مان سول انجنيئرنگ ۾ BE سن 1970ع ۾ ڪئي، ان بعد ٿائيليڊ جي شهر بئنڪاڪ جي ايشين انسٽيٽيوٽ آف ٽيڪنالاجيءَ مان 1973ع ۾ واٽر سائنس ۽ انجنيئرنگ ۾ ماسٽرس ڪئي. ان بعد ڪارنيل يونيورسٽي، اٿيڪا نيويارڪ (USA) مان ايگريڪلچر انجنيئرنگ ۾ پي ايچ ڊي ڪئي.

پاڻ نوڪريءَ دوران نيپال، انڊونيشيا ۽ عرب ملڪن ۾ تمام گهڻو رهيو ۽ ڪيس انگريزي، اردو، سنڌي اوڏڪي کان علاوه ملئي ۽ عربي زبانون به اچن ٿيون. ساٽس گڏريل مهيني رکي رکي ملئي ۾ ڳالهائڻ ڪري پيين کي تعجب ٿي لڳو. خود سندس پيڻ ۽ پيٽوين کي خبر نه هئي ته رامچند کي انڊونيشين / ملئي زبانون اچن ٿيون. هن لاءِ اهي زبانون سکڻ ضروري هو جو هن کي ڳوٺن ۽ ٻهراڙين ۾ ڪم ڪرڻو پيو ٿي. عربي زبان هن مصر ۾ سکي جتي هو 1992ع ۽ 1993ع ۾ Irrigation Improvement Project جو ٽيم ليڊر هو.

ڪجهه دير بعد مڪيش جي ڪنوار شمي کي به اسٽيج تي آندو ويو ان بعد وڏو ڀائو ۽ ان جو اسسٽنٽ جيڪي ساٽ سوڻ ڪندا رهيا. ناريل کي پيچڻ کان وٺي هڪ ٻئي گلن جي هار ۾ رهڻ وغيره. انهن ۾ ٻنهي (گهوٽ ڪنوار) کي شامل ڪيو ويو ٿي. آخر ۾ پنڊت گهوٽ جي پيءُ سان ڪا دير ڳالهائيندو رهيو. رامچند چيو ته هو نول کان هن شاديءَ جا ساٽ سوڻ ۽ دعائون پوريون ڪرڻ جي بدلي ۾ ڳئون گهري رهيو آهي.

”هينئر ۽ هتي ڇا؟“ مون پڇيومانس.

رامچند پنهنجي روايتي کل کلندي چيو: ”ڪيش ڏيندس يا ڪنواريتن کي چوندو ته هن کي وٺي ڏيو.“

بهرحال پوءِ سگهو ئي مبارڪون ڏيڻ جو دؤر شروع ٿي ويو ۽ وڏي اسٽيج جي پر ۾ ٺهيل ننڍي اسٽيج تي وينل هڪ ڳائڻي جوڙي هارمونيم تي هندي ۽ گجراتي غزل شروع ڪري ڏنا. مهرچند اوڏ بہ اچي پر ۾ وينو.

”رامچند! بڙودا ۾ رهي پئين تہ صلاح اٿئي؟“ مهرچند چيو سياڻي ڪان اسان بڙودا ۽ اوس پاس جا شهر گهمڻ لاءِ نڪرنداسين.“

”نہ يار مهيني ڪان مٿي انڊيا ۾ ٿي ويو اٿم. سياڻي صبح سان بڙودا ڇڏي بمبئي پهچان جو شام جو USA لاءِ منهنجي فلائيٽ آهي.“ رامچند چيو.

ڳائڻ وڄائڻ جي هيءَ محفل رات جو ڏهين تائين هلندي رهي ان بعد مانيءَ لاءِ انائونس ٿيو. جنهن جو بندوبست هوٽل جي ڇهين فلور تي رکيو ويو هو.

دهليءَ جو قطب مينار

جيئن انڊيا جي نشاني تاج محل. جاپان جي فيوجي جبل ۽ آمريڪا جي ”آزاديءَ جو مجسو (Statue) ڇئي سگهون ٿا تيئن دهلي شهر جي نشاني قطب مينار لڳي ٿو. دهليءَ بابت ڪوبہ گائيڊ بڪ. ٽيلفيون ڊائريڪٽري. ڪلو نقشو ڪڻ تہ ان جي ٽائيٽل ڪور تي تصوير قطب مينار جي نظر اچي ٿي.

قطب مينار مون هڪ دفعو اڳ مر بہ ڏٺو هو بلڪ بہ دفعا جڏهن 1960ع ڌاري پنهنجي ڪاليج جي گروپ سان گڏ آيا هئاسين. قطب مينار ڏسڻ لاءِ بيا تہ اندر هليا ويا پر آئون ۽ منهنجو ڳوٺاڻي ڪلاس ميٽ ڪمانڊر نجم انصاري قطب مينار جي ٻاهران ”الائي دروازي“ وٽ هڪ فوٽو گرافر ڪان فٽ پاٿ تي فوٽو ڪيرائيندا رهياسين تنهن زماني ۾ فوٽو گرافرن وٽ وڏيون ڪئميرائون هونديون هيون ۽ ان تي ويڙهيل ڪاري ڪپڙي ڪي پنهنجي مٿان وجهي فوٽو ڪيندا هئا ۽ ان ئي وقت فوٽو ڊيولپ ڪري پرنٽ آئوٽ ڪيدي ڏيندا هئا. ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ بہ اهڙائي فوٽو گرافر جام هئا پر هن فوٽو گرافر اهو ٿي ڪمال ڪيو جو اسان جو فوٽو بوتل اندر ڪيدي اها اسان جي هٿ جي ترئيءَ تي ڏيکاري ٿي. اهو فوٽو مون وٽ اجا تائين موجود آهي جنهن ۾ منهنجي ساڄي هٿ جي ترئيءَ تي برنيءَ جهڙي هڪ بوتل آهي جنهن جي اندر بہ آئون آهيان. انهن ڏينهن جو اهو وڏو ڪمال هو. ٿي سگهي ٿو نجم انصاريءَ وٽ بہ سندس اهو فوٽو اچا هجي. دهليءَ ۾ پنهنجي رهائش واري جاءِ تي پهچي جڏهن اها تصوير ٻين کي ڏيکاريسين تہ انهن کي بہ اهڙي تصور ڪيدائڻ جو شوق ٿيو ۽ پوءِ شام جو ٻن ٽن ڪلاس ميٽن کي ساڻ وٺي آئون وري قطب مينار آيو هوس ۽ پوءِ هو تصويرون ڪيدائيندا رهيا آئون اندر هليو ويس. تن ڏينهن ۾ نہ ٽڪيٽ هئي ۽ نہ مناري تي چڙهڻ جي جهل پل. اڄڪلهہ تقريبا هر تاريخي شيءِ ڏسڻ جي ٽڪيٽ رکي وئي آهي. لال قلعو ڏسڻ جي بہ اسان ڌارين لاءِ اداڻي سؤ روپيا ٽڪيٽ آهي (۽ هتي جي مڪاني ماڻهن لاءِ فقط پنج روپيا) ۽ پوءِ بہ لال قلعي جو هر هڪ حصو نٿا ڏسڻ ڏين. قطب مينار ۾ بہ جڏهن ڪان اسڪول ڇوڪرين جي موت جو حادثو ٿيو آهي ڪنهن کي بہ مٿي نٿا ڇڏين پر تن ڏينهن ۾ اسان مناري جا 380 ڪن ڏاڪا چڙهي چوٽيءَ تائين وڃي پهتا هئاسين.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ قطب مينار هر ٽوئرسٽ لاءِ دلپسند تاريخي جاءِ آهي. لال قلعو جامع مسجد يا برلا مندر جهڙيون عمارتون ڪٿي وڌيڪ خوبصورت هجن. پر قطب مينار اهڙي شيءِ آهي جيڪا اتاهين هجڻ ڪري پري ڪان ئي نظر اچي ٿي ۽ ٽوئرسٽ جو ڌيان ڇڪائي ٿي. قطب مينار هندستان ۾ مسلمانن جي حڪومت شروع ٿيڻ جي نشاني آهي ۽ هندستان ۾ مسلمانن جي ٺهرايل پهرين عمارت آهي. هن قطب مينار ۽ مسلمانن جي ٺهرايل ٻين عمارتن خاص ڪري مغلن جي ٺهرايل مقبرن. مسجدن ۽ قلعن وغيره جي عمارت سازي نج انڊين آرڪيٽيڪٽ بدران Indo_Islamic اسٽائيل آهي. بقول سرجان مارشل جي:

“Indo_Islamic art is not merely a local variety of Islmamic art not is it a merely a modified form of hindu art… Broadly speaking Indo_Islamic architcxture derives its character form both sources, though not always in an equal degree”.

قطب مينار هندستان ۾ هندو حاڪمن جي حڪومت جي خاتمي ۽ مسلمانن جي سوڀ جي نشاني خاطر. 1193ع ۾ ٺهرائڻ ڪيو ويو. هي منارو 73 ميٽر ڊگهو آهي. هيٺ تر ۾ هن جي گولائيءَ جو ڊايا ميٽر 15 ميٽر ٿئي ٿو.مينار پنج ماڙ آهي ۽ هر ماڙ تي بالڪني ٺهيل آهي. پهريون ٽي

ماڙيون ڳاڙهي پٿر جون ٺهيل آهن. چوٿين ۽ پنجين ماڙ ماربل ۽ ڪاري پٿر جون آهن. جيتوڻيڪ قطب الدين هن مينار جي ٺهرائڻ جو ڪم شروع ڪرايو پر سندس ڏينهن ۾ فقط پهرين ماڙ ٺهي سگهي. ان بعد هن جي پوٽيئرن ان کي مڪمل ڪرايو ۽ 1368ع ۾ فيروز شاهه تغلق هن جي مٿين ماڙين جي اڏاوت وري ڪرائي ۽ مٿس ڪيپولا (بيهڻ ۽ نظاري ڪرڻ لاءِ ڇت) پڻ ٺهرايو جيڪو 1803ع ۾ملڳل زلزلي ۾ اچي پٽ تي پيو. فيروز شاهه تغلق هندستان تي 1351ع کان 1388 تائين حڪومت ڪئي.

1829ع ۾ ميجر سمٿ نالي هڪ انگريز انجنيئر ان جي جاءِ تي بيو Cupola ٺهرايو پر اهو بيهڪ ۾ صحيح نه لڳو جو ويندي ان وقت جي گورنر جنرل لارڊ هارڊنگ ان کي لاهڻ جو حڪم ڏنو. اڄ اهو ڪيوپو لاهيٺ قطب باغ ۾ پاسي تي رکيو آهي.

قطب مينار جي قدمن وٽ ”قوته الاسلام“ نالي انڊيا جي پهرين مسجد آهي جيڪا 1193ع ۾ قطب الدين ايبڪ ٺهرائي جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته هن انڊيا جي 27 هندو ۽ جين مندرن مان سرون ڪيرائي هيءَ مسجد جوڙائي. قطب دين جي ناٺي التمش بادشاهه هن مسجد جي چوڌاري بائونڊري جي پٽ 1210ع ۽ 1220ع وچ ۾ ٺهرائي ۽ علاؤالدين بادشاهه اوپر ۾ وڏو وراندو ۽ ”علائي“ دروازو 1300ع ٺهرايو.

علاؤالدين بادشاهه قطب مينار کان به ٻيڻو وڏو منارو ٺهرائڻ چاهيو ٿي. هن جي مرڻ وقت اهو 27 ميٽرن تائين پهتو هو. ان بعد، سندس پوٽيئرن مان ڪنهن به ان جو ڪم مڪمل نه ڪرايو. هي علائي ٽاور مسجد ۽ قطب مينار جي اتر ۾ قطب ڪامپليڪش اندر ئي آهي. هن ڪامپليڪس جو جيڪو دروازو آهي جنهن مان اندر گهڙڻ قطب مينار، قوته الاسلام مسجد ۽ علائي مينار ڏي وڃجي ٿو ان ”علائي“ دروازي جي ساڄي پاسي امام ضامن جو مقبرو آهي. هي صوفي درويش سڪندر لوڌيءَ جي ڏينهن (1517ع_1488ع) ۾ ترڪستان کان انڊيا ۾آيو. التمش جو مقبرو مسجد جي پنيان هن ڪامپليڪس جا بائونڊري وال جي ٻاهرين پاسي آهي. التمش بادشاهه 1235ع ۾ گذاري ويو هو. (قطب دين ايبڪ 1192ع کان 1198ع تائين حڪومت ڪئي ۽ علاؤالدين خلجي جنهن علائي دروازو ۽ علائي مينار ٺهرايو 1296ع کان 1316ع تائين حڪومت ڪئي.)

برلا مندر

انڊيا مندرن جو ملڪ آهي جتي ڪٿي مندر نظر اچن ٿا. دهليءَ ۾ پڻ تمام گهڻا آهن. رستي تي جتي به ڪو خاص مندر نظر آيو ٿي ته رڪشا بيهاري اندر ڏٺم ٿي. توهان جيڪڏهن دهليءَ ۾ ٿورن ڏينهن لاءِ آهيو ته پوءِ گهٽ ۾ گهٽ برلا مندر ضرور ڏسو. هن نالي وارا مندر توهان کي انڊيا جي ڪيترن ئي شهرن ۾ نظر ايندا جيڪي هي مندر ٺهرائڻ واري فيملي برلا (Biral) نالي آهن. برلا فيمليءَ لاءِ هتي جي اوڏ وزير سائل ٻڌايو ته هنن وٽ ايڏو پئسو آهي جو هنن جو هر وقت ڪنهن نه ڪنهن شهر ۾ مندر Construction هيٺ رهي ٿو.

هنن جو اعتماد آهي ته چڱن ڪمن پنيان پئسو خرچ ڪرڻ تي تي هنن جي دولت ۾ هر وقت واڌارو اچي رهيو هو. ان ڪري جيئن ئي هڪڙو مندر ٺهي رات راس ٿئي ٿو ته هو ٻيو ٺهرائين ٿا.

برلا فيملي وارن جو برلا گروپ هندستان جو سڀ کان وڏو ۽ امير انڊسٽريل هائو آهي. برلا گروپ کي 500 فيڪٽريون آهن جيڪي مختلف شين جون آهن جهڙوڪ ٽيڪسٽائيل، ٽيليفون ۽ الڪٽرڪ جون تارون، آٽو موبائيل، انڊسٽري مشينون، ڪنڊ، سيمينٽ ۽ ڪاغذ جا ڪارخانا، سٽي، اليومينيم، ٽامي ۽ فرٽيلائيزر جا ڪارخانا، جهاز هوٽلون، وغيره وغيره. ان کان علاوه برلا گورپ وارا چاليهه مختلف ڪارخانن ۾ ٻين سان ڀائيوار آهن، جيڪي انگليند، ڪينيا، فلپين، انڊونيشيا، يوگنڊا، اٿوپيا، مصر ۽ ٻين ملڪن ۾ آهن.

برلا فيملي جا سڀ ميمبر خير خيرات جي ڪمن کان سڄي هندستان ۾ مشهور آهن. هنن جو گهڻو پئسو تعليمي ادارن، ڏڪار جي ستالين، رليف فنڊن، اسپتالن ۽ ڌرمي ادارن ۽ ٻين نيڪ ڪمن ۾ خرچ ٿئي ٿو.

دهليءَ جو هي برلا مندر جيڪو لڪشمي نارائڻ مندر به سڏجي ٿو بي ڊي برلا صاحاب ٺهرايو. منجهس وشنو ديوتا جي مورتي رکيل آهي. هن مندر کي ٺهڻ ۾ ڇهه سال لڳي ويا.يعني سن 1933ع کان وٺي 1939ع تائين. هن مندر جو افتتاح مهاتما گانڌيءَ ان شرط تي ڪيو ته هن ۾ هر ذات جي ماڻهوءَ کي اچڻ ڏنو ويندو. ويندي اڇوتن کي ۽ غير هندن کي به. هڪ اهو به سبب آهي جو هن مندر ۾ توهان کي سڀ کان گهڻا فارينر نظر ايندا. اها بي ڳالهه آهي ته هتي جي ٻين مندرن ۾ به ڪنهن ڌارئين کي اچڻ کان جهليو نٿو وڃي ۽ سچ ته اهو آهي ته فوٽو ڪڍڻ لاءِ منع ناما لکيل هجڻ جي باوجود مختلف مندرن جا ٻاوا مون کي تصويرون ڪڍڻ جي اجازت ڏيندا رهيا. اهوئي حال هتي جي مسجدن، گوردوارن ۽ ڪرسچنن جي عبادت گهرن جو آهي. بس اهو آهي ته هر ڪو فضيلت سان اچي. چيڊي يا اسڪرٽ ۾ آهي ته پاڻ ڍڪي اچي، سکن جي ٽڪاڻي ۾ مٿو ڍڪڻ به ضروري آهي ۽ تقريبا سيني عبادت گهرن ۾ بوٽ لاهڻو پوي ٿو سواءِ ڪنول مندر ۽ Churches کان.

دهليءَ جون حويليون

انڊيا جي ٻين شهر وانگر دهليءَ ۾ به حويليون جام آهن. حويلي وڏن گهرن کي چيو ويو ٿي جنهن ۾ وقت جا امير ۽ مشهور شخصيتون رهيون ٿي ۽ اڄا به ڪيترين ۾ رهن ٿيون اهي حويليون اڄ به دهليءَ جون تاريخي ۽ ثقافتي Heritage سڏجن ٿيون. دهليءَ تي مختلف مسلمانن گهراڻن حڪومت ڪئي. خلجي، تغلق، سيد، لوڌي وغيره. هر هڪ هن شر کي مختلف Artistic اسٽائيل ڏنو. مغلن ۽ انگريزن جي ڏينهن ۾ ته دهلي حويلين جو شهر ليکيو ويو ٿي. انهن مان ڪجهه خاص حويلين جا نالا جيڪي اسان هتي دهليءَ ۾ ٻڌي رهيا آهيون يا مختلف اردو ۽ انگريزي ناولن ۾ پڙهيا اٿئون يا فلمن ۾ ٻڌڻ ۾ اچن ٿا ۽ هن وقت مون کي ياد آهن، هن ريت آهن:

سيٺ ڇهونا مل جي حويلي

حڪيم احسان خان جي حويلي: جتي جواهر لعل نهروءَ جي ڪملا نهروءَ سان شادي ٿي.

نمڪ حرام جي حويلي: جنهن جو مالڪ جسونت راءِ ويڙهاڪ مرهٽي جو دوست ڀواني شنڪر هو. ڀواني شنڪر بعد ۾ جسونت راءِ کي ڇڏي انگريزن سان وڃي مليو. ان ڪري هن جو نالو نمڪ حرام پيو. اها حويلي اڄ به چانڊني چوڪ ۾ آهي.

زينت محل حويلي: زينت محل آخري مغل بادشاهه بهادر شاهه ظفر جي زال هئي. 1857ع واري غدر ۾ لڪڻ وارن لاءِ هيءَ حويلي قلعو ثابت ٿي هئي. اڄ ان حويلي واري جاءِ تي مسلان ڀيهڻ جو ڪارخانو ڇوڪرين جو اسڪول، ڪير جو دڪان ۽ ڪجهه گهر آهن.

مرزا غالب جي حويلي: اردو جو شاعر مرزا اسدالله غالب آگري کان دهلي اچڻ تي سڄي عمر هن حويليءَ ۾ رهيو. هيءَ حويلي حاڪمن جي حويلي به سڏجي ٿي. دهلي جي بالميرن علائقي جي قاسم جان گهٽيءَ جي هيءَ حويلي اڄ بنهه ڏڦل حالت ۾ آهي. هن جا ڪمرا جنهن ۾ غالب ويهي اردو ۽ فارسيءَ جا ديوان لکيا اهي ويران آهن.

مٿي ذڪر ڪيل حڪيم احسان الله خان شهنشاهه بهادر شاهه ظفر جو ذاتي حڪيم هو. هي گهر به هزار چورس والن تي هو.

حيدر قلي حويلي: هيءَ محل نما عمارت فتح پوري مسجد جي پرسان آهي. حيدر قلي مغل شهنشاهه محمد شاهه رنگيلي جي ڏينهن ۾ آرٽلريءَ جو ڪمانڊر هو. اڄڪلهه حويليءَ سوين گهرن ۾ تبديل ڪئي وئي آهي. اهو آهي ته هن حويليءَ جو اصلوڪو گيٽ ۽ نالو اڃا به موجود آهي.

بشير احمد نالي هڪ مصنف جو ڪتاب آهي: "وقعت دارالحڪومت دهلي" جنهن ۾ هن دهليءَ جي حويلين بابت لکيو آهي. ان جا ڪجهه حصا انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل مون به پڙهيا آهن.

"حاڪمن جا ويجها فوجي عملدار ۽ آفيسر وڏين حويلين ۾ رهيا ٿي جن کي "نشيمن" به سڏيو ويو ٿي. هر حويلي جون ٻاهريون پٿيون ٿلهي پٿر جون ٺهيل هونديون هيون جن مالڪ جي عورتن کي ڌارين جي نظرن کان بچايو ٿي ۽ هنگامن دوران گهر جي سامان جي حفاظت ڪئي ٿي. هر حويليءَ کي هڪ تمام وڏو گيٽ هو جيڪو "نقار خانو" سڏيو ويو ٿي جنهن ۾ پهريدار سپاهين کان علاوه بيوگل وڄائڻ وارا ۽ طبلچي به رهيا ٿي. جيئن زينت محل جي حويليءَ ۾ هو. زينت محمد جي اچڻ يا ٻاهر نڪرڻ وقت بيوگل ۽ توتارا وڄائي عام ماڻهوءَ کي آگاهه ڪيو ويو ٿي ته هو رستا خالي ڪري پاسي ڪنڌ ۾ ٿي بيهن. نقار خانن جي پر ۾ گهوڙن، اٺن ۽ هاٿين جا اسطبل هئا. سلطان نويد يا خان ٻڌائيندو هو ته هن جي وڏن جي حويليءَ ۾ ڏهه گهوڙا ڏهه اٺ ۽ پنج هاٿي هئا. هن جا وڏا مغل شهنشاهه جي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ لاءِ ايران کان آيا هئا. انهن حويلين ۾ عورتن جا ڪمرا "محلسرا" سڏبا هئا ۽ حويليءَ جي بلڪل اندر واري حصي ۾ هئا. انهن محلسرائن ۾ "ته خانا" ۽ "سرد خانا" هوندا هئا. گهر جا مالڪ آيل مهمانن سان "ديوان خانن" ۾ ملندا هئا. ديوان خانن سان لڳو لڳ لئبريري "ڪتب خانا،" هئا، جن ۾ خوبصورت الماڙين پرسان "قلمدان" (انڊيپين رکڻ جي جاءِ) "شمعدان" (Candle Stand) هوندا هئا. انهن حويلين ۾ خوبصورت حمام (وهنجڻ جايون) هيون ۽ نوجوان ڇوڪرين لاءِ "شيش محل" (شيشي جا ڪمرا) هئا."

انهن سڀني حويلين کي پاسي تي رکي اسان نهر واري حويلي ڏسڻ وياسين جنهن ۾اسان جي صدر جنرل پرويز مشرف جنم ورتو. اها درياهه گنج جي گولا مارڪيٽ جي پرتاپ اسٽريٽ ۾ آهي. سٺ سال اڳ پرويز صاحب جي جمڻ وقت هي علائقو ضرور خوبصورت هوندو، آدمشاري گهٽ هئي جيئن ان وقت اسان جي پراڻي (ڪراچي ڪارادر، ميٺادر) هئي. هينئر ته درياهه گنج جي مين روڊ تي هلڻ ۾ به اسان پوڙهن جا حال ٿيو وڃن. هفتو کن اڳ هتي جو فوٽ پاٿن تان پراڻا ڪتاب وٺڻ آيو هوس. جيتوڻيڪ اهو آچر جو ڏينهن هو ته به پيهه پيهان جو عالم هو. هينئر ڪرڪيٽ ميچ لاءِ صدر پرويز مشرف انڊيا اچي رهيو آهي ته هن جي پراڻي گهر "نهر والي حويليءَ" کي سرڪاري طرح خوب رنگ روغن ٿي رهيا آهن. اسان جي

همراهن جو بہ شوق ٿيو تہ اها حويلي ضرور ڏسجي. هونءَ بہ درياهہ گنج جامعہ مسجد, لال قلعي وارن علائقن مان هر وقت گذر تہ ٿي رهيو هو سو اسان بہ پڳ ٻڌي ڪئميرا ڪڇي درياهہ گنج ڏي روانا ٿياسين.

وقت سان گڏ هن حويليءَ جا مالڪ بدلبا رهيا ۽ حصن ۾ ورهائبي رهي. هينئر هن جي هڪ حصي ۾ مشهور ٿيٽر گولچا (Golcha) آهي. هيءَ حويلي جيڪا نهر واري حويلي سڏجي ٿي پنيان فيض بازار سان وچيو ملي جيڪا ڪراچيءَ جي جوڙيا بازار ۽ کجور بازار وانگر دڪانن ۽ ماڻهن سان ڀڳهتيل آهي. اها ڪل ست سؤ والن تي چار ماڙ آهي, هتي جي هڪ پراڻي رهاڪوءَ ٻڌايو تہ اورينجل حويلي مغل عمارتسازيءَ جي نموني جي ٺهيل هئي. اڄڪلهہ هيءَ حويلي ائن حصن ۾ ورهايل آهن جنهن ۾ 28 فيمليون رهن ٿيون. هيٺين حصي ۾ چاليهہ کن ننڍا وڏا دڪان آهن.

حويليءَ جو اورينجل اسٽرڪچر ٻن حصن ۾ ورهايل هو جنهن ۾ بہ فيمليون رهيون ٿي. هڪ حصي ۾ صدر پرويز مشرف جي ڏاڏي امينا بيگم ۽ ان جي پيٽ رهي ٿي ۽ ٻئي حصي ۾ پرويز مشرف جي ڏاڏيءَ جا پائر, متمعن دين, قاضي محمد نظام الدين ۽ قاضي مغيم الدين. حويليءَ جو ٽيون حصو هو جيڪو امينا بيگم جي پيڻ سعيدا جي حوالي هو.

راجيش جي نالي هڪ چارٽرڊ اڪائونٽنٽ سعيد واري حصي ۾ اڄڪلهہ رهي ٿو هڪ ٻئي حصي ۾ راڪيش, سنديپ ۽ هيمچند نالي ٽي پائر رهن ٿا جن جو چوڻ آهي تہ هن جي پيءُ پريمچند گولا 1946 ۾ حويلي جو اهو حصو 65 هزار روپين ۾ خريد ڪيو هو.

صدر صاحب جي دهليءَ واري دؤري دوران ان حويلي جي چڱي طرح صفائي ڪري ٻاهران رنگ روغن لڳايا ويا آهن ۽ عمارت اڳيان پٿرن جو هڪ خاص اسٽرڪچر پڻ ٺاهيو ويو آهي.

صدر پرويز مشرف جيڪو هن حويليءَ ۾ ڄائو سيد مشرف دين جو ٻيو نمبر پٽ آهي جو ان وقت دهليءَ ۾ سول سپلائيز ڊپارٽمينٽ ۾ ڊائريڪٽر جنرل هو. ان وقت جو هڪ اهڙو ماڻهو اڃا زندهہ آهيءَ هتي رهي ٿو جنهن کي پرويز ۽ سندس ڀاءُ اشرف جي ننڍپڻ جا ڏينهن ياد آهن جن جون ننڍپڻ جون ڏنگايون گهر جي سيني پاتين کي مشغول رکنديون هيون. اها آهي 92 ورهين جي ڪمشير ٻائي جنهن هن حويليءَ جي ٻهاري ۽ چنڊ ڦوڪ ڪئي ٿي. گذريل دفعي صدر پرويز آيو هو تہ هن سان مليو هو. ڪشمير ٻائيءَ کي اميد آهي تہ هن دفعي بہ سندس ملڪ جي حڪومت سيڪورٽي ۽ پروٽوڪال کي پاسيرو رکي هن کي پاڪستان جو صدر صاحب سان ملڻ ڏيندي. ڪشمير ٻائيءَ سان هر ڪو ماڻهو چرچا ڪري رهيو آهي تہ تون ئي هڪ واحد ماڻهو هتي آهين جنهن جنرل صاحب کي Nappies ۾ ڊوڙندو ڏٺو صدر صاحب خرچي ڏئي تہ منائي اسان کي بہ ڪارائجانءِ.

دهليءَ جي جهوني ۾ جهوني لئبريري

پراڻي دهليءَ ۾ ريلوي اسٽيشن جي پرسان "هريال ميونسپل پبلڪ لئبريري" دهليءَ جي سڀ کان پراڻي لئبريري آهي. چانڊني چوڪ ۾ ٺهيل ٿوهاري کان پراڻي دهلي ريلوي اسٽيشن ڏي وڃبو تہ واٽ تي کاٻي پاسي راڻي باغ جي ڪلارڪ (Clarke) گيٽ وٽ Colonial نموني جي عمارت نظر ايندي. ان جهڙيون انگريزن جي ڏينهن جون Colonial عمارتون ڪراچي صدر ۾ بہ اڃا موجود آهن. راڻي باغ اڄڪلهہ گانڌي ميدان بہ سڏجي ٿو. پراڻن ڏينهن ۾ اهو ڪمپني باغ سڏبو هو. لئبريريءَ جي هيءَ عمارت ڪاريا پل تان ئي نظر اچي ٿي. هيءَ لئبريري انگريزن ۽ يورپين جي مطالعي ۽ وقت گذارڻ لاءِ 1862ع ۾ ٺهي هئي, بعد ۾ مڪاني ماڻهن يعني انڊين کي بہ اچڻ جي اجازت ڏني وئي.

هن لئبريري جي وجود ۾ اچڻ جي بہ دلچسپ ڪهاڻي آهي. اوڻهين صديءَ ۾ اڃا هوائي جهاز هلڻ شروع نہ ٿيا هئا. انگلينڊ کان انگريز آفيسر ڇهن ڇهن سالن لاءِ انڊيا بدلي ڪيا ويندا هئا جيڪي ان وقت جي هوائن جي رحم و ڪرم تي هلندڙ سڙهن وارن جهازن ۾ ۽ پوءِ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ آگبوٽن ذريعي انڊيا پهچندا هئا. لنڊن کان منزلون ڪاٽيندا, سڄي آفريڪا ڪنڊ جو ڦيرو ڪندا, ڪيپ آف گڊ هوپ لتاڙي هندستان جي بندرگاهہ سورت يا بمبئيءَ ۾ ست اٺ مهينن بعد اچي پهچندا هئا. ڊگهي ساموندي سفر ۾ وقت پاس ڪرڻ لاءِ هو پاڻ سان ڪتابن ۽ رسالن جون پريون ٻڌي نڪرندا هئا ۽ انڊيا پهچڻ تي اهي هنن جي ڪم جا نہ رهندا هئا. بندرگاهہ جا واسطي طار آفيسر اهي ڪتاب گڏ ڪري ريڊنگ ڪلب ۾ رکندا هئا. اتان پوءِ لارينس انسٽيٽيوٽ ٺهڻ تي ان جي لئبريريءَ ۾ رکيا ويا. اها عمارت 1861ع ۾ ٺهي ۽ اڄڪلهہ ٽائون هال آهي. 1902ع ۾ اها لئبريري جيڪا هاڻ دهلي پبلڪ لئبريري جي نالي سان سڏجي وڃي ٿي, "ڪچا باغ" شفٽ ڪئي وئي. 23 ڊسمبر 1912ع تي انگريز حاڪم لارڊ هارڊنگ تي آزاديءَ جي جنگ وڙهندڙن بم اڇليو. جنهن جي اڳواڻي لالا هرديال ڪري رهيو هو. لارڊ هارڊنگ ان وقت هاٿيءَ تي چڙهي چانڊني چوڪ مان لنگهي رهيو هو. هو بنا ڪنهن زخم جي بچي ويو. ٻي حياتي ماڻڻ جي خوشيءَ ۾ هن اتي دهلي پبلڪ لئبريري جي لاءِ نئين عمارت

نهرائن جو اعلان ڪيو. هن ان ڪم لاءِ جيڪا ڪميٽي ناهي ان جو صدر لالا شيئو پرساد مقرر ٿيو. ڪميٽيءَ ستر هزار روپيا گڏ ڪيا جن مان چوڏهن هزار خان صاحب حاجي بخش الاهيءَ ڏنا ۽ ڏهه هزار ڪشمير جي مهاراجا ڏنا.

1916ع ۾ هيءَ لئبريري نئين عمارت ۾ شفٽ ڪئي وئي ۽ سندس نالو هارڊنگ ميونسپل پبلڪ لئبريري رکيو ويو جيڪو پوءِ 1970ع ۾ بدلائي ”هرديال ميونسپل پبلڪ لئبريري“ رکيو ويو. لئبريري ۾ هندي، اردو، عربي، فارسي، انگريزي ۽ سنسڪرت جا هڪ لک ستر هزار ڪتاب آهن. سڀ ۾ پراڻو ڪتاب .Relation of Some Years آهي جيڪو .Travail Begvenne جو 1634ع ۾ بلاڪ پرنٽنگ ذريعي لنڊن ڇپيو هو. هي ڪتاب ايشيا ۽ آفريڪا جو سفر نامو آهي.

هن لئبريري ۾ ڪجهه ٻيا پراڻا ڪتاب هن ريت آهن:

”دنيا جي تاريخ. هن جا پنج واليوم آهن جن جو مصنف Sir Walter Raleigh آهي ۽ هي ڪتاب 1676ع جو ڇپيل آهي ۽ هڪ ٻيو ڪتاب 1870ع جو آهي، جيڪو لکنؤ جي برٽش ڪمانڊر جي زال مسز. آر. سي. جرمون جي لکيل ڊائري آهي. ان قسم جا هڪ سؤ سالن کان مٿي پراڻا ۽ ٻي بها ڪتاب هن لئبريريءَ ۾ ڇهن هزارن کان به مٿي ٿيندا.

مٿي ذڪر ڪيل ٻن انگريز آفيسرن: جان لارينس ۽ لارڊ چارلس هارڊنگ بابت به اڪر لکڻ ضروري سمجهان ٿو جن جو انڊيا سان گهڻو تعلق رهيو.

جان لارينس 4 مارچ 1811ع تي انگلينڊ ۾ ڄائو ۽ 1864ع کان 1869ع تائين انڊيا جو وائسراءِ ٿي رهيو. پاڻ سنه 1829ع ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ سر هينري مانٽگميري سان گڏ انڊيا ۾ آيو. هي ٿورو ئي عرصو ۾ دهليءَ جو مئجسٽريٽ ٿيو ۽ پوءِ ٽيڪس ڪليڪٽر. سکن جي پهرين لڙائي (1845_46ع) ۾ لارينس پنجاب جي جالنڌر ضلعي جو ڪمشنر ٿيو ۽ سندس وڏو ڀاءُ سڄي صوبي (پنجاب) جو گورنر هو. هن شخص هندستان ۾ ستيءَ جي رسم ختم ڪرڻ جي تمام گهڻي ڪوشش ڪئي. 1859ع ۾ جان لارينس پنهنجي وطن (انگلينڊ) روانو ٿيو ۽ چئن سالن بعد 1863ع ۾ ڪيس وري انڊيا جو موڪليو ويو. هن ڀيري ڪيس ”وائسراءِ“ جي پوسٽ تي رکيو ويو ۽ پنج سال وائسراءِ ٿي رهيو. پاڻ سن 1879ع ۾ وفات ڪيائين.

لارڊ چارلس هارڊنگ به انڊيا جو گورنر جنرل ۽ وائسراءِ ٿي رهيو. سن 1858 ع ۾ انگلينڊ ۾ ڄائو. 1880 ۾ انگلينڊ جي ڊپلومئٽ سروس ۾ داخل ٿيو ۽ 1904ع ڌاري سفير جي حيثيت سان روس موڪليو ويو. 1910ع کان 1916ع تائين هو دهليءَ جو گورنر جنرل ۽ پوءِ وائسراءِ ٿي رهيو. هن جي ڏينهن ۾ انگلينڊ جو بادشاهه جارج پنجون ۽ راڻي مئري 1911ع ۾ انڊيا گهمڻ آيا. هن جي ڏينهن ۾ ورلڊ وار پهرين لڳي جنهن ۾ انگريزن سان گڏ ننڍي کنڊ جي ماڻهن پڻ انگريزن جي بچاءَ لاءِ حصو ورتو. هن جي ڏينهن جي هڪ ٻي خاص ڳالهه اها آهي ته هونءَ جون انگريز حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ ڪلڪتو هو اهو بدلائي دهلي ڪيو ويو. لارڊ هارڊنگ 1944ع ۾ پنهنجي وطن انگلينڊ ۾ وفات ڪئي. هن جي يادگيرين جو لکيل ڪتاب My Indian years 1910_1916 پڙهڻ وٽان آهي، جيڪو 1948ع جو ڇپيل اهي. ان کان پوءِ ٻيا ڇاپا به ضرور نڪتا هوندا ۽ شايد Web site، تي به اچي چڪو هجي پر منهنجي پراڻي جهازي لئبرري ۾ 1948ع جو ڇاپو هو جيڪو جهاز جا ٻيا آفيسر به وڏي شوق سان پڙهندا هئا. خاص ڪري سياري جي سرد ۽ ڊگهين اونداهين راتين ۾ يا ڊگهن سامونڊي سفرن ۾، وقت گذارڻ لاءِ.

انڊيا ۾ سنڌي

بڙودا ۾ ايڪسپريس فوٽو شاپ جي مالڪ ٻڌايو ته پاڪستان جي ڪرڪيٽ پليئر جاويد مياندآد جو والد صاحب پاڪستان لڏي وڃڻ کان اڳ بڙودا ۾ پوليس جي نوڪريءَ ۾ هو.

لڏپلاڻ وقت احمد آباد، بڙودا توڙي گجرات ۽ مهاراشٽرا صوبن جا مسلمان سنڌ ۾ آيا جو هنن لاءِ پاڙيسيري صوبو هو. سنڌ ۾ هي جيڪي ڪڇي ميمڻ، گجراتي، ڪاٺياواڙي زبانو ڳالهائيندڙ ڏسو ٿا اهي انڊيا جي هنن صوبن جي مختلف ضلعن جا آهن ۽ هو پاڻ کي انهن ضلعن ۽ شهرن جي نالن جيت پور، ڪتيانا، ڪاٺياواڙ، ماندوي وغيره جي حوالن سان سڏائين ٿا. سنڌ کان جيڪي سنڌي هندو انڊيا آيا اهي به پهرين هنن صوبن ۾ آيا ۽ پوءِ وقت سان گڏ انڊيا جي ٻين صوبن ۾ به ٽڙي پکڙي ويا. اڄ به سنڌي هندو گجرات ۽ مهاراشٽرا ۾ گهڻا رهن ٿا. جڏهن سنڌ بمبئيءَ سان مليل هئي تڏهن به اسان جا وڏا جيتوڻيڪ ڪجهه علي ڳڙهه پاسي ويندا هئا باقي گهڻا تڻا هيڏانهن پوني، بمبئي جي جهونا ڳڙهه پاسي ايگريڪچلر، ڊاڪٽري، وڪالت ۽ تعليم جي ٻين برانچن، واپار ۽ گهمڻ لاءِ آيا ٿي. بڙودا جي هن جهوني سنڌي فوٽو گرافر ٻڌايو ته ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته بڙودا ۽ احمد آباد وغيره ۾ تمام گهڻا سنڌدي رهن ٿا ويندي سنڌين جون رهائشي ڪالونيون به آهن پر سڀ کان گهڻا ممبئي، الهاس نگر ۽ ٿاني پاسي رهن ٿا. ان سلسلي ۾ رميش ڪتيجا نالي هڪ هندو سنڌيءَ جو مضمون پڙهيو هوم جنهن ۾ هن ٻڌايو آهي ته ايم آر يعني Mumbai

Mertropolitan Region جنهن ۾ گريٽر ممبئي جو ضلعو ٿاڻي شهر، نئين ممبئي ۽ الهاس نگر جهڙا تعلقا ۽ راءِ ڳڙهه ضلعي جا ڪجهه حصا اچي وڃن ٿا، ڏهه لکن کان مٿي سنڌين جا گهر آهن.

ممبئي (بمبئي) جا علائقا جن ۾ سڀ کان گهڻا سنڌي رهن ٿا اهي آهن: چيمبر سنڌي ڪالوني، ڪوليوال ۾ سنڌ سيوا سمتي نگر، سيان سنڌي ڪالوني، مولند ايسٽ ۾ شاهاڻي ڪالوني ۽ مولند ويسٽ ۾ سنڌ ڪالوني. ان کان علاوه ڪولابا، چرچ گيٽ، وارڊن روڊ، نيپين سي روڊ، ڪلبا ديوي، ماهيم، کار، باندرا، گهاٽڪو پار ۽ پووائيءَ ۾ به ڪافي سنڌي رهن ٿا. الهاس نگر انڊيا جو واحد شهر آهي جنهن ۾ سنڌين جي اڪيلي ميجارٽي آهي. (هي اهو شهر آهي جتي جي الهاس نگر سنڌي ايسوسيئيشن جي ڪارخانن جون ٺهيل شيون USA جي نالي سان وڪامن ٿيون. جن جو تفصيلي ذڪر "دنگي منجهه درياه" ڪتاب ۾ ڪيو اٿم).

ممبئي پاسي جا هي سنڌي انڊيا جي ٻين هنڌن تي رهندڙ سنڌين کان وڌيڪ سکيا ستابا آهن. اهي ماڻهو جيڪي پنهنجي اباڻي وطن کان هٿين خالي آيا پنهنجي محنت، عقل، هنر ۽ لڳاتار جدوجهد سان غريب ڏتڙيل ڪميونٽي مان امير ترين ڪميونٽي بڻجي ويا جن جو مثال دنيا ڏئي ٿي. چي اهڙو محنتي جهڙو سنڌي هندو، ايڏو هنر مند ۽ جفاڪش جهڙو سنڌي هندو، اهڙو سخي مرد جهڙو سنڌي هندو.

شروع ۾ مڪاني ماڻهو هنن نون آيل ماڻهن کي ڌڪاريندا هئا ته هٿين خالي اچي هر واپار وڙي ۽ تعليمي فيلڊ ۾ اڳيان وڌي ويا آهن پر هاڻ مختلف ڪهاڻي آهي. هو ڏسن پيا ته هنن سنڌين جي ڪري سندن ڳوٺن ۽ شهرن ۾ خوشحالي آئي آهي. وڌيڪ ڏنڌا ڌاڙيون ۽ ڪمائڻ جا ذريعا پيدا ٿيا آهن. هي سنڌي ٻين صوبن کان آيل ماڻهن جيان ڪمايل پئسو پنهنجي صوبي ۾ موڪلڻ بدران هتي ئي لڳائين ٿا، غريبن جي مدد ڪن ٿا، خير خيرات ڪن ٿا، مفت جي علاج ۽ تعليم خاطر اسپتالون ۽ اسڪول کولين ٿا. هو جتي رهن ٿا ان ڌرتيءَ کي "ڪرم ڀومي" ۽ "جنم ڀومي" سمجهن ٿا. هو ٻين ڌارين (مرهٽن، تاملن، بنگالين، بهارين وغيره) کان بلڪل مختلف آهن.

ممبئي، الهاس نگر، ٿاڻي وغيره ۾ سنڌين جي گهڻائي هجڻ ڪري تعليمي ادارن جو تعداد تمام وڏو آهي جيڪو سنڌي ماڻهن جي چندن سان وجود ۾ آيو آهي. حيدرآباد سنڌ نيشنل ڪاليجيٽ بورڊ، دي ڪشنچند چيلارام ايڊيوڪيشن ادارا، "The Inlacs"، دي ساڌو ٻيلاس تعليمي ادارا، دي پر سرام پارومل تعليمي ادارا، دي سنڌي ايڊيوڪيشنل سوسائٽي انهن چند اسڪولن ۽ ڪاليجن مان آهن جيڪي سنڌين انڊيا جي فقط هن اولهه ڪنڊ واري حصي ۾ ٺهرايا آهن. هن ۾ انهن تعليمي ادارن جو ذڪر بلڪل نه ڪيو ويو آهي جيڪي سنڌين انڊيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڪوليا آهن يا ويندي پر وارن شهن، احمد آباد، بڙودا، پوني وغيره ۾ ٺهرايا آهن.

پنجاهه ۽ سٺ جي ڏهي ۾ انهن سيني تعليمي ادارن ۾ گهڻو ڪري سنڌي ميڊيم آف انسٽرڪشن هئي ۽ سبجيڪٽ طور ڪاليج جي مٿاهين ليول تائين پڙهائي وئي ٿي. وقت سان گڏ انگريزيءَ جو مان مٿاهون ٿيندو پيو وڃي ۽ انڊيا توڙي دنيا جي ٻين ملڪن جي اسڪولن وانگر هتي به سنڌي بدران انگريزي ميڊيم آف انسٽرڪشن ٿيندو وڃي. پر ان هوندي به اڃا تائين ڪيترائي سنڌي اسڪول آهن خاص ڪري هن ممبئي پاسي، ۽ سنڌين طرفان ٺهرايل ڪاليجن ۾ سنڌي سبجيڪٽ طور پڙهائي وڃي ٿي. "ممبئي يونيورسٽي" Ph.D ليول تائين سنڌي سبجيڪٽ تسليم ڪري ٿي. سنڌين لاءِ انڊيا جي هن علائقي ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جا تمام گهڻا موقعا آهن جو سنڌين جي ٺهرايل سيني اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ سنڌين لاءِ چاليهه سيڪڙو سيٽون رکيل آهن.

گجرات ۽ ممبئيءَ جو هي پاسو اهڙو آهي جتي اڄ به سنڌي گهڻي ڀاڱي اصلي اسٽائيل ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. ٻين صوبن ۾ ڳالهائڻ جي لهجي تي مڪاني زبان جو گهڻو اثر ٿي ويو آهي. ممبئي پاسي توهان کي سنڌين جون اهڙيون ڪميونٽيون، ملنديون جيڪي حيدرآباد نج سنڌيءَ کان علاوه شڪارپوري، لاڙي، لاسي، ٿري ۽ اپر ۽ لورو سنڌ جي ٻين لهجن ۾ سنڌي ڳالهائين ٿيون. سنڌين جي گهرن ۾ سنڌي ۽ انگريزيءَ جي مڪسچر ۾ ڳالهه ٻولهه هلي ٿي جنهن ۾ مڪاني زبانن مرهٽي، گجراتي وغيره جا به ڪجهه ڪجهه لفظ استعمال ٿين ٿا.

ڪنهن وقت ۾ انڊيا مان ڪيتريون ئي سنڌي اخبارون نڪتيون ٿي. هاڻ پڙهڻ وارن جي کوٽ ڪري اهي اخبارون هڪ هڪ ٿي بند ٿي ويون آهن. عربي رسم الخط واري سنڌي اخبار هاڻ فقط هڪڙي وڃي بچي آهي. جيڪا گجرات صوبي جي شهر احمد آباد مان نڪري ٿي ٻه ٽي مئگزينون نڪرن ٿيون جن مان هڪ Spoon مشهور آهي جيڪا پارو ۽ ناڪر چاولہ جي گڏيل ڪوشش جو نتيجو آهي. سنڌيءَ جا اهم ۽ وڏا ليکڪ هڪ هڪ ٿي الله کي پيارا ٿا ويا يا ٻڍاپي جي دؤر مان گذري رهيا آهن. سندري اتم چنداڻي، اتم، ڪيرت ٻاٻاڻي، پوپٽي ﺟﻬﮍﻥ ليجنڊن کان پوءِ سنڌي ادب ۾ جڻ ته مڪمل بليڪ آئوٽ جو سمو ٿو پسجي.

هڪ ٻه ڍهائي سال اڳ تائين سنڌي ڊراما ڪندڙن جا ڪجهه گروپ ۽ آرٽسٽ ضرور هئا جن مختلف ٿيٽرن ۾ ڊراما ڪيا ٿي. هاڻ انهن جو تعداد پڻ ڏينهون ڏينهن گهٽبو وڃي. مس انيلا سندر هڪ اهڙو نالو آهي جيڪو اڄا سنڌي ڊرامن کي جياريندو اچي. انڊيا ۾ ڪا سنڌي ٽي وي ناهي. سال ٻن کان دبئي ۾ ٻئنڪاڪ جهڙين جاين تان KTN ۽ سنڌ ٽي وي جهڙن چئنلن انڊيا جي سنڌي ڪميونٽيءَ ۾ خوشيءَ جي لهر پيدا ڪئي آهي.

سنڌين جي لاڏي اچڻ کان اڳ انڊيا ۾ ”ڪو آپريٽو هائوسنگ سوسائيٽنز“ جو رواج نه هو. اهي سنڌي هئا جن ممبئي جي علائقي ڪولابا (Colaba) ۾ پهرين ڪو آپريٽو هائوسنگ سوسائٽي ناهي سا به اڄ کان چاليهه پنجيتاليهه سال اڳ. اڄ اهو Concept سڄي ممبئي ۾ عام ٿي چڪو آهي ۽ ڪيترن ئي سنڌين هائوس ڪنسٽرڪشن ۾ نالو پيدا ڪيو آهي. هيرا ننداڻي ۽ راهيجا، انڊيا جا مشهور ۽ ڪامياب بلڊر آهن. هنن جي ”گهريلو Complees جو سڄي انڊيا ۾ ڪو مقابلو ڪرڻ وارو ناهي.

ممبئي پاسي رهندڙ سنڌي انجنيئر، ڊاڪٽر، وڪيل ضرور آهن پر سنڌن گهڻائي واپار ڪري ٿي. هنن جي اچڻ کان اڳ هن تر ۾ گجراتين، مارواڙين ۽ بوهرين جو بزنس تي هولڊ هو پر محنت، عقل ۽ واپاري ڄاڻ کان ڪم وٺي سنڌي سڀ کان اڳ نڪري ويا آهن. ڪپڙي جي مارڪيٽن، الڪترانڪ جي مارڪيٽين ۾ هول سيل جي فليڊ ۾ سنڌن ڪو مقابلو ڪري نٿو سگهي. هنن جي بنيادي سوچ High Turn over and low profitability. هنن کي ياڳ ڏٽي بنائي ڇڏيو آهي.

سنڌين جا ڪٽڪ بالي ووڊ ۾ گهڻي پيا آهن. اڄ فلمي دنيا ۾ ڪيترائي سنڌي فنانسر، ڊائريڪٽر، ايڪٽر، ايڪٽريسون ۽ بيا آرٽسٽ قومي ۽ بين الاقوامي فيم جا آهن. سپي، ياڳناني، توراڻي انهن مان ڪجهه ڪامياب نالا آهن فلمي دنيا ۾ سنڌين جي هيڏي طاقت هوندي به اها سنڌي فلمن کان خالي آهي.

هن پاسي جي سنڌي ڪميونٽي ۾ سنڌي ڊاڪٽرن ۽ سنڌين جي ٺهرايل اسپتالن جو به وڏو نالو آهي. اهي اسپتالون نه فقط اميرن لاءِ آهن پر غريبن لاءِ پڻ. پيڊار روڊ تي جسلوڪ اسپتال، ماهيم ۾ ”هندوجا“ اسپتال دنيا جي مقابلي جون اسپتالون آهن جن تي انڊيا کي فخر آهي. انهن کان علاوه سنڌين جون بيون به ڪيتريون ئي اسپتالون، نرسنگ گهر ۽ ڊسپينسريون آهن جتي اميرن توڙي غريبن جو علاج ٿئي ٿو. چيمبور ۾ Inlac`s Hospital پڻ انهن مان هڪ آهي. هاڻي ويجهڙائيءَ ۾ ممبئي جي علائقي پووائي (Powai) ۾ ڊاڪٽر ايل. ايچ هيرانندڻاڻي اسپتال شروع ٿيڻ واري آهي، جنهن کي دنيا جي اعليٰ ترين اسپتال چئي سگهجي ٿو.

الهاس نگر جيڪو ڪنهن زماني ۾ غريب ڏتريل سنڌين جو شهر سڏيو ويو ٿي اڄ دنيا جي ماڊرن شهرن مان هڪ آهي جيڪو بازارين، شاپنگ مالن، فيڪٽرين کان جڻ ته ڦاٽي ٿو ۽ سنڌين پنهنجي جياپي جو مثال قائم ڪيو آهي. ڪنهن سچ چيو آهي ته:

“The Community indeed is imperishable, If miniscule community of parsi` can survive Sindhis sure will”.

به اکر دادا جشن لاءِ

اڄڪلهه دادا جشن پي واسواڻي 56 سالن بعد پنهنجي اباڻي وطن سنڌ جي دؤري تي ويل آهن. دادا واسواڻي جنهن جا ليڪچر صبح جي وقت Sony چئنل تان اچن ٿا هو جڳ مشهور سنڌي فلاسفر، اسڪالر، سائنسدان، مقرر ۽ سماجي سيوا ڪندڙ شخص آهي. ان کان علاوه دانشور، اديب، شاعر، استاد تعليمي ماهر ۽ صوفي بزرگ طور پڻ مشهور آهي. هو پنهنجي چاچي ۽ مرشد ساڌو واسواڻي جو جاءِ نشين آهي.

دهليءَ ۾ ”ساڌو واسواڻي انٽر نيشل گرلس اسڪول“ گهمڻ جو احوال لکڻ دوران ساڌو واسواڻي (سچو نالو ساڌو ٿانور داس ليلارام واسواڻي خدا آبادي) جو احوال پڻ لکيو اٿم. هتي به چار سٽون دادا جشن واسواڻي تي لکڻ ضروري سمجهان ٿو. دهليءَ جي مٿين گرلس اسڪول جي ڪليل ميدان جي هڪ ڪنڊ مختلف رنگين گلن ۽ ٻوٽن سان جهنجهيل آهي. اسڪول جي صلاحڪار پروفيسر ڊاڪٽر چندر ڏاسواڻيءَ اها ڏيکاريندي ٻڌايو هو ته ان ۾ اسڪول جون ڇوڪريون گلن پوکڻ جو شوق پورو ڪن ٿيون ۽ اها ڪنڊ ”جشن ڪارنر“ سڏجي ٿي، جيڪا دادا جشن واسواڻي جي نالي ڪيل آهي. هو ڪا دير هن نيڪ مرد بابت ٻڌائيندو رهيو جنهن جا جهيڻي پر صاف آواز ۾ پر مغز ۽ دل تي اثر ڪندڙ ليڪچر روزانو صبح جو ڊاڪٽر ذاڪر نائيڪ جي ليڪچر بعد سوني چئنل تان ٻڌندو آهيان. گذريل به چار ڏينهن دادا واسواڻي تي روچي رام، مدد علي سنڌي، امداد سومري ۽ بين جا مضمون انٽرنيٽ ذريعي ڪاوش، عبرت ۽ عوامي آواز اخبارن ۾ به پڙهندو رهيو آهيان.

دادا جي واسواڻي جيڪو هن وقت سنڌ جي ياترا تي پهتل آهي. حيدرآباد ۾ 2 آگسٽ 1918ع ۾ جنم ورتو ۽ هن وقت 87 ورهين جي ڄمار جو آهي. پاڻ نومبر 1948ع ۾ پنهنجي چاچي ساڌو واسواڻيءَ سان گڏ سنڌ ڇڏي بمبئي روانگي اختيار ڪئي.

جشن واسواڻي هن وقت پوني ۾ سيراني اسڪول ۽ ڪاليج کان علاوه ڪيترائي فلاحي ۽ جديد تعليمي ادارا هلائي ٿو. هن کي اقوام متحده ۽ انگلينڊ جي هائوس آف ڪامنس ۾ خطاب لاءِ مدعو ڪيو ويندو آهي. دادا جشن واسواڻي بيحد ذهين شاگرد هو. هن 13 سالن جي عمر ۾ مئٽرڪ پاس ڪئي ان بعد ڪراچيءَ جي "ڊي جي سائنس ڪاليج" مان B.Sc فزڪس سترهن سالن جي ڄمار ۾ پاس ڪئي ۽ يونيورسٽيءَ ۾ فرسٽ ڪلاس فرسٽ آيو ۽ ساڳي ڪاليج ۾ فيلوشپ مليس. هن سائنس جي شعبي ۾ ڪيترائي تحقيقي مقالا لکيا. سندس هڪ مقالي کي نوبل انعام يافته ڊاڪٽر سي وي رامن ڇڪاس بعد بيحد پسند ڪيو هو. پاڻ ايل ايل بي بعد 1939ع ۾ M.Sc ڪئي.

انڊيا جي رستن تي هلندڙ ڪارون

انڊيا جي رستن تي سڀ کان گهڻي موروتي (Maruti) نالي ڪار نظر اچي ٿي جيڪا انڊيا ۾ اسيمبل ٿئي ٿي ۽ جاپاني سوزوڪي مني ڪار، مني وئن ۽ فور ويل ڊرائيور (4WD) ڪار جو مڪسچر آهي. موروتي ڪارن کان علاوه انڊين جي رستن تي ٻيون ڪارون جيڪي عام نظر اچن ٿيون اهي آهن: فورڊ ايسڪورٽ، Peugeot 309، فيات Uno، دائيوو سيلو اوپل ائسترا ۽ مرسڊيسز 220. اهي سڀ گاڏيون هتي انڊيا جي فيڪٽرين ۾ Assemble ٿيل آهن ۽ انهن پويان ٻه ٻيون گاڏيون ميدان ۾ اچي ويون آهن، اهي آهن هونڊا ۽ اسڪوڊا.

1950 ۾ لنڊن ۾ جڏهن مورس آڪسفورڊ گاڏين وارن اهي ڪارون ٺاهڻ بند ڪري نئون ماڊل ٺاهڻ شروع ڪيو ته ان پراڻي ماڊل جون ڪارون ٺاهڻ واري فيڪٽري ڪلڪتي شفٽ ڪرائي وئي ۽ اتي اڄ ڏينهن تائين "هندستان ائمبسڊر" جي نالي سان ڪارون ٺهن پيون. 1960ع ۾ پراڻي فيات 11OOD ۾ ڪجهه تبديليون آڻي "پال پدمني" نالي ڪار ٺاهي وئي. ڪجهه عرصي بعد فيات 124 ڪار متعارف ڪرائي وئي. 1970ع ۾ واڪس هال ڪار جا حق ۽ واسطا خريد ڪري انڊيا ۾ "هندستان ڪانٽيسا" جي نالي سان ٺاهڻ شروع ڪئي وئي پر انڊيا ۾ سڀ کان گهڻي ڪامياب ڪار موروتي ثابت ٿي آهي. موروتي ڪار جي قيمت اڍائي لک روپين کان شروع ٿئي ٿي. ائمبسڊر ڪارون (سيٽ بيلٽ سميت) ساڍين ٽن لکن جون آهن ۽ "مرسڊيز 220" جي قيمت ٽيويهه لک روپيا آهن.

انڊيا ۾ ٽرڪن جي انڊسٽري ڪافي اڳتي نڪتل آهي ۽ ٽاٽا ۽ اشوڪ ليلنڊ ٽرڪون نه فقط انڊيا ۾ پر دنيا جي ڪيترن ملڪن، ملائيشيا ۽ سنگاپور کان برطانيه ۽ فرانس ۾ ڪامياب ثابت ٿيون آهن. انهن ٻن ڪمپنين کان علاوه ڪجهه جاپاني ٽرڪون مڪس نالن سان هندستان ۾ ٺهڻ شروع ٿيون آهن ۽ رستن تي نظر اچن ٿيون. انهن مان ڪجهه هن ريت آهن: "موروتي، سوزوڪي،" "هندستان ايسوزو" آلون نسان، "سواراج مزدا" ۽ "هونڊا ڪائنيٽڪ".

موٽر سائيڪلن ۽ اسڪوٽرن جي انڊسٽريءَ ۾ به وڏو واڌارو آيو آهي. انڊيا جي رستن تي هلندڙ موٽر سائيڪلن ۾ هڪ ته Enfield India نالي آهي جيڪا هوبهو برطانيه جي پراڻي سنگل سلينڊر 35OCC رايل بليٽ انفيلڊ جي 1950ع واري ماڊل جي ڪاپي آهي. اسڪوٽرن ۾ لئمبرٽا ۽ ويسپا جون ڪاپيون مشهور آهن. اٽليءَ ۾ جڏهن انهن موٽر سائيڪلن ٺاهڻ جو ڪم بند ڪيو ويو ته انڊيا هنن جي سڄي فيڪٽري ڦلن مٺ قيمت ۾ خريد ڪري انڊيا ۾ لڳائي ۽ موٽر سائيڪلون ٺاهڻ شرع ڪري ڏنيون. ڪيترائي ماڻهو انهن فيڪٽرين ۾ روزگار کي به لڳي ويا ته ساڳي وقت غريب عوام کي گهٽ قيمت تي سواري مهيا ٿيڻ لڳي. انهن کان علاوه ڪجهه ڦيرڦار سان هونڊا، سوزوڪي ۽ ياماها موٽر سائيڪلن جا ماڊل پڻ انڊيا جي رستن تي نظر اچن ٿا.

رهائش جو مسئلو

پاڪستان ۾ مسافرن لاءِ هر شهر ۾ رهائش جو مسئلو آهي پر انڊيا جي ڪنهن به شهر ۾ رهائش يا سواريءَ جو مسئلو نه آهي. حيدرآباد سنڌ جو ئي ڪٽي مثال وٺو. تمام ٿورين هوٽلون آهن ۽ جيڪي آهن اهي تمام مهانگيون آهن. ڪاڏو پيٽو به مهانگو آهي. ڪو وڏيڪ هوٽلون ٺهرائي به ڪونه ٿو. جيڪي ٿوريون گهڻيون حيدرآباد يا ڪراچيءَ جهڙن ۾ آهن اهي به خالي پيون آهن ورلي ڪو ٽورسٽ ٿو اچي. امن امان جي حالت به ڪا خاص بهتر ناهي. ڪو ڌاريون ته ڇا ملڪي ۽ مڪاني ماڻهو به گهمڻ ۽ هوٽلن ۾ رهڻ کان پيچي ٿو. اڃا به ٿورو گهڻو اسان جي اترائهن علائقن ۾ حالتون بهتر آهن ۽ گهمڻ جون جايون توڙي موسم ڪا خراب ناهي.

هتي انڊيا جي ڪنهن به شهر ۾ رهائش توڙي کاڌي پيتي جو مسئلو نه آهي. دهليءَ ۾ ته هاڻ به چار هفتا رهڻ بعد ڏسان پيو ته رهڻ لاءِ هر قسم جون فائيو اسٽار هوٽلون به آهن جن جي روز جي مسواڙ پنج ڇهه هزار رپين) ڪان متي آهي ته اهڙيون هوٽلون، گيسٽ هائوس ۽ لاجز (Lodges) به آهن جن جي مسواڙ به سؤ رپيا ڪا مس آهي. ڪي چوڏهن بسترن جي ڊور ميٽرين واريون اهڙيون به هوٽلون آهن جن ۾ هڪ ماڻهوءَ جي رهائش جي مسواڙ فقط پنجهتر رپيا آهي ۽ اهي هوٽلون رات گذارڻ لاءِ بلڪل ٺيڪ ٺاڪ آهن. شهر جي وچ ۾ به آهن يعني توهان رڪشائن ۽ ٽئڪسين جي ڀاڙن کان بچيو وڃو ۽ ڪمري ۾ گهٽا ماڻهو هجڻ ڪري توهان جي توهان جهڙن هم خيال مسافرن سان ڄاڻ سڃاڻ به ٿيو وڃي ۽ هڪ ٻئي کان گهمڻ ڦرڻ جون جايون، ماني ٽڪي جون سٺيون سٺيون ۽ سستيون ريسٽورنٽون ۽ شاپنگ لاءِ خاص شيون معلوم ڪري سگهو ٿا ۽ هڪ ٻئي جا دلچسپ ۽ تلخ تجربا ٻڌي سگهو ٿا. بس اهو آهي ته اهڙين هوٽلن ۾ انهن هوٽلن جويا پر وارين هوٽلن ۾ هلندڙ ڇهل پهل يا وڄندڙ گانن جو گوڙ شور لڳو رهي ٿو سو جيڪڏهن توهان واقعي سياح آهيو ۽ گهمڻ ڦرڻ لاءِ آيا آهيو ته سڄي ڏينهن جي هل هلان ۽ ٿڪ بعد توهان لائوڊ اسپيڪر ڪي سيرانديءَ کان رکي به سمهي سگهو ٿا ۽ هنن هنڌن ته اسان ايشيائي مسافر ته ڇا انگريز ۽ يورپي گورا به رهيا پيا آهن. نولراءِ جو پيتارو مان پڙهيل پيٽوبو نوابشاهه جو دودو اوڏ ته هر وقت اهو چوندو آهي ته "پائي جان پاڻ ٻئي اڪيلا انڊيا جي هڪ هڪ رياست ڪري گهمڻ ايندا سين. انڊيا ۾ رهائش، کاڌي پيتي ۽ سواريءَ جو ڪو مسئلو ناهي." هو پاڪستان کان پهريون دفعو ٻاهر نڪتو آهي پر صحيح ٿو چوي. انڊيا سان سياسي ڪٽ پٽ پنهنجي جاءِ تي پر گهمڻ ڦرڻ لاءِ اسان پاڪستانين لاءِ انڊيا کان بهتر ٻي ڪا جاءِ ناهي جتي مغربي شيون ۽ ڪلچر به آهي ته مشرقي ماحول ۽ ثقافت به. دنيا جون ماڊرن شيون به آهن ته پراڻي جڳ جون به. اجايون ڏورانهن ۽ مهانگن آمريڪي ۽ يورپي ملڪن ۾ چو وڃجي جتي جي سخت موسم جي اسان دپ به نٿا جهلي سگهون ۽ نه وري اتي جون زبانون سمجهي سگهون ٿا.

دهليءَ ۾ سستي رهائش جا بنيادي طرح به هنڌ آهن. دهلي ۾ آيل مسافرن ۾ مهانن جو وڏو حصو رهائش لاءِ پهاڙ گنج جو رخ اختيار ڪري ٿو. دهليءَ جو هي هوٽلن ۽ مسافر خانن وارو علائقو پهاڙ گنج "نيو دهلي ريلوي اسٽيشن" پرسان آهي. هوٽلن ۽ مسافر خانن لاءِ ٻيو هنڌ جان پاٿ جي آسپاس وارو علائقو آهي. هي هنڌ به نئين دهليءَ ۾ آهي. ڪناٽ پليس جي ڏاکڻي پاسي. پر هن پاسي جي Acomodation ڪجهه مهانگي آهي. جيڪڏهن ڪو اجا به سستي رهائش جي ڳولا ۾ آهي ته ان لاءِ پراڻي دهلي ڏي وڃڻ بهتر آهي. اتي توهان کي ڪيتريون ئي هوٽلون ملي وينديون.

پراڻي دهلي ۽ نئين دهليءَ جون ريلوي اسٽيشنون ائين آهن جيئن ڪراچيءَ جي سٽي اسٽيشن ۽ صدر اسٽيشن. پراڻي دهلي اسٽيشن جي ويجهو ئي مهاتما گانڌي پارڪ آهي جنهن جي اوپر ۾ دهلي پبلڪ لئبريري آهي ۽ ڏکڻ ۾ ٽائون هال. سيارو يا جهڙالي موسم ۾ واڪ ڪرڻ جا شوقين اتان واڪ ڪندا چانڊني چوڪ کان ٿيندا ڏکڻ ۾ ايندا ته جامع مسجد آهي ۽ اوپر طرف لال قلعو آهي. ٽائون هال کان لال قلعي ايندي توهان کي رستي تي "گهنٽي والا" مٺائي جو دڪان، سونهري مسجد. سکن جو هڪ پراڻو گوردوارو "سسگنج." گوري شنڪر جو مندر، دگمبارا جين مندر ۽ اڪين جي اسپتال نظر ايندي. چانڊني چوڪ دراصل پراڻي دهليءَ جي مين بازار آهي جيڪا ننڍن ننڍن دڪانن سان ڳتيل آهي جتي ماڻهن جي ڏينهن رات پيهه پيهان لڳي رهي ٿي. پکين جي اسپتال جين ڌرم وارن جي آهي. دهليءَ جي پراڻي ڪوٽ والي (kotwali) پوليس اسٽيشن سونهري مسجد جي بلڪل پر ۾ آهي. هيءَ مسجد اها آهي جنهن جي ڇت تي 1739ع ۾ نادر شاهه (ايراني حملہ آور جنهن لال قلعي مان "مور تخت" ڪٽايو) ويهي پري پري تائين دهليءَ جي تباهيءَ جو نظارو ڪيو هو جنهن جو لشڪر هتي جي ماڻهن جو قتل ڪندا رهيا ۽ گهرن کي باهيون ڏيندا رهيا.

چانڊني چوڪ جي ٻئي ڇيڙي تي (يعني جنهن طرف کان شروع ٿيا هئاسين) فتح پوري مسجد آهي. جيڪا شاهجهان جي زالن 1650ع ۾ ٺهرائي. مسجد جي پرسان گودوديا مارڪيٽ آهي ۽ جتي ڪاري باٿلي روڊ ۽ شاردانين روڊ هڪ ٻئي کي ڪراس ڪن ٿا اهو چوراهو لاهوري گيٽ سڏجي ٿو. دهليءَ جا ڪجهه چوراها مختلف گيٽ سڏجن ٿا خاص ڪري پراڻي دهليءَ جي آس پاس. جيئن ٿورو اڳتي غازي دين جي مدرسي وٽ رستن ملڻ ڪري جيڪو چوراهو ٺهي ٿو اهو اجميري گيٽ سڏجي ٿو ۽ اڃا ٿورو اڳتي عيسائين جي هولي ٽرنٽي چرچ ۽ حضرت شاهه ترڪمن جي مقبري واري چوراهي جو نالو ترڪمن (Turkman) گيٽ آهي ۽ هن گيٽ کان اڳيان هلبو ته هتي جي مشهور چور بازار ۽ تندور ريسٽورنٽ اچي ٿي ۽ ان بعد جيڪو چوراهو آهي ان جو نالو دهلي گيٽ آهي. ائين ته لال قلعي ۽ جامع مسجد جي مختلف دروازن جا به نالا آهن بلڪ ڪي نالا ته ساڳيا دهلي گيٽ ۽ لاهور گيٽ آهن پر رڪشا يا ٽئڪسي واري کي جڏهن چوندائو ته مونکي پراڻي دهلي وٽي هل ته هو يڪدم توهان کان پڇندو ڪهڙي گيٽ ڏي هلندائو ۽ ان مان هن جو مطلب هي چوراهائي آهن ۽ نه لال قلعي جا دروازا.

نيو دهلي ريلوي اسٽيشن جي بلڪل سامهون "مين بازار" نالي روڊ آهي ان تي ۽ ان جي آس پاس وارين گهٽين ۾ تمام سستيون هوٽلون آهن جن مان ڪجهه جا نالا آئيڊيا خاطر لکان ٿو. بهتر اهو آهي ته دهلي پهچڻ سان پهرين ڏينهن پلي ڪنهن مهانگي هوٽل ۾ رهي پئجي. مسافريءَ جو

ٽڪ يڇي ٻئي ڏينهن آرام سان ضرورت ۽ کيسي ۾ پئسي مطابق ڪا Reasonable هوٽل ڳولجي. ڏهليءَ ۾ تمام گهڻيون هوٽلون آهن ۽ هر روز وڌيڪ ٿيهي رهيون آهن. اونهاري ۾ گرميءَ ڪري يورپ پاسي جا مسافر گهٽ اچن ٿا ۽ هوٽلون خالي رکڻ کان بچڻ لاءِ هوٽل جا مالڪ مسافرن کي منٿون ڪندا رهن ٿا. ويندي رڪشائن وارا توهان کي هوٽلن جا ڏس پتا ڏيندا رهندا جن کي هوٽلن جي مالڪن طرفان ڪميشن ملڻ جا آسرا هوندا آهن. ان ڪري بهتر اهو آهي ته پهرين رات ڪنهن ۾ به رهي پئجي ۽ پوءِ ٻئي ڏينهن پاڻ ئي چونڊ ڪجي ته ڪهڙي هوٽل جو ڪمرو ۽ سهولتون توهان لاءِ بهتر آهن. ان لاءِ مٿي ٻڌايل مين بازار روڊ جيڪو علائقو پهاڙ گنج به سڏجي ٿو سڀ کان گهڻو مشهور آهي. مين بازار روڊ جي ٻنهي ڪپرن تي ڪجهه هي هوٽلون آهن: هوٽل اسٽار ويو، هوٽل سپنا ۽ ستيام، هوٽل وشال ۽ ڪرشنا گيسٽ هائوس، اجي گيسٽ هائوس، هري راما گيسٽ هائوس، هوٽل نورنگ، هوٽل پايل، ڪامران لاج، هوٽل برائيٽ گيسٽ هائوس، ٽريولرس گيسٽ هائوس، هوٽل نمسڪار، هوٽل اسٽار پئلس، هوٽل ڊائون ٽائون .... ڪهڙا نالا ڳڻي ڪهڙا ڪڍجن ۽ هي ته رڳو مين روڊ جون هوٽلون، مسافر خانا، لاجز گيسٽ هائوس ٿيا ان کان علاوه هن روڊ جي هر گهٽيءَ ۾ هوٽلون. آهن ۽ هي سڀ هوٽلون نيو دهلي ريلوي اسٽيشن وٽ آهن. اسٽيشن مان نڪرڻ سان قطب روڊ وٽ هوٽل ڪانشتا آهي. ايئر ڪول ڪمرا، ٽي وي، باٿ روم ۽ بالڪني اٿس يوميه مسواڙ اڍائي کان ٽي سؤ رپيا آهي. مين بازار روڊ تي جيڪو ٽريولر گيسٽ هائوس آهي ان ۾ ڊبل ڪمرا باٿ روم سان گڏ آهن. ڪمرا ايئر ڪنڊيشنڊ نه آهن پر ڊبل جي مسواڙ فقط 200 رپيا. اتي ئي رايل گيسٽ هائوس آهي ان جي به ساڳي مسواڙ آهي. اها ئي ريٽ ٻين گيسٽ هائوسن ۽ اسٽار پئلس، ڊائون ٽائون ۽ نمسڪار جهڙين هوٽلن جي آهي. پايل، وويڪ ۽ وشال هوٽلن جي به اها آهي. بس رڳو اهو ڏسجي ته جيڪو ڪمرو توهان کي ملي رهيو آهي ان کي دريون آهن ۽ هوادار آهي يا نه. خاص ڪري اونهاري ۾. اهي سڀ هوٽلون بنا ايئرڪنڊيشن جي آهن. سياري جي موسم ۾ ته انگريز ۽ يورپي به اتي رهن ٿا. مونکي به هڪ فرينچ سياح ٻڌايو ته هو گذريل دفعي ان روڊ تي هڪ اهڙي هوٽل ۾ ڏيڍ سؤ رپيا روز جي مسواڙ تي رهيو هو. "سياري ۾ ڪهڙي ضرورت ايئر ڪنڊيشنڊ جي! سڄو ڏينهن رلي پني رات جي ماني هڪ ريسٽورنٽ ۾ کائي يارهين بجي ڪمري تي پهچندو هوس ۽ بستر تي ليٽڻ سان ڪونگهرن ۾ پئجي ويندو هوس. اک کلندي هئي ته سج مٿي چڙهيل هوندو هو. "هنن هوٽلن ۾ گرم پاڻي ملي ٿو ۽ Attached باٿ روم آهي ان کان وڌي ٻي ڪهڙي عياشي ٿي سگهي ٿي." هن ٻڌايو.

اهڙين قسم جون ڪيٽريون ئي هوٽلون ۽ ڪجهه ان کان مٿاهيون به، ڪناٽ پليس ۽ جان پاٿ ايريا ۾ آهن. رنگو گيسٽ هائوس، سني گيسٽ هائوس، هوٽل بلو هوٽل پئلس هائيٽس انهن مان ڪجهه آهن. يعني اهي سڀ سستي ۾ سستيون هوٽلون آهن.

پراڻي دهليءَ ۾، جامع مسجد جي آسپاس به ڪيٽريون ئي سستيون هوٽلون آهن. مسجد جي بلڪل پنيان هوٽل نيو سٽي پليس، هوٽل بمبئي اورينٽ، جتي چانڊني چوڪ ختم ٿو ٿئي اتي پارٽ هوٽل ۽ ان جي پرسان اسٽار گيسٽ هائوس وغيره. اهي سڀ اڍائي يا ٽي سؤ رپيه في ماڻهوءَ جي حساب سان آهن. ان کان علاوه يوٿ هاسٽلون ۽ YMCA ٽوئرسٽ هوٽل، YMCA گيسٽ هائوس ۽ YMCA بلو ٽرئنگل فئملي هاسٽلون به ڪيٽريون ئي آهن.

ڪناٽ پليس ۽ جان پاٿ واري علائقي ۾ ڪجهه مهانگيون هوٽلون يوميه 500 رپين کان ست سؤ اٺ سؤ. ويندي هزار رپين واريون ڪجهه هن ريٽ آهن:

جان پاٿ گيسٽ هائوس (فون نمبر: 3321935)

هوٽل برائيٽ (فون نمبر: 3320444)

هوٽل 55

الڪا هوٽل

هوٽل ميٽرو

۽ اجا به ڪجهه مهانگين 1500 رپين کان به هزار رپين تائين:

هوٽل سينٽرل ڪورٽ

پارڪ هوٽل

نيرولاز هوٽل (Nirula,s Hotel)

۽ اهڙيون ئي ٻن هزار رپين جي Range واريون هوٽلون چڙيا گهر جي پرواري علائقي سندر نگر ۾ پڻ جام آهن. جيئن ته:

مهاراڻي گيسٽ هائوس

ڪٿلاش ان

لاسانگريتا ٽوئرسٽ هوم

جو ڪاسو ان

ڪناٽ پليس جي ويجهو بہ ڍاڍا سنا پرائيويٽ گيسٽ هائوس آهن. هڪ نيو راجيندر نگر ۾ گهر نمبر R_500 جيڪو "ماسٽر پيئنگ گيسٽ هائوس" سڏجي ٿو ۽ ڪناٽ پليس کان رڪشا وارو ٽيهہ رپيا ڪن پاڙو وٺندو ۽ بيو ياتري هائوس جيڪو راڻي جهانسي روڊ تي پنج ڪئين ۽ مندر مارگ رستن جي جنڪشن وٽ آهي. ڪناٽ پليس کان ميل ڪن پري ٿيندو. اڳواٽ جي اطلاع تي ۽ بہ ادائي سؤ رپيہ ڪن وڌيڪ خرچ تي هو توهان کي ايئرپورٽ تان بہ وٺي ايندا.

مٿي دهلي شهر جي مختلف چوراهن بابت پڙ لکيو اٿم تہ انهن مان ڪجھ چوراها گيٽ سڏجن ٿا جيئن تہ دهلي گيٽ, اجميري گيٽ, لاهوري گيٽ وغيره. اجميري گيٽ وٽ لکيو اٿم تہ غازي دين جو پراڻو مدرسو آهي. اڄ ان مدرسي جي فوٽو سميت اخبار ۾ خبر آئي آهي تہ انڪروچمينٽ کان علاوه هن مدرسي (جيڪو اڄڪلھ ائنگلو عربڪ اسڪول سڏجي ٿو) جي عمارت ۾ بہ ڪافي ڌار پئجي ويا آهن ۽ هيءَ تاريخي عمارت جيڪا اسان جي تهذيب ۽ تمدن جو ورثو آهي, ان کي DDA(دهلي ڊولپمينٽ اٿارٽي) وارا سهڻو بڻائي رهيا آهن. اجميري گيٽ وٽ هي اسڪول مغل شهنشاهہ جي مليٽري ڪمانڊر غازي الدين خان فيروز جنگ تي سؤ ڪن سال اڳ 1702ع ۾ ٺهرايو هو ۽ هن اسڪول جو پهريون نالو غازي الدين مدرسو هو ان بعد1825ع ۾ انگريزن هن جو نالو دهلي ڪاليج رکيو ۽ پوءِ 1948ع ۾ جواهر لعل نهرو ۽ ان وقت جي "دهلي سر مائورس گوير" جي وائيس چانسلر مولانا ابوالڪلام آزاد جي ڪوشش سان هن ڪاليج ۾ "ڪو ايڊيو ڪيشن" ڪئي وئي ۽ نالو بدلائي ائنگلو عربڪ اسڪول رکيو ويو. هن اسڪول جي عمارت وچ ايشيا ۽ مغل آرڪيٽيڪٽ جو مڪسچر آهي ۽ هي اسڪول پهريون سڪيولر تعليم گاهہ هو جتي انگريزي ۽ ماڊرن سائنس جهڙا سبجيڪٽ پڙهايا ويا تي. هي ڪاليج اردو زبان جي خدمتن کان بہ مشهور آهي. دهلي ڊولپمينٽ اٿارٽي هن اسڪول کي اصلي صورت ۾ آڻڻ لاءِ ڏيڍ ڪروڙ رپيا خرچ ڪري رهي آهي.

هن اسڪول بلڊنگ جي ڪنڊ تي ان زماني جي مسجد پڻ آهي ۽ پر ۾ غازي الدين خان جو مقبرو آهي. هي اسڪول هندستان جي ورهاڱي وقت بند رهيو ۽ ان کان اڳ 1857ع ۾ بلوي دوران بند رهيو ۽ پوءِ 26سالن بعد 1883 ع ۾ لارڊلٽن (Lord Litton)کولرايو. 1857ع واري بلوي ۾ اسڪول ۾ موجود ڪيترائي قيمتي سڪا, بي بها هٿ جون لکڻيون (Manuscripts) ويندي غالب جا هٿ جا لکيل ديوان ۽ فارسي ۽ عربي جي خوبصورت ڪئليگرافي چوري ڪري ڳرن اڳهن ۾ وڪي وئي.

چا دهلي ٺڳن کان مشهور آهي...

دهليءَ ۾ پهچڻ سان محسوس ٿئي ٿو تہ هتي لا ائنڊ آرڊر (امن امان) جي حالت بهتر آهي. ماڻهو قانون جي عزت ڪن ٿا, پوليس کي رشوت کائڻ جي ايڏي پٽِ ناهي ۽ نہ اها هتي جي سياستدانن, وڏيرن, پيرن ۽ چوڌرين جي ڪيسي ۾ مڪمل طرح بند آهي. قانون جي دائري اندر شهر جون هوٽلون, دڪان, ڪلب سڄي سڄي رات کليا پيا آهن. مڪاني ماڻهو توڙي ڌاريان سوئرسٽ سڄي رات پيا گهمن. پيا هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ سفر ڪن. ڪير ڪنهن کي اغوا نٿو ڪري, ڪير ڪنهن کي ڪوڙي ڪيس ۾ لاڪ اپ ۾ بند نٿو ڪري دڪاندارن ۽ سئينما وارن کان ڪو غنڊہ ٽئڪس يا ڀتو نٿو وٺي, ڪٿي بہ هر وقت مذهبي جهيڙا فساد نٿا ٿين. مسجدون, مندر, ٽڪاٽا گوردوارا سڀ کليا پيا آهن ۽ انهن ۾ ان مذهب جا ماڻهو تہ ڇا ٻين مذهبن جا بہ گهڙيو ديدار ڪريو وڃن, فوٽو ڪڍيو وڃن. (هن مندر ۾ وڃي آئون بہ فوٽو ڪيندو رهيو آهيان.) هتي جي ڪنهن بہ مسجد يا مندر ۾ تالو نٿو لڳي. بالاجي مارڪيٽ (ڪالڪا) واري جامع مسجد جي پيش امام ٻڌايو تہ ٽيهن سالن کان يعني جڏهن کان هيءَ مسجد ٺهي آهي سندس چارئي مين گيٽ کليل آهن. ڪڏهن بہ بند نہ ٿيا آهن. چاهي مسلمانن جي عيد يا عاشورو هجي يا مسجد جي چوڌاري رهندڙ هندو ڪميونٽيءَ جي هولي يا ڏياري. اهي سڀ ڳالهيون سوچي چئي سگهجي ٿو تہ هتي امن امان جي حالت سني آهي. پر بهرحال اهڙي ڪٽي سني نہ بہ هجي ۽ واقعي تمام گهٽي سني ناهي پر اسان سنڌ جي ڳوٺن توڙي شهرن جي رهواسين کان انڊيا جي ڳوٺن توڙي شهرن ۾ رهندڙ ماڻهو وڌي سکون ۾ آهن. مون اهو سوال گذريل سڄو مهينو دهليءَ ۾ هر ان ماڻهوءَ کان ڪيو آهي جنهن لاءِ مون کي خبر پيئي آهي تہ هي هتي گهمڻ لاءِ ڪراچي ۽ حيدرآباد کان آيو آهي يا شڪارپور, سکر ۽ جيڪب آباد جهڙن ننڍن شهرن کان آيو آهي. هر هڪ ٺڏو شوڪارو پري انڊيا ۽ پاڪستان ۾ وڏو فرق امن امان هجڻ ۽ نہ هجڻ جو ٻڌايو.

بهرحال تي دهليءَ ۾ تمام گهڻو امن امان به نه آهي ڇو ته ڪروڙ آدمشماري جي هن شهر ۾ ڪيترائي لوفر لفنگا به آهن. هر گهٽيءَ ۾ خون ريزي، وڏي چوري يا ڌاڙو يا اغوا جو ڪيس ڪٿي نٿو ٿئي پر ننڍي پئماني جون چوريون. پڪ پاڪيٽنگ (جيب ڪترا) ۽ آيل مسافرن ۽ مڪاني ماڻهن سان ننڍيون ننڍيون ٺڳيون ۽ لچايون عام ٿينديون رهن ٿيون. ان ڪري هن پاسي آيل مسافر هر ڳالهه کان بي خبر ۽ بي اونو ٿي نه هلي. هو پنهنجا هوش قائم رکي ۽ ڪنهن به ٺڳ ۽ اٽڪل باز جي ڳالهين ۾ اچي پنهنجو پاڻ کي نه ڦرائي. خاص ڪري پنهنجي پئسي ۽ سفر جي ڪاغذن (پاسپورٽ، شناختي ڪارڊ، ويزا واري پني ۽ ٻين اهڙين شين) کي جان سان سوگهو رکي. جو پرديس ۾ ڪوبه ڪنهن جو مٽ يا دوست ناهي.

دهلي پهچڻ جي ٽئين يا چوٿين ڏينهن خبر پئي ته نولراءِ جي ننڍي ڀيڻ جو پرس چوري ٿي ويو جنهن ۾ سنڌس پنج ڇهه هزار رپيا هئا. اهو پئسن جو ننڍڙو ٻٽون هٿ ۾ ڪٽڻ جي وڏي پرس ۾ هو.

”ڀيڻ شيلان تون سڀ ۾ گهڻي سمارٽ ۽ هوشيار تنهنجي ڪيئن چوري ٿي ۽ پرس اندران چور ڪيئن ٻٽو ڪڍيو جو توکي خبر ئي نه پئي؟“ مون پڇيومانس.

شيلان روايتي ٿهڪ ڏيندي چيو: ”ادا ڏسو پيا نه؟ دهليءَ جي لڳن جو ٻڌو نه اٽانو! سو هاڻ ان دهليءَ ۾ واقعي اچي ويا آهيون.“

خبر پيئي ته پراڻي دهليءَ جي هڪ ڀيڙ ڀيهان واري مارڪيٽ ۾ ڪنهن جيب ڪتري چوڪري بليڊ سان وڏي پرس کي وچ تان چيهڪ ڏيئي اندر پيل ٻٽون ڪڍي ورتو. ٻٽونءَ سان گڏ ٽيليفون جا ڪارڊ، پنا، پين ڪرڻ تي هن جو ڌيان انهن شين ڏي هليو ويو جن کي هوءَ ميڙي چونڊي پرس ۾ وجهي ته ڏسي ته پرس جي زپ ته بند آهي. هي شيون ڪريون ڪيئن؟ ۽ پوءِ پاسي کان ڏسي ته پرس کي آيل وڏو چيهڪ نظر آيس.

اهڙي طرح اسان جاچين مان هڪ جي بئگ دهليءَ کان ٻڙودا ويندي چوري ٿي وئي. تي سگهي ٿو دهلي اسٽيشن تي ٿي هجي جو سيني جو سامان، سؤ ڪن ننگ ٿيندا، ٻن وڏين ٽرالين تي هو جيڪو گاڏيءَ ۾ چاڙهڻ تائين جو چئن قلين ست سؤ رپيا ٻولايا هئا. سو ان وقت يا ٽرين ۾ چاڙهڻ وقت هڪ بئگ هيڏانهن هوڏانهن ڪري چڙي هجين يا اجان به ائين ٿي سگهي ٿو ته ٽرين مان رات جي وقت اسان جي يا ڪنهن ٻي واري دٻي جي مسافر يا ڊائننگ ڪار جي ٻئري اها بئگ غائب ڪري چڏي هجي جو ڏهين يارهين کان پوءِ تقريبا سڀ مسافر سمهي پيا. سيني جو سامان هيٺين سيٽ جي هيٺان رکيل هو. رات جي وقت هڪ ٻن ريلوي اسٽيشن تي گاڏي بيني هئي ۽ ڪجهه ماڻهو لٿا ۽ ڪجهه چڙهيا هئا. تي سگهي ٿو ان وقت ڪو چوري ڪري ويو هجي جو اسان کي ته ٻڙودا ۾ لهڻ وقت ئي خبر پيئي ۽ اسان ان وقت ٻنهي ٽنهي دٻن (جن ۾ اسان جا جاچي ورهايل هئا) جي ڪنڊ ڪنڊ ڏٺيسين پر نه ملي. دراصل رات جي وقت ان قسم جون چوريون ريل گاڏين ۾ عام ٿين ٿيون. ڊگهي سفر ڪرڻ وارا مسافر رات جو آخر سمهيو رهن. بئگ چورائڻ وارو چور تاڙ ۾ رهي ٿو ۽ سيٽ هيٺان بئگ چڪيو رات جي اونداهيءَ ۾ ڪنهن اسٽيشن تي لهيو وڃي. ٽرين ۾ رات جي سفر ۾ پنهنجي بئگ چوري ٿيڻ کان ڪيئن بچائجي؟ يا بئگ بچائجي يا ننڊ نه ڪجي اهو ئي جواب ٿي سگهي ٿو پر اسان سان گڏ سفر ڪندڙ پوليس جو رٽائرڊ آفيسر جڏهن صبح جو پنهنجي ريلوي اسٽيشن تي لٿو ته ڏسان ته چاٻي ڪٽي تالو پيو کولي. مونکي تعجب لڳو ته گاڏي بنهه آهستي ٿي اسٽيشن تي بيني ۽ هي هاڻ بئگ کولي سامان ٿو ناهي چا. گاڏي ته ڪا به منٽ به مس بيهندي. پر پوءِ ڏسان ته اهو تالو کولي ان سان گڏ سنهي ڊگهي زنجير چڪي ٻاهر ڪيائين ۽ پوءِ سيٽ هيٺان رکيل بئگ ٻاهر ڪڍيائين.

مون ڪلندي چيومانس: ”واهه جي Idea ٻڌائي.“

”هيو نه ته وري! اهڙيون سمارٽ آئيڊيائون پوليس وارن وٽ هونديون آهن يا ...“

”يا چورن وٽ“ مون جملو پورو ڪيومانس.

”دئتس اٽ. تو صحيح سمجهيو.“ هن ٿهڪ ڏيندي چيو.

سو ريل گاڏين ۾ سفر ڪرڻ وارو دوستو! رات جي ڊگهي سفر لاءِ نڪرو ته سؤ رپيا ڪن وڌيڪ خرچ ڪري هڪ زنجير ۽ تالو به وٺو ۽ ٽرين ۾ سمهڻ کان اڳ زنجير کي پنهنجي بئگ جي چوڌاري ڦيرائي، بئگ جي هئنڊل مان لنگهائي سيٽ جي ڪنهن ننگ مان گهمائي تالو هڻي ڇڏيو. اها خواري ان وڏي خواريءَ کان بهتر آهي جنهن ۾ توهان ته منزل تائين پهچي وڃو پر توهان کي پائڻ لاءِ نه ڪپڙا هجن ۽ نه ٻيو سامان.

هڪ ڏينهن اشوڪا روڊ تان واڪ ڪندو فيروز شاهه روڊ ڏي پئي ويس ته اتي چوراهي وٽ موجود هوٽلن مان ”جان پاٿ هوٽل“ يا شايد ”ڪانشڪا هوٽل“ مان هڪ يورپي گورو به نڪتو ۽ مون سان گڏ گڏ هلڻ لڳو. هن کي ڪستوربا گانڌي مارگ (شاهراهه) تان مڙي انڊيا گيٽ ڏي وڃڻو هو. رستي تي به چار چوڪرا پينسلون ۽ ڪجهه ٻيو سامان خريد ڪرڻ لاءِ اسان کي منٿون ڪرڻ لڳا. گوري انگريز هنن کي دڙڪا ڏيئي آخر پڇائي ڪڍيو.

”دهليءَ جي شهر ۾ هھڙن لڳن بيزار ڪري ڇڏيو آهي.“ هن چيو ۽ پوءِ بہ ڏينهن اڳ جو هن قصو ٻڌايو تہ هو دهليءَ جي خان بازار ۾ شاپنگ ڪري رهيو هو تہ هڪ بوٽ پالش وارو هن کي ڦري آيو تہ بوٽ پالش ڪريان. ”ڪيترو ئي سمجهايانس تہ بابا مون کي پالش ناهي ڪرائڻي. وڏي ڳالهہ تہ منهنجا بوٽ چمڙي جا نہ آهن جو پالش ڪرايان, اهي سئيڊ (ڪپڙي) جا آهن تہ بہ جان نہ ڇڏي ۽ ايتري ۾ هيٺ بوٽن ڏي ڏسان تہ ڪنهن ڊگهيءَ جي ڇيڻ سان هڪڙو پادر پريو پيو آهي. آخر مجبور ٿي هن جي آفر تي بوٽ صاف ڪرايم. صاف ڪرڻ کان اڳ هو جو غريب ٿي نهنائيءَ مان ڳالهائي رهيو هو هاڻ ماڳهين Aggressive ٿي پيو. چي بوٽ تان ڇيڻ صاف ڪرڻ جا بہ سؤ رپيا ڇڏاءِ. آخر وڏي بحث بعد ٽيھہ رپيا ڏيڻا پيم. پوءِ ٿورو اڳيان هلان تہ بوٽ پالش ڪرڻ وارا بہ ٻيا ڇوڪرا ورائي ويا ۽ ڏسان تہ ٽيون ڄڻو هڪ مون جهڙي فارينر جي بوٽ تان ڇيڻو پيو صاف ڪري, پوءِ آئون سمجهي ويس تہ هنن بدمعاشن وٽ ڪا واتر گن جهڙي شيءِ آهي جنهن ۾ ڇيڻ پري ٽوئرسٽن جا بوٽ خراب ڪري پئسا پيا ڦرين.

ڪيترا عرب انڊيا ۾ شاديءَ لاءِ اچن ٿا

انڊيا ۾ جتي ٻين ڳالهين جي آزادي آهي اتي شراب, ناچ ڳاني ويندي prostitution ۽ جوا جي کليل نہ تہ ڍڪيل ڇپيل آزادي ضرور آهي ۽ حڪومت ۽ ان جا ادارا اهڙين ڳالهين تي ڪوشش ڪري اکيوٽ ئي ڪن ٿا جو هنن کي خبر آهي تہ سندن ملڪ جي وڏي ڪمائي انهن ڳالهين مان آهي. انهن شين جي ڪري ئي سندن ملڪ ۾ ڊاريان ٽوئرسٽ اچن ٿا, پوءِ آمريڪن ۽ يورپي سستائيءَ ڪري انڊيا اچن ٿا ۽ اسان جي ملڪ جا مسلمان ۽ عرب امير شراب ۽ رنڊي بازي لاءِ جو هنن جي ملڪ ۾ هڪ تہ اهي ڪم کلئي عام نہ آهن ۽ ٻيو تہ اهي پنهنجن ملڪن ۾ وڏا ساڌ پاٽ, پير مرشد ۽ نيڪ نمازي هجڻ جي ٻاهرين شناخت رکيو پيا هلن. ۽ پوءِ هن پاسي پهچڻ سان پنهنجي اصليت ۾ اچيو وڃن. هونءَ بہ ڪي ورلي ٽوئرسٽ هوندا جن جو شوق تاريخي جايون ڏسڻ هوندو ۽ هو پنهنجين هوٽلن جا ايئر ڪنڊيشنڊ ڪمرا ڇڏي نٿھ اس ۾ پراڻن کنڊرن ۾ پنهنجي ٽڪڻ ساڙيندا هوندا يا ٿائيلنڊ جي ڇڪلن وارن شهرن ۾ ساموندي ڪنارن جو لطف وٺندا هوندا نہ تہ گهڻا عياشيءَ لاءِ نڪرن ٿا.

بهرحال اها حقيقت آهي تہ جتي گهڻا ٽوئرسٽ اچن ٿا اتي آمريڪن ڊالرن جي ريل پيل تہ شروع ٿيو وڃي پر پوءِ ان سان گڏ ڪيترين ئي اخلاقي برايون بہ پنهنجو رستو ڏسيو ڇڏين پوءِ اهي پٽ ڪٽي سيام (ٿائلينڊ) جا هجن يا سائگون (ويتنام) جا, انڊونيشيا هجي يا انڊيا جا ٻيجرائيءَ جو ڏاڪو وڃي وڌندو ۽ وڌندو.

اڄڪلھ هتي انڊيا ۾ جوراني نالي شارجاہ جي هڪ ٽيهتر سالن جي هڪ عرب جو ڪورٽ ۾ ڪيس هلي رهيو آهي (۽ انڊيا جي سيني اخبارن ۾ ان عرب جي فرنٽ پيج تي اسٽوري آهي) جنهن حيدرآباد دکن ۾ اچي حسينا بيگم نالي هڪ اوڻهين سالن جي ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي ۽ ڪجھ ڏينهن بعد ان کي ڇڏي سورهن سالن جي رخسانا نالي هڪ ٻي ڇوڪريءَ سان شادي ڪئي. بلڪ پوليس کي پڪ آهي تہ هن تي ڇوڪريءَ سان بہ شاديءَ جو ڊونگ رچائي پاڻ وٽ رکيو پر ڪورٽ ۾ شاهديءَ لاءِ فقط مٿيون بہ ڇوڪريون پهچي سگهيون آهن.

شادين ۽ سيڪس جي شوقين عربن لاءِ حيدرآباد دکن جو هوائي اڏو ”راجيو گانڌي انٽرنيشنل ايئرپورٽ“ دلپسند منزل آهي. بقول هتي جي حڪومت جي ”عرب دنيا“ کان ايندڙ روزانو سوين عربن مان انهن چند کي ڪيئن ڳولين جن جي نيت انڊيا جا شهر گهمڻ يا بزنيس ۽ شاپنگ بدران هتي جي غريب ڇوڪرين کي جنسي طرح Exploit ڪرڻ آهي. هڪ حد کان وڌيڪ ڪنهن بہ مسافر جي ڪوچ ۽ پڇا ڪرڻ سان شريف مسافر بہ هتي اچڻ ڇڏي ڏيندا. دبئي ۽ شارجا پاسي کان ايندڙ عرب ظاهريءَ طرح تہ گهمڻ ۽ شاپنگ لاءِ اچن ٿا پر پوءِ انهن مان ڪيترا ننڍي عمر جون ڪنواريون ڳولڻ ۾ لڳيو وڃن جنهن ۾ ڪين مڪاني دلال بہ مدد ڪن ٿا. شاديءَ لاءِ حڪومت هڪ هندوءَ کي تہ جهلي سگهي ٿي جو ملڪ جي ”هندو. لا“ مطابق هڪ هندو ٻي شادي نٿو ڪري سگهي پر مڪاني انڊين مسلمان يا ڌارئين ملڪ کان آيل مسلمان مذهب جي آڙ وٺي ٻي يا ٽي بہ شادي ڪن ٿا جو انڊيا جي قانون مطابق انڊيا ۾ ڪو بہ مسلمان چئن تائين زالون رکي سگهي ٿو ۽ هي امير عرب ننڍپڻ ۽ اڻ بالغ ڇوڪرين سان پنهنجي حوس پوري ڪرڻ لاءِ شاديءَ جو نسخو استعمال ڪن ٿا ۽ جتي پئسي جي ڏيتي ليتي جام هلي اتي نر بہ لائين تان لهيو وڃن. اهڙا ڪيترا ملان ۽ قاضي حيدرآباد جهڙي شهر ۾ نڪريو پون جيڪي ان ڪم جي نہ فقط پوئواري ڪن ٿا پر نڪاح پڙهي Sexual شوق کي قانونيءَ طرح شاديءَ جو نالو ڏين ٿا ۽ پوءِ مهيني اڌ بعد طلاق جو ڪم ڪرائين ٿا. جيڪڏهن ڪا ڇوڪري خوش نصيب آهي تہ هوءَ عرب سان دبئي يا شارجا ڏي رواني بہ ٿيو وڃي. پر اتي پهچي هوءَ زال بڻجي سک جي زندگي گذارڻ بدران هن عرب وٽ نوڪرياڻي ٿي ڪم ڪري ٿي يا ڪيس رنڊيءَ طور استعمال ڪيو وڃي ٿو. بهرحال 19 سالن جي حسينا بيگم حيدرآباد دکن جي چندرا ياگٽا پوليس اسٽيشن تي شڪايت درج ڪري ٿڳن جي هڪ ٽولي کي واڪو تہ ڪيو آهي, هاڻ ڏسجي تہ ڪيستائين تدارڪ ٿو ٿئي.

حسينا جي مائٽن وچ ۾ پونڊڙ دلالن کان چاليهه هزار رپيا وٺي پنهنجي ڏيءَ جي شادي هڪ 73 ورهين جي پوڙهي شارجا جي عرب محمد جعفر يعقوب حسن الجوراني سان ڪرائي جيڪو هڪ اک کان ڪاڻو پڻ آهي ۽ ٻي اک خراب ٿيڻ تي هتي انڊيا ۾ آپريشن لاءِ آيو آهي. هن حسينا کي چڙي هاڻ ٻي ڇوڪريءَ سان ٿي شادي ڪئي ته حسينا پوليس اسٽيشن تي اچي دانهيو ۽ ڪلاڪن اندر سندس مڙس جوراني ۽ وچ ۾ پونڊڙ شمس الدين نالي دلال (جنهن حسينا کي سندس ڏيءَ جي قيمت چاليهه هزار ڏيئي جورانيءَ سان شادي ڪرائي) کي پوليس ٽاڻي تي ٻڌي آئي. خبر پيئي ته جورانيءَ کي ٻه زالون ۽ ٻارهن ٻار آهن جيڪي شارجا ۾ رهن ٿا ۽ جوراني هي ٽيون دفعو انڊيا آيو آهي.

حسينا جي هن رپورٽ بعد مڪاني پوليس هن ڪرائيم پنيان ڪم ڪندڙ هڪ گئنگ جي اندر تائين پهتي آهي جنهن ۾ ٽريول ايجنٽ, دلال ۽ قاضي Involve ٿيل آهن جيڪي شاديءَ جا ھھڙا نڪاح ناما رجسٽر ڪن ٿا. پهريون دفعو هتي جي پوليس نائب قاضيءَ کي به جهليو آهي. پوليس جو چوڻ آهي ته رڳو هن سال هن قسم جون اٽڪل 35شاديون حيدرآباد دکن جي غريب ڇوڪرين جون عربن سان ٿيون آهن. ننڍي عمر جي ڇوڪرين سان اهي شاديون ڪي چند ڏينهن مس هلن ٿيون, ان بعد انهن جا عرب مڙس ڪين ڇڏيو وڃن يا طلاق ڏئي حق مهر جا پئسا دلال ذريعي موڪليو ڏين. ڪجهه ڇوڪريون جيڪي عربن سان سندن وطن روانيون ٿين ٿيون انهن جي حال بابت مٿي لکي چڪو آهيان.

ننڍي عمر جي ڇوڪرين جو شاديءَ بهاني گلف جي ملڪن ڏي سمگل ٿي وڃڻ جي جاڻ 1991 ع ۾ پهريون دفعو ظاهر ٿي هئي جڏهن امينا نالي يارهن سالن جي ڇوڪريءَ جي شادي هڪ پوڙهي عرب سان رچائي وئي هئي ۽ هوائي سفر دوران هي جوڙو جهلجي پيو هو. ان بعد ڪجهه عرصي لاءِ ناپر اچي وئي پر هاڻ لڳي ٿو ته هڪ دفعو وري حيدرآباد دکن جي ”ڪنوار بازار“ زور شور سان پنهنجي ڌنڌي ۾ مشغول آهي.

جيڪي ڳالهيون رهجي ويون

انڊيا لاءِ ڪنهن خوب چيو آهي ته:

India is not a country but a continent.

انڊيا ملڪ ناهي پر کنڊ آهي. اتر کان ڏکڻ تائين ۽ اوڀر کان اولهه تائين ماڻهن جو رنگ روپ, هاني ڪاٺي, پوشاڪ کاڌو ۽ زبان مختلف آهي. ماڻهن جون ريتون رسمون ۽ رواج وهنوار مختلف آهن. سڄو ملڪ ئي مختلف آهي. هن ڌرتيءَ تي اهڙا ڪي چند ملڪ هوندا جن ۾ انڊيا جهڙي Varietyملندي.

دهلي ڏي ويندي رستي تي لڌيانا ۽ امبالا جي وچ ۾, رستي جي هڪ هوٽل تي چانهه پي ٻاهر بس ۾ چڙهڻ لاءِ آيس ته رستي تي هڪ معذور عورت خيرات گهريو. مون هن جي جهوليءَ ۾ ٻچيل سڪا وڌا.

”توهان کي نه ڏيڻ کپي,“ بس ڊرائيور مونکي سمجهايو. ”اهي پئسا هن کي ڪڏهن به نصيب نه ٿيندا. اهي ان شخص جي حوالي ٿي ويندا جيڪو پنڻ جو ڪاروبار ٿو هلائي. هو انهن پئسن مان ٻيا ٻار ۽ عورتون خريد ڪري انهن کي لولو لنگڙو بنائي رستن تي پنڻ لاءِ ڇڏيندو. ڇو ته هن کي خبر آهي ته ماڻهو انهن تي رحم کائي اجا وڌيڪ ڏيندا.“

آئون سوچڻ لڳس ته India as a Nationڪيڏي پختي مزاج واري آهي جو جنهن ڳالهه جو فيصلو ڪري ٿي اهو پورو ڪري ٿي. پان کائي رستي تي ٿڪون اڇلڻ لاءِ منع ڪئي وئي ته رستي هلندي پان کائڻ بند ٿي ويو. ايئرڪنڊيشنڊ آفيس, بس يا ريل جي دٻي ۾ سگريٽ ڇڪڻ تي بندش وجهڻ جو اعلان ٿيو ته جتي ڪٿي ان تي عمل ٿي ويو ۽ هاڻ ويجهڙائيءَ ۾ پنڻ جو آزار بند ڪرائڻ لاءِ خيرات ڏيڻ کان جهليو ويو آهي ته ان تي به جتي ڪٿي عمل شروع ٿي ويو آهي.

انڊيا ڇڏڻ وقت جڏهن دهليءَ مان بس ۾ چڙهي رهيا هئاسين ته اتي اسان جي سامان جي تور ۽ چڪاس ٿي. دهليءَ کان لاهور يا لاهور کان دهلي سفر ڪرڻ وارن کي پاڻ سان فقط ويهه ڪلو سامان کڻڻ جي اجازت آهي. مون سمجهيو اسان جي فقط بئگن جي تور ٿيندي هٿ ۾ ڪنيل ٿيلهي کي ان تور ۾ شامل نه ڪيو ويندو. هوائي جهاز ۾ به ائين ٿيندو آهي پر هتي هر مسافر جي بئگ سان گڏ سندس ٿيلهي کي به توريو پئي ويو خبر ناهي قانون ان ريت آهي يا ان ڏينهن جيڪو انچارج صاحب هو ان پنهنجي طرفان ائين پئي ڪيو. ڪيترن ڪسٽم آفيسرن يا پوليس جي عملدارن کي قانون جي خبر نه هوندي آهي پوءِ عوام جو سر ڪيندا آهن.

مسافرن جي پيهه پيهان ۽ هرهڪ کي جلدي هجڻ ڪري هن کي ڳالهه ٻڌڻ جي واندڪائي نه هئي. منهنجي به بئگ جي تور 21 ڪلو ٿي ۽ چار ڪلو هٿ جي ٿيلهي جي يعني هن جي حساب موجب 25 ڪلو ٿيا. هن پنج ڪلو وڌيڪ بار جا سٺ سان ضرب ڪري ٿي سؤ رپيا ڏنڊ جي

رسيد منهنجي هٿ تي رکي. منهنجي احتجاج ڪرڻ تي هن فقط اهو چيو ته هڪ يا ٻه ڪلو وڌيڪ هجن ها ته درگذر ڪري ڇڏيان ها هتي پنج ڪلو وڌيڪ بار آهي. بهرحال 300 رپيا جمع ڪرائي بئگ بس ۾ چاڙهڻ لاءِ سندس حوالي ڪري باقي ٿيلهو ڪٺي اچي انتظار گاهه ۾ ويس جتي مونکان اڳ جا ويٺل مسافر وچي ۽ سندس پڦي شيلا وارا ساڳي شڪايت ڪري رهيا هئا ته هنن هٿ ۾ ڪڻڻ جي ٿيلهي جي به تور ڪئي ۽ وڌيڪ وزن جا پئسا ورتا.

”اهڙي خبر هجي ها ته ٿيلهي ۾ ساڙهيون ۽ ٻيو سامان وجهي ڳرو ڪرڻ بدران اهو سامان بئگ ۾ ئي وجهون ها ۽ اسان ڳرو ٿيلهو پاڻ سان ڍوئڻ کان بچي وڃون ها.“ نول جي ننڍي ڀيڻ شيلا چيو. پاڻ سيني ۾ گهٽو چرچائڻ لڳي ٿي. منهنجي هٿ ۾ وڌيڪ بار جي Paymentڪرڻ جي رسيد ڏسي يڪدم چيو ”ادا آهي ته خير تو ته ساڙهيون به نه ورتيون ۽ گهر ڇڏڻ وقت مقرر تور کان وڌيڪ رسالا ۽ ڪتاب به اچلي ڇڏيا پوءِ ڇو پئسا ڏيڻا پيا؟“

مون پنهنجي ٿيلهي ڪي ڪڇ ۾ سوگهو جهلي وراڻيو مانس: ”بس مون به هتي پهچڻ کان اڳ ڪجهه قيمتي سامان ڪٺي ورتو.“

دراصل گهران نڪرڻ وقت منهنجي ٿيلهي ۾ فقط ڪئميرا, پين, ننڍڙي ڪاپي ۽ پڙهڻ جي عينڪ هئي. پوءِ هتي پهچي ٻاهرين دڪان تان 25رپين جي ڏيڍ لٽر واري پاڻيءَ جي بوتل ورتي. دڪاندار وٽ کلا پئسا نه هئا جو منهنجي ڏنل پنجاهه رپين مان باقي 25واپس ڪري ۽ مونکي بس جي آفيس تائين پهچڻ جي جلدي هئي سو باقي پئسن جي هڪ ٻي به بوتل ورتم. يعني هاڻ اهي ٽي ڪلو وڌيڪ وزن ٿيلهي ۾ ڪنيو پيو هلان جيڪو نه هجي ها ته باقي ڪلو ٻن جا پئسا نه ونن ها. ٻي ڳالهه ته جي مون ڪي رستي تي پاڻي پيئڻ لاءِ پاڻيءَ جي بوتل ونٽي به هئي ته ٻاهران ونڻ بدران هتان اندر نهيل دڪان تان ونان ها ته وڌيڪ وزن جو ليکو نه ٿئي ها.

ٿوري دير بعد منهنجي پر ۾ ويٺل شيلا جي ڏيءَ برڪا ڪي اچ لڳي. شيلا پلاسٽڪ جو گلاس پرس مان ڪڍي اسان ويٺلن کان پڇيو ته ڪنهن وٽ پاڻي آهي.

”جي ها.“ مون يڪدم هاڻوڪار ڪري ڪاري ٻلي جهڙي ڏکهي ٿيلهي جي زپ کولي چيو: ”پاڻي ڏيانءِ ٿو پر خيال سان پيئجان دنيا جو هي مهانگو ترين پاڻي آهي.“

شيلا کلندي پڇيو: ”اهو ڪيئن؟“

ڪيس ٿيلهي ۾ رکيل پاڻيءَ جون به بوتلون ڏيکاريندي چيم ته انهن ٻن بوتلن جي ٽي ڪلو وزن ڪري ته تي سؤ رپيا ڏنڊ ڀريا اٿم.“

شيلا ٺهڪ ڏيندي چيو: ”اسان وٽ ته هيون ساڙهيون ۽ ڪجهه ڪپڙو جنهن ڪي اڇلائي به نٿي سگهياسين توهان ته تورائڻ مهل هي ٻئي بوتلون ٿيلهي مان ڪڍي ڪچري جي دٻي ۾ اڇلائي ڇڏيو ها.“

”بس ڪهڙيون ٿي ڳالهيون پڇين, هوءَ ته پنهنجو پاڻ ڪي سياڻو سمجهي وتون ٻين ڪي صلاحون ڏيندا پر هينئر هڪ اسان جا هوش خطا ٿي ويا ۽ ٻيو چڪاس واري پوليس آفيسر منجهائي ماريو هو.“ مون وراڻيو مانس.

بس ۾ اسان جو سامان چاڙهڻ کان اڳ لاهور وانگر هتي دهليءَ ۾ به هتي جي سڪيورٽي پوليس چيڪ ڪرڻ ٿي چاهيو. ان کان اڳ اسان جو سامان اليڪٽرڪ Scanner مان گذري چڪو هو سو جيڪڏهن هو ڪو بم يا هٿيار پنهوار ڏسڻ ٿا چاهين ته اهو ته چيڪ ٿي ويو هاڻ ڇاجي ٿا ڳولها ڪن.

”پنهنجي پنهنجي بئگ جو تالو کولي پوءِ پوليس آفيسر اڳيان ٽيبل تي رکو.“ هيٺين درجي وارن سپاهين جي رڙ پئي پيئي ۽ چڪاس ڪندڙ آفيسر بئگ جو ڍڪ کولي هٿ سان بئگ اندر هيڏانهن هوڏانهن ڪجهه ڳولهي بئگ جي مالڪ کان ڪجهه پڇيو ٿي. جڏهن آئون هن جي ويجهو ٿيس ته پڌم ته هو هر هڪ کان اهو پڇي رهيو هو ته پان جا پتا (پن) ته نه ڪٽيو پيا وڃو. هونءَ ته ان ڳالهه جو انديا وارن ڪي فڪر نه هئڻ کپي جو انديا ۾ پان جي پوک جام ٿي ٿئي. ڪلڪتي بنگال ۽ بهار پاسي جي ته موسم اهڙي آهي جو بنا ڪنهن محنت جي پاڻهي پيون پان جي پنن جون وليون ڦٽن ۽ اها ته جڻ انديا جي مفت جي ڪمائي ٿي. اسان ڌارين ڪي جهلڻ بدران وڌيڪ همت افزائي ڪرڻ کپين جو سندن غير ملڪي ناڻي جي ڪمائي ٿي ٿئي. اڃا به اسان جي ملڪ جي پوليس ۽ ڪسٽمس ڪي اهڙي شيءِ ملڪ ۾ آڻڻ کان منع ڪرڻ کپي جنهن مان فائدو ڪجهه نه آهي فقط نشو ۽ نقصان آهي. پر بهرحال جيڪو ڪم اسان ڪي ڪرڻ کپي اهو انديا ڪري رهي آهي ته هن جي وڏي مهرباني. هنن ته پنهنجي ملڪ ۾ به پان کائڻ تي سختي ڪري ڇڏي. شل اسان هن ڪي ڏسي سڌرون.

اڄ ڪان ٻہ ٽي سال اڳ انڊيا جي حڪومت پان نہ کائڻ جي مهم شروع ڪئي هئي ۽ پان کائڻ جي نقصانن بابت عوام کي اخبارن, ريڊيو ۽ شهر ۾ جتي ڪٿي پوسٽر هٽي آگاھ ڪيو هو. ان مهم جي سلسلي ۾ انڊيا وارن وينڊي Sony ۽ Zee جهڙن فلمي چينلن تي, مزاحيہ ڪارٽون ڏنا هئا تہ هڪ ڏيکي چارو پئي اوڳاري ۽ پير ۾ هڪ ماڻهو ان وانگر پان چٻاڙي ڳاڙهين ٿڪن سان رستو ۽ پٽيون پيو خراب ڪري. اڄ انڊيا ۾ ڳولڻ سان ورلي ڪٿي ڪو پان وارو نظر اچي وڃي تہ ٻي ڳالھ آهي نہ تہ عام طرح مونکي ڪٿي نظر نہ آيو. ڪنهن کي پان چٻاڙيندي نہ ڏٺم. پان کائڻ جي اها تهذيب جيڪا لکنؤ عليگڙھ, آگري, دهليءَ کان شروع ٿي اڄ اتي تہ بند ٿي ويئي پر اسان جي ملڪ جي شهر شهر ۽ ڳوٺ ڳوٺ جا رهاڪو سنڌي ۽ بلوچ چرين وانگر وينا پان چٻاڙين ۽ هلندي چلندي, بسين مان پچڪاريءَ جهڙيون چن ڪٿي جون ڳاڙهيون پيڪون اڇلين. سندن وات پڪا پيا آهن, نڙيون سوڙهيون ٿيون پيون آهن, زبانون چلراٽيون پيون آهن ۽ بقول ڊاڪٽرن جي پان کائڻ وارن ۾ ڪيترا ڪئنسر جا مريض آهن.

دهليءَ ۾ جاميہ ملي اسلاميہ (مسلمانن جي هڪ پراڻي ۽ ناميارِي يونيورسٽي) گهمڻ دوران اتي جي وائيس چانسلر مشير الحسن ٻڌايو تہ جاميہ وارا هندستان جي مشهور ليکڪ منشي پريم چند جي ياد ۾ Archive ناهي رهيا آهن. "منشي پريم چند کي توهان باباءِ اردو ۽ هندي زبان چئي سگهو ٿا." وي سيءَ چيو: "سندس Collection ۾ اسان سندس هٿ لکٽيون, فوٽا, چپيل ۽ اڻ چپيل ناول هن تي لکيل ڪتاب, مضمون ۽ هن جي ڪتابن جا مختلف ٻولين ۾ ٿيل ترجما رکنداسين ۽ هي ڊپارٽمينٽ يونيورسٽيءَ جي نئين ڪامپليڪس ۾ ٺاهيو ويندو جتي جواهر لعل نهرو سينٽر پڻ آهي."

جاميہ منشي پريم چند جي 125 جنم ڏينهن جي ورسي پڻ ڌوم ڌام سان ملهائي رهي آهي. ان موقعي تي لڳايل نمائش جو افتتاح نٽور سنگھ وزير ڪندو. خرچ جو وڏو حصو صفدر هاشمي ميموريل ٽرسٽ وارا ڏيندا ۽ هندستان جا مشهور آرٽسٽ ۽ ڊزائينرس: ارپنا ڪور, ايلينا بانڪ, صبا حسن ۽ رام رحمان وغيره پڻ حصو وٺندا.

منشي پريم چند جو مشهور ناول گودان آهي ۽ هن جي ڪهاڻين ۽ ناولن ۾ انڊيا جي ڳوٺن جي عڪاسي ٿيل آهي.

انڊيا جي ماڻهن لاءِ نوڪريون جام جو؟

انڊيا جي اخبارن جا اشتهارن وارا صفحا کولي ڪٽي ڏس تہ نہ فقط آمريڪا ۽ يورپ جي ملڪن جي Jobs سان ڀريل نظر اچن ٿا پر سعودي عرب, دبئي, ڪويت جهڙين اسان جي پاڙيسري ملڪن ۽ ملائيشيا ۽ برونائي جهڙن مسلمان ملڪن جي نوڪرين لاءِ پڻ "فلاڻين نوڪرين لاءِ هي ڄاڻ يا ڊگري رکندڙ انڊين جي ضرورت آهي." عرب ملڪ جيتوڻيڪ اسان جا پاڙيسري ملڪ آهن هنن کي ڪپي تہ اسان جي ملڪ جا ڊاڪٽر, انجنيئر, مڪينڪ ۽ مستري گهرائين. بيروزگاري بہ اسان جي ملڪ ۾ گهٽي آهي. پر جڏهن بہ اتي جي ڪنهن واسطيدار عرب ڪارخانيدار يا سرڪاري ڪاموري سان ڳالهاءِ يا توڙي ڪٽي ملائيشيا ۾ ان بابت مڪاني ماڻهن يا اسان جي پاڪستاني Settlers سان ڳالهاءِ (جن جا ملائيشيا, انڊونيشيا,سنگاپور پاسي ڪارخانا, ڪاروبار ۽ جهازي واپار آهن) تہ هو ان بابت جيڪي سبب ڏين ٿا اهي هن ريت آهن:

- پاڪستانين وٽ ٺلهيون ڊگريون آهن علم ايترو نہ اٿن جيترو انڊين کي آهي پوءِ انڊين ڀلي ڪٽي هندو هجي يا مسلمان, سک هجي يا عيسائي, جنهن سبجيڪٽ ۾ گريجوئيشن يا پوسٽ گريجوئيشن ڪئي آهي هو ان جي ڄاڻ ۾ پڙ آهي. نوڪرين ڏيڻ بعد هن تي مغز ماري نٿي ڪرڻي پوي.
- اسڪول ۽ ڪاليج جي ڏينهن کان وٺي انڊين محنت ڪئي آهي ۽ هو سادگيءَ ۾ رهيو آهي. ان ڪري هن جي اها عادت نوڪريءَ دوران بہ رهي ٿي. هو ٻتاڪون هڻڻ بدران ڪم جي ڳالھ ڪري ٿو. نئين نئين Ideas ذريعي پنهنجي اداري جي ترقي ۽ مالڪ لاءِ خوشحاليءَ جا رستا پيدا ڪري ٿو. هڪ اڻ ڄاڻ ۽ بنيادي تعليم کان غير واقف ورڪر جو حال ناچ نہ آئي آنگن ٽيڙها وارو ٿيو پوي, هو پنهنجي ڪمزوري ۽ ڪوتاهيءَ کي لڪائڻ لاءِ ويتر مالڪ حڪومت لاءِ مسئلا پيدا ڪريو وهي.
- انڊين توڙي بنگلاديشي تمام گهٽو Obedient آهي. هو گهٽ پگهار ۽ ڏکين حالتن ۾ بہ خوش ٿي ڪم ڪري ٿو. هو علم ۽ ڄاڻ جي بنياد تي مسئلن جا حل پيش ڪري ٿو ۽ نہ مسئلا.
- پاڪستانين کي اجائي سجائي موڪلن ڪرڻ جي پٽ آهي. ڪو دوست يا مائٽ اچٽو آهي يا ان سان ملڻ لاءِ وڃٽو آهي يڪدم موڪل کپي. ڪنهن مائٽ مٽ جي شادي يا طهر يا مڱڻو آهي موڪل کپي. ننڍڙي ننڍڙي ڳالھ تي رسي Contract ختم ڪريو ڇڏين. انڊين يا بنگلاديشي هڪ دفعو ڪنهن هنڌ نوڪريءَ ۾ لڳايو وڃي ٿو تہ وري موڪلون نٿو ڪري, پنهنجي ڪم ۾ ئي لڳو رهي ٿو.

- پاڪستاني ٿوري ئي ڪم جي پريشر وڌڻ تي يا گهڻا ڪلاڪ ڊيوٽي ڏيڻ تي چڙچڙا ٿيو پون ۽ پاڪستانين ۾ غيرقانوني حرڪتون ڪرڻ جو رجحان گهڻو آهي.
- ڪجهه اهي سبب آهن جو هر ملڪ انڊين کي نوڪري ڏيڻ لاءِ Prefer ڪري ٿو ۽ ٻئي نمبر تي بنگلاديشي ۽ سريلنڪن کي.

نوڪرين جي معاملي ۾ هڪ ٻي ڳالهه ڏسان پيو ته اسان جي ملڪ جي اخبارن ۾ جيڪي ڌارين ملڪن جي نوڪرين جا اشتهار اچن ٿا اهي ٻه ٽڙڪو قسم جي ننڍين نوڪرين جا آهن پر انڊيا جي اخبارن ۾ وڏين ۽ اهم نوڪرين جا اچن ٿا جيئن اڄ جي اخبار ۾ نوڪرين جا اشتهار پڙهي رهيو آهيان ته آمريڪا ۽ آسٽريليا جي ڪيترن ڪمپيوٽرن سان واسطو رکندڙ فرمن کي انڊين نوجوان گريجوئيٽن جي ضرورت آهي. ڪجهه اشتهار سعودي عرب، ڪويت، دبئي. وينڊي ايران جي مختلف ڪمپنين ۽ حڪومتن جا آهن جيڪي انجنيئرنگ ۽ مئنيجمينٽ جي مٿاهين Posts لاءِ آهن. وينڊي دبئي جي شپ يارڊ لاءِ مئرين اليڪٽرانڪ انجنيئرن جي ضرورت جا اشتهار آهن ۽ اهي گهڻو ڪري سڀ ڊائريڪٽ اشتهار انهن ملڪن جي نجي ڪمپنين يا حڪومتن طرفان آهن. اسان جي اخبارن ۾ مزورن ۽ پورهيتن جي نوڪرين جا ڪڏهن ڪڏهن اشتهار هوندا سي به لاهور يا پنڊيءَ جي ڪنهن ٺيڪيدار طرفان يعني ڪويت يا سعودي عرب جي ڪنهن اسپتال يا بندرگاهه جي صفائيءَ جو ڪو عرب ٺيڪو کڻي ان تي فائدو رکي ڪنهن پاڪستاني حوالي ڪيو آهي ۽ هاڻ هو پنهنجي لاءِ پئسو ڪمائڻ جي چڪر ۾ پنهنجي هم وطنين جو تيل ٿو ڪڍي. ان لاءِ هو ڀوڳي ڀوڳي مجبور ماڻهو ڪٺندو جن کي هو گهٽ پگهار ڏئي سهوليتن جو پئسو پنهنجي کيسي ۾ وجهي عيش ڪري ٿو يعني هنن جو رت چوسي پاڻ کي ۽ ڪفيل کي خوش ڪري ٿو. ولايت جي نوڪريءَ جي شوق ۾ عرب ملڪن يا ملائيشيا ۾ پهچي اسان جي پورهيت کي خبر ٿي پوي ته هنن لاءِ اتي نه رهائش جو فضيلت وارو بندوبست آهي نه ميڊيڪل جون سهولتون پوءِ جڏهن هو حڪومت وٽ يا پنهنجي سفارتخاني ۾ دانهين ٿا ته هنن کي خبر ٿي پوي ته هو ته هڪ پنهنجي ئي ملڪ جي ٺيڪيداري ۾ ڪم ڪرڻ آيا آهن ۽ ڌارئين ملڪ جي حڪومت ۽ سفارتخاني کي نه خبر آهي ۽ نه ان ڳالهه سان واسطو ۽ اهڙين نوڪرين ۾ گهٽي چند چاڻ ٽيڻ تي اڪثر خبر پوندي آهي ته اها غير قانوني نوڪري هئي ۽ پوءِ غريب پورهيت سورن ۾ پئجيو وڃي ته پرديس ۾ ڇا ڪريان.

هتي (انڊيا) جي اخبارن ۾ آمريڪا طرفان انڊيا جي ماڻهن لاءِ جن نوڪرين جي اشتهار جي گهڻي ڌم آهي انهن جو واسطو ڪمپيوٽر ۽ انٽرنيٽ سان آهي. آمريڪا وارا انڊين کي ڪمپيوٽر جو وڏو ڄاڻو سمجهن ٿا ۽ ان ۾ ڪو شڪ نه آهي ته هو آهن به. اسان جا گهڻي ڀاڳي نوجوان غلط سلط انگريزي يا رومن اردو ۾ Chat ڪندي يا واهيات ۽ اگهاڙيون web Sites کولي پيا ٺرندا ۽ گد ٿيندا. مائٽ به خوش ٿيندا ته سندن ٻار ڪمپيوٽر کولي ويٺا آهن. وڏي ڳالهه کي پهچي ويا آهن اها خبر ئي نه ته سندن وقت هڪ طرف پيو خراب ٿئي ته اخلاق ٻئي طرف ان جي مقابلي ۾ هتي جيڪي ڏسان پيو ته گهڻي ڀاڱي انڊين ٻار ننڍي هوندي ئي ڌهن ئي آڱرين سان ٽائيپنگ سکڻ کان وٺي پروگرامنگ، گرافڪ ۽ ٻيون اهم ڪم جون ڳالهيون سکڻ جي جستجو ڪندا جيڪي کين نوڪري ڏياري سگهن.

دهليءَ جي سنگهه ڪانٽيننٽل هوٽل جتي اسان شروع جا ڪجهه ڏينهن رهياسين، ان جي ٽي روم ۾ ڪم ڪندڙ هڪ B.sc جو امتحان ڏيئي رزلٽ جو انتظار ڪندڙ پارٽ ٽائيم جاب واري ڇوڪريءَ کان پڇيم ته مهيني ۾ ڪيترو پگهار ڪيس ملي ٿو.

"مهيني جي حساب سان نه پر روز جي حساب سان سٺ روپيه ٿا ملن. ڇنڇر ۽ آچر موڪل ٿي ڪريان." هن ٻڌايو.

"يعني ان حساب سان مهيني ۾ ٽيرهن سؤ کن رپيا ٿيا." مون ڇيومانس.

"نه ان کان گهڻو گهٽ." هن وراڻيو.

"ڪيئن؟" مون تعجب مان پڇيو.

"روز جي سٺ رپين مان ڏهه رپيا اوٽ موٽ جو بس جو ڀاڙو ڪٽيو ۽ ڏهه رپيا آئون مستقبل جي Investment ۾ لڳائيندي آهيان." اهو چئي هوءَ کلڻ لڳي.

"مون تنهنجي ڳالهه نه سمجهي. ڇا اهي خيرات ڪندي آهين ٻئي جهان جي فائدي لاءِ؟" مون پڇيو.

"نه. پر واري سيبر ڪيفي ۾ ڪلاڪ جا ڏهه رپيا ڏيئي فوٽو شاپ (Adobe پروگرام) سکندي ۽ پرئڪٽس ڪندي آهيان. اڄڪلهه رڳو B.sc جي آڌار تي ته نوڪري نه ملي سگهندي."

"اهو پروگرام سکڻ بعد مونکي ڪنهن فوٽو اسٽوڊيو ۾ نوڪري ملي سگهي ٿي ۽ شام جو اها نوڪري ڪرڻ مان پئسو حاصل ڪري صبح جي شفٽ ۾ آئون M.sc ۽ اڳتي هلي Ph.D ڪري سگهان ٿي." هن ٻڌايو. هوءَ هڪ غريب گهر جي ڇوڪري هئي. سندس ماءُ جو ٻه سال اڳ ڊليوري

ڪيس ۾ موت تي ويو هو. پيءُ مزوري تي ڪئي سو ظاهر آهي هن کي پنهنجي پڙهائي قائم رکڻ لاءِ نوڪري ڪرڻي پيئي تي ۽ گهر جو ڪم ڪار پڻ. پر هن جو ٻين انڊين ڇوڪرين ۽ ڇوڪرن وانگر Moral بلند هو. هن کي يقين هو ته هوءَ سٺي Position ۾ M.sc ڪري وٺندي ته هن کي Ph.D لاءِ ضرور ڪنهن فارين يونيورسٽيءَ مان اسڪالر ملي ويندي ۽ پوءِ پنهنجي تعليم ۽ هنر جي آڌار تي اتي ولايت ۾ ئي نوڪري حاصل ڪري سگهندي.

دهليءَ جي رستن تي ڪاليجن ۽ يونيورسٽين ڏي ويندڙ بنا ميڪ اپ جي چهرن ۽ سادن سودن لباسن ۾ هٿي جي ڇوڪرين ۽ ڇوڪرن لاءِ آئون هر وقت اهوئي سوچيندو رهندو آهيان ته هو ڪيڏا نه محنتي آهن ۽ علم حاصل ڪرڻ جي هنن کي ڪيڏي نه جستجو آهي.

بالي ووڊ جا ڪجهه سنڌي

ساڌنا. 1941ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڄائي. ورهاڱي بعد انڊيا لڏي وئي. پاڻ ۽ سندس پيءُ فلمن جا شوقين هئا. دراصل گهڻو اڳ ساڌنا بوس نالي هڪ بنگالي فلم ائڪٽريس هئي جنهن کان متاثر ٿي ساڌنا جي پيءُ پنهنجي ڌيءَ جو نالو ساڌنا رکيو.

ساڌنا پنهنجي فلمي ڪئريئر جي شروعات سنڌي فلم "اباڻا" کان ڪئي. ان بعد هندي فلم "لو ان شملا" (1960 ع)، "هم دونون،" "ميري محبوب" (1693ع)، "وه ڪون تهي" (1964ع)، "انيتا" (1960ع)، "وقت" (1965ع)، "راجڪمار" (1964ع) جهڙين ويهارو کن فلمن ۾ ڪم ڪيو. 1966ع ۾ هن مشهور ڊائريڪٽر آر. ڪي نير سان شادي ڪئي ۽ ان بعد فلمي دنيا ڇڏي ڏني.

ببيتا- ببيتا ان وقت فلمي دنيا ۾ آئي جڏهن مالها سنها ۽ مينا ڪماريءَ جهڙيون قابل ائڪٽريسون اڳهين موجود هيون. ان هوندي به هوءَ چڱي مشهور ٿي ۽ شمي ڪپور، جيتندرا ۽ بسواجيت جهڙن ٽاپ هيرو سان ڪم ڪيو.

ببيتا جي شادي راجڪپور جي پٽ رنڌير ڪپور سان ٿي. اڄ جون مشهور فلمي ائڪٽريسون ڪرشما ۽ ڪرينا ببيتا جون ڌيئرون آهن. ببيتا پڻ ڪراچيءَ ۾ ڄائي ۽ ساڌنا جي ڪزن آهي.

ج. پي سپي. انڊين مشهور فلمن شعلي، شان، شڪتي وغيره جو پروڊيوسر جي. پي سپي آهي. اها شايد گهٽ ماڻهن کي خبر هجي ته بمبئيءَ ۾ فليٽ سسٽم جي شروعات جي. پي سپيءَ ڪئي ۽ هن جو واسطو ڪنسٽر ڪشن جي ڪمن سان پڻ آهي. جي. پي سپي فلمن جو ڊائريڪٽر پڻ آهي. پاڻ انڊيا موشن پڪچرز پروڊيوسرس ايسوسيئيشن جو صدر پڻ رهي چڪو آهي ۽ ان بعد آل انڊيا پروڊيوسرس ايسوسيئيشن جو صدر پڻ رهيو.

سنگيتا بجلاڻي. سنگيتا بجلاڻي پهرين ماڊل طور ڪم ڪيو ۽ پوءِ فلمي دنيا ۾آئي. ماڊل جي حيثيت سان هوءَ تمام گهڻو ڪامياب رهي ۽ اشتهارن ۾ پڻ سنو نالو ناهيو پر فلمن ۾ سندس پاڳ سنو ثابت نه ٿيو.

سنگيتا جي پهرين فلم 1989ع جي "هٿيار" هئي، جنهن ۾ هن ڌرميندر سان ڪم ڪيو ان کان علاوه سندس ٻيون فلمون آهن: جرم شو رام، تحقيقات، يوگنڌر وغيره. پاڻ جيتوڻيڪ بيحد سهڻي هئي، مس انڊيا به ٿي رهي، سيني سوچيو ٿي ته فلمي دنيا ۾ هن جي اچڻ ڪري ڪيترين ائڪٽريسون گهر هلي ويهنديون پر ائين نه ٿيو.

سنگيتا اڄڪلهه انڊين ڪرڪيٽ ڪئپٽن محمد اظهر الدين جي زال آهي.

گووند نهلاڻي. گووند هڪ هوشيار فلم ناهيندڙ مڃيو وڃي ٿو. هن جي "ارڌ ستيا" ۽ "آڪ روش" جهڙين فلمن وڏو نالو پيدا ڪيو. انگريزي فلم "گانڌي" جي فوٽو گرافي به گووند نهلاڻيءَ ڪئي آهي.

رميش سپي. رميش جي. پي سپي جو قابل پٽ آهي. "سيتا اور گيتا"، "انداز" ۽ "ساگر" جهڙيون فلمون رميش ناهيون.

رميش توراڻي. رميش توراڻيءَ "جي هند اليڪٽرونڪس" جي نالي سان سينٽرل بمبئي جي علائقي نويجن سوسائٽيءَ ۾ دڪان سان شروعات ڪئي. پوءِ پاڻ واري ماڪا وانگر هندستان ۾ آڊيو ڪئسٽن ۾ نالو پيدا ڪيو. رميش پهريون شخص آهي جنهن هندستان ۾ پڳونتي ناواڻي ۽ ڪملا ڪيسواڻي جهڙين جا سنڌي لاڏا، گيت، پڃنون وغيره رڪارڊ ڪري آڊيو ڪئسٽن ذريعي گهر گهر متعارف ڪرايا. اڄ سندس آڊيو ڪئسٽن جي ڪمپني، Tips cassette pvt, Ltd هندي، سنڌي ۽ ٻين زبانن جي ڪئسٽن لاءِ مشهور آهي.

اجيت واڇاڻي. ٽي وي، فلمن ۽ ٿيٽرن ۾ ڪم ڪندڙ اجيت واڇاڻي 1951ع ۾ ڄائو. پاڻ گجرات يونيورسٽيءَ مان ڊرامن ۾ ڊپلوما ڪيائين. فلم "مسٽر انڊيا" ۽ ٽي وي سيريز "اڪ محل هو سپنون ڪا" ۽ "آنگن" ۾ سندس يادگار رول آهن.

ننڍي ڪنڊ ۾ ڪيترائي ڪميڊين آيا ۽ ويا پر اسراڻي اڃ بہ قائم دائم آهي. هو اڃ بہ ماڻهن کي کلائيندو رهي ٿو. اسراڻيءَ جون ڪجھ يادگار فلمون هن ريت آهن: شعلي، باورچي، ميري اپني، ايپمان، رفوچڪر، ڪام چور، چپڪي چپڪي ۽ بيون سوين فلمون.

ڪيتو گدواڻي. ڪيتو ڪيترين ئي فرينچ ۽ انگريزي ڊرامن ۾ بہ ڪم ڪيو آهي. اڄڪلھ هوءَ ٽي وي سيريل ۾ ڪم ڪري رهي آهي، جن مان "ايئر هوسٽيس" ۽ "جنون" پڻ آهن.

مئڪ موهن. اصل نالو موهن ماکيجاڻي جنهن جو ٽريڊ مارڪ ڏاڙهي سمجهو چار سؤ کان مٿي فلمن ۾ ڪم ڪري چڪو آهي. هي اهوئي "سامبها" آهي جنهن "شعلي" فلم ۾ ولين جو رول ادا ڪيو. موهن جو پيءُ برٽش آرمي ۾ ڪرنل هو جنهن جي ممبئي بدلي ٿيڻ تي موهن ڪرڪيٽ کيڏڻ چاهي ٿي پر اداڪاري جي شوق ڪري هن IpTA ۾ حصو ورتو جتي هن جي ملاقات هنديءَ ۽ اردو ڊرامن جي مشهور اسٽيج آرٽسٽ شوڪت عاظمي (ڪيفي عاظمي جي زال) سان ٿي ۽ موهن هن وٽ اسٽيج جي ڊرامن ۾ ڪم ڪندي ڪندي فلمن تائين پهتو.

مئڪ موهن جو "فلم آيا ساون جهوم کي" ۾ چرئي جو رول واکاڻ جوڳو آهي.

ڪمار شاهاڻي. ڪمار هڪ قابل ڊائريڪٽر آهي، جنهن جي پهرين ئي فلم "مايا درپن" تي ڪيترائي قومي ۽ بين الاقوامي ايوارڊ مليس. ڪمار اڄڪلھ سنڌي فلم ٺاهي رهيو آهي جنهن ۾ هو سنڌو ماٿري جي تهذيب ڏيکارڻ چاهي ٿو.

پريتي جهنگياني. محبتين فلم ۾ فقط هڪ نئين ڇوڪري ڪنئي ويئي ۽ اها پريتي آهي جنهن تمام سٺي ائڪٽنگ ڪئي. هاڻ هوءَ هڪ ٽي وقت ٻارهن فلمن ۾ ڪم ڪري رهي آهي.

ڪجھ مشهور سنگر

ڪملا ڪيسواڻي. سن 1934ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڄائي ۽ ننڍي هوندي کان کيس ڳائڻ جو شوق هو. 1958ع ۾ هوءَ ريڊيو جئپور لاءِ چونڊجي وئي ۽ بقول هڪ انڊين سنڌي ڊائريڪٽر جي اڄ جي دؤر ۾ عابده پروين، شانتي هيرانند ۽ ڀڳونتي ناواڻيءَ بعد ڪملا ڪيسواڻي جي آواز ۾ مٺاڻ، اصليت ۽ Uniqueness آهي. ڪملا هزماسٽرس وائس، Movac ۽ Tips رڪارڊنگ ڪمپنين لاءِ ڪيترائي راڳ رڪارڊ ڪيا آهن. اڄڪلھ هوءَ ڌرمي راڳ ڳائي ٿي.

ڀڳونتي ناواڻي. ڀڳونتي سنڌي راڳ جي دنيا ۾ گهڻڻ سان هڪ مختصر عرصي ۾ هند سنڌ ۽ سڄي دنيا ۾ مشهور ٿي وئي. اهو هڪ عام جملو نہ پر حقيقت آهي. مون سندس راڳن جا پلاسٽڪ وارا رڪارڊ ستر واري ڏهي ۾ ممباسا (آفريڪا) ۽ بيروت (لبنان) مان ورتا. انهن ڏينهن ۾ اڃا گراموفون مشهور هو. ڀڳونتيءَ کي سنڌي ڪوئل سڏين ٿا.

ڪوشي لالواڻي. هڪ ٻي سنڌي ڳائڻي آهي. ڀڳونتي جي سنڌي ڪوئل سڏجي ٿي تہ ڪوشي "دبئي جي ڪوئل" سڏجي ٿي. بمبئيءَ ۾ شايد ئي ڪو سنڌي گهر هجي جتي ڪوشيءَ جو منو سر نہ ٻڌو ويو هجي. ڪوشيءَ راڳ جي سکيا پنهنجي پيءُ کان حاصل ڪئي جنهن کي سنوارڻ وارو ڪرشن چندر هو.

ڪوشيءَ جي پيٿالاجيءَ ۾ B.sc ٿيل آهي ۽ ڪويت ۽ شارجا جي اسپتالن ۾ هن پيٿالاجسٽ جي حيثيت سان ڪيترائي سال ڪم ڪيو آهي. سرهاڻ، لاڏو لاڏي آٽيندو، گلڙن جا گيت وغيره سندس Top Hits آهن. ڪوشيءَ سنڌي ڊرامن ۾ بہ ڪم ڪيو آهي.

ڪماري سڏا ياڳچنداڻي. هيءَ ڪٿڪ ڊانس کان مشهور آهي. هن جي ڊانس شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي لوڪ ڪهاڻين تي مبني آهي، جنهن جي شروعات "سورٺ بيجل" ڪهاڻيءَ سان ڪئي. هن عابده پروين جي راڳن تي پڻ ڪٿڪ ڊانس ڪئي آهي. ڪماري سڏا ناگپور يونيورسٽيءَ مان B.sc ڪئي آهي ۽ اتي جي ئي "ماڊرن اسڪول، ناگپور" ۾ ڊانس سيکاري ٿي.

مهيش چندر. پنهنجي پيءُ ماسٽر چندر وانگر مهيش بہ راڳ جي دنيا ۾ وڏو نالو پيدا ڪيو آهي. بہ ٽي سال اڳ انڊيا جي وزيراعظم اٽل بهاري واجپائي جي نظمن تي مهيش چندر ميوزڪ ڪمپوز ڪئي ۽ کيس وڏي مشهوري ملي. 19 سالن جي ڄمار ۾ هز ماسٽرس وائس وارن هن جي غزلن جو رڪارڊ پريو جنهن کيس فلمي دنيا ۾ متعارف ڪرايو.

مهيش جو ڀيو ياءُ گوپ چندر نيويارڪ آمريڪا ۾ رهي ٿو. نيويارڪ ۽ نيو جرسي رياستن ۾ ٿيندڙ سنڌي فنڪشن ۾ هو اڪثر پنهنجي راڳ جو مظاهرو ڪندو آهي.

شيلا منگتاڻي. هيءَ هڪ ٻي سنڌي ڳائڻي آهي جيڪا انڊيا ۾ رهي ٿي. پاڻ گووردن پارتي، واسديو نرمل، داد واسواڻي ۽ ٻين جا ڪلام، غزل ۽ گيت ڳائيا اٿس. سنڌس اڄڪلهه جيڪي نوان ڪئسٽ آيا آهن اهي هن ريت آهن: 1. او صنم، 2. ماتا جا اوڻ، 3. تو در منگتا، 4. جمنا ڪناري، 5. ڪر قبول قدمن ۾، وغيره وغيره.

ڪشن جوراڻي. شادين مرادين يا برٿ ڊي پارٽين جهڙن فنڪشن ۾ ڪشن جوراڻيءَ جو نالو سڄي هندستان ۾ مشهور آهي. هن جي ڳايل لاڏن، ڪلامن، غزلن، گيتن ۽ پڇڻن جا ڪئسٽ جتي ڪٿي نظر اچن ٿا. خاص ڪري هتي گجرات صوبي جي شهرن ۾.

ڪشن جوراڻي مختلف ملڪن ۾ به ايندو رهي ٿو. مون به ڪيس پهريون دفعو سنگاپور ۾ ڏٺو ۽ ٻڌو.

رام نواڻي. اسڪول جي ڏينهن کان وٺي ڳائڻ جو شوقين رام نواڻي 1936ع ۾ ميرپورخاص سنڌ ۾ ڄائو. 1947ع کان پوءِ ممبئيءِ لڏي آيو.

وشني ايسراڻي. شريمتي وشني گانڌيڌام (گجرات) جي "ڊاڪٽر سي. جي. هاءِ اسڪول" ۾ ٽيچر آهي. پاڻ مٺي ۽ سريلي آواز ڪري "ڪچ جي ڪوئل" سڏجي ٿي. مختلف شهرن جي مختلف محفلن ۾ لاڏا، ڪلام پڙهڻ ڳائڻ کان علاوه "آل انڊيا ريڊيو ڀوڄ" تان سنڌس ڳائڻ جا پروگرام هر وقت ايندا رهن ٿا. هن جو آواز ڀڳوتي ناواڻيءَ سان ڪافي ملي ٿو.

انڊيا ۾ رهندڙ ڪجهه ٻيا اهم سنڌي سنت شاهاڻي. پهريون سنڌي جنهن کي 1963ع ۾ پدما ڀوشن ايوارڊ مليو شاهاڻيءَ بنا ڪنهن ٻاهرين مدد يا ٽيڪنالاجيءَ جي آٽوميٽڪ بندوق ۽ ٻيا هٿيار ڊزائين ڪيا. پاڻ 1965ع ۾ هوائي جهاز جي هڪ حادثي ۾ گذاري ويو.

ڊاڪٽر لاڪومل هير نندڻي. قابل ENT specialist ۽ سرجن آمريڪن سوسائٽيءَ جو پهريون انڊين ڊاڪٽر آهي. ڪيس 1972ع ۾ پدما ڀوشن ايوارڊ مليو.

پروفيسر نارائڻ داس رتن مل ملڪاڻي. ٽيون سنڌي جنهن کي 1973ع ۾ هريجن جي خدمت جي سلسلي ۾ ايوارڊ مليو.

ڊاڪٽر آر. ڪي ميندا. دل جو ڊاڪٽر جنهن کي 1972ع ۾ صدر وي. وي. گري طرفان ميڊيڪل سروسز جي سلسلي ۾ پدماشري ايوارڊ مليو.

هوندراج دکايل. مشهور سنڌي شاعر جنهن کي گانڌيڌام ۾ سنڌين جي خدمت ڪرڻ جي سلسلي ۾ 1985ع ۾ انڊيا جي صدر زيل سنگهه پدماشري ايوارڊ ڏنو.

برگيڊيئر چندر آڏواڻي. 1921ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو ۽ ڪراچيءَ جي ڊي. جي سائنس ڪاليج ۾ داخل ورتائين. 1942ع ۾ انڊين آرمي Join ڪيائين جڏهن نندي کنڊ تي انگريزن جي حڪومت هئي. ٻي وڏي لڙائيءَ ۾ جپانين خلاف برما ۾ وڙهيو. ڪيس وير چڪر ايوارڊ پڻ مليل آهي.

ليفٽيننٽ جنرل آ. ڊي. هرا. 1923ع سنڌ ۾ ڄائو ۽ ڪراچيءَ مان تعليم ورتائين. 1942ع ۾ آرمي ۾ ڪميشنر ٿيو. ٻي وڏي لڙائيءَ ۾ هن بلوچ ريجمينٽ ۾ نوڪري ڪئي ۽ مڊل ايسٽ، برما، ملايا، سماترا وغيره ۾ رهيو. نندي کنڊ جي ورهاڱي بعد هن جي بدلي 9 گورکا رائفلز ۾ ٿي. 1959ع ۾ هن کي فوجي اتاشي طور مصر ۾ انڊيا جي سفارتخاني ۾ رکيو ويو.

ڪيترن سنڌين انڊيا جي پوليس ۾ پڻ نالو پيدا ڪيو آهي. ڪجهه اهڙا جن کي پريزيڊنٽ پوليس ميڊل ايوارڊ طور مليو. اهي آهن: آءِ جي پوليس جي. ڪي بالاني، ايس. پي متناني، ڪي. ايچ ڪرمچنداڻي، ڊي آءِ جي پوليس ايچ. آر. پاهوجا، ڪئپٽن رغبير ڪمار ورماني، وغيره.

انڊيا جي نيويءَ ۾ وڏي پوسٽ تي پهچڻ ۽ وشيشٽ ميڊيل حاصل ڪرڻ وارو سنڌي ائڊمرل آر. ايچ تهلياڻي آهي.

چاچا ڪانجي پيئجي ۽ بيمار ٿيڻ کان بچجي

نولراءِ جو ننڍو ڀاءُ ڊاڪٽر لڇمڻ اوڏ، سنڌس زال ريکا ۽ ننڍي ڌي نوري آمريڪا کان سڌو اچڻ بدران اسلام آباد کان ٿيندا آيا ان ڪري هنن کي دهلي پهچڻ ۾ دير ٿي وئي. جنهن ڏينهن اسان کين ايئرپورٽ تي وٺڻ وياسين ان ڏينهن انهن جي اڏام ڪئنسل ٿي وئي هئي، اسان کي دهلي ايئرپورٽ تي ڪافي دير انتظار ڪرڻ بعد خبر پيئي. ايئرپورٽ تي وقت گذارڻ لاءِ پير ۾ ويٺل انگريز سان خبرون ڪندو رهيس جيڪو ڪجهه ڏينهن دهلي گهمڻ بعد هاڻ باءِ ايئر بمبئي ٿي ويو. هو منهنجي اڳيان بار بار بئگ ناهيندو رهيو جنهن ۾ ڪيترين ئي دوائن جون شيشيون ۽ گوريون هيون.

"توهان هيترين دوائون ڪنيون آهن، ڏسڻ ۾ ته توهان بلڪل صحيح ٿا لڳو؟" آخر پڇي ويٺوسانس.

ٿهڪ ڏيئي وراڻيائين: "بلڪل صحيح ٿا چئو. هي سڀ دوائون مون احتياط طور کنيون آهن." هن ٻڌايو.

همراهه گهمڻ ڦرڻ جو شوقين ٿي لڳو. بلڪ عادي Travellerٿي لڳو جنهن کي گهر ۾ سک نه اچي. پنهنجي تجربي بابت دوائن لاءِ ٻڌائين ته مسافريءَ ۾ ڪٽڻ ضروري آهن. خاص ڪري ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن ۾ گهمڻ دوران جتي Hygenic Conditions صحيح نه آهن. پاڻي صحيح آهي نه هوا. مڇر، منگهڻ ۽ ٻيا ڏنگ هڻڻ وارا ڪيترائي جيت ۽ سرٽا آهن. جتي ڪٿي ڊاڪٽر يا صحيح دوائون نه آهن.

هن جيڪي دوائون ڪنيون هيون انهن ۾ بخار ۽ سور جي لاءِ اسپرين ۽ پيراسٽامول هئي، ٿڌ، زڪام ۽ نڪ بند ٿيڻ جي علاج لاءِ بيناڊرل ۽ ٻيون Antihistamine دوائون هيون جن مان جيتن جي چڪن يا ڏنگن کان به فرحت ملي سگهي. ڪجهه Antibioties هيس جن لاءِ هن ٻڌايو ته پاڪستان ۽ هندستان جهڙن ملڪن ۾ ته ڪٿي سگهجن ٿيون باقي ملائيشيا، هانگ ڪانگ ۽ جپان جهڙن ملڪن ۾ ڊاڪٽر جي Prescription هجڻ ضروري آهي. منهنجي خيال ۾ ساڳيو قانون آمريڪا ۽ يورپ جي ملڪن ۾ آهي. انهن ملڪن ڏي ويندي يا سعودي عرب ۽ ايران جهڙن ملڪن ۾ ان قسم جون اهم دوائون ضرور ڪٽي وڃجن جو ٻاهرين ملڪن ۾ دوائون تمام مهانگيون آهن پر انهن سان گڏ پنهنجي ملڪ مان ڪنهن ڊاڪٽر کان اهو ضرور لکائي وڃجي ته توهان لاءِ اهي دوائون ضروري آهن نه ته اهي دوائون ڌارين ملڪن جي ايئرپورٽ تي توهان لاءِ مسئلو پيدا ڪري سگهن ٿيون.

ان کان علاوه هن انگريز وٽ دستن (Diarrhoea)۽ الٽي جي علاج لاءِ Stemetil ۽ مئڪسالان هيون. اسان جي ملڪ ۾ خبر ناهي اهي دوائون آهن يا نه پر Lomotil ته آهي جيڪي گوريون آئون به احتياط طور کڻي آيو آهيان. هن انگريز Antiseptic ۾ پاڻ سان بيٽاڊين ڪنئي هئي ۽ ريهڊريشن مڪسچر پڻ. مڇرن کي ڀڄائڻ لاءِ موسپيل جهڙو لوشن پڻ هوس ۽ پاڻيءَ کي صاف ڪرڻ جون گوريون پڻ. چوڻ لڳو:

(Number one rule is to be careful of the water and specially ice.)

شهرن ۾ وري به پاڻي صاف ٿو ٿئي پر ڳوٺن ۾ خيال سان پاڻي پيئجي. گهٽ ۾ گهٽ اوٻاريل پاڻي پيئجي. اهڙين حالتن ۾ ٿي سگهي ته Mineral water وٺجي.

انڊيا ۾ ڪيترين لوڪل ۽ ولائتي نالن واريون منرل واٽر جون بوتلون ملن ٿيون. انهن مان ڪجهه برانڊ نالا هي آهن: بسليري، انڊيا ڪنگ، آفيسرس چائس، هني ڊيو ۽ اڪٽا سيف وغيره.

”دل ۾ نه ڪرين ته هڪ ڳالهه ٻڌائين،“ انگريز سياح چيو.

”انڊيا ۾ توڙي توهان جي ملڪ پاڪستان ۾ اهو سچو فراڊ جو ڪم آهي. انهن ۾ ڪو به صحيح قسم جو منرل واٽر ناهي. نل جي پاڻيءَ ۾ ڪيميڪل وجهي منرل واٽر جي نالي ۾ پيا پئسو ڪمائين. سندن خرچ فقط پلاسٽڪ جي بوتلن تي آهي. جنهن ۾ پاڻي ٿا وجهن ۽ ٻيو اشتهارن تي. اهي بوتلون ٻارهين کان ويهين ريئي دڪانن تي ۽ ويهين کان پنجاهه ريئي توهان جي ملڪ جي فائيو اسٽار هوٽلن ۾ ٿيون وڪامن. مزي جي ڳالهه اها ته انهن مان ڪن بوتلن ۾ ايڏو گندو ۽ پاروتو پاڻي آهي جو ان کان ته نلڪن جو پاڻي پيئجي.“

انڊيا ۾ ڪنهن زماني ۾ ڌارين ملڪن جا شربت ڪوڪا ڪولا، پيپسي يا سيون اپ جهڙا نه ملندا هئا پر هاڻ اهي سڀ ملن ٿا ۽ ان کان علاوه انڊيا جا مڪاني مشروب به اوترائي سنا ۽ پاپيولر آهن جهڙوڪ ڪمپوا ڪولا، ٿمس اپ، Limca، گولڊ اسپاٽ ۽ ڊبل سيون.

هن انگريز سياح کان ڪاڏي جي شين جو پڇيم ته چا کائڻ کپي. خاص ڪري انڊيا، پاڪستان يا بنگلاديش جهڙن ملڪن ۾.

”اسان جي ملڪ جا انگريز هنن ملڪن ۾ حڪومت دوران رهي ويا انهن جي هڪ چوٽي مشهور آهي ته: (If you can cook it, boil it or peel it you can eat it... otherwise forget it)

يعني هر اها شيءِ توهان کائي سگهو ٿا جيڪا رڌي سگهو يا اوٻاري سگهو يا صوف، ناسپاتي جهڙو فروٽ جيڪو ڇلي سگهو يعني جنهن جي کل لاهي سگهو. آئيس ڪريم کان ته اصل خبردار رهي. خاص ڪري اها جيڪا گهٽين ۾ وڪامي ٿي.“

بهرحال هاڻ اسان انگريزن وانگر ته خبردار رهي نٿا سگهون. اهڙو خبردار رهڻ کان ته بهتر آهي ته گهران ئي نه نڪرجي. منهنجي خيال ۾ هڪ هوٽل تان يا گاڏي واري کان به ڪاڌو وٺي کائجي جيڪڏهن اهو ڏسڻ ۾ اچي ته اهو ڪاڌو ٿانو ٿپا ۽ Surrounding صاف سٿري آهي ۽ ڪاڌو وڪڻڻ وارو به صاف سٿرو آهي.

به لفظ دهليءَ بابت...

صديون اڳ تائين ۽ اڄ بہ انڊيا جي گاديءَ جو هنڌ هي شهر "دهلي" دنيا جي عجيب شهرن مان آهي. ڪلڪتي ۽ بمبئي بعد دهلي هندستان جو ٽيون نمبر وڏو شهر آهي. دهليءَ جو شهر ٻن حصن ۾ ورهايل چئي سگهجي ٿو. نئون دهلي ۽ پراڻو دهلي. پراڻو دهلي سترهين ۽ اوڻهين صديءَ جي وچ ۾ مسلمان حاڪمن جي گاديءَ جو هنڌ رهيو جنهن ۾ توهان کي ان دؤر جي مسلمان حاڪمن جون ٺهرايل مسجدون ۽ مقبرا نظر ايندا. ٻيو دهلي نئون دهلي آهي, جنهن کي توهان Imperial city چئي سگهو ٿا جيڪو شهر انگريزن اڏرايو جيئن ڪراچيءَ جي صدر وارو علائقو بولٽن مارڪيٽ ۽ ڊينسو هال وغيره جتي جون عمارتون انگريزن جي ياد ڏيارين ٿيون. نئين دهليءَ ۾ ڪليل ۽ وڏيون عمارتون آهن, سفارتخانا ۽ سرڪاري آفيسون آهن. باقي لال قلعو يا جامع مسجد ڏسڻ لاءِ پراڻي دهلي پهچ تہ جڻ تہ ڪارادرجي مپي مياني مارڪيٽ يا چاڪيواڙي پهچي ويا آهيون.

هونءَ دهلي سڄي سونهن ئي سونهن نہ آهي. دهلي ۾ بہ ملتان وانگر ڌوڙ مٽي, گرمي, مڇر ۽ مکيون آهن. هي رڳو آئون نہ پيو چوان هڪ مڃيل حقيقت آهي تہ دنيا ۾ ڌوڙ ۽ Air pollution ۾ ميڪسيڪو بعد هلي ٻيو نمبر شهر آهي. پر اهي سڀ ڳالهيون ان اڳيان تڇ آهن تہ دهلي هڪ تاريخي شهر آهي. هن شهر جي پويان هڪ ڊگهي, دلچسپ, حيرت انگيز تاريخ آهي ۽ ان جي حوالي سان ڪيترين ئي دلچسپ شين هن شهر ۾ ڏسڻ وٽان آهن.

دهلي هر وقت انڊيا جي گانڌيءَ جو هنڌ بہ نہ رهيو آهي. پر اهو آهي تہ دهليءَ انڊيا جي تاريخ ۾ هميشہ اهم رول ادا ڪيو آهي. چون ٿا تہ دهليءَ وارو علائقو ايڏو پراڻو آهي جو مهاڀارت ڪهاڻي ۾ اڄ کان 3000 سال اڳ جي جنهن بستي اندرا پراستا جو ذڪر آيل آهي اها اڄ واري دهلي هئي. پر پوءِ بہ هزار سال اڳ يعني حضرت عيسيٰ عليہ السلام جي ڏينهن ۾ شهنشاهہ اشوڪا جي حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ پٽنا ٿيو جنهن کي تنهن زماني ۾ پٽاليا پترا سڏيو هو. مغلن جي بہ سڄي دؤر ۾ دهلي گاديءَ وارو شهر نہ رهيو. سورهين ۽ سترهين صديءَ ۾ آگرو مغلن جي گاديءَ جو هنڌ هو. انگريزن جي حڪومت ۾ بہ دهلي نہ پر ڪلڪتي ۾ هئي. پوءِ اڳتي هلي 1911ع ۾ دهليءَ کي گاديءَ وارو شهر بنايو ويو.

اڄ جو شهر دهلي اتڪل اٺن مختلف شهرن جو مجموعو آهي جيڪي ماضيءَ جا مختلف حاڪم اڏائيندا رهيا ۽ اها چوڻي عام هئي تہ جنهن بہ نئون شهر اڏايو تہ ان جي حڪومت هلي وئي. ڪنهن حد تائين ڏٺو وڃي تہ اها حقيقت بہ هئي. پهريان چار شهر اڄ جي دهليءَ جي ڏکڻ واري حصي ۾ هئا جتي اڄڪلهہ قطب مينار آهي. اندرا پراستا سڀ کان پراڻو دهلي چيو وڃي ٿو اهو ان علائقي ۾ هو جتي پراڻو قلعو آهي. ٻارهين صديءَ جي شروعات ۾ دهليءَ تي جن آخري هندو گهراڻن حڪومت ڪئي اهي تومارا ۽ چاؤ ٿان سڏجن ٿا ۽ انهن جي "دهلي" قطب مينار جي آس پاس ئي رهي جنهن بعد ٻارهين صديءَ ۾ علاؤ الدين نئون شهر سري (Siri) نالي اڏرايو جنهن جي Location اتي هئي جتي اڄڪلهہ "حوض خاص" آهي. ان بعد ٽين دهلي تغلق آباد ٿي جيڪو شهر قطب مينار کان ڇهہ ميل کن پري ڏکڻ اوڀر ۾ آهي. هي شهر اڄڪلهہ بلڪل کنڊهر جي حالت ۾ آهي. دهليءَ جو چوٿون شهر بہ تغلق خاندان جي حاڪمن ٺهرايو. هي شهر قطب مينار جي پر واري علائقي ۾ "جهان پناهہ" نالي سان چوڏهين صديءَ ۾ ٺهرايو ويو.

پنجين دهلي فيروز آباد آهي جيڪو شهر ان هنڌ تي هو جتي اڄ جي نئين دهلي آهي ۽ فيروز شاهہ ڪوٽلا اڏرايو. هن شهر جي پراڻن کنڊرن ۾ اشوڪا جو ٿنڀو بہ آهي جيڪو لڳي ٿو تہ ڪنهن ٻئي هنڌان هتي آندو ويو هو ۽ ان مسجد جا نشان بہ موجود آهن جنهن ۾ تيمور لنگ انڊيا تي حملو ڪرڻ وقت نماز پڙهي هئي.

شهنشاهہ شير شاهہ سوريءَ ڇهين دهلي اتي اڏرائي جتي پراڻو قلعو آهي (انڊيا گيٽ جي ويجهڙائيءَ ۾) ستين دهلي شهنشاهہ شاهہ جهان سترهين صديءَ ۾ ٺهرائي جنهن جو نالو شاهجهان آباد رکيائين ۽ گاديءَ جو هنڌ آگري کان دهلي شفٽ ڪرائين. هن جي دهليءَ ۾ لال قلعو ۽ جامع مسجد بہ اچي وئي ٿي جيڪي پڻ هن ئي ٺهرايا. اهڙي طرح آخري ۽ اٺين دهلي اڄ جي نئين دهلي آهي جيڪا انگريزن ٺهرائي ۽ 1911ع ۾ پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪلڪتي کان نئين دهلي شفٽ ڪرڻ جو اعلان ڪيو پر مڪمل طرح تبديلي 1931ع ۾ ٿي ۽ پوءِ سگهو ئي 16سالن بعد انگريزن بہ ٽپڙ ٻڌا.

دهليءَ جي شهر ڪيترن ئي ڦورن, ڌاڙيلن ۽ حملا ڪندڙ حاڪمن ۽ غنڊن کي ڏٺو. تيمورلنگ چوڏهين صديءَ ۾ اچي ڦر ڪئي. افغاني بابر سورهين صديءَ ۾ دهليءَ تي قبضو ڪيو. 1739ع ۾ ايراني شهنشاهہ نادر شاهہ هن شهر جي اچي پيينگ ڪئي ۽ ڪوهہ نور هيري کان وٺي مور جو تخت ڀهاري پاڻ سان ايران کڻي ويو. 1803ع ۾ انگريزن دهليءَ کي پنهنجي قبضي هيٺ ڪيو ۽ 1857ع کان دهلي انگريزن جي مخالف ڌرين جو مرڪز رهي.

دهلي جي حال ۽ ماضيءَ بابت دلچسپ احوال پڙهڻو هجي ته William Dalrymple جي ڪتاب ”جنن جو شهر“ (City of Djinns) جو انٽروڊڪشن ضرور پڙهجي.

لال قلعي جي ٻاهران چيڪيءَ ۾ گنجيءَ ۾ هڪ اڪيلو گورو ٽوئرسٽ مليو.

Are you a Britisher? (انگريز آهين؟) مون پڇيومانس.

”نه آمريڪن آهيان. انهن سوٽ ٽائين وارن جي ماضيءَ جو اوج ڏسڻ آيو آهيان. “ (هن جو اشارو انگريزن ۽ انهن جي Raj ڏي هو).

”ڀلا دهلي ڪيئن ٿو لڳئي؟“

”ماضيءَ جي شان شوڪت جي اجڙندڙ نظاري جو احساس ٿو ٿئيم. دهلي ان ڪراڙي راڻي وانگر ٿي لڳي جيڪا ڪجهه ڏينهن ۽ هيرن جواهرن بنا زندگي گذاري رهي هجي. هونءَ دهلي ڪن ڪنڊن کان بيحد سهڻي به لڳي ٿي. سفارتخانن وارو علائقو چنڪياپوري ته ڪئليفورنيا جو ڏيک ڏئي ٿو. خاموش گهٽيون، وڏيون آفيسون، بنگلن اڳيان ويڪريون چيرون ۽ چوڌاري ساوڪ ئي ساوڪ.

جيئن ڪراچي رڳو ڪلفٽن جهڙو ڪليل ۽ سهڻو علائقو نه آهي ۽ نه وري چاڪيواڙي ۽ بغداديءَ جهڙو ڳتيل ۽ غريب علائقو آهي. ڪراچي وانگر دهلي به مختلف علائقن، ڪميونٽين ۽ ماڻهن جو مليل جليل شهر آهي جنهن جو هر حصو هر علائقو سکر خيرپور جيڏو شهر آهي. ڪراچي جي ملير، لانڍي، گلشن اقبال، گلستان جوهر، صدر، ڪلفٽن، ڊفينس ۽ ٻين علائقن وانگر دهليءَ جي مختلف علائقن جا نالا ياد ٿي ويا آهن جن مان اڪثر گذر ٿيندو رهي ٿو. جيئن ته ڪارول باغ جتي شروع وارا ڏينهن رهياسين، ”ڪالڪاجي“ جتي هاڻ رهون ٿا، اوکلا (Okhla) جتان ٿيندا جاميه ملي يونيورسٽي وڃڻ ٿيو هو. ”جاميا نگر“ جنهن ۾ اها جاميه آهي، ”ڪيلاش“ شهر جو هڪ خوبصورت علائقو جتان روز گذر ٿئي ٿو ۽ آٽو رڪشا وارو ٻڌائيندو آهي ته هن علائقي کي جي ڪي يعني گريٽر ڪيلاش به سڏين ٿا ۽ فلمي ماڻهو ۽ پئسي وارا وڏا واپاري هن ۾ رهن ٿا... وغيره وغيره.

دهليءَ جي ڪجهه ٻين علائقن جا نالا جن مان ڪيترا دلچسپ به آهن ۽ هن وقت ياد آهن هن ريت آهن:

وسنت وهار، اتم نگر، تلڪ نگر، شاهدرا، پنجابي باغ، نجف ڳڙهه، موج پور، گوڪل پوري، ڪچڙي پور، جهل مل، وغيره وغيره.

انڊيا اچڻ کان اڳ مون سمجهيو (۽ توهان مان به ڪيترا پنهنجي ملڪ جو حال ڏسي اهو سوچي رهيا هوندا) ته جيئن اسان جي ملڪ ۾ هر ان روڊ ۾ بلڊنگ جو نالو جيڪو ڪنهن هندو، عيسائي يا پارسي سياستدان يا مخير (Philanthropist) نالي هو اهو مٽائي مسلمان نالي ڪيو ويو آهي تيئن هتي انڊيا ۾ به سيني رستن، روڊن، عمارتن ۽ رهائشي ڪالونين ۽ پارڪن جا نالا نج هندو ماڻهن جا هوندا. پر دهليءَ ۾ اچڻ سان هتي ڪجهه ٻيوئي نظارو لڳو. دهليءَ جي شهر ۾ صبح شام چڪر هڻڻ دوران ڪجهه اهم روڊن جا نالا نظر اچن ٿا. اهي هن ريت آهن:

ڊاڪٽر ذاڪر حسين روڊ، مولانا محمد علي مارگ، بهادر شاهه ظفر مارگ، لوڌي روڊ، شاهجهان روڊ، شير شاهه روڊ، اورنگزيب روڊ، اڪبر روڊ، قطب روڊ، پشاور روڊ، مالا ڪنڊ روڊ، وغيره وغيره.

۽ ڪجهه رهائشي علائقن ۾ ڪالونين جا نالا: ابراهيم لوڌي ڪالوني، غفور نگر، ذاڪر نگر، ابو الفضل Enclave، غفار منزل ڪالوني، مجيب باغ، خصر آباد، قدسيه باغ، اجمل خان پارڪ، ابوالڪلام آزاد ميڊيڪل سينٽر وغيره.

انڊيا جي هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين.

دهليءَ ۾ جنهن ڪانٽيننٽل هوٽل ۾ شروع جا ٽي چار ڏينهن نولراءِ اسان جي رهڻ جو بندوبست ڪيو ان ۾ منهنجي پر واري ڪمري ۾ رهندڙ هڪ مڪاني ليڪ ۽ گهمڻ ڦرڻ جو شوقين لڳو ٿي. منهنجي ساڻس پهرين ڏينهن ئي لفٽ ۾ عليڪ سليڪ ٿي ۽ جاڻ سڃاڻ بعد جڏهن هن کي خبر پيئي ته آئون به ليڪ آهيان ۽ خاص ڪري ”ٽريول رائيٽر“ ته هو مونکي انڊيا باءِ روڊ ڏسڻ ۽ ڊرائيو ڪرڻ جي صلاح ڏيڻ لڳو. پاڻ سرينگر کان باءِ روڊ ڏکڻ طرفان نڪتو هو ۽ هندستان جي هيٺين چيڙي واري شهر ”ڪنيا ڪماريءَ“ تائين 4200 ڪلو ميٽر جو سفر باءِ ڪار پورو ڪري هاڻ باءِ ايئر هتي دهليءَ پهتو هو جتي هفتي ڪن جي ڪم ڪارين بعد هن کي پنهنجي ڳوٺ لڌيانا باءِ ٽرين وڃڻو هو.

هن وقت آئون سڄي گروپ سان گڏ آيل هوس ۽ اسان جو اهم ڪم اسان جي دوستن جي پٽن جون دهليءَ ۾ ٻڙودا ۾ شاديون اٽينڊ ڪرڻيون هيون. وچ ۾ جيڪو ٽائيم مليو ٿي ان ۾ ڪڏهن پنهنجي گروپ سان گڏ ته ڪڏهن اڪيلو اڪيلو دهليءَ ۽ ان جي آسپاس جا شهر ۽ ٻڙودا، احمد آباد ۽ بمبئي وغيره. ٻئي ڪنهن شهر آگري، اجمير، جوڌپور وغيره وڃڻو پيو ٿي ته اوڏانهن وڃڻ لاءِ پوليس اسٽيشن تي اطلاع ڪري موڪل وٺڻي

پيئي ٿي. ٻين لفظن ۾ اسان کي سڄي انڊيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ آزاد پکيءَ وانگر گهمڻ جي اجازت نه هئي. منهنجي پر واري ڪمري ۾ رهندڙ هن Freelance writer جي ڳالهه. يعني صلاح، بلڪل سٺي هئي جنهن لاءِ هو مونکي روز چوندو رهيو ۽ گذريل هفتو انڊيا جي اتراهين ڪنڊ سرينگر کان ڏاکڻي ڪنڊ ڪنيا ڪماري شهر تائين جيڪا هو هنڊريڊ ميٽر Raceڊوڙي آيو هو ان جو احوال ٻڌائيندو رهيو. سندس اهو سفر هڪ سؤ ميٽرن جي ڊوڙ ٿي جو ڪٿي ڪٿي رات گذارڻ کان علاوه هو هر هنڌ اڌ ڏينهن يا ڪجهه ڪلاڪ مس ٿي رهيو. اها ٻي ڳالهه آهي ته ان قسم جي تکي ۽ ڊگهي سفر جو پنهنجو چارم آهي جو جلدي جلدي هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ پهچڻ تي ماڻهن جا قدبت، شڪليون، رنگ، زبانون ۽ ڪلچر جلدي بدلبو نظر اچي ٿو. ڪٿي هڪ طرف اتر ۾ يعني سرينگر ۾ ڊگها ۽ گورا ماڻهو ۽ وچ ايشيا جي ملڪن جو Flavour ۽ ڪٿي ڏکڻ هندستان جي شهرن ٽيرو وانتا پورم ۽ ڪوامبتور جهڙن شهرن جا ڪاري ۽ بندري رنگ جا ماڻهو تامل، مليالم، تيلگو ۽ ڪانڊا زبانون ۽ عجيب مسالن جا ڪاڏا کائڻ وارا دکني ۽ مدراسي. جڻ ماڻهو سريلنڪا جي شهرن ۾ پهچي ويو هجي.

ملائيشيا هوندو هوس ته ٽن يا چئن ڏينهن جي موڪل تي پنهنجي رهائش واري شهر ملاڪا کان ڏکڻ طرف نڪي پوندو هوس تان جو ملائيشيا جو آخري شهر جوهور بارو اچي ويندو هو ۽ پوءِ ميل کن جي پل (Causeway) ٽپي سنگاپور کان وڃي نڪربو هو جتي ڏينهن اڌ رهي ٻئي ڏينهن وري پوبان پير ڪٽي اتر طرف موٽبو هو. رستي تي وري ساڳيو شهر جوهور بارو ۽ ملاڪا لتاڙي ڪوالالمپور پهچبو هو ۽ رات اتي رهي اڳتي جو اتر طرف سفر شروع ڪبو هو ۽ رستي تي اپوح ۽ پينانگ جهڙا شهر لتاڙي شام ڌاري ملائيشيا ۽ ٿائيلنڊ جي بارڊر واري شهر هاديائيءَ ۾ اچي رات رهبي هئي. موڪل ڊگهي هوندي هئي ته اڃا اتر طرف ٿائيلنڊ جي شهرن: بئنڪاڪ ۽ چنگ مائي تائين وڃي نڪربو هو نه ته هاديائي کان واپس پنهنجي شهر ملاڪا موٽبو هو. پر اهو سڀ ڪجهه تڏهن ٿي سگهيو ٿي جڏهن آئون سالن کان ملائيشيا رهيل هوس ۽ ملائيشيا، سنگاپور ۽ ٿائيلينڊ جي Multipleويزا مليل هئي يعني جڏهن چاهجي ۽ جيترا دفعا چاهجي انهن ملڪن ۾ اچي وڃي ۽ رهي سگهجي ٿو.

اسان جو ملڪ پاڪستان به ماشاءَ الله تمام وڏو ۽ ڊگهو ملڪ آهي جنهن جي هڪ (ڏاکڻي) ڪنڊ کان ٻي اتراهين ڪنڊ تائين سمنڊ، نديون، رڻ پٽ، جبل، برفاني نديون، چراگاهه ۽ باغ ٻنيون اچن ٿيون. مختلف شڪلين، بيهڪ ۽ قد ڪاٺ جا ماڻهو ۽ مختلف زبانون آهن بلڪ پاڪستان جي ڊگهائي ڏکڻ کان اتر طرف هجڻ ڪري مختلف موسم ۽ ميوا پاجيون آهن جنهن ۾ ملائيشيا ۽ انڊونيشيا جهڙا ملڪ غريب آهن جيڪي ايراضي ۽ ڊيگهه جي حساب سان ته تمام وڏا آهن پر اهي اوڀر کان اولهه پکڙيل هجڻ ڪري هنن وٽ ٻارهوئي ساڳي موسم ۽ جتي ڪٿي ساڳيا ميوا ۽ پاجيون آهن. انگور، صوف، موسمي ۽ سنگترڙي جهڙا ميوا هو ڌارين ملڪن کان گهرائين ٿا. سو اسان جي ملڪ ۾ به باءِ روڊ هڪ ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين سفر ڪرڻ ۾ مزو آهي ۽ ان مان اندازو لڳايو ته انڊيا ۾ ڪيڏو هوندو جيڪو اسان جي ملڪ کان ٽيڻو چئوڻو وڏو آهي. اتر کان ٻئي ملڪ گڏ گڏ شروع ٿين ٿا. ڪراچي يا ٿرپارڪر ۾ جتي ڏکڻ ۾ اسان جي ملڪ جون حدون ختم ٿين ٿيون اتي هندستان پاسي راجستان جو صوبو ختم ٿئي ٿو پر انڊيا اڃا وڏو آهي ۽ ان بعد گجرات، مهاراشٽرا ۽ تامل نادو جهڙا صوبا هيٺ سريلنڪا سان وڃيو ملن. يعني پاڪستان کان اڃا به ڏيڍوڻو هيٺ آهي. ۽ اهو ته ٽيومڪ وانگر سڌو ٿي سڌو ڏکڻ طرف وڃڻ. پر جي اتر طرف وڃجي ته بنگلاديش جي به ٻئي پاسي کان وڃيو نڪرجي ۽ انڊيا جون سرحدون برما سان مليون پيون آهن. انڊيا جا ڏکڻ ۽ اوڀر وارا چيڙا اهڙا آهن جتي هندستان جي قومي زبان هندي جيڪا بلوچستان، دبئي، ايران ۾ ته سمجهي وڃي ٿي پر ملڪ جي ڪيرالا، تامل نادو ناگالئنڊ ۽ مني پور جهڙن صوبن ۾ نٿي سمجهي وڃي.

هوٽل ۾ رهندڙ منهنجي پاڙيسري همراهه جيڪو اتر کان ڏکڻ طرف چار هزار کن ميلن جو سفر ڪيو ۽ جن جن شهرن ۾ هو ويو اهي مون به سندس ڳالهين ۽ وڊيو فلم مان نوٽ ڪري ڇڏيا. ٽي سگهي ٿو مونکي يا ڪنهن کي اها روٽ ڪٽي گهمڻ لاءِ نڪرڻو پوي ۽ ڪنهن هڪ ٻن شهرن جي ڦيرڦار سان هي سفر ڪو خراب نٿو لڳي. هن پنهنجي ڪار Odometer ۾ ميلن جو زيرو انگ سري نگر ۾ ناهي اتان کان سڌو هيٺ ڏکڻ طرف نڪرڻ شروع ڪيو.

سري نگر 0000ڪلو ميٽر

هندستان پاسي جيڪو ڪشمير آهي ان جو سرينگر گاديءَ جو هنڌ آهي. جهلم نديءَ جي ڪناري تي هن شهر جي چوڌاري ڊال ڍنڍ آهي جنهن ۾ اٺ کن ٻيون ڍنڍون به ملن ٿيون جن ۾ ناگن ڍنڍ تمام مشهور آهي. ڪيترن ماڻهن جا گهر ٻيڙين تي آهن. دنيا جا سياح هتي اچي ٻيڙين تي سير ڪن ٿا. ڊال ڍنڍ جي اوڀر واري ڪناري تي مغل بادشاهن جا ٺهرايل باغ آهن جن ۾ شاليمار باغ ۽ نشاط باغ تمام گهڻو مشهور آهن. ڊال ڍنڍ تي ترندڙ هنن "بوٽ هائوس" لاءِ چيو وڃي ٿو ته انگريزن جي دؤر حڪومت "برٽش راج" ۾ ڪشمير جي راجا انگريزن کي زمين خريد ڪري گهر ٺاهڻ

جي اجازت نہ ڏني ۽ هنن ڪشمير جي سونهن پسڻ لاءِ هر وقت هيڏانهن اچڻ تي چاهيو. پوءِ ان جو علاج هنن اهو ڳولي لڌو تہ اهڙيون ٻيڙيون ناهيون وڃن جن ۾ گهر وانگر ڪمرا، باٿ روم ۽ ڪچن وغيره هجي. ان قسم جي هرهڪ ٻيڙي انهن ڏينهن ۾ ”لٽل انگلينڊ“ سڏي وئي ٿي.

جمون 0293 ڪلوميٽر

سرينگر شهر کان هيٺ ڏکڻ ڏي 293 ڪلوميٽرن جي فاصلي تي هن صوبي جو ٻيو نمبر وڏو شهر جمون آهي. جمون پهچڻ لاءِ رستي تي اڌائي ميلن جي هڪ سرنگهہ ”جوارهار“ نالي اچي ٿي جيڪا هاڻي ناهي وئي آهي نہ تہ سياري جي موسم ۾ جبلن تي گهڻي برفباري ڪري جمون ۽ سرينگر هڪ ٻئي کان ڪٽجي ويندا هئا پر هاڻ سياري ۾ بہ اچ وڃ جاري رهي ٿي. ايترو آهي تہ سياري جا ڇهہ مهينا ڪشمير جي گاديءَ جو هنڌ سرينگر بدران جمون ڪيو ويجي ٿو. سرينگر جي آدمشماري نو لک کن آهي ۽ جمون جي چار لک آهي. سرينگر کان جمون ايندي ڪد (Kud) ۽ پتني ٽاپ نالي بہ هل اسٽيشون اچن ٿيون جن جي ويجهو هتي جو اهم مندر. سڌ مهاديو شو جو مندر آهي. هن ئي روٽ تي هتي جي ماٺري سنسار آهي جيڪا اونهاري ۾ سونهن ۽ گجر قوم جي ريڍارن کان مشهور آهي.

جمونءَ کان بارڊر وارو شهر اخنور فقط 25 ڪلوميٽر آهي ۽ جمونءَ کان سيالڪوٽ پنجاهہ ڪلوميٽر مس آهي ۽ پاڪستان ۽ انڊيا جو بارڊر پوري اڌ تي 25 ڪلوميٽرن تي آهي. لاهور ۽ امرتسر بہ تقريبا اوتري ئي فاصلي تي آهي پر پاڪستان ۽ هندستان جي بارڊر وٽ ٻنهي پاسن جا واڳها ۽ اٽاري شهر آهن. مفاصلي جي حوالي سان ائين بہ چئي سگهجي ٿو تہ پاڪستان جي شهر گجرانوالا کان جيترو سيالڪوٽ پري آهي اوترو سيالڪوٽ کان جمون شهر آهي.

پٺانڪوٽ. 0413ڪلوميٽر

پٺاڻ ڪوٽ هماچل پرديس صوبي جو گيٽ وي آهي ۽ مندرن کان مشهور آهي. جمون کان پٺاڻ ڪوٽ 120ڪلوميٽر آهي. پٺاڻ ڪوٽ ۾ آئون ٽو اسٽار هوٽل ۾ رهيس جيڪا ريلوي اسٽيشن ۽ پٺاڻ ڪوٽ بس اسٽاپ کان هڪ ڪلوميٽر کن آهي (يعني ان سفر جي ڪتا ٻڌائڻ وارو رهيو جيڪو دهليءَ واري هوٽل ۾ منهنجي پر واري ڪمري ۾ رهيو ٿي).

لڌيانا. 0580 ڪلوميٽر

لڌيانا ۾ مون رات ”هوٽل سٽي هارٽ“ ۾ گذاري جيڪا ڪلاڪ ٽاور جي پويان ريلوي اسٽيشن جي ويجهو آهي. هي چڱي مهانگي هوٽل مٿي ۾ لڳي وئي ۽ رات جي ماني ۽ نيرن سميت ڏيڍ هزار رپيا خرچ آيو.

دهلي 900 ڪلوميٽر

دهلي نہ فقط اڄ جي حڪومت جي گاديءَ جو هنڌ آهي پر صدين تائين مختلف بادشاهن ۽ حڪومتن جي گاديءَ جو شهر ٿي رهيو. دهلي هڪ پراڻو ۽ تاريخي شهر آهي. ”هيٺ ڏکڻ ڏي ويندي وقت هتي جي هڪ ڪلب ۾ يورپ جي نوجوان ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين کي مدهوشيءَ جي عالم ۾ سڄي رات ڊانس ڪندو ڏسندو رهيس.“ هن ٻڌايو.

جيپور. 1170ڪلوميٽر

ويهہ لک آدمشماريءَ جو هي شهر راجستان صوبي جو گاديءَ وارو شهر آهي ۽ دهليءَ کان پورا 270 ڪلوميٽر پري آهي. هي شهر گلابي رنگ جي گهرن ڪري Pink City بہ سڏجي ٿو. هي شهر هتي جي جنگجو ۽ علم نجوم (Astronomy) جي ماهر مهاراجا جئسنگهہ ٻئي 1727ع ۾ ٻڌرايو. مهاراجا جئسنگهہ ٻيو سن 1693ع ۾ ڄائو ۽ 1743ع ۾ گذاري ويو. هي اهو شخص آهي جنهن سن 1728ع ۾ مشهور Observatory جنتر منتر ٺهرائي. جيڪا اڄ بہ ڏسڻ وٽان آهي. شهر ۾ ٽي اهم روڊ هڪ ٻئي سان ملن ٿا: مرزا اسماعيل روڊ، اسٽيشن روڊ ۽ سنسار چندرا مارگ. هنن ٽن رستن ۽ انهن مان ڦٽندڙ گهٽين ۾ ڪيترين ئي هوٽلون آهن.

جيپور جي هڪ عمارت هوا محل هن شهر جي خاص نشاني آهي. پنج ماڙهيءَ بلڊنگ سن 1799ع ۾ مهاراجا سواج پرتاپ سنگهہ ٺهرائي. جيپور جي راج مندر سئنيما ۾ فلم ڏسڻ وٽان آهي جيڪو سئنيما هال انڊيا جو مهانگو ترين ۽ خوبصورت سئنيما هال آهي.

اجمير. 1300ڪلوميٽر

اجمير بہ راجستان صوبي جو شهر آهي ۽ جيپور کان فقط 130ميل پري آهي. اجمير اهو شهر آهي جتي مغلن جي انگريزن سان پهريون دفعو ملاقات ٿي هئي جڏهن سرٿامس رو 1616ع ۾ جهانگير سان مليو.

اجمير صوفي درويش خواجا معين الدين چشتي جي درگاهہ کان بہ مشهور آهي. هو ايران کان 1192ع ۾ اجمير آيو هو. سندس مقبرو همايون مڪمل ڪرايو ۽ درگاهہ جو گيٽ حيدر آباد جي نظام ٺهرايو. شهنشاهہ اڪبر هر سال آگري کان اجمير خوجہ معين الدين چشتيءَ جي درگاهہ جي زيارت تي ايندو هو.

اجمير انگريزن جي Mayo. College کان بہ مشهور آهي. اجمير 1818ع ۾ انگريزن جي حوالي ٿيو ۽ هي ڪاليج 1875ع ۾ شروع ٿيو جيڪو فقط انگريزن ۽ انڊيا جي نوابن جي ٻارن لاءِ هو. جيئن لاهور جو ايچيسن ڪاليج.

1570 ڪلوميٽر

انگريز چوندا هئا تہ راجستان ۾ اڏيپور جهڙو ٻيو ڪو رومانوي شهر ناهي.

بردرس گرم (Grimm) ۽ ٻين فرينچ آرٽسٽن لاءِ هي شهر دلپسند شهر رهيو آهي ۽ ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ هي شهر ان جي لائق رهيو جو هن کي <Venice of the East> سڏيو ويو ٿي.

اڏيپور 1568ع ۾ مهارانا اڏئي سنگهہ ٺهرايو. اڏيپور محلاتن، مندرن ۽ جيوبلين جو شهر آهي. هن شهر جي چوڌاري ڊيڊيون هجڻ ڪري پاڻيءَ جي کوٽ نہ رهي آهي ۽ شهر ۾ ڪيترائي پارڪ ۽ باغ آهن. جنهن زماني ۾ هن شهر جي چوڌاري پٿ هئي اڄ اها ڊهي چڪي آهي پر ان جا ڪجهہ حصا ۽ گيٽ اڃا بہ موجود آهن. شهر جي چوڌاري پچولا (Pichola) نالي چار ڪلوميٽر ڊگهي ۽ ٽي ڪلوميٽر ويڪري ڍنڍ جي وچ ۾ هڪ ٻيٽ آهي جيڪو جگمندر ٻيٽ سڏجي ٿو جنهن تي مهاراجا ڪرن سنگهہ جو ٺهرايل محلات اڃا تائين سهڻي حالت ۾ موجود آهي. جيڪو هن مهارانا جگت سنگهہ (1652ع. 1628ع) جي نالي ٺهرايو هو. ٻيو مشهور محلات ان ساڳي ڍنڍ ۾ جگ نيواس ٻيٽ تي سن 1754ع ۾ مهارانا جگت سنگهہ ٺهرايو هو. اڄ اهو محلات Lake palace Hotel جي نالي هوٽل طور استعمال ٿئي ٿو جنهن جي ڪمرن جي مسواڙ تمام گهڻي رکيل آهي. هي محلات (ليڪ پئلس هوٽل). شو نيواس پئلس ۽ مون سون پئلس جيمس بانڊ جي فلم Octopussy ۾ سيٽن طور استعمال ٿيا هئا. شهر جي وچ ۾ (هوٽل ٻڙي حويلي ۽ هوٽل انجاني جي پرسان) هتي جو مشهور ۽ جهونو مندر "جگديش مندر" آهي جيڪو 1651ع ۾ مهارانا جگت سنگهہ ٺهرايو. منجهس ڪاري پٿر جي وشنو جي (جگن ناٿ جي روپ ۾) مورتي آهي. جيڪو هندو ڌرم مطابق ڪائنات جو مالڪ سمجهيو وڃي ٿو. ان کان علاوه پتل جي مورتي گرودا جي بہ آهي. (گرودا انساني پکي جي شڪل جي وشنوءَ جي سواري آهي).

اڏيپور جون ٻيون مشهور ڏسڻ وٽان شيون آهن: گلاب باغ ۽ ان جي پرسان سجن نيواس گارڊنس، نهرو پارڪ ۽ شهر جي اتر ۾ هڪ خوبصورت باغ آهي، جنهن جو نالو آهي "سهيليون ڪي باري" اڏيپور شهر ۾ رهائش لاءِ سستيون هوٽلون تمام گهڻيون آهن. خاص ڪري جگديش مندر وٽ ۽ بس اسٽاپ وٽ. دهلي گيٽ ۽ ليڪ پئلس روڊ وٽ بہ جام هوٽلون آهن. هڪ سؤ کان ٽي سؤ رپيہ مسواڙ واريون ڪجهہ هوٽلون هن ريت آهن:

هوٽل ٻڙي حويلي، لال گيٽ گيسٽ هائوس، جگ نيواس گيسٽ هائوس، انجاني هوٽل، هوٽل نئچرل، ليڪ شور هوٽل، هوٽل شمبو هوٽل اپسرا ۽ جيڪڏهن توهان شهر کان ٿورو پرڀرو رهڻ پسند ڪريو ٿا تہ پرتاپ ڪنٽري ان (Inn) ۽ ميوار ان (Mewar Inn) جهڙي سستي رهائش ٿي نٿي سگهي. سؤ سوا سؤ رپيا روز جي مسواڙ مس آهي ۽ شهر اچڻ لاءِ بس جو ڀاڙو ڏهن رپين کان بہ گهٽ آهي. بهرحال هي سڀ سستين هوٽلن جا پارپتا ۽ اگهہ آهن. اوچيون ۽ مهانگيون تہ جتي ڪٿي آسانيءَ سان نظر اچيو وڃن.

احمد آباد. 1830 ڪلوميٽر

راجستان کان پوءِ هيٺ ڏکڻ ۾ گجرات صوبو آهي ۽ احمد آباد گجرات جو وڏو شهر آهي. هاڻ تہ انڊيا جي هر شهر ۾ ڪارخانا ۽ فئڪٽريون ٿي ويون آهن نہ تہ انگريزن جي راڄ ۾ احمد آباد ئي هڪ اهڙو شهر هو جنهن ۾ سڀ کان گهڻا ڪارخانا هئا جن جون چمنيون پري پري تائين نظر آيون ٿي ان ڪري هي شهر "مشرق جو مانچسٽر" سڏيو ويو ٿي. شروع ۾ گجرات جي گاديءَ جو هنڌ احمد آباد هو پر هاڻ نئون شهر گانڌي نگر آهي، جيڪو احمد آباد کان فقط 32 ڪلوميٽر پري آهي.

احمد آباد شهر جو بنياد احمد شاهہ 1411ع ۾ رکيو. ٽوڪيو نيو اورلينس، بئنڪاڪ ۽ لنڊن وانگر هن شهر جي وچ مان بہ درياهہ وهي ٿو جنهن جو نالو "صبر متي" آهي. هن نديءَ مٿان ڪيترين پليون آهن جيڪي شهر جي ٻن حصن کي ڳنڍين ٿيون. انهن پلين جا نالا هن ريت آهن: سبهاس پل، گانڌي پل، نهرو پل، ايلس پل، سردار پل وغيره. اهي پليون شهر جي مشهور رستن کي ڳنڍين ٿيون. جهڙوڪ: آشرم روڊ، بالونتراءِ ميهتا روڊ، ڪستوربا روڊ، سنت ثريا داس روڊ، رليف روڊ، سردار پٽيل روڊ، پريتم نگر روڊ وغيره. شهر ۾ 1423ع جي ٺهيل جامع مسجد بہ آهي جيڪا احمد شاهہ ٺهرائي. ان کان علاوه ڊاڪٽر ٽنڪاريا روڊ تي ٺهيل راڻي روپمتيءَ جي مسجد بہ مشهور آهي. اها مسجد 1440ع جي ٺهيل آهي ۽ سلطان احمد

شاھ جي هندو زال جي نالي پنيان آهي. انهن مسجدن کان علاوه راني سپري مسجد (جيڪا مسجد نگينہ بہ سڏجي ٿي) 1514ع جي ٺهيل آهي ۽ سلطان محمود بيگڊا جي زال ٺهرائي، راج بابري مسجد، دستور خان جي مسجد، هيبت خان جي مسجد ۽ ريلوي اسٽيشن جي ڀرسان سدي بشير جي مسجد، وغيره آهن. اهڙي طرح هتي جا مندر مشهور آهن جهڙوڪ: هاٿي سنگهہ مندر جيڪو 1848ع جو ٺهيل آهي ۽ پندرهين جين ٽيچر (تير ٿانڪر) جي نالي منسوب ٿيل آهي. سوامي نارائڻ مندر جيڪو 1850ع جو ٺهيل آهي. هن مندر جي ڏکڻ ۾ نو قبا آهن جيڪي "نو گزپير" (نو والن جي پير) جي نالي سان مشهور آهي.

رهائش لاءِ سستيون هوٽلون رليف روڊ ۽ ريلوي اسٽيشن وٽ جام آهن پر اهي سڀ گوڙ گهمسان واريون هوٽلون آهن. ڪجهہ مهانگين هوٽلن جا نالا هن ريت آهن: هوٽل ساحل، هوٽل بلواس، هوٽل Kingsway، ميٽروپول هوٽل، هوٽل Mehul ، هوٽل گڊنائيٽ، هوٽل ڪپري، هوٽل سريتا، ايمبسڊر هوٽل، هوٽل الف انٽر نيشنل، توران گيسٽ هائوس وغيره. انهن هوٽلن جي مسواڙ پنج سؤ رپين جي لڳ ڀڳ آهي.

احمد آباد کان هي ريل گاڏيون بڙودا، پاءُ نگر، پوج، دوارڪا، ممبئي، دهلي ۽ اڏيپور ڏي روانيون ٿين ٿيون: شاتا بدي ايڪسپريس، گرنار ايڪسپريس، پوج فاسٽ پئسينجر، سوراشٽرا ميل، گجرات ميل، سروديا ايڪسپريس، اڏيپور ايڪسپريس، وغيره.

سورت. 2070 ڪلوميٽر

احمد آباد کان سورت 240 ڪن ڪلوميٽر ڏکڻ ۾ آهي. رستي ۾ بڙودا ۽ ڀاورچ جا شهر اچن ٿا. ڀاروچ جنهن کي بروچ بہ سڏين هن پاسي جو تمام جهونو شهر آهي ۽ بہ هزار سال پراڻي رڪارڊ ۾ ملي ٿو. شهر جي ڀرسان نرمادا ندي وهي ٿي جنهن جي ڪناري تي هڪ بيحد پراڻو مندر ڀريگو رشي نالي آهي جنهن تان هن شهر جو نالو ڀريگو ڪاڇبا پيو جيڪو پوءِ فقط Bharuch سڏجڻ لڳو. هن شهر کان پوءِ هيٺ سگهو ئي پنجاهہ کن ڪلوميٽرن تي سورت جو شهر آهي جيڪو تاپتي نديءَ جي ڪناري تي آهي جيڪا خليج ڪئمبي (Bay of Combay) ۾ ڇوڙ ڪري ٿي جيڪو سمنڊ جو حصو عربي سمنڊ جو آهي. ان کان علاوه خليج ڪڇ بہ عربي سمنڊ جو حصو آهي جنهن جي منهن وٽ مانڊوي، اوکها، دوارڪا ۽ پوربندر جهڙا بندرگاهہ آهن ۽ اهي بندرگاهہ ڪراچي ۽ پورٽ قاسم جي بلڪل ويجهو آهن. ڪراچي کان حيدرآباد بہ پري آهي پر هي بندرگاهہ ويجها آهن تڏهن تہ اسان جا توڙي انڊيا جا مهاڻا خراب موسم ۾ سمنڊ ۾ ساموندي سرحدون لتاڙيو ڏارين ملڪن کان وڃيو نڪرن پوءِ اتي غيرقانوني اچڻ جي ڏوهہ ۾ جيل داخل ٿيو وڃن. ڪجهہ اهڙي ئي ٿيم تي انڊيا جي فلم انڊسٽريءَ "مين هون نا" فلم ٺاهي آهي، جنهن ۾ انڊيا جي حڪومت غريب قدين (پاڪستاني) مهاڻن کي آزاد ڪرڻ چاهي ٿي.

سورت اهو شهر آهي جتي ايران جي شهر پارس کان لڏي آيل باهہ جا پوڄاري (Zoroasters) ٻاهرين صديءَ ۾ اچي رهيا. جيستائين بمبئي وڌيو ويجهيو نہ هو تہ سورت انڊيا جو مشهور بندرگاهہ ليکيو ويو ٿي جتان هندستان جا ماڻهو حج لاءِ مڪي مديني روانا ٿيندا هئا.

سورت شهر ۾ انگريزن جي مشهور قبرستان کان علاوه ڊچن ۽ آرمينين جو بہ قبرستان آهي. هتي ڪيٿريون ئي مسجدون ۽ هند، جين ۽ پارسين جا مندر آهن. شهر ۾ بہ اڍائي سؤ رپين واريون سستيون هوٽلون ريلوي اسٽيشن جي ڀرسان آهن جيئن تہ روپالي گيسٽ هائوس، شملہ گيسٽ هائوس، سروا جانڪ هوٽل وغيره. هوٽل سينٽرل ايڪسيلنسي هوٽل يوراج ۽ ايمبسي هوٽل جهڙين جي مسواڙ هزار رپيہ کن آهي.

سورت شهر ۾ احمد آباد يا ممبئي کان ريل گاڏيءَ ذريعي بہ پهچي سگهجي ٿو. ممبئي کان سورت 263 ڪن ڪلوميٽر آهي ۽ ريل گاڏي پنج ڪلاڪ ڪن وٺي ٿي ۽ رستي تي وڏي اسٽيشن فقط دمان آهي.

ممبئي. 2350 ڪلوميٽر

ممبئي سورت شهر کان 280 ڪن ڪلوميٽر ڏکڻ ۾ آهي. ممبئي شهر پهچڻ تي ڪار جي آڊوميٽر ۾ 2350 ڪلوميٽر ٿيا. ممبئي (جيڪو انگريزن جي ڏينهن ۾ بمبئي سڏيو ويو ٿي) مهاراشٽرا رياست ۾ آهي جيڪا انڊيا جي وڏين رياستن مان هڪ آهي. تمام گهڻي آدمشماريءَ واري ۽ واپار وڙي ۽ ناٽي جي ڏيتي ليتيءَ کان تمام گهڻي اهم رياست آهي. ممبئي مهاراشٽرا جي گاديءَ جو هنڌ پڻ آهي جتي مرهٽي ۽ هندي زبان عام ڳالهائي وڃي ٿي. بمبئي (ممبئي) ڏارين لاءِ بالي ووڊ جي فلمي دنيا، چوپاٽيءَ تي ڀيل پوري کائڻ، سمنڊ جو ڪنارو، ڳاڙهي رنگ جون ڊبل ڊيڪر بسون، ڪماٽيپورا علائقي جو چڪلو شهر جا شراب خانا ۽ شاپنگ جو بيو نالو پڻ آهي.

ممبئي دراصل ست کن ٻيٽن جو مجموعو آهي جيئن ڪٽي چئجي تہ جپان، فلپين ۽ انڊونيشيا آهي. پر انهن ملڪن ۾ وڏا ۽ گهڻا ٻيٽ اچي وڃن ٿا ۽ بمبئي شهر ۾ منهوڙي جهڙا يا ان کان ٿورا وڏا ٻيٽ آهن. هنن ٻيٽن تي ڪنهن زماني ۾ ڪولي قوم جا مهاڻا رهيا ٿي جن جون جهوپڙيون اجا بہ

بمبئي شهر جي هڪ سامونڊي ڪناري تي قائم آهن جين هاڪس بي ۽ سئنڊس پٽ ڪراچي ۾ اڄڪلهه خوبصورت ۽ ماڊرن بنگلا (Huts) ٺهڻ جي باوجود هتي جي اصلي مهاڻن جو ڪچا ڳوٺ ۽ ان ۾ ٺهيل پراڻيون جهوپڙيون موجود آهن.

بمبئي جي هنن ٻيٽن تي هندن جي مختلف گهراڻن جي حڪومت هلندي رهي ۽ پوءِ چوڏهين صديءَ ۾ مسلمانن جي حملي بعد انهن جي حوالي ٿيا ۽ پوءِ سورهين صديءَ ۾ گجرات جي سلطان 1534ع ۾ هي ٻيٽ پورچوگالين حوالي ڪيا.

پورچوگالين انهن ٻيٽن تي ڪو خاص ڌيان نہ ڏنو ۽ ائين ويران رهيا. پورن 127سالن بعد (سن 1661ع ۾) پورچوگال جي بادشاهه جي ڌيءَ ڪئٿرين جي شادي انگلينڊ جي شهزادي چارلس ٻئي سان ٿيڻ تي ڏيج ۾ بمبئي انگريزن کي ڏنو ويو. انگلينڊ جي حڪومت چئن سالن بعد (1665ع ۾) اهي ٻيٽ ٽن سالن لاءِ ايسٽ انڊيا ڪمپني وارن کي ڏهه پائونڊ ساليانې مسواڙ تي ڏنا. ان بعد بمبئي يڪدم وڌڻ ويجهڻ لڳي. بمبئي جو بندرگاهه هڪ قدرتي بندرگاهه هجڻ ڪري جهازن کي اچڻ وڃڻ ۾ سهوليت ٿي. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ وارن ننڍي کنڊ توڙي اوسي پاسي جي ملڪن جي ماڻهن کي هتي رهڻ جي اجازت ڏني. هنن امن امان ۽ مذهب جي آزادي ڏني. نتيجي ۾ سنڌي ۽ گجراتي هندو واپاري، سک ۽ پنجابي چوڪيدار ۽ سپاهي، ايران کان پارسي، پورچوگالين جي ڊپ کان ڏکڻ ڏي ڀڄي ويل هندو هتي اچي رهڻ لڳا. (انگريزن پينانگ ۽ سنگاپور جهڙن ٻيٽن کي بہ اڳتي هلي ائين وڌايو جيڪي هن کان صديون اڳ مهاڻن جون ويران وستيون هيون). ويهن سالن اندر بمبئي ايڏو سنو شهر ۽ مشغول بندرگاهه ٿي ويو جو ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پنهنجي پريزيڊنسي سورت شهر مان شفٽ ڪري بمبئي آندي. بمبئيءَ جو مشهور قلعو 1720ع ۾ ٺهرايو ويو ۽ بمبئي جي ستن ننڍين ٻيٽن کي ملائڻ لاءِ سڄي Land Reclaimation جو ڪم هلندو رهيو. يعني هتان هتان مٽي کٽي يا جبل ٽڪريون ڀڃي انهن جي مٽي ۽ پٿرن سان ٻيٽن جي وچ وارو سامونڊي حصو ڀريندا رهيا جيئن اهي سامونڊي گهٽيون مٽيءَ سان ڀرجي باقي ٻيٽن سان ملي يڪي ڌرتي ٿي وڃي. جيئن اڄ جو بمبئي نظر اچي ٿو.

بمبئي جو وڌڻ ۽ مشهور ٿيڻ 1853ع کان پوءِ ٿيو جڏهن انڊيا جي پهرين ريلوي لائين بمبئي کان ٿانا تائين ٺهي راس تي ۽ ڪل وارن جهازن (آگبوٽن) جو اچڻ شروع ٿيو هو. ٻئي سال 1854ع ۾ بمبئي ۾ ڪپهه جا ڪارخانا لڳايا ويا. 1869ع ۾ سئيز ڪئنال کلڻ ۽ بمبئي جي بندرگاهه کي وڌو ڪرڻ سان بمبئيءَ جا وارا نيارا ٿي ويا. بمبئي جيڪو پهرين ستن ٻيٽن تي مشتمل هو هاڻ هڪ يڪو ٻيٽ آهي جيڪو پلين ذريعي باقي سرزمين (Mainland) مهاراشترا رياست سان مليل آهي. بمبئي جو اهم، امير ۽ گهماگهمي وارو حصو سنڌس ڏاکڻو پوڇڙ آهي جيڪو ڪولابا (Colaba) سڏجي ٿو جتي بمبئي ايندڙ هر سياح، گهمڻ جو شوقين ۽ مسافر پهچيو وڃي. مشهور هوٽل تاج محل ۽ Gateway to India بہ هتي ڪولابا ۾ آهي.

ڪولابا واري علائقي جي اتر وارو علائقو فورٽ سڏجي ٿو جتي ڪنهن زماني ۾ انگريزن قلعو ٺهرايو هو جيڪو پوءِ ڊهي ويو پر اهو هنڌ اڄ بہ فورٽ سڏجي ٿو جتي ڪراچيءَ جي صدر ۽ بولٽن مارڪيٽ وارن علائقن وانگر انگريزن جي ڏينهن جون Colonial عمارتون آهن. جنرل پوسٽ آفيس، وڪٽوريا ٽرمينس ۽ ٻيون آفيسن جون عمارتون ۽ بئنڪون هتي آهن. بمبئيءَ جي وڏي ريلوي اسٽيشن چرچ گيٽ (جنهن جو هاڻ نئون نالو ڇنتامن ديش مکهه ٽرمينس آهي) پڻ هتي آهي. اڳيان اولهه ۾ مئرين ڊرائيو آهي جيڪا اڪثر انڊين فلمن ۾ ڏيکاري ويندي آهي. سمنڊ جي ڪناري تي ڪلفٽن جي سي ويو ڊرائيو وانگر ٺهيل هي ڏگهو رستو تمام سهڻو لڳي ٿو جنهن تي اڪثر هيرو ۽ هيروئن ڊوڙندي يا ڏگانو ڳائيندي نظر ايندا آهن. يعني فلمن ۾. اڳيان چوپاٽي بيچ ۽ مالابار هل جون اوچيون رهائشي عمارتون ۽ فليٽ آهن. هي سڄو علائقو ڏکڻ بمبئي سڏجي ٿو. (پاڻي واري جهاز ۾ اچڻ وقت پهرين اهو علائقو نظر اچي ٿو ۽ اسان جا جهاز گهڻو ڪري ڪولابا وٽ ايندا آهن يا ساسون ڊاڪ ۾ مرمت ٿيندا آهن.)

چوپاٽي وٽ ڪملا نهرو پارڪ آهي ۽ اولهه ۾ مالابار هل. مٿي اتر طرف بمبئي جا ٻيا علائقا ورلي، ماهيم، جوهو چيمبور وغيره آهن. ورلي ۽ باندرا جي وچ ۾ دادر آهي. بمبئي شهر جا هي علائقا ائين آهن جيئن اسان وٽ ڪلفٽن، ڊفينس، صدر، باٿ آئلينڊ، ناظم آباد، گلشن وغيره "جوهو" ۽ انڌيريءَ وٽ بمبئي جا بہ هوائي اڏا سحر ايئرپورٽ ۽ سانتا ڪروز آهن.

دهلي ۽ ڪلڪتي وانگر بمبئي بہ اهڙو شهر آهي جيڪو هڪ يا ٻن ڏينهن ۾ تہ ڏسي نٿو سگهجي. هن لاءِ جيترا ڏينهن هجن ٿورا آهن. بمبئي انڊيا جو مهانگو شهر چيو وڃي ٿو جو هتي رهائش کان وٺي کاڌو پيتو ۽ سواري مهانگي آهي. وري بہ جيڪي ڪجهه سستيون هوٽلون آهن اهي آهن: ڪولابا ۾ "دي سالويشن آرمي ريڊ شيلڊ هاسٽل،" نوروجي فريدون جي روڊ تي هوٽل وولگا ٽو ميري ويدر روڊ تي ڪارلٽن هوٽل. ڪولابا ڪازوي وٽ متراداس اسٽيٽ بلڊنگ ۾ اپولو گيسٽ هائوس، اوليور روڊ تي بينٽلي هوٽل ۽ ان کان علاوه ٻيون آهن: هوٽل موتي انٽرنيشنل، سي شور هوٽل، انڊيا

گيسٽ هائوس، ماريا لاج، YWCA... وغيره اهي سڀ ڪولابا ۾ آهن. فورٽ واري علائقي جو ڪجھ سستيون هوٽلون هن ريت آهن: هوٽل لارينس، بينظير هوٽل، هوٽل مانامار، فرنانڊز گيسٽ هائوس، هوٽل سٽي پليس، YWCA وغيره.

پوني. 2510 ڪلو ميٽر

بمبئي کان پوني ايڏو پري ناهي. ريل رستي 180ڪلو ميٽر ٿئي ٿو نه ته باءِ روڊ 160ڪن ميل. اها ئي ڳالھ آهي ته بمبئي (ممبئي) مان مسافر ڪٽان ٿو نڪري. جيئن ڪراچيءَ کان حيدرآباد ڪو سهراب ڳوٺ يا نارٿ ناظم آباد مان نڪرندو ته هن کي مارپيور يا ڪياماڙي واري کان حيدرآباد ويهارو ڪن ميل ويجھو پوندو. پوني لاءِ روزانو ٻه ريل گاڏيون دکن ڪوئين ۽ دکن ايڪسپريس بمبئيءَ کان روانيون ٿين ٿيون.

مرهٽن جو وڏو ليڊر شيواجي پوني ۾ ننڍو ٿي وڏو ٿيو. پوني شهر 1599 ع ۾ هن جي ڏاڏي حوالي ٿيو هو جيڪو پوءِ برهمن پيشوا فئملي جي طاقت جو مرڪز رهيو تان جو 1817ع ۾ انگريزن هن شهر تي قبضو ڪيو. سمنڊ جي سطح کان ڪافي مٿي هجڻ ڪري پوني جي آبهوا بمبئي وانگر گهميل ۽ ٻوساٽيل ناهي. دورابجي سپر مارڪيٽ جي پر ۾ هڪ فاسٽ فوڊ ۾ ٻه اسي سالن جون پارسي جاڙيون ڀيڻون آهستي آهستي برگر کي ننڍا ننڍا چڪ هڻي چٻاڙي رهيون هيون. سنڌن نالا جارو ۽ دينو سڪيا هو. هو خوش هيون ته هو انڊيا ۾ ڄايون ۽ پوني شهر ۾ وڏيون ٿيون. هنن کي ڌهليءَ جي سياستدانن تي سخت چڙ هئي ته هو مختلف مذهبن ۽ زبان ڳالهائيندڙن جي وچ ۾ نفرتون پيدا ٿا ڪن.

پوني ۾ ڪيترائي تعليمي ادارا ۽ اسپتالون آهن. ڪجھ ته حيدرآباد سنڌ کان انڊيا لڏي آيل ساڌو واسواڻي ٻه ٺهرايا آهن پر انگريزن جي ڏينهن کان پونو تعليمي ڳالهين کان مشهور آهي. هتي جي يونيورسٽي انگلينڊ جي آڪسفورڊ جي اسٽائيل جي هجڻ ڪري ان کي Oxford of the East ٿا سڏين. (پوني جو ايگريڪلچر ڪاليج ۽ هاڻي يونيورسٽي تمام پراڻي آهي جتان منهنجي والد صاحب گل محمد شيخ 1942ع ۾ B.scڪئي).

پوني ۾ا ينڌڙ ڪيترن مغربي سياحن جي دلچسپي ڀڳوان رجنيش جو آشرم آهي جيڪو Osho Commune International سڏجي ٿو. پوني شهر مٿا (Mutha) ۽ مولا (Mula) ندين جي ميلاپ وٽ آهي. اسان جهڙن ڏارين ماڻهن جي رهائش لاءِ گهٽ اگهه واريون هوٽلون ۽ ريسٽورنٽون ريلوي اسٽيشن وٽ ئي آهن. ڪجھ هوٽلون نهرو اسٽيڊيم جي پرسان سوار گيٽ بس وٽ آهن.

پوني ۾ گانڌي نيشنل ميموريم ڏسڻ وٽان آهي. اهو 1892ع ۾ امام سلطان محمد شاھ آغا خان ٺئين ٺهرايو هو ۽ 1956ع تائين آغاخان جو محل هو ان بعد ان کي اسڪول ٺاهيو ويو. 1969ع ۾ اها عمارت آغا خان چوٿين انڊيا جي حڪومت کي ڏئي ڇڏي.

1942ع ۾ مهاتما گانڌيءَ جڏهن "انڊيا ڇڏيو" Quit India تحريڪ تي بمبئي ۾ تقرير ڪئي ته انگريز سرڪار هن کي ۽ ٻين تحريڪ جي ليڊرن کي هن عمارت ۾ ٻن سالن لاءِ اندر رکيو. گانڌيءَ جي زال ڪمتوربا ۽ گانڌي جو پراڻو سيڪريٽري مهاديو ڀائي ڊيسائي هن قيد دوران گذاري ويا. هنن ٻنهي جي خاڪ (سمڌي) هن عمارت جي باغ ۾ ٺهيل مقبرن ۾ آهي. انگريزي فلم <Gandhi> ۾ ٻه هيءَ عمارت ڏيکاريل آهي.

پوني جون ڪجھ سستيون پر بهتر هوٽلون هن ريت آهن: ولسن گارڊنيس ۾ هوٽل هوم لئنڊ، اتي ئي هوٽل النڪار ۽ ملن لاج ۽ اڳتي اسٽيشن جي سامهون ساسون روڊ تي دي نيشنل هوٽل، ڪنات روڊ جي پاسي هوٽل شاليمار، مهاتما گانڌي روڊ وٽ گرانڊ هوٽل ۽ هوٽل ساراس وغيره.

پناجي. گوا. 3010 ڪلو ميٽر

هڪ اهڙو دؤر آيو جو يورپ جا ملڪ. خاص ڪري انگلينڊ، پورچوگال، اسپين، هالينڊ، فرانس ويندي اٽلي ۽ جرمني ويا ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن تي قبضو ڪندا. ٽيڪنالاجي، ائڊمنسٽريشن، نيويگيشن جي علم، ڊسيپلين ۽ عقل کان ڪم وٺي هو مڪاني حڪومتن ۽ حاڪمن کي مطيع ڪندا ويا. اسان جي ننڍي کنڊ تي ٻه فقط انگريزن جو قبضو نه رهيو پر ڊچ، پورچوگالين ۽ فرينچن جو ٻه رهيو. بلڪ پورچوگالي ته سڀ کان پهرين هندستان، سريلنڪا توڙي ملايا پاسي پهتا ۽ پوءِ ڊچ (هالينڊ نيدر لئنڊر وارا). انگريز ته بعد ۾ آيا پر اهي جتي ٻه آيا تي ڄمي رهيا ٿي. هندستان تي، ملائيشيا ۽ سريلنڪا تي ٻه آخر ۾ انگريزن حڪومت ڪئي ۽ گهڻو عرصو رهيا. اتي آيل ٻيا سڀ يورپي ڀڄي ويا ۽ سڄو ميدان انگريزن حوالي ڪري ڇڏيائون. البت ڪجھ پاڪيٽ جيئن ننڍي ڪنڊ ۾ گوا ۽ ملايا ۾ ملاڪا جهڙا آخر تائين پورچوگالين حوالي رهيا جتي اڄ ٻه مڪاني زبان سان گڏ پورچوگالي ڳالهائي وڃي ٿي ۽ جتي پورچوگالي رهائش جو نمونو ڪلچر، ڪاڌا پيتا ۽ ويس وڳا عام هلن ٿا.

جن ڏينهن ۾ پورچوگالي يا انگريز ننڍي ڪنڊ ۾ آيا انهن ڏينهن ۾ جهڙو سکيو ستابو انگلينڊ يا پورچوگال هيو اهڙو ئي ننڍو ڪنڊ انڊيا هو. بلڪ ڏٺو وڃي ته انڊيا کاڌي پيتي، موسم ۽ ڪلچر ۾ يورپ کان وڌيڪ سکيو ستابو هو جنهن جي مقابلي ۾ يورپ جا ماڻهو بک پئي مئا جو نه ايڏي پوک هئي نه سٺي موسم. اليڪٽرڪسٽي ۽ مشينون نه هجڻ ڪري سياري جي موسم ۾ ته يورپ وارن جو ساهه ٿي ويو. بهرحال ايشيا ۽ آفريڪا جي

ملڪن تي قبضو ڪرڻ بعد انگريزن ته سياٽپ ڪئي ۽ مڪاني ماڻھن کي پري رکيائون پر پورچو گالين ۽ ڪيترن ملڪن (سري نام، ويسٽ انڊيز پاسي) ۾ ڏچن به مڪاني ماڻھن کي پنھنجي ملڪ جو ماڻھو Citizen تصور ڪيو ۽ قاعدا قانون به اھي لاڳو ڪيائون جيڪي سندن ملڪ ۾ ھئا. اھوئي حال گوا جو ھو. 1960ع تائين (جڏھن انڊيا مڪمل طور گوا کي انڊيا سان ملائي انڊيا جي يارھين رياست جو درجو ڏنو) گوا جي ماڻھن جي قوميت پورچو گالي ھئي ۽ کين پورچو گال جو پاسپورٽ ھو. ڪيترن کي اڃا تائين لسبن (پورچو گال) کان به پينشن اچي ٿي. گوا انڊيا جي رياست بڻجڻ بعد اڄ به منجھس ڪيترا قاعدا قانون پھريان جا آھن جيڪي پورچو گال (يورپ) ۾ آھن. جھڙوڪ پورچو گال جي سامونڊي ڪنارن وانگر گوا جي ساموڊي ڪنارن تي به اگھاڙو ٿي ھلڻ ۽ وھنجڻ جي اجازت آھي. شاديءَ بعد مڙس جي ملڪيت (گھر، دڪان، گاڏي وغيره) جو اڌ زال نالي ٿيو وڃي ان ڪري گوا جي ڇوڪرين کي Economicallyوڏيڪ حفاظت مليل آھي. ھونءَ به انڊيا جون ھندو ڇوڪريون وڌيڪ تعليم يافته ھجڻ ڪري اوسي پاسي جي ملڪن کان وڌيڪ Bold ۽ ڳالھائڻ ٻولھائڻ ۾ سمارٽ آھن پر گوا جون ڇوڪريون سڄي ھندستان جي ڇوڪرين کان وڌيڪ تيز آھن جو ھنن کي مڙسن جو به ڊپ ناھي. ٻي ڳالھه ته ھو تعليم ۾ ھندستان جي باقي رياستن کان به گھڻو اڳيان آھن. گوا ۾ تعليم 80سيڪڙو آھي جڏھن ته اسان وٽ پاڪستان ۾ ھاڻ وڃي مس مس 30 سيڪڙو کي پھتي آھي. سريلنڪا ۽ ملائيشيا ۾ نوي سيڪڙو آھي.

گوا مھاراشٽرا ۽ ڪرناٽڪا رياستن جي وچ ۾ عربي سمنڊ پاسي اٽڪل 3700 چورس ڪلوميٽر آھي. منجھس مراھٺي ۽ ڪوناڪي زبانن کان علاوه انگريزي ۽ پورچو گالي به ڳالھائي وڃي ٿي. منجھس مشھور ريلوي اسٽيشنون مارگائو ۽ ٻي واسڪو ڊي گاما آھي. گوا انڊيا جي سڀ کان ننڍي رياست آھي ۽ سندس گاديءَ جو ھنڌ پاناجي (Panaji) شھر به ٻين گادي وارن شھرن: ڪلڪتي، بمبئي، امرتسر وغيره کان تمام ننڍو آھي. سڄي گوا جو ماحول باقي سڄي ھندستان کان مختلف آھي. ويندي انڊيا جا ماڻھو گوا گھمڻ لاءِ اچن ٿا ۽ اڄ به ممبئي بعد ٻئي نمبر تي گھڻا سياح گوا اچن ٿا ۽ گوا جي ماڻھن جي وڏي ڪمائي ٽوئرزم مان آھي. يورپ ۽ آمريڪا جا ماڻھو ھتي پراڻا ڪليسا گھر (Churches) ۽ ڪٿيڊرل ڏسڻ اچن ٿا. ھو خوبصورت ساموڊي ٿانگھن ڪنارن (Beaches) ، ساموڊي ڪاڌن نجاچ گھرن ۽ آزاد ماحول جو مزو ماڻڻ چاھين ٿا. ان ۾ ڪو شڪ ناھي ته ھڪ گواني غريب توڙي امير جو گھر، اسٽائيل، ڳالھائڻ ٻولھائڻ جو طريقو ۽ Behaviour باقي انڊيا جي ماڻھن کان مختلف آھي. انڊين فلمن ۾ گوا ۽ اتي جي ماڻھن جي Life style جون جھلڪيون اڪثر نظر اچن ٿيون خاص ڪري راجڪپور جي بابي (Bobby) فلم جنھن ۾ پريم ناٿ ۽ ڊمپل ڪپاڊيا (راجيش کنا جي زال) گواني ٿيا آھن.

گوا جي تاريخ 300 سال قبل مسيح پراڻي آھي جڏھن گوا چندر گپت موريا جي حڪومت ۾ آيو ٿي. ان بعد مختلف ھندو حاڪمن ۽ حڪومتن جي ھٿ ۾ رھندي آخرڪار پھريون دفعو 1312ع ۾ مسلمانن جي ھٿ ۾ آيو پر پوءِ 1370ع ۾ وڃي نگر سلطنت جي حاڪم ھري ھارا جي حوالي ٿي ويو. وڃي نگر جي حاڪمن جي ھٿ ۾ گوا اٽڪل ھڪ سؤ سال کن رھيو. ھن حڪومت لاءِ عربستان کان اينڊ گھوڙا گوا جي بندر گاھن ۾ اچي لھندا ھئا. 1469ع ۾ گلبرگا جي باھماني سلطانن گوا کي فتح ڪيو. ھن گھراڻي جي ٽٽڻ بعد ھي علائقو (Goa) ٻجاپور جي عادل شاھين حوالي ٿيو. اڄ گوا جي گاديءَ واري شھر پاناجي ۾ جيڪا سيڪريٽريٽ بلڊنگ آھي اھو پندرھين صديءَ جي عادل شاھه جو ٿھرايل محل آھي. اھو محل پورچو گالين جي دؤر حڪومت ۾ ھنن جي وائسرائن جو رھائشگاھه پڻ رھيو.

پورچو گالي الفنسو ڊي البقر ق جي اڳواڻيءَ ۾1512 ع ۾ گوا پھتا. ھنن جو مقصد دنيا ۾ عيسائيت جي تبليغ ڪرڻ پڻ ھئي. 1542ع ۾ ھنن جو وڏو عالم ۽ بزرگ سينٽ فرانسز زئويئر گوا ۾ آيو ھو. (بعد ۾ ملائيشيا جي شھر ملاڪا ۾ به ويو ھو جتي ان وقت جو عبادت گھر ۽ ھن پادري جو وڏو Statue آھي.) سورھين ۽ سترھين صدي گوا جو سونھري دؤر ھو جڏھن پورچو گالين جي اوسي پاسي جي سمورين حڪومتن جو مرڪز گوا ھو جيڪو پورچو گال جي Viceregal Seat ھئي. پورچو گالين جي انھن ڪالونين ۾ ڪجھه ھي ھيون: تمور، مڪائو موزمبق وغيره.

ھندستان جي ورھاڱي بعد به گوا تي پورچو گالين جو ڪجھه سنئون سڌو ۽ ڪجھه Indirect راڄ قائم ھو پر پوءِ 1961ع ۾ انڊيا پورچو گالين کي تيڙ ٻڌرائي گوا کي ٻين رياستن وانگر نئين رياست جو درجو ڏنو. گوا پھچڻ لاءِ ساموڊي رستو بھترين رھيو آھي ۽ انڊو منڊو باءِ روڊ به ھو پر پوءِ انڊيا جي مڪمل قبضي ۾ اچڻ بعد انڊيا حڪومت گوا کي ممبئي ۽ مئنگلور سان براه لائين ذريعي ملايو آھي جيڪو دنيا جي مشڪل رستن مان آھي. فقط گوا کان مئنگلور 760 ڪلوميٽر Konkanريلوي لائين 145پلين ۽ ڪيترن ئي ٽنلن مان لنگھي ٿي جنھن جي جملي ڊيگھه 75 ڪن ڪلوميٽر ٿئي ٿي.

گوا ٻن حصن (ضلعن) ۾ ورھايل چئي سگھجي ٿو: اتر گوا جنھن ۾ سڄي گوا جي گاديءَ جو ھنڌ پاناجي آھي جنھن کي Panajim به سڏين ۽ ٻيو ڏکڻ گوا. پاناجي شھر جي آدمشماري ڏيڍ لک مس ٿيندي ۽ ماندووي نديءَ جي ڏاکڻي ڪپر تي اڏيل آھي. ھي شھر گوا جي سرڪاري طرح

گاديءَ جو هنڌ 1843ع ۾ ٿيو. پورچو گالي زبان جا بورڊ اڄ به شهر ۾ نظر اچن ٿا. گوا ۾ سستي رهائش لاءِ ڪوڙ جايون نديءَ وٽ (بس ٽرمينل ۽ ٽوئرسٽ آفيس جي وچ ۾) پئٽو ٽورسٽ هوم ۾ توهان کي ڊبل بيڊ جو ڪمرو چار سؤ رپين ۾ ملي ويندو. ان کان علاوه ميرا مار واري علائقي ۾ يوٿ هاسٽل، اوئرم (Ourem) نديءَ وٽ اڊيپي بورڊنگ ائنڊ لاجنگ، هوٽل ايمبسي ۽ ان جي پرسان پئلس هوٽل، Jose Falcao روڊ تي ريپبليڪا هوٽل ۽ ان جي پرسان مانڊووي پرل گيسٽ هائوس، پارڪ لين لاج، افونسو گيسٽ هائوس.... وغيره وغيره. سڀ سستيون رهائشون آهن جن ۾ يورپي ٽوڙي ايشيائي رهن ٿا. هر وقت مينهوڳي واري موسم هجڻ ڪري ايئرڪنڊيشنر جي به ضرورت ناهي. ڏهلي، احمد آباد ۽ بمبئي جي گهٽين جهڙو گوڙ شور به ناهي. هڪ ٻي سستي هوٽل Neptune نالي آهي جيڪا مانڊووي ندي جي پرسان ملاڪا روڊ تي آهي. (هن روڊ جو نالو ملائيشيا جي شهر ملاڪا تان پيو آهي جتي جي نيول اڪيڊمي ۾ مون اٺ سال ڪن مڪاني آفيسرن کي مئرين انجنيئرنگ پڙهائي ۽ جهاز هلائڻ سيکاريو. گوا وانگر ملاڪا تي به پورچو گالين جو قبضو رهيو ۽ شهر جو هڪ حصو اڄ به پورچو گيز ڪوارٽر سڏجي ٿو ۽ اتي جا رهندڙ ملائيشين ملئي زبان سان گڏ پورچو گالي به ڳالهائين ٿا. هن شهر جو تفصيلي ذڪر "مڪلي کان ملاڪا" ڪتاب ۾ ڪري چڪو آهيان).

بئنگلور. 3530 ڪلو ميٽر

بئنگلور پهچي مون پنهنجي ڪار جي ميٽر ۾ ڏٺو. سرينگر ڪشمير کان وٺي ڪرناٽڪا صوبي جي گاديءَ واري هن شهر بئنگلور تائين پهچڻ ۾ ساڍا ٽي هزار ميل ٽي ويا هئا. گوا جي شهر پاناجي ۾ رات رهڻ بعد هيٺ ڏکڻ بئنگلور پهتس. هونءَ ساموني ڪنارو ڏيئي مئنگلور به وڃي سگهيس ٿي جيڪو پڻ هن صوبي ڪرناٽڪا جو شهر آهي ۽ ڪيترا يورپي مئنگلور ۽ بئنگلور ۾ پلجي پوندا آهن جو ٻئي اهم ۽ تاريخي شهر آهن. ٻئي گهمڻ وٽان آهن. هاڻ بمبئي ۽ ٻيا وڏا بندرگاهه ٿي پيا آهن نه ته ڪنهن زماني ۾. خاص ڪري حيدر علي جي بادشاهت ۾ مئنگلور مشغول بندرگاهه ۽ جهازن ٺهڻ جو مرڪز هو. ظاهر آهي انهن ڏينهن ۾ انجڻ بنا ڪاٺ جا جهاز ٺهيا ٿي جيڪي سڙهن تي هلندا هئا. بهرحال مئنگلور هاڻ سورت، پور بندر، ويروال جهڙو غير اونهو ۽ ننڍو بندر گاهه آهي جتان ننڍا جهاز ۽ ٻيڙا هندستان جي ڪافي ۽ ڪاجا ڪٽي اوسي پاسي جي ويجهن بندرگاهن. خاص ڪري گلف جي بندرگاهن ڏي روانو ٿين ٿا. شهر جي آدمشماري ڇهه لک ڪن ٿيندي. رومن ڪئٿولڪ عيسائي ڪافي رهن ٿا. منجهس ڪجهه مندر ۽ انگريزن جي زماني جا ناليرا اسڪول ۽ ڪاليج آهن. هتي جي يونيورسٽي پڻ پراڻي ۽ جڳ مشهور آهي. بهرحال تعليمي ادارن ۾ ته انڊيا جو مقابلو ڪيترا يورپي ملڪ به نٿا ڪري سگهن.

بئنگلور ۽ مئنگلور تقريبا هڪ ئي ويڪرائي ڦاڪ Latitude تي آهن. ڪرناٽڪا رياست جنهن ۾ هي ٻئي شهر آهن پهرين ميسور سڏبي هئي پر پوءِ انڊيا حڪومت صوبن جي نئين سنئين ونڊ ورڇ ڪري هن جو نالو ميسور بدران ڪرناٽڪا رکيو. هتي جي زبان ڪاناڊا آهي جيڪا اردو ۽ هنديءَ سان نه پر ڏکڻ هندستان جي ٻين زبانن تامل، تيلگو مليالم وغيره سان ملي ٿي.

بئنگلور اهو شهر آهي جيڪو ڪمپيوٽر ۽ انفارميشن ٽيڪنالاجي جي واهپي جي وڌڻ ڪري سڄي دنيا ۾ مشهور ٿي ويو آهي ۽ هن کي انڊيا جو Silicon valley سڏيو وڃي ٿو. بئنگلور ۾ نه فقط ڪمپيوٽر ۽ It جا تعليمي ادارا آهن پر ملڪي ۽ غيرملڪي ڪارخانا پڻ. دنيا جي مختلف ملڪن ۾. خاص ڪري آمريڪا جي ڪمپيوٽر ڪارخانن ۽ ادارن ۾ سڀ کان گهڻا بئنگلور جا Graduates ڪم ڪن ٿا. آمريڪا جي ڪيترن ڪارخانن ۽ فئڪٽرين جي مالڪن پنهنجي انڊسٽري آمريڪا بدران بئنگلور لڳائي آهي جو هن کي انڊيا ۾ گهٽ پئسن ۾ سامان ٺهيو ٿو ملي ۽ انڊين پڻ خوش آهن ته ڪين پگهار ته آمريڪا جي معيار جو ٿو ملي پر خرچ ۽ رهائش انڊيا ۾ هجڻ ڪري هنن جي بچت ئي بچت آهي. اهڙي طرح هتي جا ماڻهون ڏينهون ڏينهن خوشحال ٿيندا وڃن ۽ هو پنهنجو پاڻ کي ٻين انڊين برابر نه پر بمبئي ۽ مئن هٽن (نيويارڪ) جي رهندڙن جهڙو سمجهن ٿا ۽ هن شهر (بئنگلور) کي A City in search of a Soul به سمجهن ٿا. سماجي خيال کان بئنگلور هڪ تمام گهڻو ترقي پسند ۽ Liberalشهر آهي.

بئنگلور بابت جيڪي ٽوئرزم ڊپارٽمينٽ طرفان بروشر ملن ٿا ان ۾ هن شهر کي "گارڊن سٽي" به سڏيو ويو آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته شهر ۾ ڪي اهڙا باغ يا پارڪ نظر ته نٿا اچن سواءِ حيدر علي ۽ ٽيپو سلطان جي ڏينهن جي لال باغ جي جيڪو هاڻ Lal Bagh Botanical garden سڏجي ٿو. هي ميسور رياست وارو علائقو مختلف هندو راجائن واتان ٿيندو 1346ع ۾ پيحي نگر سلطنت جي هٿ چڙهيو. وڃي نگر سلطنت جو راڄ 1336ع کان وچ ۽ ڏکڻ هندستان تي شروع ٿيو هو جن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ همپي (Hampi) شهر ۾ رکيو هو. ان کان پوءِ 1565ع ڌاري ميسور جا هندو وڊيار (Wodeyars) پاور ۾ آيا ۽ ڏکڻ هندستان جي وڏي حصي کي قبضي ۾ ڪري ورتائون. هنن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ سري رنگا پٽنام

ڪيو. هي بنا ڪنهن مقابلي ۽ مخالفت جي ٻه سؤ سال حڪومت ڪندا رهيا ۽ پوءِ 1761ع ۾ سندن ڪمزوريءَ جو فائدو وٺي حڪومت جي هڪ مسلمان جنرل حيدر عليءَ حڪومت جي واڳ سنڀالي.

انهن ڏينهن ۾ هندستان تي انگريز ۽ فرينچ اک رکيو ويٺا هئا ته ڪيئن مڪاني حاڪمن کي ڪمزور ڪري انهن کان ملڪ هڪ طرف کسجي ۽ ٻئي طرف پنهنجي يورپي مخالف کي هيڻاهون ڪري ڪيڪ جو وڏو حصو پنهنجي حوالي ڪجي. ان راند ۾ فرينچن حيدر علي ۽ ٽيپو سلطان جي مدد ڪئي جيئن هو پنهنجي حڪومت کي سگهارو ڪري سگهن ۽ ان مدد جي بدلي ۾ هو فرينچن جي مخالفن انگريزن سان جنگ جاري رکن. 1799ع ۾ انگريزن ٽيپو سلطان کان جنگ جيتي ورتي ۽ هنن پنهنجن پالڪن ووديار وارن کي ميسور جي تخت تي ويهاريو.

ووديار وارا آزادي (1947ع) تائين ميسور تي حڪومت ڪندا رهيا. هو ترقي پسند حاڪم ثابت ٿيا. عوام ۾ هو ايڏو مشهور مڃيا ويا ٿي جو هندستان جي آزاديءَ کان اڳ تائين هن رياست جو گورنر مهاراجائي رهيو.

بئنگلور ۾ غريباڻي رهائش جون ڪجهه هوٽلون هن ريت آهن: بس ٽرمينل ايريا ۾ صوبيدار چاترام روڊ تي ڪيٽريون ئي سستيون هوٽلون آهن: رايل لاج، هوٽل مهاوير، هوٽل ٽوئرسٽ، جنارڌن هوٽل، مهاتما گانڌي روڊ تي نيو سينٽرل لاج،امپيريل لاج، مدراس بئنڪ روڊ تي ايئر لائنز هوٽل، ايونيو روڊ تي چندر وهار، سري نراسيمها راجا روڊ تي رينبو هوٽل، مشن روڊ تي عورتن لاءِ YWCA اهي سڀئي ٽي يا چار سؤ رپيه مسواڙ واريون هوٽلون آهن.

ميسور. 3730 ڪلوميٽر

هندستان جي آزاديءَ تائين ميسور شهر ميسور جي مهاراجن جي تخت جي جاءِ هئي. هيءَ نوابن جي رياست سڏي وئي ٿي.

ميسور اگربتين کان ٻه مشهور آهي. انڊيا ۾ سڀ کان گهڻا اگر بتين جا ڪارخانا ميسور ۾ آهن. ميسور ۾ ميسور پئلس، چڙيا گهر ۽ ريل ميوزيم ڏسڻ جون شيون آهن. گورنمينٽ هائوس جي اولهه ۾ ويلنگٽن لاج آهي جتي آرٿر ويلسلي (جيڪو بعد ۾ ڊيوڪ آف ويلنگٽن ٿيو) ٽيپو سلطان تي فتح حاصل ڪرڻ بعد هتي رهيو. ميسور پئلس جي اڳيان مهاراجا چمارا جيندر ووديار جو Statue آهي.

ڪوئم بتور (Coimbatore) 3930 ڪلوميٽر

ڪوئم بتور 15لکن کن آدمشماري وارو تامل نادر رياست جو هڪ وڏو شهر آهي جنهن کي سهڻو شهر ته نٿو چئي سگهجي پر گهڻن ڪارخانن ڪري ڪجهه گندو ئي لڳي ٿو. هي شهر ڪو اهڙو خاص تاريخي نه پر Industrial شهر چئي سگهجي ٿو. تامل نادو هندستان جو بلڪل ڏاکڻو صوبو آهي جتي صحيح معنيٰ ۾ هندستان جا اصلوڪا رهاڪو درييوڊئن نظر اچن ٿا، جتي گهڻو ڪري هر هڪ Vegetranian (ڀاڄيون کائڻ وارو) آهي ۽ گوشت کائيندڙ آرين جو نه برابر اثر رهيو آهي. ويندي انگريز حڪومت جو به هنن ڏاکڻن علائقن تي گهٽ اثر رهيو جيتوڻيڪ هندستان تي قبضو ڪرڻ وقت انگريزن جو اوائلي قبضو مدراس (جيڪو شهر هاڻ چينائي سڏجي ٿو) تي رهيو.

سريلنڪا، ملائيشيا ۽ سنگاپور پاسي جيڪي انڊين آهن انهن ۾ نوي سيڪڙو انڊين هن صوبي تامل نادو جا آهن. هونءَ به سنگاپور سالن تائين مدراس پريزيڊنسي سان ائين ڳنڍيل هو جيئن سنڌ بمبئيءَ سان مدراس اڄ به انڊيا جو چوٿين نمبر تي وڏو شهر آهي.

ڪوئم بتور نويل نديءَ جي ڪناري تي آهي. سندس اصل تامل نالو ڪووائي (Kovai) آهي پر انگريزن پنهنجي سهوليت خاطر ڪوئم بتور رکيو. هي شهر ڪارخانن کان خاص ڪري ٽيڪسٽائيل کان مشهور آهي، شهر ۾ جتي ڪٿي ڪپڙي جا دڪان ۽ درزي نظر ايندا. هن شهر کي ڏکڻ هندستان جو مانچسٽر به سڏين ٿا. هي ڪو اهڙو شهر ناهي جنهن ۾ هلي ملي گهمڻ لاءِ اچجي. ان کان ته اوسي پاسي وارا شهر مدراس، فرينچ ڪالوني پانڊيچيري يا ڏکڻ انڊيا جو پراڻي کان پراڻو شهر مدورائي ڏسجي جيڪو مندرن کان مشهور آهي جيتوڻيڪ بقول هڪ يورپي ٽوئرسٽ جي:

(Madurai is an animated city packed with pilgrims, beggers, business people, bullock carts and legions of underemployed rickshaw wallas.)

تيرووانن تاپورم 4110 ڪلوميٽر

ڏکڻ هندستان جي آبهوا بنگلاديش، سريلنڪا ۽ ملائيشيا وانگر سڄو سال جهڙ ڦڙ ۽ مينهن مينهوڳي لڳو پيو آهي. انڊيا جون ٻه رياستون هندستان جي ڏاکڻي ڪنڊ ناهين ٿيون. هڪ تامل نادو جيڪا بلڪل هيٺ تري تائين هليو وڃي ٿي، جنهن کان پوءِ هندي وڏي سمنڊ جو ڪجهه

حصو جيڪو Gulf of manar سڏجي ٿو ۽ پوءِ سريلنڪا بيٺ آھي. ڪن ھنڌن تي تہ سمنڊ ايڏو تانگھو آھي جو جھاز بدران ننڍڙيون ٻيڙيون ئي ھلي سگھن ٿيون. جن ذريعي ڏکڻ ھندستان جا ماڻھو (خاص ڪري تامل ناڊو رياست جا) مشڪل وقت اچڻ تي يا روزگار جي ڳولا ۾ ھيٺ سريلنڪا ويندا رھيا آھن جتان پوءِ وڏن ٻيڙن ۾ ملايا، انڊونيشيا، سنگاپور ۽ ٻين ديسن ڏي. تامل ناڊو جي ڪاٻي پاسي اولھ ۾ سامونڊي ڪناري ۽ ساڳئي مليل سرسبز پٽي ڪيرالا Kerala رياست آھي جتي جي ماڻھن جا منھن مھانڊا ۽ جسامت پڻ تامل ڳالھائڻ واري رياست تامل ناڊو جي ماڻھن جھڙا آھن. سريلنڪا جھڙي آبھوا ھجڻ ڪري ھتي بہ انب، انناس، ڪاجا، ناريلن جا وڻ ۽ سارين جي پوک عام نظر اچي ٿي. سنڌ ۾ جيڪو سنڌڙي انب آيو آھي اھو پڻ اصل ۾ ھتي جو آھي ۽ تامل ناڊو جي شھر مدراس جي نالي سان مدارس الفونسو سڏجي ٿو. سڄي ڪيرالا رياست ۾ مليالم زبان ڳالھائي وڃي ٿي جيڪا ٻہ وارين رياستن جي زبانن تامل، ڪانڊا، تيلگو وغيره سان گھڻو ملي ٿي. ٿيرو وانن ٿاپورم ھن رياست ڪيرالا جي گاديءَ جو شھر آھي. منھنجي خيال ۾ ھن ڪان ڏکئي ۽ وڏي نالي وارو ڪو شھر گھٽ ۾ گھٽ انڊيا ۾ نہ ھوندو. جنھن ۾ الفابيٽ جا ارڙھن اکر (THIRUV ANANTHAPURAM) اچن ۽ جيڪو اسان انڊين پاڪستانين ڪان نٿو اچاريو ٿئي سو انگريزن لاءِ پڪ ڏکيو ثابت ٿيو ھوندو تڏھن تہ ھنن ھن شھر جو بہ ڪلڪتي، بنارس ۽ بڙودا وانگر پنھنجو نالو ٽري وندرم (Trivandrum) رکيو ۽ ٻيو نہ انگريزي لفظ ٽراءِ، وٽن ۽ ڀرم ياد ڪري ھن شھر جي اسپيلنگ لکي وننڌا ھئا. بھرحال ھن نانگ جھڙي ڊگھي مليالم ۽ تامل زبان جي لفظ جي معنيٰ ”پاڪ نانگ جو شھر“ آھي. (تنھن جي تہ معنيٰ تہ ھي ھڪ لفظ ناھي. پوءِ ان حساب سان تہ اسان جي سنڌ صوبي جا ڪيترا شھر ڏارين لاءِ اچارڻ ۾ ڏکيا ٿي سگھن ٿا جيئن چلگريون، ڊينگاڻو بوزدار، ٽنڊومستي خان، ڳوٺ بخشو لغاري وغيره.)

ھندستان جا ھي پاسا ڏسڻ لاءِ گھڻو ڪري ڏور اوپر ۽ ڏکڻ ايشيا جي ملڪن ۾ رھندڙ انڊين ئي اچن ٿا جن جا ھم زبان مائٽ آھن. ھو ڏرمي تيرٿن لاءِ اچن ٿا. ھو ھتي جي ڪاڌن ۽ رسم و رواجن ڪان واقف آھن باقي يورپ، آمريڪا توڙي پاڪستان، ايران ۽ بنگلاديش جو ماڻھو ھن پاسي ڪو ورلي ايندو. ڪو بنگالي يا ايراني ماڻھو ھندي ۽ اردو تہ سمجھي ويندو پر ڏکڻ ھندستان جون ھي زبانون نہ سمجھي سگھندو نہ مرچ مسالن واريون داليون ۽ ڀاڄيون کائي سگھندو.

ڪنيا ڪماري 4200 ڪلوميٽر

ھندستان ملڪ جو مٿيون اتر وارو حصو ويڪرو آھي بلڪ پاسي ڪان بنگلاديش، برما ۽ پاڪستان ايران ملي وڏيڪ ويڪرو ڪن ٿا. پر ھيٺ ڏکڻ ۾ ساڄس ٻيا ملڪ تہ نٿا ملن بلڪ پاڻ بہ سنھو ٿيو وڃي ۽ چوڌاري سمنڊ گھيريو وڃيس. ھندستان جي ان ھيناھين چيڙي جو آخري وڏو شھر ڏٺو وڃي تہ اھو تامل ناڊو رياست جو شھر ڪنيا ڪماري آھي. ڪو واندو آھي، انڊيا گھمڻ لاءِ ٻن ٽن مھينن لاءِ آيو آھي تہ ھو منزلون جھاڳيندو يعني مختلف شھرن مان ٿيندو انڊيا جي ھن پڇڙي واري شھر ڪنيا ڪماري ۾ ٻاءِ پاس يا ٻاءِ ٽرين ھتان ڪان ويجھي شھر ٽريوندرم (ٿيرو ونن ٿاپورام) ڪان ٻن ڪلاڪن ۾ پھچي سگھي ٿو جتان روزانو شام جو پنجين بجي ريل ڇٽي ٿي ۽ سيڪنڊ ڪلاس جي ٽڪيٽ فقط ٽيھہ روپيا آھي. توھان کي ٻن ڪلاڪن لاءِ ڪھڙي ايئرڪنڊيشنڊ ڊبي جي ضرورت آھي جڏھن تہ ھن پاسي موسم بہ جھڙالي آھي ۽ چوڌاري ڇھڇ ساوڪ آھي. ڪليل دريءَ مان نظارو ڪندا اچو. ڪنيا ڪماري شھر اچڻ تي نہ فقط سامھون سمنڊ آھي پر ساڄي ۽ ڪاٻي پڻ. ھتي پھچي توھان Feeling مان لطف وٺي سگھو ٿا تہ ھي نہ فقط انڊيا جو بلڪ آسمان سان ڳالھيون ڪندڙ ھماليہ، جلبن، وچ ايشيا ۽ چين جو ڏاڪڻو چيڙو آھي جتي توھان جي پٺ ڪان علاوه چوڌاري سمنڊ ئي سمنڊ آھي.

(ڪنيا ڪماري آدمشاري جي حساب سان راڻيپور يا گمبٽ ڪان بہ ننڍو شھر آھي. ساوڪ، وڻن، ٽڻن، چوڌاري سمنڊ ۽ ماڻھن جي سانتيڪي زندگي مان سريلنڪا يا ملائيشيا جو شھر لڳي ٿو). ھن شھر کي مڪاني توڙي ڌاريان Land`s end of India بہ سڏين ٿا. جيئن آفريڪا کنڊ جي ڏاکڻي پوڇڙ Cape of Good Hope وٽ ائٽلانٽڪ ۽ ھندي وڏو سمنڊ ملي ٿو تيئن ھتي ڪنيا ڪماري شھر وٽ خليج بنگال ۽ عربي سمنڊ ھندي وڏي سمنڊ سان ملن ٿا. چاٽترا پورنما (چوڏھين جي چنڊ واري ڏينھن جو تامل زبان ۾ نالو) جي تھوار تي، جيڪو اپريل جي مھيني ۾ ٿئي ٿو ھن شھر جي سامونڊي ڪناري تي بيھي ھڪ ئي وقت سمنڊ ۾ سج کي لھندي ۽ چنڊ کي سمنڊ مان ٻاھر نڪرندي (اڀرندي) جو لطف وٺي سگھجي ٿو. ھن شھر ڪنيا ڪماريءَ ۾ ھندو ڌرم جا ماڻھو تيرٿ لاءِ پڻ اچن ٿا جو ھي شھر ھندن جي ديوي ڪنيا (ڪنواري) جي نالي سان منسوب ٿيل آھي. ڪنيا ديوي شو ديوتا جي زال جي اوتار (Incarnation) آھي.

ڪنيا ڪماري ننڍڙو شھر آھي. منجھس رھائش جون جام جايون آھن ۽ سستيون پڻ جن کي ڳولڻ ڪو ڏکيو ڪم ناھي. بھرحال اھي ڪجھ ھن ريت آھن: گوبي نيواس لاج، ھوٽل ساگر، TTDC يوٿ ھاسٽل، ريلوي اسٽيشن تي ريلوي ريٽائرنگ رومس، ووڪاس ٽوئرسٽ ھوٽل، مانيڪ

خان ٽوئرسٽ هوم، ڪيرالا هائوس، هوٽل تامل ناڊو ۽ هوٽل سمودرا. گهڻو ڪري سڀني هوٽلن جي درين مان سمنڊ جو نظارو ٿي سگهي ٿو. چڪن ڪارنر جهڙيون بہ ٿي ريسٽورنٽون آهن جتي چڪن ملي سگهي ٿو باقي ڏکڻ هندستان جي ٻين شهرن وانگر هتي بہ رڳو ڀاڄين ۽ دالين جون ريسٽورنٽون آهن. ڳائي يا ٻڪري گوشت جو تہ ڪو سوچي بہ نہ.

هن شهر ڪنيا ڪماري ۾ پهچڻ لاءِ بمبئيءَ کان بہ روزانو "ڪنيا ڪماري ايڪسپريس" نالي ريل گاڏي نڪري ٿي جيڪا 48 ڪلاڪن بعد ڪنيا ڪماري پهچي ٿي. بمبئيءَ کان ڪنيا ڪماري ٽرين رستي سڌو مفاصلو 2200 ڪلوميٽر آهي ۽ سيڪنڊ ڪلاس جي ٽڪيٽ چار سؤ روپيا کن آهي ۽ فرسٽ ڪلاس جي 1600 روپيا. ٽرين رستي ڊگهي سفر ڪرڻ جي شوقينن لاءِ همساگر ايڪسپريس ٽرين صحيح آهي. جيڪا اتر (جمون ڪشمير) جي شهر جمون تاوي مان هفتي ۾ هڪ نڪري ٿي، 75 ڪلاڪن (يعني ٽن ڏينهن ۽ ٽن راتين) جي لڳاتار هلڻ بعد چار هزار کن ڪلوميٽرن جو سفر پورو ڪري ڪنيا ڪماري پهچي ٿي.

Eat Here and Get Gas

دهليءَ ۾ دودي اوڌ سان گڏ هڪ ڏينهن انڊيا گيٽ وٽان آٽو رڪشا ۾ چڙهي، شاجهان روڊ وٽي صفدر جنگ جو مقبرو ڏسڻ پئي وياسين. تاج محل هوٽل واري چؤواٽي وٽ جتان پوءِ اڳتي پرٿوي راج روڊ شروع ٿئي ٿو ۽ ساڄي پاسي کان اورنگزيب روڊ بہ اچيو ان چؤواٽي سان ملي، اتي سگنل ڪري اسان جي رڪشا ترسي تہ سامهون لڳل وڏي بورڊ ڏي اشارو ڪريمچيم "اهو اسان جي موت جي Call لاءِ اشتهار آهي."

دودو آهستي آهستي ڪري بورڊ تي انگريزيءَ ۾ لکيل اشتهار پڙهڻ لڳو: "دشمن کي تباهہ ڪرڻ لاءِ اسان کي توهان جهڙن نوجوانن جي ضرورت آهي."

"چا مطلب؟" ايترو پڙهي دودي پڇيو.

"اڳتي پڙهہ." مون چيومانس، "آرمي سليڪشن بورڊ طرفان آهي. يعني انڊيا جي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ لاءِ هنن پنهنجي ملڪ جي نوجوانن کي انٽرويو لاءِ گهرايو آهي."

"سو؟" دودي کي اجا بہ ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آهي.

"سو چا؟ منهنجو مطلب آهي تہ اهي دشمن ٿياسين اسين پاڪستاني جن کي تباهہ ڪرڻ لاءِ هي بندوبست ڪري رهيا آهن. انڊيا جو ٻيو ڪهڙو دشمن ٿيو ٻيا پاڙيسري ملڪ بنگلاديش، سريلنڪا، مالديپ، نيپال، برما وغيره پنهنجي ساهہ ۾ ٻيا پريشان ٿين. اتر واري پهلوان پاڙيسري چين سان سياڻو انڊيا ڪڏهن بہ نہ ڦتائيندو ۽ ڪڏهوڪو "هندي چين، ڀائي ڀائي" جو نعرو هڪ دفعو وري هن هڻڻ شروع ڪيو آهي تہ جيئن سياڻي وقت اچڻ تي هو پاڪستان کي کلا نوڪي تہ چين وچ ۾ نہ اچي."

دودو منهنجي هن ڪجهہ سچ ڪجهہ چرچي تي ٺهڪ ڏيئي کلڻ لڳو.

ڪالهہ شام جو دهليءَ جي ديش بندو ڪاليج جي پرواري سک فوٽو گرافر کان پنهنجا فوٽو ڪڍڻ ويس تہ هو پنهنجي ڪنهن دوست سان ڳالهين ۾ مشغول هو. سندس دوست اجڪلهہ هتي انڊيا ۾ هلنڊڙ پاڪستان جي ڪرڪيٽ ميچ ڏسي ان وقت دهلي پهتو هو ۽ اسان واري سک فوٽو گرافر کي ڪرڪيٽ جو اکين ڏٺو احوال پئي ٻڌائين. مون سمجهيو ڪرڪيٽ ڏسڻ ۽ ان تي ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ جو Craze فقط اسان جي ملڪ پاڪستان ۾ آهي پر اوترو ئي هتي انڊيا ۾ آهي. ٽي ويءَ تي جتي ڪٿي ڪرڪيٽ پئي هلي. ڪو ڪنهن جي ٻڌڻ لاءِ تيار ناهي. هر هڪ جون اکيون ٽي ويءَ ۾ کتل آهن.

آئون جيئن پنهنجن خيالن ۾ هن سک جي دڪان تي پهتس تہ هو پنهنجن ڪرڪيٽ ٽيم جي رانديگرن کي گهٽ وڌ ڳالهائي رهيو هو. "هي اسان جا ذليل رانديگر اسان کي ڪنهن جي اڳيان منهن ڪڍڻ نہ ڏيندا." مون کي ان وقت اهو لڳو ئي ڪونہ تہ ڪو آئون انڊيا جي شهر دهليءَ ۾ آهيان. بلڪ مون کي لڳو ڄڻ آئون ڪراچيءَ ۾ هجان ۽ "سردار جي" جي رانديگرن بابت شڪايت ٻڌي منهنجي دل مان بہ هڪ واري يڪدم نڪتو تہ "اها تہ ڳالهہ آهي، اسان جا ڪرڪيٽ پليئر موچڙن جا لائق آهن..." پر پوءِ يڪدم هوش ٺڪاڻي اچي ويا تہ آئون ٻئي ملڪ ۾ آهيان ۽ ان ملڪ جو ڪو هن هلنڊڙ ڪرڪيٽ ميچ بابت ذڪ ڪري رهيو آهي معنيٰ منهنجي لاءِ خوشيءَ جو مقام هجڻ کپي. ڇو جو هن جي هار معنيٰ منهنجي سوڀ. ۽ پوءِ ٿوري دير لاءِ مون ۾ اهو ٺاٺ اچي ويو جيڪو سرگس مهل گهوٽ جي پيءُ کي هوندو آهي. هونءَ جو مون کي فوٽو وٺڻ جي جلدي

هئي. رڪشا جنهن مان لٿو هوس اها منهنجي منتظر هئي ۽ آئون هڪ منٽ لاءِ به ترسڻ لاءِ تيار نه هوس سو پاسيرو ٿي سڪون سان بيهي سردارجي ۽ سندس دوست جون ڳالهيون ائين ٻڌڻ لڳس جيئن ڪو پنهنجي تعريف پاڙي جي زال واتان ٻڌي جيڪا پنهنجي مڙس کي ذليل ڪرڻ لاءِ ان کي ٻڌائي رهي هجي. ۽ پوءِ جڏهن ڪجهه ”هئو مئو“ ٽريو ۽ ٻئي جٽا تڏا ٿيا ته آئون پاسي واري ريڪ ۾ فوٽو البم ڏسڻ چڙهي سردارجي جي سامهون اچي بيٺس ۽ نئون ٿي سردارجي کان ڪرڪيٽ ميچ جو پڇڻ لڳس. هو هڪ دفعو وري پنهنجن رانديگرن کي گاريون ڏيڻ ۾ شروع ٿي ويو. مون به شايد اهوئي ٻڌڻ ٿي چاهيو. بعد ۾ هوٽل تي پهچي سوچيم ته اهو مون ڪيڏو وڏو گناهه جو ڪم ڪيو. سردارجي شريف ماڻهو ان جي جاءِ تي ڪو ٻيو هجي ها ته منهنجي مڪاري ۽ لچائيءَ کي سمجهي چئي ڏئي ها ته ها ادا اسان جا ڪرڪيٽ ٽيم جا رانديگر واقعي ذليل آهن پر توهان جي پاڪستاني بي غيرت رانديگرن جو ته ڪو حد ۽ حساب ناهي. هو مڙيئي ڪالهه واري ون ڊي ميچ ڪنهن نموني سان کٽي ويا نه ته ڪين چند نوٽ ڏيڪاري ڪا رنڊي ڪنڊي سندن ڪمري تي پهچاءِ ته ميچ ته ڇا هڪ ڏينهن اڳ واري پريڪٽس جو به ڪارو منهن ڪريو ڇڏين.

انڊين فلمن يا ڊرامن ۾ به ڪڏهن ڪڏهن پاڪستان کي ياد ڪيو وڃي ٿو پوءِ ڪڏهن خراب Sense ۾ ته ڪڏهن نارمل خيال کان. جيئن شروع ۾ لکي آيو آهيان ته هڪ همراهه ڏڳين جي ڪري هتي جي وڏن شهرن ۾ جيڪي ٽريفڪ جام جا مسئلا ٿين ٿا ان لاءِ ٻڌايو ته ”اسان ڏڳين کي نه ڪهي سگهون ٿا ۽ نه رستي تان هٽائڻ لاءِ ڪين ڏنڊا هٽي سگهون ٿا پوءِ انهن پوڙهين ۽ غير ضروري ڏڳين مان جان ڇڏائڻ لاءِ ۽ انهن جو تعداد گهٽائڻ لاءِ انهن کي بارڊر جي ٻئي پار (يعني پاڪستان) ڪريو ڇڏيون جڏانهن جيڪو هڪ وار ويو آهي سو وري سلامت نه موٽيو آهي چاهي انسان هجي.“ هن جو اسان جي ملڪ ۾ هنگامن، گوڙ گهمسانن ۽ بم ڦاٽڻ ۽ Lawlessness ڏي اشارو هو.

هڪ انڊين فلم ”مين هونا“ ڏٺم ان ۾ هيرو پنهنجي محبوبه کي ڪٽي ماني کائڻ جي دعوت ٿو ڏئي. هن جي انڪار ڪرڻ تي هيرو چويس ٿو ”نه اڄ، تنهنجي نه اچڻ تي ڪهڙو پاڪستان هندستان تي حملو ڪندو.“

انڊين هڪ فلم ”آمدني اٺهني خرچه روپيه“ ۾ جاني ليور زال کي چوي ٿو ته ڳالهائين ائين ٿي جڻ پاڙيسري ملڪ ۾ بم ڦاٽي رهيا آهن.

انڊيا جي هڪ چينل تان (شايد Sony تان) ڪرائيم پيٽرول نالي هڪ ڏوهن جي سلسلي ۾ هفتيوار پروگرام ايندو آهي ته ڏوهن پنيان اصل ڳالهه ڇا آهي، چو ڪيا وڃن ٿا ۽ ڪيئن روڪي سگهجن. ان سلسلي ۾ هن هفتي ڏيکاريائون ته به اسڪولي ٻار پنهنجي ئي ڪلاس ميٽ دوست کي پهرين جي ناهيل پروگرام موجب اغوا ڪري سندس امير پيءُ کان پئسا حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. پئسن ملڻ ۾ دير ٿيڻ ۽ جيئن هنن سوچيو هو ائين مطلب پورو نه ٿيندو ڏسي هو پريشان ٿيو ٿا وڃن ۽ پنهنجي ئي دوست کي هيڏانهن هوڏانهن لڪائڻ ۽ پوليس جي ڊپ کان سڄي ڳالهه مٽائڻ ۽ پنهنجو پاڻ کي بچائڻ لاءِ پنهنجي اغوا ڪيل دوست کي ماريو ٿا رکن. ڇوڪرا جهلجيو ٿا پون. هنن کان جڏهن هن سڄي ڪٿا جو سبب پڇيائون ته ٻنهي ساڳي ڳالهه ڪئي ته هنن ٽنهي دوستن پلان ناهي امير دوست جي پيءُ مان پئسا ٿي ڪڍيا جن جي هنن کي سخت ضرورت هئي.

”توهان انهن پئسن جو ڇا ٿي ڪرڻ چاهيو.“ هنن کان پڇيو ويو.

”اسان پاڪستان وڃي پرويز مشرف کي مارڻ ٿي چاهيو جيڪو انڊيا دهشتگرد ٿو موڪلي.“

بهرحال هن ڪهاڻيءَ ۾ ٿي وي وارن جو مقصد پاڪستان جي عوام يا حڪومت کي ذليل ڪرڻ نه هو جو پروگرام جي آخر ۾ هنن پنهنجي عوام کي اها اپيل ڪئي ته پنهنجن ٻارن اڳيان ڪنهن به ملڪ يا مذهب جي ماڻهن خلاف نه ڳالهايو جو هنن جي ڪچي ذهن ۾ ٻي لاءِ اجائي نفرت پيدا ٿئي ٿي ۽ هو پنهنجي ليول تي غلط قدم کڻيو ويهن ٿا. جيڪا ڳالهه ماڻهن توڙي ملڪ لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿئي ٿي.

انڊيا جي هر شهر ۾ مرد پتلونون پائين ٿا ۽ جتي ڪٿي هر ڪو انگريزي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. بنا ڪنهن شڪ شبهي جي انڊيا ۾ اسان کان وڌيڪ تعليم آهي. نه فقط اها عام آهي پر ان جو معيار به بلند آهي، ڪٿي ڪٿي مڙيئي ڪنهن دڪان، هوٽل يا رستي تي ڪو اهڙو ڪل جوڳو غلط انگريزيءَ وارو اشتهار نظر اچيو وڃي جيڪو ڏارين لاءِ دلچسپي جو باعث ثابت ٿئي ٿو.

دهليءَ جي ڪارول باغ واري علائقي ۾ چينا چوڪ وٽ هڪ حجام جي دڪان ٻاهران لکيل بورڊ:

We need your heads to run our business.

۽ هڪ ٻئي حجام جي دڪان ٻاهران لڳل نوٽيس:

Hair cut for RS.2.

Children for Rs.15

بڙودا ريلوي اسٽيشن تي بنا ٽڪيٽ سفر ڪندڙن جي چتاءَ لاءِ لڳل پوسٽر:

Aana free, jana free

Pakdhe gaye to khana free

(آنا فري، جانا فري، پڪڙي گئي تو کهانا فري).

انڊيا ۾ پڻ اسان جي ملڪ وانگر پيئڻ جو پاڻي جتي ڪٿي صحيح ناهي. ڌارين ملڪن کان ايندڙن کي ته خاص طرح خبردار ڪيو وڃي ٿو ته اهو پاڻي پيو جنهن جي پڪ هجناو ته اهو صحيح آهي. دهليءَ کان هردوار ويندي رستي تي هڪ هوٽل تي چانهه پيتيسين جنهن جي مالڪ گراهڪن کي اهو ٻڌائڻ لاءِ ته هن جي هوٽل جو پاڻي خراب ناهي، هوٽل جي ٻاهران وڏن اکرن ۾ لکرائي ڇڏيو آهي:

All drinking water in this establishment has been personally passed by the manager.

انڊيا ۾ هر سال مختلف ملڪن جا لکين ٽوئرسٽ اچن ٿا ۽ روزانو هزارين ٽوئرسٽ بسين، ڪارين ۽ لگزري ڪوچن ۾ هڪ شهر کان ٻئي شهر سفر ڪندا رهن ٿا. رستي تي ننڍين توڙي وڏن ڳوٺن جي بس اسٽاپن تي هوٽل وارن پنهنجي هوٽل ڏي ماڻهن کي ڇڪڻ لاءِ هوٽل سان گڏ سووينئر شاپ، Toilets ويندي ٽڪ پيچڻ لاءِ ڪمرا ناهي ڇڏيا آهن جيئن ڪار هلائيندڙ ٽيهه چاليهه روپيا ڪن ڏيئي ڪلاڪ ٻن لاءِ ڪمري ۾ آرام ڪري پوءِ اڳتي جي سفر لاءِ روانا ٿين. ڪن هوٽلن ۽ پيٽرول پمپ (گيس اسٽيشن) وارن هڪ ٻئي جي فائدي لاءِ پيٽرول پمپ ۽ هوٽل گڏ گڏ کولي آهي جيئن بس ڊرائيور اتي ئي پيٽرول وجهرائي ۽ مسافر تيسين ماني کائي وٺن. هڪ اهڙي CNG گيس اسٽيشن پمپ جي ٻاهران لڳل وڏو بورڊ:

Eat here and get gas.

هاءِ وري ڪچرو نه اڇلڻ لاءِ تنبيهه ته ڪچرو نه اڇلايو نه ته ڏنڊو ڏيڻو پوندو.

Fine for Littering

پر ڪا Punctuation Mark نه ڏيڻ ڪري ان جو مطلب ته هي به ٿيو ته هي جاءِ ڪچري اڇلڻ لاءِ بهترين آهي.

ڪن هنڌن تي جاڳي واڳي مزاحيه بورڊ ۽ نوٽ لڳايا ويا آهن جيئن هڪ Appliance Shop (جنهن ۾ واشنگ مشينون وڪامي رهيون هيون) ۾ ٻاهر لکيل آهي:

Dont kill your Wife.

Let Our washing Machines do the dirty work.

پر پڪ هي به نوٽيس جاڳي واڳي مزاحيه Sense ڪيڻ لاءِ نه لکيا ويا آهن بلڪ دڪان جي مالڪ پنهنجي پر ۾ پنهنجي قابل انگريزيءَ جو مظاهرو ڪيو آهي. انهن مان هڪ دهلي جي خان بازار ۾ ڏٺم جتي قميصن جي دڪان ٻاهران مالڪ سورهين ۽ سترهين نمبر جي ڪالر وارين قميصن جي گذريل هفتي Sale لڳائي هئي.

Wonderful Bargains for

Men with 16 and 17 necks.

۽ هيو هي اشتهار هڪ جنرل اسٽور جي ٻاهران درئيءَ تي چنبڙيل هو:

Why go elso where to be cheated, When you can cones here.

هن جملي جون ٻه معنائون ٿي سگهن ٿيون: ”جڏهن توهان هتي اچي سگهو ٿا ته پوءِ ٻين هنڌان چوٽا وڃي پاڻ ڦرايو.“

اسان سان گڏ سفر ڪندڙ هڪ اوڌ ڊاڪٽرياڻيءَ ٻڌايو ته ڪياماڙي جي هڪ اسپتال (جنهن ۾ هوءَ هائوس سرجن آهي) مئٽرنٽي وارڊ جي ٻاهران لکيل آهي: No Children Allowed ۽ سندن گائني پروفيسر جي آفيس جي ٻاهران (جنهن جو ڊور بيل گذريل ڇهن مهينن کان خراب ٿيل آهي) بيل جو بٽڻ دٻائي اندران سڏ جو انتظار ڪرڻ بدران در کي کولي اچڻ لاءِ در تي مارڪر سان لکيل آهي:

Push. Push. Push.

ڪامياب راستي

انڊيا هيڏو وڏو ملڪ آهي. آدمشماري ۾ به ته پڪيڙ ۾ به. ان ۾ ڪجهه نه ڪجهه عجيب ڪيل تماشا ته ٿيندا رهن ٿا ۽ انهن جون خبرون دنيا جو ڌيان ڇڪائين ٿيون. ڪنهن پنهنجوين مڇون ايڏيون وڌائي ڇڏيون جو انڊيا جو ورلڊ رڪارڊ قائم ٿي ويو. اهڙي طرح ڪنهن آڱرين جا ننهن وڌائي ڇڏيا. ڪو ساڍو جيئري قبر ۾ ٿي مهينا سمهي رهيو. انهن چريائين جي رڪارڊن کان علاوه Sensible رڪارڊ به جام آهن جن مان ڪيترا گنيز بڪ آف رڪارڊ ۾ ايندا رهن ٿا. الهه آباد ۾ گنگا ۽ جمنا نديءَ جي سنگم وٽ 2001ع ۾ جيڪو ڪمپ جو ميلو لڳو ان ۾ هڪ ڪروڙ کان مٿي ماڻهو آيا هئا ۽ ايترن ئي ماڻهن 1969ع ۾ تامل ناڊو رياست جي چيف منسٽر جي دفن Funeral جي رسم ادا ڪئي هئي. انڊيا جو ريلوي کاتو دنيا جو وڏي ۾ وڏو کاتو آهي جنهن ۾ سورهن لکن وڌيڪ ماڻهو ڪم ڪن ٿا ۽ سرڪار کان پگهار وٺن ٿا. ڪلڪتي جي ساؤٿ پوائنٽ هائوس اسڪول ۾ ٻارهن هزارن کان مٿي شاگرد پڙهن ٿا. انڊيا ۾ ٽي سؤ جي لڳ ڀڳ سياسي پارٽيون آهن جيڪي لوڪ سڀا (قومي اسيمبليءَ) جي ڇهه سؤ کن سيٽن لاءِ اليڪشن وڙهن ٿيون.

پنجاب جي شهر لڌيانا ۾ نهندڙ ”هيرو“ سائيڪلن جو ڪارخانون دنيا ۾ سڀ کان گهڻيون سائيڪليون ٺاهي ٿو. گذريل سال هن ۾ ٽيهه لکن کان مٿي ”هيرو“ سائيڪلون نهيون. ويسٽ بنگال جي ريلوي اسٽيشن کارگپور جو 833 ميٽر پليٽ فارم دنيا جو ڊگهي ۾ ڊگهو پليٽ فارم آهي. انڊيا جي اسٽيٽ بئنڪ جون سڄي انڊيا ۾ 12243 برانچو آهن. دنيا ۾ سڀ کان گهٽو مينهن انڊيا جي شهر چيرا پنجيءَ ۾ پوي ٿو جيڪو شهر ميگهالايا رياست ۾ آهي. گذريل سال 24 ميٽرن کان مٿي پيو جڏهن ته سنڌ ۾ چوٿون ميٽر به مينهن نٿو وسي. لتا منگيشڪر هندستان جي ويهن زبانن ۾ ٽيهه هزار کان به وڌيڪ گانان رڪارڊ ڪيا آهن.

ڪلڪتي جي بوٽنيڪل گارڊن ۾ هڪ پپر جو وڻ آهي جنهن جو ڇت (Canopy) هڪ هيڪٽر کان به گهٽي پکيڙ ۾ آهي. دنيا جي سڀ کان متاهين پل ساموندي سطح کان 56000 ميٽر مٿي انڊيا ۾ آهي جيڪا منالي ۽ ليهه (Leh) جي رياستن کي ڳنڍي ٿي ۽ ڪلڪتي جي هاوڙا پل دنيا جي مشغول ترين پل آهي جنهن تان هر روز ستر هزار کان مٿي سوارين ۽ اڻ ڳڻت ماڻهو لنگهن ٿا ۽ 73 ميٽر اوچائي جو قطب مينار بنا سپورٽ جي بيٺل آهي.

انڊيا ۾ قدرتي ۽ انساني مصيبتن جو به کاتو ناهي. ڀوپال جي ڪارخاني ۾ گيس ليڪ ٿيڻ تي ڇهه هزار ماڻهو اڪٽ مري ويا هئا ۽ ٻه لک کن زخمي ٿي پيا. 1888ع ۾ ڳڙن وسڻ ۾ 246 ماڻهو مري ويا, 1997ع ۾ ڊيم جي ٽٽڻ ڪري گجرات ۾ 500 ماڻهو ٻڏي ويا ۽ هاڻ ويجهڙائيءَ ۾ گجرات ۾ آيل زلزلي ۽ هندستان جي ڪناري واري علائقن ۾ سونامي طوفان ڪري جيترا ماڻهو مري ويا يا دربدر ٿي ويا انهن جو ڪاتو ئي ناهي.

ڪلڪتي جي اسڪول ۾ ته فقط ٻارهن هزار شاگرد آهن پر ڪي جي مانٽيسوري ۾ ته هونءَ به اسڪول کان گهٽا ٻار ٿين ٿا پر ڪيترا گهٽا هجن ڪپن؟ دنيا ۾ لکنؤ جي ستي مانٽيسوري جهڙو ڪو اسڪول ناهي. جنهن ۾ هن وقت ستاويهه هزار ٻار آهن, جن جي عمر ٻن کان پنج سال آهي. هي اسڪول 1959ع ۾ جگديش گانڌي نالي هڪ سوشل ورڪر ۽ سندس چائلڊ سئڪالاجسٽ زال مسز ڀارتيءَ کوليو هو ۽ ان جي شروعات فقط پنجن ٻارن سان ٿي هئي.

ڪجهه ڏينهن اڳ جيپور جي شاگردن جيڪا رنگولي ناهي ان جيڏي وڏي ڪڏهن به نه ناهي وئي. رنگين پائوڊر, گلن ۽ پٽرن مان ٺهيل هي خوبصورت گلن ۽ جوميٽريڪل ڊزائين ٽي ڪلوميٽر پڪي رستي جي ٻنهي ڪنارن تائين پکڙيل هئي ۽ ڏهه ٽن رنگين پائوڊر جا استعمال ٿيا.

مقابلي جي ڳالهه ٿا ڪريو ته انڊين فلم ايڪٽريس مالائيڪا شراوت سترهن چميون ڏيئي سمجهيو ته ٻي ڪا بالي ووڊ جي ائڪٽريس سندس مقابلو نه ڪري سگهندي پر هاڻي ”ڪامياب راستي“ فلم اچي رهي آهي جنهن جي پهرين دفعو فلمي دنيا ۾ ايندڙ پونم درياناڻي هيروئن سڀ کان ڊگهي چمي ڏيئي مالائيڪا جا رڪارڊ ٽيجي ڇڏيا آهن ۽ اها Kiss حاصل ڪرڻ وارو ڪهڙو هيرو آهي؟ شعير الياسي.

هن فلم ۾ سين لاءِ چيو وڃي ٿو ته هڪ سؤ کان مٿي ڇوڪرين کي آزمايو ويو جنهن مان هڪ ڪلڪتي جايل بنگال ڇوڪري پونم ڪامياب وئي. پونم درياناڻي ڪلڪتي جي ماڊل ۽ بنگالي ٽي وي جي ڊرامن ۾ اچي ٿي ۽ سندس عمر 23 سال آهي. فلمي دنيا جي ڊگهي ۾ ڊگهي چمي جين وائمن ۽ ريگس ٽومي جي وچ ۾ 1914ع جي انگريزي فلم .You are in the Army way ۾ آهي جيڪا ٽي منٽ ۽ پنج سيڪنڊ هلي ٿي. انڊيا جي سينسر بورڊ جيڪڏهن هيءَ ممبئيءَ جي اڪسا بيچ تي ورتل چميءَ جي سين پاس ڪئي ته هيءَ چمي دنيا جي فلمي دنيا جي پڪ ڊگهي ۾ ڊگهي چمي ثابت ٿيندي ۽ هن ڪامياب راستي جهڙي فلم کي ڪامياب بنائڻ جو اهوئي رستو آهي.

انڊيا بابت ڪتاب ۽ انڊيا جا رائيٽر

انگريزي دنيا جي زبان ناهي پر گذريل ٻن ڏهاڪن سالن ۾ انڊيا جا ليکڪ انگريزيءَ ۾ ناول لکڻ ڪري اهل زبان انگريزن کان به وڌيڪ مشهور ٿيا آهن ۽ اهڙن ليکڪن جو هر سال وڃي پيو تعداد وڌندو. سلمان رشدي به انهن مان هڪ آهي جنهن جي The Satanic Verses مواد ۽ Message جي خيال کان دنيا جي مسلمان کي سخت رنج پهچايو ايتري قدر جو ايران جي عالم ۽ بزرگ شخصيت آيت ا: خميني هن کي موت جي فتويٰ ڏني ۽ اهو ڪتاب پاڪستان، ملائيشيا، ايران ۽ ٻين مسلمان ملڪن وانگر انڊيا ۾ به بندش هيٺ آهي پر سندس تازي ڪتاب Midnight Children انعام کٽڻ کان علاوه بيحد گهڻو وڪرو ٿيو آهي. ان جي ئي پويان سندس ٻيو ڪتاب Shame آهي ۽ هاڻي ٿيون جنهن جي ڪهاڻي بالي ناڪري جي Defamation ڪيس جي چوڌاري ڦري ٿي .The Moor`s Last Sigh آهي.

وڪرم سيٺ جو ڏکهو تيرهن سؤ کن صفحن جو ناول يا ڪٽي چئجي Classic جنهن جو نالو A Suitable Boy آهي انڊيا جي ورهاڱي بعد پنجاهه واري ڏهاڪي ۾ هڪ هندو ماءُ جي گرد گهمي ٿو جيڪا پنهنجي ڌيءَ لاءِ لائق مڙس جي ڳولا ۾ آهي. 1300 صفحن جي ڪتاب ۾ مصنف ڪيترين ئي ڳالهين کي ڇهيو آهي، هندو مسلمان ڪلچر، ننڍي کنڊ جون رسمون رواج، زميداري سسٽم جو خاتمو ذات نيات جا چڪر، جنرل اليڪشن وغيره وغيره ڪري ۽ ڪتاب جي ٿولهه ڪري هي ڪتاب هر هڪ جي نظرن جو مرڪز رهندو اچي. آئون اهي به سال سئيڊن ۽ يورپ جي مختلف ملڪن ۾ هوس جتي هر هنڌ هن ناول جو راڳ مڪاني اخبارن ۾ هلي رهيو هو ۽ جيترو جلد وڪرم سيٺ مشهور ٿي ويو اوترو ٻيو ڪو شايد ئي ٿيو هجي. ليکڪ ڪري سندس ملڪ انڊيا جو به نالو ٿيو. وڪرم جي مادري زبان بنگالي آهي ۽ 1952ع ۾ ڪلڪتي ۾ ڄاتو. ڪلڪتي، دهلي، آڪسفورڊ، اسٽانفورڊ ۽ نانڪنگ مان تعليم ورتائين. اڄڪلهه هتي دهليءَ ۾ رهي ٿو يا برطانيه ۾. اڃا تائين غير شادي شده آهي.

هڪ ٻي نوجوان انڊين رائيٽر ڪمالا مارڪنڊايا آهي جنهن جو انگريزي ناول Nectar in a Sieve تمام مشهو آهي جيڪو هڪ ڳوٺاڻي عورت جي روزمره جي زندگيءَ جو احوال آهي، ڪمالا جا ناول پنجاهه واري ڏهاڪي کان ڇپجڻ شروع ٿيا هئا. پاڻ ميسور ۾ 1924ع ۾ ڄائي ۽ پوءِ 25 سالن جي ڄمار ۾ انگلينڊ ۾ وڃي رهي ۽ اتي ئي انڊيا بابت لکندي رهي. مٿيون سندس پهريون ناول هو ان بعد ٻيا به ڪيترائي لکيائين. گذريل سال پنهنجي لنڊن واري گهر ۾ وفات ڪيائين.

انگريزي ناولن کان خوشونت سنگهه به دنيا ۾ مشهور آهي سندس 1990 ع جو ناول ”دهلي“ تمام مشهور آهي. اهڙي طرح هندستان جي ورهاڱي تي لکيل ڪتاب ۽ ٻيا ڪيترا ڪتاب تمام گهڻو پڙهيا وڃن ٿا. سندس ڪيترائي مزاحيه، دلچسپ ۽ طنز سان ڀريل مضمون اسان جي سنڌي اخبارن ۾ به ڇپبا رهن ٿا.

انڊيا جو هڪ ٻيو پراڻو ۽ بيحد مشهور ليکڪ آر. ڪي ناراين آهي جنهن جي مادري زبان مدراسي آهي ۽ سن 1906ع ۾ مدارس ۾ ڄاتو. پاڻ ميسور جي مهاراجا ڪاليج مان تعليم حاصل ڪيائين. سندس پهريون ناول 1935ع جو لکيل Swami& Friends آهي جيڪو هڪ انڊين خيالي ڳوٺ ”مال گودي“ جي پس منظر ۾ آهي. سندس ڪهاڻين تي ٺهيل هڪ هڪ قسط جا ڊراما ”مالگوديءَ کي دن“ جي نالي سان ايندا هئا. ملائيشيا پاسي گهڻا مدراسي ۽ ذڪڻ هندستان جا رهن ٿا جن جو آر. ڪي نارائن (سڄو نالو رسي پورم ڪرشنا سوامي نارائن) دلپسند ليکڪ هو. مون به هن مصنف جا ڪتاب ملائيشيا ۾ ئي پڙهيا. سندس ٻيا به ٽي ڪتاب جن جي پڙهڻ لاءِ صلاح ڏيندس، هي آهن: The Financial Expert the Guide, waiting for the Mohatma ۽ سڀ ۾ بهترين Malgudi آهي. پاڻ 94 سالن جي ڄمار ۾ 2001ع ۾ گذاري ويو.

گهڻي وقت کان ۽ سڀ کان گهڻو مشهور ليکڪ وي. ايس نائيپال آهي جنهن کي نوبل پرائيز به ملي چڪي آهي. هن جو پڙڏاڏو انڊيا مان لڏي ٽرنيڊاڊ (ويسٽ انڊيز) وڃي رهيو. سندس پهريون ڪتاب the Mystic Masseur آهي جيڪو 1957ع ۾ ڇپيو جنهن جي پوءِ انگريزيءَ ۾ فلم به ٺهي جنهن جو ڊائريڪٽر اسماعيل مرچنٽ آهي ۽ آصف ماندوي، اوم پوري، عائشه ڌرڪار ۽ جيمس فاڪس ائڪٽنگ ڪئي آهي. مون سندس پهريون ڪتاب 1981ع ۾ Among the Believers An Islamic Journey پڙهيو هو جنهن ۾ هو اسلامي ملڪن ۾ اچي ٿو. پاڪستان جي شهر ڪراچي ۾ هو انٽر ڪانٽيننٽل هوٽل ۾ اچي رهي ٿو جيڪا اڄڪلهه پرل ڪانٽيننٽل سڏجي ٿي. هن ڪتاب ۾هن سکر ضلعي جي ڪنهن زميندار (وڏيري) بابت لکيو آهي جيڪو بقول ان وڏيري جي هر سال فصل لهڻ تي هفتو ڏيڊ هن هوٽل ۾ سئمنگ پول پاسي ڪلڻ وارين درين واري ڪمري ۾ اچي رهندو آهي ۽ هيٺ سئمنگ پول ۾ عورتن کي بڪنيز ۾ وهنجندو ڏسي ٺرندو آهي.

وي ايس نائيپال (سڄو نالو وڌياڌر سورج پرساد نائيپال) جا ٻيا ڪجهه ڪتاب جيڪي ساموندي ڏکهن سفرن جا ڏينهن ڪٽڻ لاءِ مون پڙهيا ۽ پنهنجن پڙهندڙن کي Recommend ڪندس هن ريت آهن:

1.Miguel Street

2. A House for Mr.Biswas
3. an area of Darkness
4. India. A wounded Civilization
5. Bombay

وي ايس نائيپال ٽرنيداد ٻيٽ جي شهر پورٽ آف اسپين جي ڪاليج Queen,s Royal College مان تعليم ورتي ۽ 1950ع ۾ هن کي آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهڻ جي اسڪالرشپ ملي وئي جتي هن جي ملاقات پيٽريشيا سان ٿي ۽ 1955ع ۾ شادي ڪيائون ڏهن سالن بعد (1966ع ۾) پيٽريشيا گذاري وئي. ان بعد هن پاڪستاني جرنلسٽ ڇوڪري نادرا علويءَ سان شادي ڪئي. نائيپال جي جنم جو سال 1932ع آهي ۽ هن وقت 73 سالن جو آهي ۽ آمريڪا ۾ رهي ٿو.

هڪ ٻي انڊين ليکڪا جيڪا جوان آهي ۽ آمريڪا ۾ رهي ٿي جهمپا لاهيري آهي جنهن کي سال 2000ع جو Pulitzer Prize به ملي چڪو آهي. Jhumpa Lahiri 1967ع ۾ لنڊن ۾ ڄائي پر پلي نپني Rhode Island ٿي. اڄڪلهه هوءَ نيويارڪ ۾ رهي ٿي. پاڻ بوسٽن يونيورسٽيءَ مان ايم. اي ڪئي اٿس. پاڻ ڪيترا دفعا انڊيا جا چڪر هنيا اٿس ۽ سندس ناول ۽ ڪهاڻيون انڊيا بابت ئي آهن. سندس انعام يافته ڪتاب (Interpreter of Molodies) آهي جيتوڻيڪ سندس پهريون انگريزي ناول (the Namesake) آهي.

اڄڪلهه جي مشهور ليکڪن ۽ ليکڪائن ۾ ڊئوڊ دويدار ۽ ارون ڌتي راءِ به آهن. ارون ڌتي جون لکڻيون ۽ هن جي زندگيءَ جو احوال سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۾ به ڏاڍو ايندو رهي ٿو. کيس God of Small things ڪتاب تي انعام به ملي چڪو آهي. ارون ڌتيءَ راءِ جا ٻيا ڪجهه مشهور ڪتاب هن ريت آهن:

1. the Cost of Living
2. power politics
3. Public Power in the Age of Empire.

ارون 1961ع ۾ ڪيرالا (ڏکڻ هندستان) ۾ ڄائي. سندس ماءُ ڪيرالا جي عيسائي هئي ۽ پيءُ بنگال جو هندو هو.شادي ناڪامياب ويئي ۽ ارون کي پنهنجي ماءُ سان رهڻو پيو. ارون پاڻ پڙهي آرڪيٽيڪٽ ٿي. پاڻ هتي دهليءَ ۾ رهي ٿي. جتان هي لکي رهيو آهيان.

ڊئوڊ ڊئويڊر جو انگريزي ناول The House of Blue Mangoes ڏکڻ هندستان جي پس منظر ۾ آهي ۽ تمام مشهور ٿيو آهي.

ڪيترن انگريزن به انڊيا جي پس منظر ۾ ناول، ڪتاب ۽ پنهنجون يادگيريون لکيون آهن، جن مان هڪ BBC جو پراڻو نمائندو مارڪ ٽلي به آهي. سڀ کان گهڻو مشهور رڊيارڊ ڪپلنگ آهي جنهن جي خاص ڪري ٻن ڪتابن: KIM ۽ Plain Tales From the Hill جو هر ڪو حوالو ڏئي ٿو. ننڍي هوندي EM Forester جو A Passage to India وڏي شوق سان پڙهيو هئوسين. اهڙي ئي هڪ انگريز جان ماسٽرس جو ڪتاب باواني جنڪشن آهي جنهن جي فلم پڻ ٺهي. هي سڀ 1960ع کان 1962ع جي ڏينهن جون ڳالهيون آهن، جڏهن مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ ڪاليج جا ڪتاب پڙهڻ کان وڌيڪ لئبرري جا ڪتاب پڙهڻ جو شوق هوندو هو.

انڊيا گهمڻ کان اڳ جيڪڏهن ڪو انڊيا بابت ڪتاب پڙهڻ چاهي ٿو ته انگريز ليکڪ John Keay جو Into India ڪتاب سٺو آهي جيتوڻيڪ هن اهو ٽيهه سال اڳ لکيو آهي. انڊيا بابت Lonely Planet وارن جا ڪجهه ڪتاب آهن خاص ڪري In Rajasthan جيڪو روبينا گريوال لکيو آهي. راجستان جي رياست جو سفرنامو Robyn Davidson به پنهنجي ڪتاب Desert Places ۾ لکيو آهي، جيڪو سمورو سفر مڪاني خانه بدوش رابڙي سان اٺ تي ڪيو آهي. هڪ اڪيلي عورت جي حيثيت ۾ هن کي سفر دوران ڪهڙيون تڪليفون سامهون آيون، هن انهن جو پڻ احوال لکيو آهي. اهڙي طرح Eric Newby پنهنجي ٻيڙيءَ جي سفر جو احوال Slowly Down the Ganges ۾ لکيو آهي.

انهن سيني ۾ گهڻو Trevor Fishlock جو ڪتاب India File پڙهيو وڃي ٿو. هفتيوار Times رسالي جي خبر سان نمائندي جي حيثيت سان هن ڪتاب ۾ هن جا مضمون آهن جن ۾ Sex in India وارو مزاحيه چيپٽر تمام گهڻو پسند ڪيو وڃي ٿو. William Dalrymple جي ڪتاب "جنن جو شهر" (City of Djinns) جو هڪ چيپٽر A Year in Delhi هن شهر دهليءَ بابت سٺي تاريخي معلومات ڏئي ٿو.

رونالڊ سهگل جيڪو سائوٿ آفريڪا ۾ رهندڙ انڊين آهي ان جو The Crisis of India پڻ پڙهڻ جوڳو ڪتاب آهي جيڪو هن ان Theme هيٺ لکيو آهي:

Spirituality is not always more important than a full stomach.

”ايم جي وساڻ جي“ جو انگريزي ڪتاب The Gunny sack انهيءَ ئي Theme تي آهي جنهن ۾ انڊيا جي گجراتي ڪٽنبن جي سوچ ويچار ڏنل آهي جن انگريز راڄ ۾ انڊيا مان ڏکڻ آفريڪا لڏ پلاڻ ضرور ڪئي پر دلي طرح پنهنجو ڳانڍاپو پنهنجي وطن جي شهرن : احمد آباد، بڙودا، مهيسانا، گوڌرا، ڊِسا، سورت، پالئپور وغيره سان رکيو. اهو ڪتاب پڙهڻ وٽان آهي ۽ فقط گجرات رياست گهمڻ وارن کي، هن رياست گجرات جي ماڻهن ۽ انهن جي مسئلن، خواهشن، سوچن ويچارن کي سمجهڻ ۾ مدد ڏئي ٿو.

انڊيا بابت ويد مهتا جا بہ ڪيترائي دلچسپ ڪتاب آهن جن مان سڀ کان گهڻو پڙهيو ويندڙ ڪتاب پينگئن پبلشرس ڪمپنيءَ جو Walking the Indian Streets آهي گهڻو عرصو ولايت ۾ رهڻ بعد پنهنجي بلڪ انڊيا موٽڻ تي جن ڳالهين تي هن کي حيرت لڳي تي ان ڪلچرل شاڪ جو احوال هن هن ڪتاب ۾ ڏنو آهي. ويد مهتا جو هڪ ٻيو ڪتاب Protrait of India بہ ان عنوان تي آهي. هڪ ٻي انڊين ليکڪا گيتا مهتا جو ”ڪرما ڪولا“ نالي انگريزي ڪتاب آهي جنهن جو هڪ چيپٽر ”دي مارڪيٽنگ آف مسٽڪ ايسٽ“ انڊيا ۽ مغرب جي هڪ ٻئي لاءِ اهميت کي اجاگر ڪري ٿو. انڊيا ٽيڪنالاجي ۽ ماڊرن طريقن لاءِ مغرب ڏي ڏسي ٿو ۽ مغرب ڏاهپ ۽ دل جي سڪون جي ڳولا لاءِ انڊيا ڏي نهاري ٿو.

اليگزينڊر فراٽر جو انڊيا بابت هڪ خوبصورت سفرنامو Chasing the Monsoon آهي جنهن ۾ هن ڪيرالاجي شهر ۾ ڪووالام کان دنيا جي سڀ کان آلي شهر يعني ميگهالا رياست جي چيرا پونجي شهر تائين جو احوال لکيو آهي. ياد رهي تہ دنيا ۾ سڀ کان گهڻو مينهن چيرا پونجيءَ ۾ پوي ٿو.

انڊيا جي عورتن جي هٽي جي سوسائٽيءَ ۾ ڇا پوزيشن آهي ان جي بهترين عڪاسي ايلزبيٿ بوميلر پنهنجي ڪتاب < May you be the mother of one hun dred sons> ۾ ڪئي آهي. مصنفا هي ڪتاب لکڻ لاءِ انڊيا ۾ ساڍا ٽي سال کن اتي جي هر قسم جي عورت سان هن جي هر قسم جي مسئلي تي خيال اوريوءِ انٽرويو ورتو. انهن مان ڪجھ عام مسئلا هي آهن: ڏيج گهٽ ملڻ ڪري ڪنوارين جو موت، مڙس جي مرڻ تي عورت جو پاڻ ساڙي ستي ٿيڻ، Arranged شاديون ۽ Female Infanticide يعني نياڻي ٻار ڄمڻ تي ان کي گهٽو ڏيئي ماري ڇڏڻ.

انڊيا جي صوبي بهار ۽ اوڙيسا جي قبيلائي ڳوٺن جو احوال پڙهڻو هجي تہ نارمن ليويس (Lewis) جو ڪتاب (Goddess in the Stones) پڙهجي. مٽي ترنيداڊ جي انڊين ليکڪ وي ايس نيپال جي ڪتاب تي لکيو اٿم. ڪجھ دير اڳ پراڻي دهلي جي دريا آباد وارن اسٽالن تان هڪ ليکڪ جو هڪ ڪتاب A Million Mutinies Now مليو اٿم جيڪو نائيپال جو ويجهڙائيءَ ۾ لکيل ڪتاب لڳي ٿو ۽ اهو پڻ انڊيا بابت لڳي رهيو آهي. ان کان علاوه ڪجھ ٻيا ڪتاب پڻ ان مارڪيٽ مان اڌ قيمت تي ملي ويا اٿم. جيڪي پنهنجي ملڪ پهچي پڙهڻ چاهيان ٿو. اهي ڪتاب هن ريت آهن:

1. Death of Vishnu by Manil Suri
2. Clear Day Light by Anita Desai
3. Jasmine by Bharti Mukherjee
4. Untouchable by Mulk Raj Anand
5. the great Indian novel by Shashi tharoor
6. Deep river, by shusaky Endo
7. The long silence by shashi deshpande
8. A River of sutra by gita Mehta
9. The book of shadows by Namita Gokhale
10. The Solitude of surabhi by deepa Shah
11. Memories of rain by Sunetra Gupta
12. The Calcutta Chromosome by Amitav Ghosh

13. Beach boy by Ardashir Vakil
14. All for love by Ved Mehta
15. City of Joy by Dominique & lapirre

انڊيا ۽ دهليءَ سان واسطو رکندڙ

ڪجھ اهم سن

هندستان جي تاريخ سان واسطو رکندڙ ڪجھ اهم سن جيڪي هن سفرنامي ۾ ڏنل ڳالهين کي سمجھڻ ۾ مدد ڏئي سگھن ٿا.

ـمحمود غزنيءَ جا انڊيا تي حملا 100

ـسينا گهراڻي جي حڪومت جي شروعات 1150

ـراجپوتن جي آخري بادشاهه پرٿوي راج جي وفات 1192

ـترڪيءَ جي فاتحن هٿان سينا گهراڻي جو خاتمو 1202

ـاتر انڊيا ۾ مسلمانن جي حڪومت جي شروعات غلام گهراڻو
1206_1290

ـقطب دين ايبڪ 1206_1210

ـآرام شاهه 1210_1211

ـالتمش شمس الدين 1211_1236

ـفيروز شاهه پهريون 1236_1236

ـرضيه بيگم 1236_1240

ـبهرام شاهه 1240_1242

ـمسعود شاهه 1242_1246

ـمحمود شاهه پهريون 1246_1266

ـبلبن 1266_1287

ـڪيڪباد 1287_1290

ـڪايو مارث 1290_1290

ـچنگيز خان جي اڳواڻيءَ ۾ منگولن جو انڊيا تي پهريون حملو
1221

ـذڪڻ هندستان ۾ وجي نگر سلطنت جي شروعات 1230

ـخلجي گهراڻي جي انڊيا تي حڪومت 1290_1320

ـجلال الدين خلجيءَ هن گهراڻي جي حڪومت قائم ڪئي
1290_1294

ـعلاؤالدين خلجيءَ پنهنجي چاچي ۽ سهري جلال الدين کي قتل ڪري تخت تي ويٺو 1294_1316

ـمارڪو پولو جو انڊيا اچڻ 1288

ـعلاؤالدين بعد خلجي گهراڻي جا ڪجھ حاڪم ٿيا جن ۾ قطب الدين مبارڪ شاهه ڪجھ وڌيڪ رهيو 1316_1320

ـتغلق گهراڻي جي حڪومت 93 سال رهي

-غياث دين تغلق 1320_1413
-محمد بن تغلق 1325_1351
-(هن جي دؤر ۾ پليگ (وبا) شروع ٿي جنهن ۾ سندس اڌ فوج مري وئي. پليگ جو سال 1334
-فيروز تغلق 1351_1388
-فيروز تغلق سنڌ تي حملو ڪيو 1326
-آخري تغلق حاڪم محمود نصير دين 1294_1413
-هن جي ڏينهن ۾ تيمور انڊيا تي حملو ڪيو 1398
-دهليءَ تي سيد گهراڻي جي حڪومت 1414_1451
-لوڌي گهراڻي جي حڪومت 1451_1526
-بهاول خان لوڌي 1451_1489
-سڪندر لوڌي 1489_1517
- ابراهيم لوڌي 1517_1526
-گرونانڪ جو جنم ۽ سک ڌرم جي شروعات (وفات 1545ع) 1469
-لوڌي گهراڻي جي حاڪم سڪندر لوڌيءَ آگري شهر جو بنياد رکيو
1494
-پورچو گال جو جهازي واسڪو ڊيگاما ڪيپ آف گڊ هوپ
-لتاڙي انڊيا جي ڪاليڪٽ بندرگاهه ۾ پهچي 1498
-ڪوچين ۾ پورچو گالي ڪالوني ٺاهين 1502
-پورچو گالين جو حملو ۽ گوا تي قبضو 1510
-فرغانا شهر ۾ ظهير دين بابر جو جنم 1483
-بابر ۽ ابراهيم لوڌيءَ جي پاڻيپت جي ميدان ۾ لڙائي
-بابر جي سوڀ ۽ مغل گهراڻي جي شروعات 1526
-بابر جي حڪومت 1526_1530
-همايون جي حڪومت 153_1540
-شير شاهه سوريءَ جي حڪومت 1540_1555
-همايون جو دهليءَ تي وري قبضو 1555_1556
-اڪبر جي حڪومت 1556_1605
-اڪبر پنهنجي حڪومت ڪي وڌائي ۽ سڌاري آڻي 1556
-اڪبر جي راجپوتانا جي هندو شهزادي پدمني سان شادي 1562
-رايل چارٽر ذريعي انڊيا ۾ ايسٽ انڊيا قائم ٿي 1600
-اڪبر جي وفات 1605
-جهانگير جي حڪومت 1605_1627
-گجرات صوبي جي سورت شهر ۾ انگريزن جي پهرين
-فيڪٽريءَ جو قائم ٿيڻ 1612
-شيوا جي جمڻ جو سال 1627
-شاهجهان جي حڪومت 1627_1658

_شاهجهان جي راڻي ممتاز محل جو ڊليوري دوران موت ۽
تاج محل جو ڪم شروع ڪرائڻ 1631
_انگريزن کي بنگال ۾ واپار ڪرڻ جي اجازت جو فرمان ڏيڻ 1644
_شاهجهان جي پٽ اورنگزيب جو پنهنجن ڀائرن کي
ماري ڇڏڻ ۽ پيءُ کي قيد ڪري پاڻ تخت تي ويهڻ 1658
_شاهجهان جي قيد ۾ وفات 1666
_سکن جي نائين گرو تيغ بهار جو اورنگزيب جي حڪم سان قتل 1675
_اورنگزيب جي وفات 1707
_اورنگزيب جو وڏو پٽ بهار شاهه پهريون 1707_1712
_جهاندار شاهه جي حڪومت 1712_1713
_فرخ سيار جي حڪمت 1713_1719
_محمد شاهه جي حڪومت 1719_1948
_محمد شاهه مغل شهنشاهه جي ڏينهن ۾ ايران جي نادر
شاهه جو انڊيا تي حملو ۽ ڦر 1739
احمد شاه بهادر جي حڪومت 1748_1754
_صفدر جنگ جي وفات ۽ سندس مقبرو 1753
_عالمگير دوم جي حڪومت 1754_1759
_افغان حاڪم احمد شاهه ابداليءَ جو دهليءَ تي حملو 1756
_شهنشاهه شاهه عالم جي دهليءَ تي حڪومت 1760_1806
_اڪبر دوم 1806_1837
_آخري مغل شهنشاهه بهادر شاهه ظفر 1837_1858
حيدر علي/ٽيپو سلطان 1761_1799
_پلاسيءَ جي لڙائي جنهن ۾ انگريزن مغل فوجين کي
شڪست ڏيئي بنگال تي قبضو ڪيو ۽ انڊيا تي برطانيه
وارن جي حڪومت شروع ٿي 1757
_پاڻيپت جي ٽين لڙائي 1761
_بڪسار جي لڙائي 1764
_وارن هئستنگس برٽش انڊيا جو پهريون گورنر جنرل مقرر 1772
_انڊيا مان پهرين انگريز نيوز پيپر Hickey`s Calcutta
Gazatte in India جو اجزائ 1718
_ميسور جي ٽين لڙائي 1790
_رنجيت سنگهه جي پنجاب ۾ حڪومت 1792_1839
_لارڊ بينٽنڪ جو گورنر جنرل مقرر ٿيڻ 1828_1835
_ملڪ ۾ انگريزي ميڊيم ۾ تعليم جي شروعات 1835
_ملڪ ۾ انگريزي ميڊيم ۾ تعليم جي شروعات
_اينگلو افغان لڙائي 1839_1842

_پوسٽ جي ٽڪليءَ جي شروعات 1854

_ايسٽ انڊيا واپاري ڪمپني خلاف هندستان سپاهين

جي آزاديءَ لا جدوجهد/بلوو 1957_1958

انڊيا تي ايسٽ انڊيا ڪمپني بدران انگلينڊ جي تاج جي حڪومت جيڪا” برٽش راج“ سڏجڻ لڳي. مغلن جي حڪومت جو خاتمو 1958

_ رابند ناٿ ٽئگور جو جمڻ 1861

_ بهادر شاهه ظفر جي وفات 1862

_ موهنداس ڪرمچند گانڌيءَ جو جمڻ 1869

_ بنگال جو خوفناڪ ڏڪار 1874

_ ڪانگريس (جيڪا پوءِ انڊين نيشنل ڪانگريس سڏجڻ لڳي) 1885

_ سڀاس چندرا بوس جو جنم 1897

بنگال جو ورهاڱو ڪري مشرقي ۽ مغربي بنگال ۽ آسام

صوبا ٺاهيا ويا 1905

_مسلم ليگ (آل انڊيا مسلم ليگ) جو ٺهڻ 1906

_بنگال جو وڌيڪ ورهاڱو ڪري بهار ۽ اوڙيسا صوبا ٺاهيا

ويا ۽ گاديءَ جو هنڌ ڪلڪتي کان دهلي ڪيو ويو 1912

_رابندر ناٿ ٽئگور کي نوبل پرائز ملڻ 1913

_مهاتما گانڌيءَ جو ڏکڻ آفريڪا کان انڊيا موٽڻ 1914

_پهرين وڏي جنگ (W.W.I) شروعات 1914

_جاليانوالا باغ ۾ انگريزن طرفان سکن جو قتل عام 1918

_خلافت تحريڪ 1920_1922

_ڪانگريس طرفان سول نافرماني تحريڪ 1930

_برما کي انڊيا کان جدا ڪيو ويو 1937

_ٻي وڏي جنگ WW_11 شروعات 1939

_انگريزن خلاف Quit India تحريڪ 1942

دهلي ۽ آس پاس جا ارڙهين صديءَ جا شاعر

بلهي شاهه_ پنجابي صوفي شاعر 1680_1752

شاهه عبداللطيف ڀٽائي 1689_1752

_مرزا محمد رفيع سعودا (ارود شاعريءَ کي وڌائي ادبي ڏنو ويو)

1713_1780

_خواجه مير درد (دهليءَ جي شاعرن جي گڏجاڻيءَ ڪري مشاعري جو بنياد وڌو)

1719_1785

_محمد تقي مير (اڪبر آباد ۾ جائو ۽ لکنو ۾ وفات ڪيائين

پر گهڻو وقت دهليءَ ۾ رهيو) 1722_1810

وارث شاهه_ پنجابي زبان جو شاعر 1730_1790

محمد ابراهيم ذوق دهليءَ جو مشهور شاعر 1789_1854

_مرزا اسدالله خان غالب، آگري ۾ ڄائو۽ دهليءَ ۾ وفات ڪيائين 1797_1869

_مومن 1800_1851

سنڌ جي تاريخ تي هڪ نظر

_سومرا	750_1350
_سما	1351_1521
_ارغون	1521_1554
_ترخان	1555_1608
_مغل	1608_1701
_ڪلهوڙا	1701_1783
_تالپر	1783_1843
_انگريز	1843_1947